

ISSN 2348-7828

ज्ञान विज्ञान विमुक्तये
UGC Care Listed

वेदविपाशा

(VEDA VIPASHA)

Multidisciplinary Peer Reviewed Annual Research Journal

Vol. 12

2025

CENTRAL SANSKRIT UNIVERSITY

VEDAVYAS CAMPUS, BALAHAR

Himachal Pradesh-177108

www.csu-balahar.edu.in

VEDA VIPASHA

PEER-REVIEWED MULTIDISCIPLINARY ANNUAL RESEARCH JOURNAL

VOL. 12.

2025

PATRON

PROF. SHRINIVASA VARAKHEDI

Vice-Chancellor, Central Sanskrit University, New Delhi

CHIEF EDITOR

PROF. SATYAM KUMARI

Director, Central Sanskrit University, Vedavyas Campus, Balahar, Himachal Pradesh

E.mail:-director-balahar@csu.co.in

EDITOR

PROF. MANJUNATH S.G.

Associate Director, Central Sanskrit University, Vedavyas Campus, Balahar, Himachal Pradesh

E.mail:-sgmbhat@csu.co.in

SUB-EDITORS

DR. SHYAM BABU

Assistant Professor, Sahitya Dept.
C.S.U. Vedavyas Campus, Balahar, Himachal Pradesh

E.mail:-dr.shyam@csu.co.in

DR. RAGHU B. RAJ

Assistant Professor (Contract), Advait Vedanta Dept.
C.S.U. Vedavyas Campus, Balahar, Himachal Pradesh

E.mail:-raghu.raj@csu.co.in

DR. MANISH KUMAR

Assistant Professor (Contract), English Dept.
C.S.U. Vedavyas Campus, Balahar, Himachal Pradesh

E.mail:-dr.manish.kumar@csu.co.in

DR. PRUSHOTAM

Assistant Professor, Education Dept.
C.S.U. Vedavyas Campus, Balahar, Himachal Pradesh

E.mail:-dr.prushotam@csu.co.in

DR. GOVIND SHUKLA

Assistant Professor (Contract), Vyakaran Dept.
C.S.U. Vedavyas Campus, Balahar, Himachal Pradesh

E.mail:-govindshukla590@gmail.com

DR. YAGYA DUTT

Assistant Professor (Guest), Jyotish Dept.
C.S.U. Vedavyas Campus, Balahar, Himachal Pradesh

E.mail:-dryagyadutt@gmail.com

Title : Veda Vipasha (वेद-विपाशा)

Vol. : 12

Publication Date : 2025

Price : 500/-

© Vedavyas Campus

Copies : 100

Printed and Published by : Prof. Satyam Kumari, Director
Central Sanskrit University, Vedavyas Campus,
Balahar, Himachal Pradesh-177108

Editor : Prof. Manjunath S.G.
Email : director-balahar@csu.co.in
Phone : 7505639178

Printed at : Sharma Trading Company
V.P.O. Pragpur Tehsil Pragpur Distt. Kangra H.P.
86288-33269 (M)

Composed and Designed By : Ajay Sharma

सम्पादकीयम्.....

उत्कर्षसाधकम् अनुसन्धानम्

स्वतन्त्रताया अमृतमहोत्सवस्य कालोऽयं भारतवर्षस्य उत्कर्षसाधनाय विद्यते । कस्यापि राष्ट्रस्य प्रगतौ अनुसन्धानस्य अप्रतिमं योगदानं भवति । तदर्थं भारतस्य सर्वास्संस्थास्सर्वे विश्वविद्यालयाश्चाहमहमिकया स्पर्द्धन्ते ।

एतस्मिन्नेव क्रमे आभारतं व्याप्तपरिसरः उदात्तगुणाकरश्च केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः पुरोहितस्य भूमिकामावहति । प्रतिनित्यं नूतनपाठ्यक्रमाणां सञ्चालनम्, विधिकप्राविधिकप्रबन्धनक्षेत्रस्य संस्थाभिस्सह सहयोगसन्धिः तथा सामाजिकसङ्घटनैस्सह मिलित्वा भारतवर्षस्य प्रतिग्रामं सम्प्राप्तिः विश्वविद्यालयममुं विशिष्टे स्थाने स्थापयन्ति ।

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य देवभूमौ हिमाचलप्रदेशे उपत्यकासु वर्तमानात् वेदव्यासाख्यात् परिसरात् द्वादशवर्षेभ्यः 'वेदविपाशा' पत्रिकारूपा शोधनिर्झरी निरन्तरं प्रवहति । अयम् अस्याः द्वादशतमोऽङ्कः । अस्मिन् न केवलं भारतवर्षस्य विदुषामपितु वैदिशिकानामपि विद्वद्वरेण्यानां शोधालेखाः समुल्लसन्ति ।

तिसृसु संस्कृतहिन्द्याङ्ग्लभाषासु रचितानि द्वात्रिंशत् शोधपत्राणि अस्मिन्नङ्के गुम्फितानि सन्ति । अत्र न केवलं प्राच्याः वेदवेदाङ्गसम्बद्धाः विषयाः वर्तन्तेऽपितु साम्प्रतिकाः विधि-कला-विज्ञान-वाणिज्यादिविषया अपि नूतनां सार्वभौमिकीञ्च चिन्तनधारां समेत्य नूतनानामायामानामुद्घाटनं कुर्वन्ति । परन्त्वत्राप्येषास्याङ्कस्य विशेषता यदाधुनिकदृष्टिकोणस्य पृष्ठभूमित्वेन भारतीयज्ञानपरम्परा आदृतास्सन्त्यतः, प्रत्येकं शोधशीर्षकस्य भारतीया दृष्टिरादौ प्रतिपादिता विद्यते ।

अन्ते सुधीनां पाठकानां हस्तेषु 'वेदविपाशा' नामधेयायाः पूर्वे विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य संरक्षितसूच्यां विद्यमानायाः वर्तमाने च सन्दर्भित-समीक्षितशोधपत्रिकायाः द्वादशतमोऽयमङ्कः सश्रद्धं समर्प्यते ।

‘राष्ट्राय स्वाहा । राष्ट्राय इदम्, इदन्न मम ।’

सम्पादकः

परामर्शदातृ-समिति:

(ADVISORY BOARD)

प्रो. विजय कुमार सी. जी.

महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः

प्रो. जी. एस. आर. कृष्णमूर्ति:

कुलपतिः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

प्रो. लक्ष्मीनिवासपाण्डेयः

कुलपतिः, श्रीकामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयः, बिहारः

प्रो. आर. प्रह्लादजोशी

कुलपतिः, कुमारभास्करविश्वविद्यालयः, असमः

प्रो. सुकान्तकुमारसेनापतिः

कुलपतिः, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्, गुजरातः

समीक्षा-समिति:

(REVIEW COMMITTEE)

प्रो. पी. वी. बी. सुब्रह्मण्यम्

निदेशकः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः, देवप्रयागः, पौड़ी, उत्तराखण्डः

प्रो. के. भरतभूषणः

शिक्षासंकायाध्यक्षः, श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

डॉ. बृहस्पतिमिश्रः

सहाचार्यः, केन्द्रीयविश्वविद्यालयः, धर्मशाला, हिमाचलप्रदेशः

डॉ. सुमनप्रसादभट्टः

सहायकाचार्यः, उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयः, हरिद्वारम्, उत्तराखण्डः

डॉ. लेखरामदत्ताना

सहायकाचार्यः, संस्कृत-प्राकृतपालिविभागः, इलाहाबादविश्वविद्यालयः, उत्तरप्रदेशः

विषयानुक्रमणिका

1. सम्पादकीयम् (iii)
2. परामर्शदातृसमितिः (iv)
3. समीक्षा-समितिः (iv)

क्र. सं.	विषयः	लेखकः	पृ. सं.
1.	अद्वैतसिद्धान्ते प्रत्यक्षप्रमालक्षणप्रतिपादनपूर्वकज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकविचारः	डॉ. तुलसीकुमारजोशी	1-7
2.	प्रत्यक्षाभासः	डॉ. भास्करभट्टः जोशि	8-9
3.	विविधशास्त्रदृशा शाब्दबोधकारणीभूताकाङ्क्षाविमर्शः	डॉ. जगन्नाथशर्मा सापकोटा	10-15
4.	महाभाष्यटीकासूक्तिरत्नाकरस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्	डॉ. प्रियव्रतमिश्रः	16-20
5.	गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः	डॉ. गणेश्वरनाथझाः	21-27
6.	शिशुपालवधमहाकाव्ये व्यवहारकला नीतिबोधश्च	डॉ. राजकुमारमिश्रः	28-30
7.	प्राचीन- भारतीय-राजशास्त्रस्य वर्तमान-राजनीतौ प्रासङ्गिकता	श्री ओंकारचन्द्रः	31-35
8.	शाब्दबोधस्याङ्गानि	डॉ. श्यामसुन्दरशर्मा	36-41
9.	संस्कृतवाङ्मये चारित्र्यशिक्षाविधानम्	डॉ. अमितकुमारद्विवेदी	42-45
10.	समासशक्तिविषये कौण्डभट्टमतविमर्शः	डॉ. आस्तीकद्विवेदी	46-51
11.	जैनवृत्तिस्वरूपविमर्शः	डॉ. बिपिनकुमारझा, डॉ. दीपिका दीक्षित	52-54
12.	सिद्धान्तशेखरीयक्षेत्रव्यवहारविमर्शः	दिनेशमोहनजोशी, गिरीशभट्ट बि., दिवाकरशर्मा	55-68
13.	व्याकरणशास्त्रे रचनात्मकविधेः प्रयोगः	डॉ. परमेशकुमारशर्मा	69-81
14.	साहित्यशास्त्र में प्रतिपादित आगम तत्त्वविमर्श	डॉ. राजकुमार मिश्र	82-84
15.	पर्यावरण संरक्षण की वैदिक दृष्टि	डॉ. सन्दीप कुमार	85-88
16.	सरमा-पणि संवाद के विविध परिप्रेक्ष्य	डॉ. प्रेम बल्लभ देवली	89-91
17.	वैदिक साक्ष्य के आलोक में भारत के विकास का पुनरावलोकन	डॉ. अखिलेश कुमार मिश्र	92-98
18.	त्रिक दर्शन में प्रमाता एवं तत्त्वमीमांसा विषयक अवधारणाएँ	डॉ. रमेश चन्द्र नैलवाल, डॉ. योगेश पाण्डेय	99-102
19.	'मानस-महाकाव्य में देववाणी संस्कृत की महत्ता'	डॉ. विजय सिंह मीना	103-106
20.	हिमाचल की संस्कृति व परम्परा में नाग देवता का अवलोकन	लकेश कुमार	107-111
21.	जिला सिरमौर की भूमि तथा लोग	रामचन्द्र शर्मा	112-116
22.	स्वामी विवेकानन्द की संचार नीति में राष्ट्रवाद की अभिव्यक्तिः एक अध्ययन	हर्ष कुमार, डॉ. रवीन्द्र सिंह, सुनील कुमार	117-120
23.	भर्तृहरि एवं पतञ्जलि के मत में शब्दार्थसम्बन्ध	प्रतीक मिश्र	121-125
24.	वेदार्थ निर्णय में गृह्यसूत्रों की उपयोगिता	आदित्य सिंह	126-129

25.	The Analysis of Four Fundamental Mathematical operations in Ancient Sanskrit Texts (In perspective of Addition, Subtraction, Multiplication & Division)	Prof. Daya Shankar Tiwari	130-133
26.	Value Education : A Discourse	Prof. Pawan Sinha	134-141
27.	Synthesis of Art through Art-Integrated Education Across the Curriculum: Self-Identification and Panch Kosha Vikas	Prof. Susmita Lakhyani Shivam Luthra	142-148
28.	Federated Proximal in Privacy-Preserving for Disease Prediction Using Heterogeneous Healthcare Data	Sh. Amit walia, Dr. Randeep sing	149-162
29.	Advancements in Shape-Based Object Recognition: A Review of Digital Image Processing Approaches	Amar Chand, Dr. Randeep sing	163-174
30.	Network Analysis and Scientific Mapping of Silviculture Research in Top Ten Countries	Sharma, Diksha Parmar, Akanksha, Vikramjeet	175-190
31.	Harmonizing Global Efforts : Climate Treaties in the international sphere	Neelam Rai, Dr. Veer Mayank	191-199
32.	Impact Association Between Emotional Intelligence & Organizational Citizenship Behaviour of Teachers-Mediating Role of Performance of Students	Manisha, Nisha Chanana	200-210

अद्वैतसिद्धान्ते प्रत्यक्षप्रमालक्षणप्रतिपादनपूर्वकज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकविचारः

डॉ. तुलसी कुमार जोशी¹

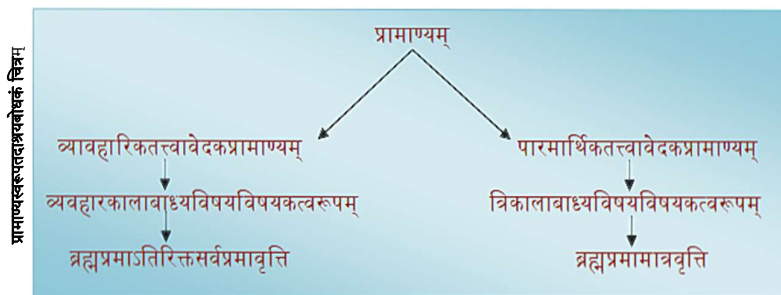
शोधसारः

सर्वत्रास्तिकनास्तिकदर्शनेषु प्रमाणमीमांसाऽवश्यकाङ्क्षेन कृता दृश्यते। तत्र “प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धिः” इति हि प्रामाणिकानामाभाणकम्। प्रमेयविषयकज्ञानप्रयोजकं प्रमाणं विना प्रमाणजन्यज्ञानविषयीभूतं प्रमेयं विना वा नैव कश्चित् किञ्चिदप्यभिधत्ते। अतो दार्शनिकैर्निजनिजनयमनुसृत्य दूरमलक्ष्यं निक्षिप्य लक्ष्यमात्रानुसारि प्रमाणलक्षणमभ्यधायि। अद्वैतवेदान्तदर्शनेऽपि प्रत्यक्षप्रमाया अथ च प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणनिरूपणप्रसङ्गे दृश्यते काचिद्विलक्षणा पद्धतिः। इयञ्च रीतिर्न दर्शनान्तरे कुत्राप्यनुसृता वर्तते। यद्यपि अन्येषु दर्शनेष्वपि प्रत्यक्षमाश्रित्य बहुधा विचारः कृतो वर्तते तथापि स सर्वोऽपि विचारः युक्त्यनुभवाद्यनुसारी भवति। अत्र तु दर्शने युक्त्यनुभवाभ्यां सह श्रुतेरपि योजना तत्तत्प्रमेयनिरूपणप्रसङ्गे प्रत्यक्षप्रमास्वरूपनिरूपणप्रसङ्गे च दरीदृश्यते इति भवत्यस्य दर्शनस्य दर्शनान्तरापेक्षयाऽनितरसाधारणं वैशिष्ट्यम्। अत एव ब्रह्मानन्दस्वामिपादैः – दर्शनेषु सर्वेषु दर्शनीयतममिदं दर्शनमिति न्यायरत्नावल्यामुक्तम्। अत्र शोधप्रबन्धे मया दर्शनान्तरेषु विशिष्य न्यायदर्शनीयप्रत्यक्षलक्षणं कुतो नाद्वैतिनामभिमतमिति विषये आदौ युक्तिपुरस्सरं विचारान् प्रदर्श्य अद्वैतिनामभिमतप्रत्यक्षस्वरूपं किमिति प्रतिपादयिष्यते। प्रत्यक्षस्वरूपनिरूपणानन्तरं ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकविषयेऽद्वैतिनां या प्रक्रियाऽभिमतता वर्तते सा प्रक्रिया प्रदर्शयिष्यते।

कुञ्जिशब्दाः - प्रमाणम्, प्रमा, प्रत्यक्षम्, चैतन्यम्, अन्तःकरणवृत्तिः, ज्ञानत्वम्, प्रयोजकत्वम्, प्रामाण्यम्।

विषयप्रस्तावना

ज्ञानस्य प्रामाण्ये विषयस्याबाधितत्वं भवति प्रयोजकम्। न हि ज्ञानं बाधितं विषयं विषयीकुर्वद्भवति प्रमाणम्। तत्र व्यावहारिकघटादिविषयविषयकज्ञानान्तु व्यवहारकालाबाध्यविषयविषयकत्वेन व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वरूपं प्रामाण्यं, जीवब्रह्मैक्यरूप-विषयस्य तु त्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वेन तद्विषयकज्ञानस्य पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वरूपं प्रामाण्यम् अद्वैतिनामभिमतम्। यद्यपि अबाधितविषयकत्वं व्यावहारिकतत्त्वावेदके पारमार्थिकतत्त्वावेदके च समानं तथापि व्यावहारिकतत्त्वावेदके व्यवहारकालाबाध्यविषयविषय-कत्वरूपमबाधितत्वम्, ऐक्यज्ञाने परं त्रिकालाबाध्यविषयकत्वरूपम् इत्युभयोः प्रामाण्ययोः स्वरूपे वैलक्षण्यं भवति। इत्यञ्च द्विविधं प्रामाण्यं प्रामाण्यं पर्यवस्यति। तत्र जीवब्रह्मैक्यरूपविषयातिरिक्तविषयविषयकप्रामाण्यं प्रामाण्यं व्यवहारकालाबाध्यविषयविषयकत्वरूपम्। इदञ्च तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपमपि वक्तुं शक्यते। ऋचिच्च "सोऽयं देवदत्तः" "प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः" इत्यादिलौकिकवाक्यजन्यनिर्विकल्पकप्रत्यक्षे तद्वतितत्प्रकारकत्वस्याभावेऽपि व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वेनैव प्रामाण्यं वक्तव्यम्। तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यजीवब्रह्मैक्यमात्ररूपविषया-वगाहिनिर्विकल्पकज्ञाननिष्ठञ्च प्रामाण्यमपि न तद्वतितत्प्रकारकत्वरूपं तज्ज्ञानस्य अखण्डधीरूपत्वेन निष्प्रकारकत्वात् किन्तु त्रिकालाबाध्य-विषयकत्वरूपमेव। एवञ्च द्वितीयं पारमार्थिकतत्त्वावेदकं प्रामाण्यं निर्विकल्पकब्रह्मसाक्षात्कारमात्रवृत्ति भवतीति कृत्वा द्विविधस्यापि प्रामाण्यस्य प्रत्यक्षज्ञानवृत्तितैव पर्यवस्यति। तत्रापि जीवब्रह्मैक्यरूपविषयातिरिक्ताबाधितविषयविषयकसविकल्पकनिर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायां व्यावहारिक-तत्त्वावेदकं प्रामाण्यं जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्काररूपनिर्विकल्पकप्रमायां तु पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वरूपं प्रामाण्यमिति विवेकः। प्रत्यक्षातिरिक्तेषु ज्ञानेषु तु व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वरूपमेव प्रामाण्यम्। इत्यञ्च उक्तं द्विविधं प्रामाण्यं कुत्र कुत्र तिष्ठतीति अधः प्रदर्शितेन चित्रेणावगन्तुं शक्यते-

तत्र प्रामाण्यस्य आश्रयभूतं सर्वमपि ज्ञानं वृत्त्युपहितचैतन्यात्मकमेव। शुद्धचैतन्यात्मकं यत्स्वरूपज्ञानं तत्तु न प्रामाण्याश्रयभूतं तस्य निर्धमकत्वेन प्रामाण्यरूपधर्माश्रयत्वासम्भवात्। तत्र प्रामाण्याश्रयभूतेषु वृत्त्युपहितचैतन्यरूपप्रत्यक्षादिज्ञानेष्वन्यतमस्य प्रत्यक्षज्ञानस्योत्पत्ति-प्रक्रियाविषये लक्षणविषये च दर्शनेषु बहुविधा विप्रतिपत्तयो दृश्यन्ते। अत्र शोधप्रबन्धे मया दर्शनान्तरेषु विशिष्य न्यायदर्शनीयप्रत्यक्षलक्षणं

¹ वसन्तमहिलामहाविद्यालयः, राजघट्टः, वाराणसी, उत्तरप्रदेशः, भारतम्।

कुतो नाद्वैतिनामभिमतिमिति विषये आदौ युक्तिपुरस्सरं विचारान् प्रदर्श्य अद्वैतिनामभिमतप्रत्यक्षस्वरूपं किमिति प्रतिपादयिष्यते । प्रत्यक्षस्वरूपनिरूपणानन्तरं ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकविषयेऽद्वैतिनां या प्रक्रियाऽभिमता वर्तते सा प्रक्रिया प्रदर्शयिष्यते ।

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणपरीक्षा

प्रमाणेषु सर्वेष्वपि ज्येष्ठतमं प्रमाणम्प्रत्यक्षम् । तस्य किं लक्षणमिति जिज्ञासायां यद्यपि प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणमिति पदव्युत्पत्तिनिमित्तं लक्षणं लभ्यते तथाप्येतल्लक्षणस्वीकारे अन्योऽन्याश्रयाशङ्का प्रथमतो जायते । यतोहि प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणमित्युच्यमाने घटितबुद्धौ घटकज्ञानस्य कारणत्वेन का नाम प्रत्यक्षप्रमेति जिज्ञासायां प्रत्यक्षप्रमाणजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमेति वक्तव्यतया प्रत्यक्षप्रमाज्ञानाधीनं प्रत्यक्षप्रमाणज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणज्ञानाधीनञ्च प्रत्यक्षप्रमाज्ञानमिति कृत्वा स्वज्ञस्यधीनज्ञप्तिकत्वरूपोऽन्योन्याश्रयो भवति । तथाहि स्वं प्रत्यक्षप्रमा तज्ज्ञस्यधीनज्ञप्तिकत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य, एवमेव स्वं प्रत्यक्षप्रमाणन्तज्ज्ञस्यधीनज्ञप्तिकत्वं प्रत्यक्षप्रमाया अस्तीत्यन्योन्याश्रयः, तथा च अन्योन्याश्रयदोषग्रस्तत्वादिदं लक्षणमयुक्तम् । यद्यपि स्थितावुत्पत्तौ चान्योन्याश्रयो न दोषावहस्तथापि ज्ञप्तौ तस्य दोषत्वं स्वीक्रियते । अयञ्चान्योन्याश्रयः प्रत्यक्षप्रमायाः प्रत्यक्षप्रमाणजन्यज्ञानत्वमिति लक्षणस्वीकार एव सम्भवति, यदि चैतदोषवारणाय इन्द्रियजन्यज्ञानत्वम्प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमित्युच्यते तथा सति अन्योन्याश्रयदोषस्य वारणेपि प्रत्यक्षप्रमालक्षणस्य स्मृत्यनुमित्यादावतिव्याप्तिः, अजन्येश्वरप्रत्यक्षे चाव्याप्तिः स्यात्, सर्वेषामपि ज्ञानानां मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वेन स्मृत्यनुमित्यादावपि इन्द्रियजन्यज्ञानत्वस्य सत्त्वात्, परमते ईश्वरप्रत्यक्षस्य चाजन्यतया जन्यत्वघटितलक्षणस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । यदि च स्मृत्यनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियत्वेन इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युच्यते अर्थात् इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युच्यते चेत्तथा सति यद्यपि स्मृत्यनुमित्यादेश्च मनस्त्वेनेन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वाभावात् तत्रातिव्याप्तिः तथापि सर्वथाऽजन्य ईश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः तदवस्थैव स्यात्, किञ्च अद्वैतसिद्धान्ते मनस इन्द्रियत्वनिरासात् साक्षात्मके प्रत्यक्षे सुखादिप्रत्यक्षे च इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वाभावात् तत्राव्याप्तिरपि स्यात् । यदि च विषयजन्यज्ञानत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणमित्युच्यते चेत् तदपि न वक्तुं शक्यम्, मनोविशेष्यकानुमित्यादावतिव्याप्तेः, सुखादिप्रत्यक्षे चाव्याप्तेः । तथाहि- मनसो ज्ञानसामान्यं प्रति कारणत्वेन तज्जन्यत्वं सर्वेषां ज्ञानानां वक्तव्यम् । अस्यां स्थितौ "मन इन्द्रियं प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वात् चक्षुरादिवत्" इति मनोविशेष्यकानुमितावपि मनोजन्यत्वमस्यैव । अस्याञ्चानुमितौ मनसः पक्षत्वेन विषयत्वमपि वर्तते अतः अनुमितिविषयीभूतमनोजन्यत्वस्यास्यामनुतौ सत्त्वात् अतिव्याप्तिस्स्यात् । किञ्च सुखादिप्रत्यक्षस्थले सुखादीनां ज्ञाततयैवानुभवविषयत्वात् तेषां कार्यकालवृत्तितया हेतुत्वेन सुखादीनां ज्ञानरूपकार्यनियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् सुखादिप्रत्यक्षं प्रति विषयस्य कारणत्वं वक्तुं न शक्यते मिति सुखादिप्रत्यक्षे विषयजन्यत्वाभावात् अव्याप्तिः ।

नैयायिकोक्तप्रत्यक्षलक्षणपरीक्षा

नैयायिकैः ईश्वरप्रत्यक्षे जन्यत्वघटितलक्षणस्याव्याप्त्या जन्यत्वाघटितं "ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति सर्वप्रत्यक्षासाधारणं लक्षणान्तरं स्वीक्रियते । इदञ्च लक्षणं न पूर्वोक्तस्थलेषु अतिव्याप्तमव्याप्तं वा भवति । तथाहि मनोविशेष्यकानुमित्यस्थले व्याप्तिज्ञानरूपकरणजन्यत्वस्य सत्त्वात् नातिव्याप्तिः । सुखादिप्रत्यक्षस्य च ज्ञानरूपकरणजन्यत्वाभावात् तत्र ज्ञानाकरणकज्ञानत्वस्य सत्त्वेन नाव्याप्तिः । तथा चेदमेव निर्दुष्टं प्रत्यक्षलक्षणं किमर्थमद्वैतिभिर्न स्वीक्रियते इति चेदत्रोच्यते –

ज्ञानरूपकरणाजन्यज्ञानत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वे स्मृतौ अतिव्याप्तिः स्यात् । स्मृतिं प्रति ज्ञानस्य कारणत्वेऽपि संस्कारस्यैव कारणत्वमङ्गीकरणीयम् । अन्यथा परमते यथार्थस्मृतिकरणत्वेन स्मृतिजनकानुभवस्य पृथक्प्रामाण्यापत्तिः स्यात् । न चेष्टापत्तिर्वक्तुं शक्यते प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि इति प्रमाणसङ्ख्याबोधकसूत्रविरोधात् । किञ्च यदि संस्कारद्वारा अनुभवस्यैव स्मृतिं प्रति कारणत्वमभ्युपगम्यते तथा सति स्मृतावतिव्याप्तेरभावेऽपि प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षलक्षणलक्ष्यभूतायामव्याप्तिस्स्यात् । एवमेव ज्ञायमानलिङ्गस्य कारणत्वं वदतां प्राचीननैयायिकानां मते अनुमितावप्यतिव्याप्तिस्स्यात् । तस्माज्ज्ञानकरणाजन्यज्ञानत्वस्य लक्षणत्वं न सम्भवति । नापि ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं लक्षणं सम्भवति तथा सति स्मृतौ अनुभवजन्यत्वस्यैव सत्त्वेनातिव्याप्तेरभावेऽपि विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणतावादिनये विशिष्टप्रत्यक्षमात्रेऽव्याप्तिः स्यात् । येषाञ्च मते विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वं न स्वीकृतमस्ति तेषामपि मते प्रत्यक्षज्ञानमात्रस्यैव ईश्वरज्ञानरूपसाधारणकारणजन्यत्वात् असम्भवापत्तिः । अत इदमपि लक्षणमनुचितमेव ।

यदि च साक्षात्वजातिमत्त्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणं स्मृत्यादिस्थले अनुव्यवसाये साक्षात्त्वजातेरविषयीकरणान्नातिव्याप्तिः, प्रत्यभिज्ञायाञ्च तादृशानुव्यवसायबलात् साक्षात्त्वजातेः सत्त्वेन अनाव्याप्तिरिति सर्वत्र लक्षणसमन्वयः इत्युच्यते तदा अद्वैतिनां मते ज्ञानरूपस्य ब्रह्मण एकत्वेन साक्षात्त्वस्यैकव्यक्तिमात्रविश्रान्तत्वेन जातित्वासम्भवात् तत्राव्याप्तिस्स्यात् । एवञ्च नैयायिकोक्तप्रत्यक्षलक्षणं नाद्वैतिनामभिमतं भवति । प्रत्यक्षलक्षणस्यैव दुर्निरूप्यत्वात् परमतरीत्या प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमप्यशक्यनिरूपणमेवेति अद्वैतिभिः पृथगेव प्रत्यक्षप्रमालक्षणमङ्गीक्रियते ।

1 "नन्वयुक्तमिदं लक्षणं प्रत्यक्षप्रमायाः परस्परश्रयत्वात् ।" शिखामणिः

अद्वैतसिद्धान्ताभिमतप्रत्यक्षप्रमालक्षणम्

पूर्वोक्तरीत्या सर्वेषामपि लक्षणत्वेन पराभिमतानामव्याप्त्यादिदूषणगणग्रस्तत्वेन दूरमलक्ष्यं निक्षिप्य लक्ष्यमात्रानुसारि श्रुतिसम्मतं प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणं प्रतिपादयता श्रीमद्धर्मराजाध्वरीन्द्रेण वेदान्तपरिभाषायामुक्तं यत्- "प्रत्यक्षप्रमात्वत्र चैतन्यमेव" ।

अयम्भावः - अद्वैतिनां नये "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यस्यां श्रुतौ ज्ञानपदस्य ब्रह्मपदेन सह सामानाधिकरण्यदर्शनात् ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वमङ्गीक्रियते । तच्च ज्ञानत्र प्रमाणादिजन्यं ज्ञानमिति वक्तुं शक्यते ब्रह्मणो नित्यत्वबोधकश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेः । तथाहि स्मृतिः-

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

नापि तज्ज्ञानमनेकमिति वक्तुं शक्यं, ब्रह्मणोऽद्वितीयैकत्वबोधकश्रुतिविरोधात् । तथाहि श्रुतिः - "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" । न वाऽनुमित्यादिस्वरूपं तज्ज्ञानं "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" इति श्रुतिव्याकोपापत्तेः । अतः स्वरूपभूतं ज्ञानं तत्तच्छ्रुत्यनुरोधेन नित्यमेकमपरोक्षात्मकमेव स्वीकर्तव्यम् । अत एव परिभाषाकृतोक्तं प्रत्यक्षप्रमात्वत्र चैतन्यमेव इति । अस्य परिभाषाग्रन्थस्यायमभिप्रायः-

चैतन्यमेव प्रत्यक्षप्रमायाः लक्षणमर्थात् स्वरूपम् । अत्र चैतन्यमित्यनेन वृत्युपहितं वृत्यभिव्यक्तं वा चैतन्यमेव ग्राह्यं न तु शुद्धम् । यतोहि अज्ञाननिवर्तकत्वेनैव ज्ञानस्य प्रमात्वं वक्तव्यम् । शुद्धस्य चैतन्यस्य अज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् प्रमात्वं न सम्भवति । अतः प्रत्यक्षप्रमा त्वत्र चैतन्यमेवेति ग्रन्थे प्रमापदप्रयोगात् चैतन्यपदेन वृत्युपहितं वृत्यभिव्यक्तं वा चैतन्यं ग्राह्यम् । यद्यपीदं भ्रमप्रमासाधारणं प्रत्यक्षलक्षणं भवति तथापि परिभाषायामितः पूर्वं प्रमालक्षणं निरूपितमिति कृत्वा अनधिगताबाधितार्थविषयकं वृत्युपहितं तदभिव्यक्तं वा चैतन्यनिष्ठचैतन्यत्वं प्रत्यक्षप्रमात्वमित्यभिप्रायेण प्रत्यक्षप्रमा त्वत्र चैतन्यमेवेत्यत्र प्रमापदप्रयोगो ग्रन्थकारैः कृतः । उक्तञ्च ग्रन्थकारैः - "यदा तु प्रत्यक्षप्रमाया एव लक्षणं वक्तव्यं तदा पूर्वोक्तलक्षणेऽबाधितत्वं विषयविशेषणं देयम् । शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्य संसारकालीनबाधविषयप्रतिभासिकरजतादिविषयकत्वेनोक्त-लक्षणाभावान्नातिव्याप्तिः । तत्करणञ्च प्रत्यक्षप्रमाणम्" । इदमत्रावधेयम् -

अद्वैतसिद्धान्ते सर्वत्र ज्ञानस्थले ज्ञानस्य चैतन्यात्मकत्वेन प्रत्यक्षत्वमेव स्वीक्रियते । अनुमित्यादिपरोक्षज्ञानस्थलेऽपि चैतन्यस्य स्वांशे प्रत्यक्षत्वमिष्टमेव । तदुक्तं परिभाषाकृतैवाग्रे "ज्ञप्तिगतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं चित्त्वमेव । पर्वतो वह्निमानित्यादावपि वह्नाकारवृत्युपहितचैतन्यस्य स्वांशे स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात्" इति । एवञ्च परोक्षज्ञानस्थले ज्ञानांशे प्रत्यक्षत्वं विषयांशे च परोक्षत्वं स्वीक्रियते । प्रत्यक्षज्ञानस्थले च विषयांशेऽपि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं स्वीक्रियते इति प्रत्यक्षपरोक्षज्ञानयोर्भेदः । तत्र चैतन्यांशे यत्प्रत्यक्षत्वं तत्र प्रमाणव्यापारप्रयोज्यं किन्तु विषयांशे यत्प्रत्यक्षत्वं तत्रप्रमाणव्यापारप्रयोज्यं भवति । चैतन्यस्य प्रमाणव्यापारानपेक्षं यत्प्रत्यक्षत्वं तत्र "यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म" इति श्रुतिर्मानम् । अत्र श्रुतौ साक्षादिति पदेन प्रमाणव्यापारानपेक्षा बोध्यते अपरोक्षादिति पदे प्रथमार्थे सप्तमी तेन च स्वरूपज्ञानस्य अपरोक्षात्मकतोच्यते । अत्रेदं बोध्यं यत् ज्ञानत्वं सर्वविधज्ञानवृत्तिर्धर्मः । स च धर्मः ज्ञानस्य परोक्षापरोक्षभेदे सत्यप्यभिन्नमेव । अस्य च ज्ञानत्वस्य निष्कृष्ट स्वरूपं ब्रह्मानन्दसरस्वतीस्वामिपादैः न्यायरत्नावल्यां परिष्कृतमिह प्रसङ्गात्तन्निर्दिश्यते -

अद्वैतानामभिमतनिष्कृष्टज्ञानत्वपरिष्कारः - "ज्ञानत्वं त्वसत्त्वापादकत्वरूपजातिविशेषाश्रयाज्ञानतद्विषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्ट-चित्त्वम् ।"

अयम्भावः - अज्ञानं हि वस्तुस्वरूपमाच्छादयद् वस्तुनोऽसत्त्वमभानञ्चापादयति अतोऽसत्त्वापादकमज्ञानमभानापादक-मज्ञानञ्चेत्यज्ञानस्य भेदद्वयमत्राद्वैतवेदान्ते स्वीक्रियते । अभानापादकञ्च विषयावच्छिन्नं यद् ब्रह्म तत्रिष्टं असत्त्वापादकं तु अन्तःकरणावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यनिष्ठम् । तत्र परोक्षज्ञानस्य इन्द्रियविषयसन्निकर्षाप्रयोज्यत्वेन ज्ञानस्यान्तःकरणमात्राश्रितत्वात् अन्तःकरणावच्छिन्नसाक्षिनिष्ठासत्त्वापादकावरणमात्रनाश-प्रयोजकत्वम्, अत एवानुमानेन पर्वते वह्निज्ञाने जाते पर्वते वह्निर्नास्तीति प्रत्ययो नोत्पद्यते । अपरोक्षज्ञानस्य च विषयान्तःकरणोभयजन्यत्वेन तदुभयाश्रितत्वात् उभयविधावरणनाशप्रयोजकत्वम् । तदुक्तं सिद्धान्तबिन्दौ मुनिश्रेष्ठः मधुसूदनसरस्वतीचरणैः- परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वावृत्ति-हेतुता । अपरोक्षधिया नश्येदभानावृत्तिहेतुता ॥

अपरोक्षज्ञानस्योभयविधावरणभङ्गप्रयोजकत्वे घटोऽस्ति भाति इति प्रतीतिरेव मानम् इत्यमसत्त्वापादकत्वरूपा या जातिः तादृशजात्याश्रयीभूतं यदज्ञानं तादृशाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकीभूतं यत्तद्विशिष्टचित्तं ज्ञानत्वसामान्यलक्षणम् । तादृशाज्ञानविषयत्वाभाव-प्रयोजकं तु घटादिज्ञानस्थले घटाद्याकारवृत्तिः विद्यमानसुखादिज्ञानस्थले वृत्यस्वीकारपक्षे सुखादिजनकसामग्रेव ।

अत एव घटाकारवृत्तिदशायां घटं न जानामीति नानुभवः । ननु वृत्तेरेवाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकत्वे विद्यमानसुखादिज्ञानस्थले सुखाद्याकारवृत्यस्वीकर्तृणां मते अज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकीभूतायाः वृत्तेरेवात् सुखादिज्ञाने एतादृशं ज्ञानत्वमसम्भवदुक्तिकं स्यात्, यदि सुखादावज्ञानविषयत्वं नास्तीत्युच्यते तदा तदपि वक्तुं न शक्यते यतो हि सुखादावज्ञानविषयत्वसत्त्वेऽस्ति प्रमाणद्वयम्, तथाहि सूक्ष्मावस्थाभावितादशायां सुखादौ तत्र जानामीत्यनुभवः सर्वानुभवसिद्धः, अयञ्चानुभवः सुखेऽज्ञानविषयत्वसत्त्वे भवति प्रमाणम्, एवमेव भ्रमविषयत्वहेतुकसुखोद्देश्यकाज्ञानविषयत्वविधेयकानुमानमपि सुखेऽज्ञानत्वसत्त्वे भवति प्रमाणं तथाह्यनुमानप्रयोगः - "सुखम् अज्ञातं भ्रमविषयत्वात् शुक्तिरूप्यवदि"ति । एवञ्च सुखादावज्ञानविषयत्वसत्त्वात् सुखादिज्ञानस्थले च तद्विषयत्वाभावस्यावश्यं वक्तव्यतया तत्र च

तद्विषयत्वाभावप्रयोजकीभूतायाः वृत्तेरभावात् सुखादिज्ञान उक्तं ज्ञानत्वमव्याप्तमिति चेदत्रोच्यते न हि वृत्तिरेव तादृशाज्ञानविषयत्वाभाव-
प्रयोजिकापितु वृत्त्युपधायकस्यापि प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते। सुखादिभानस्थलेऽपि सुखादिवृत्त्युपधायकसाक्ष्यादिघटितसामग्र्या एव अज्ञान-
विषयत्वाभावप्रयोजकत्वमङ्गीकर्तुं शक्यते। तथा च तादृशप्रयोजकविशिष्टचित्तस्य सुखादिभानेऽपि सत्त्वात् न लक्षणस्य अव्याप्तिस्तत्र। अत एव
ब्रह्मानन्दस्वामिपादैर्वृत्तिपदप्रयोगो न कृतः। तादृशाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचित्तमेव ज्ञानत्वमित्युक्तम्। वस्तुतस्तु घटादिज्ञानस्थलेपि
तादृशाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकत्वं वृत्त्युपधायकसामग्र्या एव स्वीक्रियते, अन्यथोक्तवृत्तेः स्वोत्पत्तिकालीनेऽज्ञानविषयत्वाभावे प्रयोजकत्वमेव
सम्भवति, यदि चोक्तवृत्त्युत्पत्तिकाले अज्ञातत्वं स्वीक्रियेत तथा सति ज्ञातत्वेन सह विरोधस्यात्। अत्र प्रयोजकत्वं च समानकालीनत्वे सति
कारणत्वम्, तेन वृत्त्यभावकाले तादृशाभावस्वरूपयोग्यचैतन्यमादाय घटादौ न ज्ञातत्वव्यवहारः कारणत्वमधिष्ठानविधया जगदुपादानस्य
चितोऽविद्याया वा ग्राह्यम्, तद्विशिष्टत्वं तत्तादात्म्यमेव, तच्च मनोपहितचित्त्यस्तीति तद्वत्त्वेन जीवस्य ज्ञातत्वव्यवहारोऽप्युपपद्यते। इदञ्च ज्ञानत्वं
परोक्षापरोक्षज्ञानसाधारणम्। प्रत्यक्षज्ञानमात्रवृत्तिज्ञानत्वं तु अभानापादकत्वरूपजातिविशेषाश्रयाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्ट-चित्तमिति
बोध्यम्।

इत्थं ज्ञाननिष्ठं ज्ञानत्वं चित्त्वापरपर्यायमेव ज्ञानस्य प्रत्यक्षलक्षणम्। चैतन्यरूपमेव ज्ञानमबाधितघटादिवृत्त्यवच्छिन्नं सत् घटादिप्रमेत्युच्यते।
तथा च प्रत्यक्षसामान्यस्य लक्षणं चैतन्यमेवेति पर्यवसितम्।

चक्षुरादेः प्रत्यक्षप्रमाणत्वव्यवस्थापनम्

चैतन्यस्य प्रत्यक्षप्रमात्वे व्यवस्थापिते सति भवतीयमाशङ्का यच्चक्षुरादेः प्रमाणत्वव्यवहारः कथमुपपद्येतेति। यतः प्रमायाः करणमेव
प्रमाणम्, तस्य च कारणत्वघटितकरणत्वघटितत्वेन फलभूतचैतन्यात्मकप्रत्यक्षप्रमायाश्च अनादित्वेन नित्यत्वेन च तत्करणत्वस्य कुत्राप्यसम्भवात्
वस्तुतो न क्वापि प्रत्यक्षप्रमाणत्वव्यवहारः स्यात् किमुत चक्षुरादौ। अतश्चक्षुरादेः प्रत्यक्षप्रमाणत्वव्यवहारोऽनुपपन्न इति चेदुच्यते-

प्रमारूपं चैतन्यं प्रति करणत्वात् चक्षुरादेः प्रामाण्यं नाद्वैतिनामाभिमतं, चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेन स्वात्मनि प्रमाणव्यापारानपेक्षतया
तत्करणत्वाभावस्येष्टत्वात्, "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" इति श्रुतावपि साक्षादिति विशेषणं ब्रह्मणो विषयचक्षुरादिप्रमाणव्यापारद्वारकं प्रत्यक्षत्वं
व्यावर्तयितुमेव प्रयुक्तम्। इदमेव ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वमपि, उक्तञ्च यतिश्रेष्ठेन मधुसूदनसरस्वतीस्वामिचरणेन- "अत एवास्वप्रकाशत्वरूपं
दृश्यत्वमपि हेतुः स्वप्रकाशत्वं हि स्वापरोक्षत्वे स्वातिरिक्तानपेक्षत्वं, यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म।" १

तथा च प्रमारूपं चैतन्यं प्रति करणत्वात् चक्षुरादौ प्रामाण्यव्यवहारोऽपितु घटाद्याकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रति करणत्वात्
प्रामाण्यव्यवहारश्चक्षुरादीनाम्। तथाहि- चैतन्यं यद्यपि स्वरूपतोऽनादि अतो नेन्द्रियजन्यं तथापि वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमिन्द्रियजन्यमेव तदेव च
घटादिप्रत्यक्षप्रमेत्युच्यते। ननु वृत्तिविशिष्टचैतन्ये जन्यत्वव्यवहारः किंवा सादित्वव्यवहारः कथं भवतीति चेदुच्यते चैतन्यस्यानादित्वेऽपि
चैतन्याभिव्यञ्जिकायाः वृत्तेः विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिना जायमानत्वेन सादित्वात् तद्विशिष्टचैतन्येऽपि सादित्वव्यवहारः, तदुक्तं परिभाषायाम् -
"चैतन्यस्यानादित्वेपि तदभिव्यञ्जकान्तः करणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना जायते इति, वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमादिमदित्युच्यते।" तथा च
उपाधिगतधर्ममुपधेय आरोप्योपहितस्यापि सादित्वव्यवहारः इति ग्रन्थेनानेन लभ्यते, यथा न्यायमते आकाशस्य विभुत्वेनापरिच्छिन्नत्वेपि
परिच्छिन्नघटरूपोपाध्यवच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वव्यवहारो भवति तद्वदत्राप्युपहितचैतन्यस्य सादित्वव्यवहारो न तु स्वरूपतश्चैतन्यस्य सादित्वमिति
तादृशचैतन्यं प्रति चक्षुरादेः करणत्वात् तेषां प्रामाण्यव्यवहारः।

ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकविचारः

पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यक्षप्रमायाः प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणे व्यवस्थिते इदानीमद्वैतिनामाभिमतं प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमिति विचाराय प्राप्तोऽवसरः।
कुत इति चेदद्वैतिभिः ज्ञाननिष्ठं ज्ञानत्वमेव ज्ञानस्य प्रत्यक्षलक्षणमिति स्वीकृतं तच्च न प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणोपयोगि चक्षुरादेस्तादृशज्ञानं प्रति
करणत्वासम्भवात् वृत्तिविशिष्टचैतन्यरूपप्रमाकरणत्वेन चक्षुरादेः प्रत्यक्षप्रमाणत्वव्यवस्थापने व्याप्तिज्ञानादेरपि अबाधितवृत्त्यादिवृत्तिविशिष्ट-
चैतन्यरूपप्रमाकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वापत्तेः न चैतदतिरिच्य किमपि प्रत्यक्षत्वव्यवहारप्रयोजकं वक्तुं शक्यम् इन्द्रियजन्यत्वादेः सुखादिविषया-
व्यापकत्वेन प्रयोजकत्वासम्भवात् प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वमपि घटादिप्रत्यक्षविषयेष्वभावात् न प्रत्यक्षत्वप्रकारक-
व्यवहारसामान्यप्रयोजकं तस्मात् प्रयोजकान्तराभावात् चैतन्यरूपप्रत्यक्षलक्षणस्य च प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणोपयोगित्वाभावात् प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं
दुर्निरूप्यमिति चेदत्राद्वैतिनः- ज्ञानं प्रत्यक्षं विषयः प्रत्यक्षः इत्युभयविधव्यवहारप्रयोजकत्वं कस्यचिदपि एकस्य वक्तुं न शक्यते किन्तु भिन्नमेव
ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वव्यवहारप्रयोजकं भिन्नञ्च विषयगतप्रत्यक्षत्वव्यवहारप्रयोजकम्। तच्च किमिति चेद् अत्र वेदान्तपरिभाषाकाराः-

"आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदः इतिब्रूमः"। एकस्यैव चैतन्यस्य कर्तुरूपान्तःकरणावच्छिन्नत्वेन प्रमातृत्वव्यवहारः
वृत्तिलक्षणक्रियारूपोपाध्यवच्छिन्नत्वेन प्रमाणत्वव्यवहारः घटादिविषयाभिन्नकर्मरूपोपाध्यवच्छिन्नत्वेन च प्रमेयत्वव्यवहार इति न प्रमातृप्रमाण-
प्रमेयभावानुपपत्तेराशङ्कापि।

एवञ्च प्रकृते प्रमाणचैतन्यस्य अर्थात् अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं ज्ञाननिष्ठं विषयनिरूपितं प्रत्यक्षत्वव्यवहारप्रयोजकम् इति लभ्यते। इदमेव च ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकं प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणनिरूपणोपयोगि अतो न प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं दुर्निरूप्यमिति। अस्य समन्वयो- अयं घटः इति प्रत्यक्षस्थले अन्तःकरणस्य चक्षुरादीन्द्रियद्वारा घटरूपविषयदेशगमनेन तदाकारपरिणामरूपवृत्तेः घटसंयोगितया तादृशवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यघटावच्छिन्नचैतन्ययोः घटवृत्तिरूपोपाध्योरेकदेशस्थत्वेन ऐक्यात् भवति। नन्वेवमनुमित्यादिस्थलेऽपि चक्षुरादीन्द्रियद्वारा पर्वतादावन्तःकरणनिर्गमनेन वृत्तेः विषयसम्बन्धितया तदवच्छिन्नस्यचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वेनोक्तलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति चेदत्रोच्यते- अनुमित्यादिस्थले अन्तःकरणस्य वह्न्यादिविषयदेशगमनं न सम्भवति, वह्न्यादिना सह चक्षुरादेरसन्निकर्षात्। येन विषयेण सह चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सन्निकर्षो भवति तत्रैवान्तःकरणस्य गमनं सम्भवति नान्यत्र। तथा चानुमित्यादिस्थले वह्निना सहेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् तत्रान्तःकरणस्यागमनात् वृत्तिवह्निरूपोपाध्योः भिन्नदेशस्थत्वेन उपधेयाभेदाप्रयोजकत्वात् न वह्न्यंशे ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम्। तदुक्तम्- “अनुमित्यादिस्थले तु नान्तःकरणस्य वन्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षाद्”।

ननूपाधिविशेषणयोः कार्यान्वयित्वानन्वयित्वाभ्यां वैलक्षण्यस्य सद्भावेऽपि विशेषणवदुपाधेरपि स्वरूपेण भेदकत्वमेव तथा चानुमित्यादिस्थलवत् प्रत्यक्षस्थलेऽपि उपहितचैतन्ययोः मिथो भेदात् कथमुक्तप्रत्यक्षत्वप्रयोजकसद्भाव इति चेदुच्यते नह्युपाधेः स्वरूपतो भेदकत्वं स्वीकर्तुं शक्यते किन्तु भिन्नदेशस्थत्वेनैव भेदकत्वं स्वीक्रियते। भिन्नदेशस्थत्वेनोपाधेर्भेदकत्वानभ्युपगमे मठान्तर्वर्तिघटावच्छिन्ना-काशात्मठावच्छिन्नाकाशस्य भेदोऽभ्युपगन्तव्यः स्यात्। न च स भेदोऽङ्गीक्रियते किन्तूभयोराकाशयोरभेद एव स्वीक्रियते उपाधेर्भिन्नदेशस्थत्वेन भेदकत्वाभ्युपगमे तु मठघटरूपोपाध्योरेकदेशस्थत्वेनोभयोरैक्यप्रतीतेः निर्वाहः सुतरां संगच्छते। तथा च प्रत्यक्षस्थले वृत्तिविषयरूपयोरुपाध्यो-रेकदेशस्थत्वेन चैतन्यभेदाप्रयोजकत्वात् उक्तप्रयोजकसत्वे न किमपि बाधकम् अनुमित्यस्थले चोभयोर्भिन्नदेशस्थत्वेन उपधेयाभेदाप्रयोजक-त्वात्प्रयोजकलक्षणगमनप्रयुक्तातिप्रसक्तिः। तदुक्तं वेदान्तपरिभाषायाम्-

“विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थत्वेन भेदाजनकत्वात्। अत एव मठान्तर्वर्तिघटावच्छिन्नाकाशो न मठावच्छिन्ना-काशाद्भिद्यते। तथा चायं घट इति प्रत्यक्षस्थले घटाकारवृत्तेर्घटसंयोगितया घटावच्छिन्नचैतन्यस्य तद्व्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चाभिन्नतया तत्र घटज्ञानस्य घटाकारांशे प्रत्यक्षत्वम्”।

नन्वेवमपि “अहं सुखी” इत्यादिप्रत्यक्षस्थले सुखादिज्ञानस्य कथं प्रत्यक्षत्वं स्यात्। सुखादिना सह चक्षुरादीन्द्रियसन्निकर्षाभावेन सुखाद्याकारवृत्तेरनुदयात् तदवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदाभावेनोक्तप्रयोजकस्यासत्वादिति चेदत्रोच्यते -

बाह्यपदार्थविषयकवृत्युत्पत्तावेव चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां कारणत्वं नत्वाभ्यन्तरविषयाणां वृत्युत्पत्तौ। आभ्यन्तरविषयैः सह चक्षुरादीनां सन्निकर्षासम्भवाद् आभ्यन्तरविषयवृत्तिः इन्द्रियसहकारं विनैवोत्पद्यते एवञ्च “अहं सुखी” “अहं दुःखी” इत्यादिज्ञानस्थले सुखादीनामन्तः-करणधर्मत्वेनान्तःकरणदेशस्थत्वात् तदाकारवृत्तेश्च तत्र वर्तमानत्वेन तदुभयावच्छिन्नचैतन्यस्य चैक्यात् “अहं सुखी” इत्यादिज्ञानस्य सुखादिविषयनिरूपितप्रत्यक्षत्वं सुतरां सिद्धयति।

अत्रेदमाशङ्क्यते यत् सुखादिना सहेन्द्रियसन्निकर्षाभावेन वृत्युत्पत्तिः किमर्थं स्वीक्रियते वृत्तिं विनैव तेषामनुभवोऽस्त्विति चेद् यदि आवरणभङ्गार्थं वृत्तिः स्वीक्रियत इत्युच्यते तदा तदपि वक्तुं न शक्यते यतो हि यत्र स्वसत्तायां प्रकाशव्यभिचारित्वं तत्रैवावरणभङ्गार्थं वृत्तिरभ्युपगम इति व्याप्त्या घटादिषु तथा स्वीकर्तुं शक्यत्वेपि सुखादीनां प्रकाशाव्यभिचारित्वात् तत्रावरणभङ्गार्थं वृत्तिर्नाभ्युपगन्तव्येति चेदत्रोच्यते- सुखादीनामनुभवस्थले वृत्यनभ्युपगमे सुखादीनां चैतन्येनैव प्रकाशप्रसङ्गः स्यात्। एवञ्च चैतन्यलक्षणस्यानुभवस्याविनाशिनः संस्काराजनकत्वेन सुखादिस्मरणं न स्यादतः सुखादीनां स्मरणोपपत्तये तदाकारवृत्तिः स्वीकर्तव्यैव। ननूपाध्योरेकदेशस्थत्वमात्रेणो-पधेयभेदाप्रयोजकत्वाङ्गीकारे “पूर्वमहं सुखी”त्यादिस्मरणरूपान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तदीयसुखरूपविषयावच्छिन्नचैतन्यस्य चैकदेश-स्थोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वेनैक्यात् सुखादिस्मरणस्यापि सुखादिविषयनिरूपितप्रत्यक्षत्वापत्तिः स्यादित्यत उपाधेः स्वरूपेणैव भेदकत्वं स्वीकर्तव्यं तथा च सुखतत्स्मरणरूपोपाधेः स्वरूपेण भेदकत्वात् न “पूर्वमहं सुखी”त्यादिस्मरणस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति चेदुच्यते- न ह्युपाध्योरेकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोजकमिति स्वीक्रियतेऽपितु एकदेशस्थत्वे सत्येककालिकत्वमपि अपेक्षितम्। तथा च सुखस्मरणकारवृत्तेः सुखस्य चैकदेशस्थत्वेऽपि स्मृतिविषयस्यातीतत्वनिश्चयमात् सुखस्यातीतत्वेन तयोरेककालिकत्वाभावात् नोपधेयाभेदप्रयोजकत्वमिति न सुखादिस्मरणस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः।

अत्रेदमाशङ्क्यते यदुपाध्योरुपधेयाभेदप्रयोजकत्वेन यदेककालिकत्वं स्वीकृतं तत्किमेककालोत्पत्तिमत्वमाहोस्वित् उपधेयाभेदसमये उपाध्योः समानकालीनत्वम्। तत्राद्यो न युक्तो घटावच्छिन्नाकाशमठावच्छिन्नाकाशयोर्भेदप्रसङ्गात्। घटमठरूपोपाध्योर्भिन्नकालोत्पत्ति-मत्वेनैककालिकत्वाभावात्। नापि द्वितीयः, उपहिताभेदज्ञाने सति एककालवृत्युपाधिद्वयनिश्चयः, एककालिकोपाधिद्वयज्ञाने सति उपहितभेदज्ञानमिति स्वज्ञाप्यधीनज्ञप्तिकत्वरूपपरस्परश्रयतया अन्योऽन्याश्रयत्वापत्तेः। अतो नोपाध्योरेककालिकत्वेनोपधेयाभेदप्रयोजकत्वं वक्तुं

शक्यं । तथा चैकदेशस्थत्वेनैवाभेदप्रयोजकत्वं वक्तव्यम् एवञ्च सति सुखादिस्मरणस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिस्तदवस्थैव स्यादिति चेदत्र परिभाषाकारः-
“यदि चैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोजकं तदा पूर्वमहं सुखीत्यादि- स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्तमानत्वं विषयविशेषणं देयम् ।”

अयम्भावः- एककालिकत्वस्योपधेयाभेदप्रयोजकत्वानभ्युपगमे एकदेशस्थत्वमात्रस्य तदभ्युपगमे “पूर्वमहं सुखी”त्यादिस्मरणे प्रसक्तमतिव्याप्तिं वारयितुं लक्षणघटकविषयरूपोपाधिः वर्तमानत्वेन विशेषणीयः । तथा च वृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वर्तमानविषयावच्छिन्न-चैतन्याभेदः प्रत्यक्षज्ञानलक्षणं पर्यवस्यति । एवञ्च न पूर्वोक्तस्मृतावतिव्याप्तिः । तत्र स्मरणाकारवृत्तेर्वर्तमानत्वे-ऽपि सुखस्यावर्तमानत्वात् । वृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभेदाभावात् ।

वस्तुतस्तु अत्र लक्षणे वर्तमानत्वं विषयविशेषणमनुपादेयमेव । अवर्तमानस्यानुपाधित्वेन विषयोपहितचैतन्येनैवोक्तातिप्रसङ्गवारण-सम्भवात् । न च वर्तमानत्वस्य विषयविशेषणत्वानुपादाने तस्योपलक्षणत्वशङ्का स्यात् अतस्तन्निरासार्थमेव वर्तमानत्वं विषयविशेषणं न तु तस्य लक्षणे प्रवेश इति चेदुच्यते-

अवच्छिन्नपदेनोपहितस्याभिधानाद्विषयनिष्ठोपलक्षणत्वशङ्कानुदयेन वर्तमानत्वं विषयविशेषणं व्यर्थमेव । उपाधेस्तु वर्तमानत्वं परिभाषायां स्वयमेव ग्रन्थकृता प्रतिपादितं तथाहि- **“उपाधिस्तु कार्यान्वयी व्यावर्तको वर्तमान इति ।”**

एवञ्च वर्तमानत्वस्य विषयविशेषणत्वानुपादानेऽपि सुखादिस्मरणेऽतिव्याप्तेः परिहारः सम्भवति । नन्वेवमपि “भवान् धार्मिकः” “त्वमधार्मिक” इत्यादिवाक्यजन्यवृत्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रति धर्माधर्मयोः वर्तमानत्वेनोपाधितया धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य चैक्यात् तादृशवाक्यजन्यशाब्दज्ञानादावतिव्याप्तिः स्यादिति चेदत्रोच्यते-

वृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रत्यक्षयोग्यविषयावच्छिन्नचैतन्याभेद एव ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वव्यवहारो भवति न तु सामान्यतो विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदेऽतो धर्माधर्मयोग्यतया तादृशविषयावच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्यवच्छिन्नचैतन्याभेदेऽपि न तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वव्यवहारः । अत्रेदमाशङ्क्यते यत् सुखादिवत् धर्माधर्मदिरप्यन्तःकरणधर्मात्वाविशेषेण सुखादेरिव धर्माधर्मदिरपि कथं न प्रत्यक्षविषयत्वमिति चेदत्रोक्तं परिभाषाकारेण अन्तःकरणधर्मात्वाविशेषेऽपि किञ्चिद्योग्यं किञ्चिदयोग्यमित्यत्र फलबलकल्प्यः स्वभाव एव शरणम् । अन्यथा न्यायमतेऽप्यात्मधर्मात्वाविशेषेऽपि सुखादिवद्भ्रमदिः प्रत्यक्षत्वापत्तिर्दुर्वा ।

अयम्भावः-- धर्माधर्मादिवत् सुखादेरपि अन्तःकरणधर्मात्वात् तत्र प्रत्यक्षविषयत्वं स्वीक्रियते धर्माधर्मादिषु च न स्वीक्रियते इत्यत्र पदार्थानां फलबलकल्प्यः स्वभाव एव नियामकः । तथा च सुखस्य नियमेन अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वे विषयस्वभावातिरिक्तं न किमप्यन्यत् तदापरोक्षे नियामकं धर्माधर्मादीनां कदापियपरोक्षप्रतीतिविषयत्वाभावात् प्रत्यक्षाविषयत्वे स्वभाववैलक्षण्यमेव नियामकम् । अत्र योग्यत्वमित्यस्य तत्तद्विद्वित्तत्केवलसाक्ष्यन्यतरयोग्यत्वमित्यर्थः । तेन सुखशुक्तिरूप्यादेरिन्द्रियायोग्यत्वेऽपि केवलसाक्षिवेद्यत्वाद्योग्यत्वम-स्येव । अत्र ग्रन्थे फलबलकल्प्यस्वभावस्यैव विषयाणां योग्यत्वे नियामकत्वमुक्तं ग्रन्थकृता । तत्र फलपदेनानुव्यवसायो ग्राह्यः तथा च स्ववृत्तिसुखादिज्ञानानन्तरं सुखं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायात् सुखस्य योग्यत्वम् । धर्माधर्मादिप्रतीत्यनन्तरं धर्ममधर्मो साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाभावात् न धर्मादेर्योग्यत्वम् इति भावः । न्यायनयेऽप्येवमेव व्यवस्थोपपादनीया । तथा च “त्वं धार्मिकः” “त्वमधार्मिकः” इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दज्ञानात्मकपरोक्षवृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्य योग्यविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वाभावात् “त्वं धार्मिकः” इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

तथा च- निष्कृष्टं ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वस्य लक्षणमित्यं पर्यवस्यति - **“तत्तद्विद्वित्तत्केवलसाक्ष्यन्यतरयोग्यतत्तत्साक्षिजन्यतत्तदाकारवृत्यु-पहितविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तत्साक्षिजन्यतत्तदाकारवृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तत्तद्विषयांशनिरूपितप्रत्यक्षत्वम्” ।**

अत्र तत्तदाकारवृत्युपहितत्वस्य विषयविशेषणत्वानुपादाने घटोऽयमिति ज्ञानस्य परिमाणाद्यंशनिरूपितप्रत्यक्षत्वापत्तिः स्यात्तदुपादाने तु घटाकारवृत्तिकाले परिमाणाकारवृत्युपहितविषयस्याभावात् न क्षतिः । एवञ्च यद्यद्विषयनिरूपितं ज्ञाननिष्ठं प्रत्यक्षत्वं विवक्षितं तत्तदाकार-वृत्युपहितत्वमपि विषयस्यापेक्षितमिति भावः । यदि चात्र लक्षणे वृत्तौ तत्तत्साक्षिजन्यत्वविशेषणं नोपादीयेत तथा सति पुनः “अयं घटः” इति ज्ञानस्य परिमाणाद्यंशनिरूपितप्रत्यक्षत्वापत्तिः स्यात् परिमाणादिषु “अयंघटः” इति ज्ञानकाले अस्मदादिवृत्युपहितत्वस्याभावेऽपि परिमाणाद्याकारेश्वरीयवृत्युपहितत्वस्य सत्त्वेन तादृशवृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्न-चैतन्यभेदात् परिमाणाद्यंशनिरूपितप्रत्यक्षत्वापत्तिः स्यात् तथा च अयं घट इत्यादिज्ञानकाले परिमाणादीनामपि प्रत्यक्षत्वापत्तिस्स्यात् अतस्तद्वारणाय लक्षणघटकवृत्तिपदार्थं तत्तत्साक्षिजन्यत्वमपि विशेषणं देयम् । तदुपादाने च “अयं घट” इति ज्ञानकाले परिमाणाद्याकारेश्वरवृत्युपहितत्वस्य परिमाणादिविषयेषु सत्त्वेऽपि अस्मदादिवृत्यु-पहितत्वस्याभावात्प्रसङ्गः । अत्र तत्तत्साक्षिजन्यत्वमित्यस्य हि तत्तत्साक्षिनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावती या वृत्तिरित्यर्थः ।

नन्वत्र साक्षिनिष्ठजनकत्वकथनमयुक्तं साक्षिणः “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” इति श्रुत्या निर्धर्मकत्वबोधनात् । अतोऽयुक्तमिदं लक्षणं साक्षिनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वानिवेशे च पूर्वोक्तदोषापत्तिस्तदवस्थैवेति चेदत्रोच्यते-

नहि वस्तुतः साक्षिणो जनकत्वमस्ति किन्तु वृत्तिं प्रति साक्ष्युपाध्यन्तःकरणस्य जनकत्वेन तत्रिष्ठजनकतायाः साक्षिण्यारोपात् साक्षिणि जनकत्वव्यवहारः। तथा च वास्तविकजनकत्वस्याभावेऽपि आरोपितसाक्षिनिष्ठजनकतामादाय लक्षणस्वरूपनिर्वचनं पूर्वोक्तदोषवारणं च करणीयम्। यद्वा चैतन्यस्यापि विवर्तकारणत्वस्वीकारात् साक्षिनिष्ठकारणताकथनं न विरुध्यते। एवञ्च यद्यत्साक्षिज्ञानस्यापरोक्षत्वं विवक्षितं तत्साक्षिजन्यत्वेन वृत्तिर्विशेषणीया। तेन चैत्रीयान्तःकरणोपहितचैतन्य-रूपसाक्षिजन्यतद्वृत्तीयपरिमाणाद्याकारवृत्तेः मैत्रीयान्तःकरणोपहित-चैतन्यरूपसाक्षिजन्यतद्वृत्तेः शक्यत्वेऽपि न मैत्रीयघटज्ञानस्य परिमाणनिरूपितप्रत्यक्षत्वं न वा चैत्रीयज्ञानस्य घटनिरूपितप्रत्यक्षत्वम् आपादयितुं शक्यम्। चैत्रीयान्तःकरणवृत्तेर्मैत्रीयान्तःकरणोपहितसाक्षिजन्यत्वाभावात्। मैत्रीयान्तःकरणवृत्तेश्च चैत्रीयान्तःकरणोपहितसाक्षि-जन्यत्वाभावात्।

अत्र लक्षणे केवलसाक्षियोग्यत्वनिवेशात् न तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेऽव्याप्तिः। तज्ज्ञानेऽपि केवलसाक्षियोग्यत्वस्य सत्त्वात्। इत्थमिदं ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वव्यवहारप्रयोजकं लक्षणम् अद्वैतिभिः स्वीकृतं एतच्च लक्षणं भवति प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणनिरूपणोपयोगीति सर्वमनवद्यम्।

तत्र पूर्वोक्तरीत्या वृत्तौ ज्ञानत्वमुपचर्य वृत्तिरूपज्ञानं प्रति चक्षुरादेः करणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वं तेषां व्यवस्थापनीयम्। अतः प्रत्यक्षप्रमाणकरणमिति यदुक्तं प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं तत्समीचीनमेव। विषयगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकं तु विषयस्य प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभाव एव।

निष्कर्षः

एतावता प्रबन्धेन अद्वैतिनां नये प्रत्यक्षस्य चैतन्यात्मकत्वस्वीकारेऽपि न प्रमाणादिव्यवस्था अनुपपन्ना भवतीति सिद्ध्यति। तत्र अद्वैतिनां प्रक्रियाणां श्रुतियुक्त्यनुभवानुसारितया केवलानुभवतर्काद्यधिष्ठित-न्यायादिदर्शनीयप्रक्रियातो भवत्येव वैलक्षण्यम्। किञ्च अन्तःकरणस्य विषयेऽपि श्रुत्यनुवादादेव न्यायाद्वैतदर्शनयोर्भवति वैमत्यम्। तत्र नैयायिकाः मनसोऽणुत्वं नित्यत्वञ्च स्वीकुर्वन्ति। अद्वैतिनस्तावत् अन्तःकरणस्य मध्यमपरिमाणवत्त्वमनित्यत्वञ्च स्वीकुर्वन्ति। नैयायिकैस्तावज्ज्ञानमात्मनो धर्म इति स्वीक्रियते अद्वैतिभिरन्तःकरणपरिणामरूप-वृत्त्युपहितचैतन्यात्मकत्वं ज्ञानस्य स्वीक्रियते इति भवत्येवानयोः दर्शनयोर्महाभेदः। ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकविषये च अनितरसाधारणा काचिद्रीतिरद्वैतिभिः स्वसिद्धान्तानुसारेण प्रदर्श्यते। अन्यत्र च नैतादृशी रीतिरवलोक्यते इति शम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- श्रीमन्मधुसूदनसरस्वती, अद्वैतसिद्धिः (बालबोधिनी व्याख्या) प्रथम एवं द्वितीय भाग, प्रकाशनवर्षः -2000, प्रकाशकः, रत्नापब्लिकेशन, वाराणसी।
- बृहदारण्यकोपनिषद् (सानुवादशाङ्करभाष्यसहित), श्रीमच्छङ्कराचार्यः. संवत् २०७१, गीताप्रेस, गोरखपुर- २७३००५।
- वेदान्तपरिभाषा (समणिप्रभाशिखामणि- सहिता), श्रीमद्भरमराजाध्वरीन्द्रः (१९८५), खेमराज श्रीकृष्णदास, अध्यक्ष श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, खेमराजश्रीकृष्णदास मार्ग, बम्बई-४०००४।
- सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, श्रीमदम्प्यदीक्षितः (२००६), प्रो० वेम्पटिकुटुम्बशास्त्री कुलपति राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली।
- सिद्धान्तविन्दुः श्रीमधुसूदनसरस्वतीचरणाः(१९९७), महेश रिसर्च इंस्टीट्यूट, श्रीशंकर मठ, माउण्ड आबू (राज०), श्रीदक्षिणामूर्ति मठ, डी. ४९/९, मिश्र पोखरा, वाराणसी।
- सर्वदर्शनसंग्रहः, श्रीमन्माधवाचार्यः, २००८, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
- ब्रह्मसूत्रम् शारीरकमीमांसाभाष्यम् (हिन्दी सहित भामती संवलितम्)।
- महर्षिबादरायणः श्रीमच्छङ्कराचार्यः वाचस्पतिमिश्रः, २००५, चौखम्बा विद्याभवन, चौक, वाराणसी।
- तत्वप्रदीपिका (चित्सुखी), श्रीमच्चित्सुखमुनिः (२००५), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- तर्कसंग्रहः (न्यायबोधिनी, वाक्यवृत्ति, निरुक्ति, टिप्पणी रामरुद्री, नृसिंहप्रकाशिका, नीलकण्ठप्रकाशिका, पट्टाभिरामप्रकाशिका दीपिका) श्रीमदनब्रम्हट्टः, विक्रमसंवत् २०६३, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
- तर्कभाषा, श्रीकेशवमिश्रः व्याख्याकारः आचार्य बदरीनाथ शुक्लः (२००७), मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी।
- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली किरणावली, श्रीविश्वनाथ पञ्चानन भट्टाचार्यः श्री वल्लभाचार्यः, वि०संवत् २०६३, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली दिनकरी, रामरुद्री, २०४६, श्रीविश्वनाथपंचानन- भट्टाचार्यः दिनकरभट्ट रामरुद्रभट्टाचार्यः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान- वाराणसी।

प्रत्यक्षाभासः

डॉ. भास्करभट्टः जोशी

शोधसारः

ज्ञानं द्विविधम्- स्मृतिः अनुभवश्च । अनुभवश्च द्विविधः—यथार्थः अयथार्थश्च । समीचीनं ज्ञानं यथार्थानुभवः । दुष्टं ज्ञानमयथार्थानुभवः । रज्जुं दृष्ट्वा जायमानं 'इयं रज्जुः' इति ज्ञानं यथार्थानुभवः । 'अयं सर्पः' इति ज्ञानं अयथार्थानुभवः ।

नैयायिकाः यथार्थानुभवं एवं लक्षयन्ति- 'तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवः यथार्थः' इति । तद्विषयविशेष्यतानिरूपकत्वे सति तद्विषयप्रकारतानिरूपकत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् । समन्वयः ज्ञानं क्वचित् धर्मिणि कञ्चन धर्मं विषयीकरोति । तयोः धर्मो विशेष्यः, धर्मः प्रकारः इत्युच्यते । विशेष्ये विशेष्यता भवति । प्रकारे प्रकारता भवति । विशेष्यतायाः ज्ञानं निरूपकं भवति ।

तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवः अयथार्थः । तदभाववन्निष्ठ-विशेष्यता-निरूपकत्वे सति तद्विषयप्रकारता-निरूपकत्वे सति अनुभवत्वम् अयथार्थानुभवस्य लक्षणम् । अत्रापि तत्पदेन प्रकारीभूतः धर्मः ग्राह्यः । रज्जुं दृष्ट्वा 'अयं सर्पः' इति भ्रमः जातः । अत्र 'अयं' इति पदेन रज्जुः उच्यते । तस्यां च सर्परूपः धर्मः भासते । अतः सर्पत्वं प्रकारीभूतः धर्मः । तत्पदेन सर्पत्वं ग्राह्यम् । तच्च रज्जौ नास्ति । अतः तदभाववती रज्जुः । सा च विशेष्या । विशेष्यता रज्जुनिष्ठा । तया निरूपकं ज्ञानम् । पुनः तत्पदेन सर्पत्वं ग्राह्यम् । तद्विष्ठा प्रकारता । तस्याः च निरूपकं ज्ञानम् । एवञ्च ज्ञाने सर्पत्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वं सर्पत्वनिष्ठ-प्रकारतानिरूपकत्वं चास्ति, अनुभवत्वं च विद्यते इति लक्षणसमन्वयः ।

एवं, व्याघ्रस्य चित्रं दृष्ट्वा 'अयं व्याघ्रः' इति भ्रमो जातः । अत्र अयम् इति पुरतः स्थितं चित्रम् । तस्मिन् व्याघ्रत्वं भासते । चित्रे च व्याघ्रत्वं नास्ति । अतः तदभाववत् चित्रम् । तच्च विशेष्यम् । विशेष्यता चित्रपटनिष्ठा । तस्याः निरूपकं ज्ञानम् । एवं व्याघ्रत्वं प्रकारः, प्रकारता तनिष्ठा । तथा च निरूपकं ज्ञानम् । एवञ्चास्मिन् ज्ञाने व्याघ्रत्वाभाववत् चित्रपट-निष्ठविशेष्यता-निरूपकत्वं, निरूपकत्वं अनुभवत्वञ्चास्ति । (प्रत्यक्षाभासोऽपि) प्रत्यक्षस्य आभासः । अर्थात् अयथार्थज्ञानमेव । अस्य विषये चिन्तयामः ।

विज्ञानादिनां बाह्यार्थानुमेयवादिनां शून्यवादिनाञ्च बौद्धानां दर्शने भ्रान्ति-संवृति-साज्ञान-अनुमान-आनुमानिक-स्मरण-अभिलाष-भेदेन² प्रमाभासज्ञानं विभक्तं दृश्यते प्रमाणवार्तिक प्रमाणवार्तिकभाष्येषु³ । स्मृति-प्रत्यभिज्ञान-तर्क-अनुमाना-आगमभेदात् परोक्षज्ञानविभागं तेषां प्रामाण्यञ्च स्वीकर्तृणां जैनाणां दर्शने विकल्प-संशयावेव प्रमाभासाविति स्वीकृतम् प्रमेयकमलमार्ताण्ड⁴ प्रमाणमीमंसा प्रमेयरत्नाकर⁵ प्रमेयरत्नमालादिषु । मीमासायां संशय-विपर्यय- तर्क अनध्यवसाय-विकल्प-अनुवाद-स्मृतयः प्रमाभासा इति वर्णिताः⁶ । सांख्यदर्शने⁷ "पंचपर्या अविद्येति विपर्यय-अस्मिता-राग- द्वेष-अभिनवेशभेदेन प्रमाभासभेदाः वर्णिताः सांख्य प्रवचनभाष्ये⁸ ।

योगदर्शने⁹ च ईश्वरप्रणिधानस्य अन्तरायभूतानां चित्तविक्षेपकराणां व्याधि-अस्त्यान-संशय-प्रमाद-आलास्य-अविरति भ्रान्तिदर्शन-लब्धभूमिकात्व - अनास्थितत्वानां परिगणना, तेषां आविद्यकत्वकथनाच्च तेषामपि प्रमाभासता वर्णिता भवति ।। अद्वैतवेदान्तदर्शने तु सोपाधिकनिरुपाधिकभेदेन अप्रमा द्विविधेति दृश्यते । सर्वं विज्ञानं यथार्थमेवेति स्वकर्तारि विशिष्टाद्वैतदर्शने अयथार्थज्ञानमप्रमाज्ञानं प्रमाभासज्ञानं वा न स्वीक्रियते¹⁰ । संशयविपर्यय-भेदेन अप्रमाज्ञानं द्विविधमिति द्वैतदर्शने प्रमाणपद्धति - प्रमाणसंग्रह -प्रमाणचन्द्रिकादौ दृश्यते । कृष्णभक्तिप्रधाने चैतन्यसम्प्रदाये भ्रमः प्रमादो विप्रलिप्सा-करणापाटवञ्चेति अप्रमाहेतवः, तन्मूलकाप्रमाण्यज्ञानञ्च स्वीकृतम् श्रीतत्त्वसन्दर्भव्याख्या-बलदेवविद्याभूषणटीका¹¹ । वल्लभदर्शने निर्विकल्पक-सविकल्पकभेदेन ज्ञानद्वयं स्वीकृत्य सविकल्पकस्य संशय-विपर्यय-निश्चय-स्मृति-स्वाप्रवृत्तिभेदात् पञ्चधा विभागः कृतः संशयादिविनिर्मुक्ता चिच्छक्तिर्मानमुच्यते¹² इति, संशय-विपर्यय-स्मृति-व्यतिरिक्ता प्रमापरपर्याया आत्मचिच्छक्तिरिति प्रमाणसामान्यलक्षणवादिनि शैवदर्शने अप्रमाज्ञानं संशय-विपर्यय-स्मृति-भेदेन त्रिविधं-स्वीकृतम्¹³ ।

एवं शैवदर्शनेऽपि संशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरिक्ताया आत्मचिच्छक्तेः प्रमात्वस्वीकर्तारि संशयादीनां प्रमाभासत्वं स्वीकृतं भवति (शैवपरिभाषा) । शाङ्कराद्वैतवेदान्तदर्शने अयथार्थज्ञानमेव अध्यासनाम्ना वर्णितम् । परत्र पूर्वदृष्टावभास इति लक्षणञ्चोपवर्णितम् । प्रतिपादयिष्यते चेदं विपर्ययनिरूपणावसरे ।

अन्यसम्प्रयोगात् अन्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यक्षाभासमिति भ्रमज्ञानं प्रत्यक्षाभासशब्देन व्यवहियते । प्रत्यक्षज्ञानञ्च भ्रमप्रमाभेदात् द्विविधमिति न्यायसिद्धान्ततत्त्वामृते । तत्र भ्रमज्ञानमेव अयथार्थज्ञानमित्युच्यते । पित्त-दूरत्व-तमो-विद्युत्-मण्डूकवसाञ्जन-अधर्मादिभिर्ना-

1 विभागाध्यक्षः, न्याय-वैशेषिकविभागः, क.सं.वि., बेङ्गलूरु ।

2 प्रमाणसमुच्चय , प.20

3 प.332

4 प.13

5 प.13

6 प्रमाणलक्षणे प. 2

7 सांख्यतत्वकौमुदी कारिका 47

8 सांख्य प्रवचनभाष्ये (3/37)

9 योगसूत्र- व्यासभाष्य-तत्त्ववैशरदी (1/30,2/24

10 यतीन्द्रमतदीपिका प.8

11 प.12

12 (प्रस्थानरत्नाकर प.14)

13 (शैवपरिभाषा प.3)

विधैर्दोषैः पुरोवर्तिनि पदार्थे सत्यवस्तुस्वरूपनिर्धारणं न जायते । परन्तु विपरितात्मकं सन्देहात्मकं वा ज्ञानमुद्भवति - यथा शङ्खे पीतशङ्ख इति, लोहितस्फटिक इति, वृक्षे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, चन्द्रे द्विचन्द्र इति, अनात्मनि शरीरे गौरोऽहमिति अम्बरे अञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तम इति, आदर्शे मुखमिति वंशे उरग इति, धूमवदभिमतैः बाष्पादिभिः पर्वतो वह्निमानिति, विषाणित्वमात्रेण गवयसादृश्याद्वा अगवि गौरिति, प्रतारकवाक्यात् नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यादीनि अयथार्थज्ञानानि जायन्ते । एतानि अतत्वानुभवजनकत्वात् अप्रमा अयथार्थज्ञानम्, अविद्या, मिथ्याज्ञानम् भ्रमः, प्रत्यक्षाभास इत्यादिशब्देन कथ्यन्ते । स्पष्टञ्चेदं न्यायवैशेषिकग्रन्थेषु । तत्र न्यायसूत्रे¹ न्यायभाष्ये च मिथ्याशब्देन, वैशेषिकसूत्रे² प्रशस्तपादभाष्ये च अविद्याशब्देन च एतानि निर्दिष्टानि । लक्षणं किमपि न वर्णितम् । "इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या"³ इति अविद्याकारणानि प्रतिपाद्य "अदुष्ट विद्या"⁴ इति वदता वैशेषिकसूत्रेण दुष्टं ज्ञानमविद्येति सूचितम् । दुष्टत्वञ्च अन्यथाग्राहित्वम्, तदभाववति तत्प्रकारकत्वं वेति वक्तव्यम् । तत एव तद् दुष्टं ज्ञानमिति चोक्तम् ।

न्यायकन्दल्यां सन्दिग्धाधिदाध्यवसायात्मिका अविद्येति, देशकालावस्थादिभेदेन अबाध्यमानोऽध्यवसायो विद्येति, तद्विपरीता अविद्येति च वदन्त्या व्योमवत्या देशकालावस्थादिभेदेन बाध्यमानोऽध्यवसाय अविद्येति, गुरुमते विशिष्टव्यवहारकारणं यत्र भवति तादृशं विज्ञानमविद्येति, अतस्मिन् तत्प्रत्यय इति न्यायवार्तिके⁵ तर्कभाषा कारिकावलीषु⁶ अतत्त्वानुभव अप्रमेति सप्तपदार्थ्याम्, अर्थव्यभिचारि अप्रमाणजन्यं ज्ञानमयथार्थज्ञानम्, अस्य अयथार्थत्वञ्च तदभाववति तत्प्रकारकत्वमिति यथा पुरोवर्तिनि अरजते शुक्त्यादौ इदं रजतमिति रजतत्वरोप इति तर्कभाषायां । तर्कदीपिकायञ्च, यत्र यत्रास्ति तत्र तस्य ज्ञानम्, तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम्, स्वसमानाधिकरण-प्रकारानवच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानम्, स्वव्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानमप्रमेति च चिन्तामणितर्कदीपिकयोः, तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभव अप्रमेति तर्कसंग्रहे, प्रमाणाभासजन्य अयथार्थानुभव अप्रमेति तर्ककौमुद्याम्, स्वानुयोगिनिष्ठत्व, स्वावच्छिन्नत्व एतन्नितयसम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टान्यप्रकारताशालिज्ञानत्वमप्रमात्वमिति गादाधर्यवच्छेदकतानिरुक्तौ, विशेष्यताव्यधिकरणप्रकारकं ज्ञानम-प्रमेति न्यायसिद्धान्तमञ्जर्याम्, मिथ्याज्ञानापरपर्याय अयथार्थज्ञाननिश्चय इति विश्वनाथीयगौतमसूत्रवृत्तौ, "तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यात् अप्रमा सा" इति कारिकावल्याम्⁷ तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इति, तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिता या तन्निष्ठा प्रकारता तन्निरूपित-ज्ञानत्वमप्रमात्वम्, रजतत्वाभाववच्छुक्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या रजतत्वनिष्ठ प्रकारता तन्निरूपितज्ञानत्वस्य शुक्तौ इदं रजतमित्यत्र सत्वादिति च मुक्तावल्याम्, विपरीतार्थनिर्णय अप्रमेति तर्ककौमुद्याम्, यत्प्रकारिका या विषयता तत्प्रकारक व्यधिकरणविषयताकं ज्ञानं भ्रम इति मथुरानाथीये, तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इति पदार्थरत्नमालायाम्, प्रमाभिन्नत्वे सति इन्द्रियत्वेन इन्द्रियजन्यं ज्ञानं भ्रम इति लक्षणराजौ, अन्यख्यातिरप्रमेति वल्लभसम्प्रदायीये प्रमेयरत्नार्णवे, प्रत्यक्षज्ञानस्य भ्रमप्रमाभेदेन द्वैविध्यं स्वीकुर्वन्ति न्यायसिद्धान्ततत्त्वामृते प्रमाभिन्नं ज्ञानं भ्रम इति लक्षणानि निर्दिष्टानि दृश्यन्ते । प्रमाणनयतत्त्वालोके रत्नाकरावतारिकायां च जैनाः अतस्मिन् तदध्यवसायस्समारोप एव अप्रमेति वर्णयन्ति । बौद्धाश्च कल्पनपोढं प्रत्यक्षम्, ततो विकल्पस्त्रिविधोऽपि प्रत्यक्षाभास इति प्रमाणवार्तिकभाष्ये⁸ वदन्ति ।

तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानमारोपः, स द्विविधः - आहार्यः, भ्रमश्चेति । तत्र बाधज्ञानसमकालिकेच्छाजन्यज्ञानमारोपः, यथा रजतत्वाभाववतीं शुक्तिं रजतत्वेन जानीयामिति बाधज्ञानसमकालिकेच्छाजन्यम् इदं रजतमिति ज्ञानम् । भ्रमे तु उत्तरकाले नेदं रजतम्, किं तर्हि इयं शुक्तिरिति बाधज्ञानं भवतीति विशेष इति प्रत्यक्षाभास ज्ञानम् वक्तव्यम् । एवमाहार्यज्ञानमपि प्रत्यक्षाभासः, प्रमा भास इति स्वविरोधिधर्म-धर्मितावच्छेदक-स्वप्रकारकं ज्ञानमाहार्यमिति हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिगङ्गाटिप्पण्यां वर्णितम् । यथा इदं रजतमित्यत्र स्व रजतत्वं, तद्विरोधी धर्मः रजतत्वाभावः स धर्मितावच्छेदको यत्र, एवं स्वं रजतत्वं प्रकारो यत्र तादृशं ज्ञानमियं शुक्ति रजतमिति ज्ञानम्, तदेवाहार्यमिति तस्याप्याभासत्वमुपवर्णितम् ।

अप्रमाभेदाः- अयथार्थात्मिका चेयमप्रमा संशय-विपर्यय-अनध्यावसाय-स्वप्नभेदेन चतुर्थेति प्रशस्तपादभाष्ये न्यायकन्दल्याम्, सप्तपदार्थाञ्च विद्यते । संशयनिश्चय व्यतिरेकेण तर्कज्ञानस्यासंवेदनात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिरेव तर्कोत्पत्तौ प्रमाणमिति प्रत्यक्षफलादविशेषाच्च तर्को न ज्ञानान्तरम् परन्तु संशयनिश्चययोरेवान्तर्भाव इति व्योमवत्यां दृश्यते । समानतन्त्रे न्यायदर्शने तर्कस्य प्रतिपादितत्वात् वैशेषिकदर्शने तस्यानभिधानयित्यपि वक्तुं शक्यते । यद्यपि संशयनिर्णयाभ्यां तर्को न भिद्यते, किञ्च अनुमानमेव तर्क इत्यप्याहुः तथापि प्रमाणानामनुग्राहकत्वात् तर्कस्य पृथगुपादानमिति न्यायवार्तिके⁹ । ततश्च पश्चात्तन्त्रेषु न्यायवैशेषिकग्रन्थेषु तर्कभाषा - तर्कसंग्रह पदार्थरत्नमालादिषु संशय-विपर्यय- तर्क-भेदेन अप्रमा त्रिविधेति वर्णिता । तर्ककौमुद्यां भ्रमसंशयभेदेन अप्रमा द्विविधेत्युक्त्वा संशय विपर्ययतर्कयोरेवन्तर्भावो वर्णितः । "तत्तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः" इति करिकावल्याम्¹⁰ मुक्तावल्याम् अप्रमा संशयविपर्ययभेदेन द्विविधेति वर्णिता । तर्कसंग्रहे अप्रमाजन्या स्मृतिरपि स्वीकृता । ततश्च संशय-विपर्यय- तर्क अयथार्थस्मृतयश्चेति अप्रमाभेदाः न्यायवैशेषिकेषु वर्णिताः । एवं च प्रत्यक्षाभासविचार अस्तिकनास्तिकदर्शनेषु विमृष्टा ते अत्र विचारिताः सन्ति ।

¹ 1-1-2

⁶ का. 127

² 9-2-10,11

⁷ का. 127

³ 9-2-10

⁸ प. 332

⁴ 9-2-13

⁹ प.17

⁵ 1-1-2

¹⁰ का.127

विविधशास्त्रदृशा शाब्दबोधकारणीभूताकाङ्काविमर्शः

डा.जगन्नाथशर्मा सापकोटा^१

शोधसारः

पदेन पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे जननीये आकाङ्कायोग्यतासत्तित्वात्पर्यज्ञानानां सहकारिकारणत्वमिति सकलतन्त्रप्रसिद्धम्। अथ योग्यतातात्पर्यज्ञानयोरभावेऽपि शाब्दबोधस्यानुभाविकत्वेन तयोः केवलं शाब्दबोधस्य प्रामाण्यग्रहे सहकारित्वम्, न तु तज्जनने इति केषाञ्चन मतेऽपि योग्यताज्ञानं प्रामाण्यग्रहोपकारकं विद्यत एव। इत्थं शाब्दग्रहे तत्रामाण्यग्रहे वा सहकारकत्वेन प्रसिद्धेषु सहकारिकारणेषु प्रथमोपस्थिताङ्काक्षां प्रकाशयितुमयं शोधो विधीयते। तदर्थं शाब्दबोधस्य सर्वप्रथमं स्वरूपम् परिचाय्य न्यायमीमांसाव्याकरणादिशास्त्र-सिद्धान्तानुगुणं तस्यान्वयप्रकारं प्रदर्श्य तत्रैव च शाब्दबोधे आकाङ्काया अभावे शाब्दबोधस्यानुदयात् अन्वयव्यतिरेकेण तस्या कारणत्वमुपपाद्य तस्या आकाङ्कायाः विविधशास्त्रदृशा स्वरूपं लक्षणञ्च स्फुटं विवेचयिष्यते।

कुञ्जिशब्दः – शाब्दबोधः, आकाङ्का, कारणम्, योग्यता, पदार्थोपस्थितिः, शब्दशास्त्रम्।

शोधोद्देश्यम्

शाब्दबोधसहकारिकारणेष्वन्यतममिदं कारणमाकाङ्का नाम। आकाङ्काया नियमित एव शाब्दबोधोऽपूर्वो भवति इत्यत्र न कस्यचिदपि दार्शनिकस्य विवादं पर्यालोचयामः। अत एव ह्ययं शाब्दबोधसहकारिकारणेषु प्राथम्येन परिगण्यते। अतः एतस्य विषये बहूनां दार्शनिकानां बहूनि मतानि विद्यन्ते, तत्तन्मतानां तत्र तत्र लेखादिषु कार्याणां सिद्धत्वेऽपि निखिलदर्शनसम्मतताकाङ्काविषयस्य सर्वांशतोऽवगमनाय निखिलतद्गतद्रव्यावलोकनश्रम एव शरणम्। अत एवास्मिन्विषय आकाङ्काख्ये विविधानां मतानामुल्लेखनपुरस्सरं यथायुक्ति विवेचनमिह विधास्यते। तदेव चास्यापूर्वत्वे प्रयोजकं भवति। येनैतद्विषयकजिज्ञासवोऽनायासेनैवाकाङ्कां परिचेष्टन्ति विशेषतश्चैताः संशीतयो लेखनास्य समाहिताः भविष्यन्ति –

- शाब्दबोधस्याकाङ्काज्ञाननियम्यत्वे किं प्रमाणम् प्रयोजनञ्च ?
- विविधदर्शनरीत्या शाब्दबोधप्रकारः कथम् ?
- विविधदर्शनरीत्या आकाङ्कास्वरूपं किम् ?
- कुतः आकाङ्कायाः ज्ञातत्वे एव कारणत्वम् न स्वरूपतः ?
- आकाङ्का पदनिष्ठा उतार्थनिष्ठा ?
- आकाङ्काया अर्थनिष्ठत्वे इदं पदं साकाङ्कमिति व्यवहारः कथम् ?
- पदयोः सम्बन्धाभावादाकाङ्काया पदनिष्ठत्वे का युक्तिः ?

विषयप्रवेशः

शाब्दस्यायम्(अर्थः) शाब्दः, शब्दजन्यप्रतीतिविषय इति यावत्। तस्य बोधः शाब्दबोधः। केषुचिच्छब्देषु श्रुतेषु तेषामर्थज्ञानेन परस्परं विशेष्यविशेषणभावापन्नः विलक्षण एकः बोधः जायते स एव च शाब्दबोधः इति सकलतन्त्रप्रसिद्धिः। तेषाञ्चार्थानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धः क्वचित् सम्बन्धान्तरमूलको भवति क्वचिच्च इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावात्मको भवति। यथा राज्ञः पुरुषः इत्यादौ राजा पुरुषे विशेषणम्, पुरुषः विशेष्यः। अत्र विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धः स्वस्वामिभावसम्बन्धमूलको वर्तते। अत्र राजा स्वामी पुरुषः स्वम्। एवञ्च उभयोः परस्परं विशेष्यविशेषणभावः सम्बन्धः। नीलो घटः इत्यत्र नीलपदार्थघटपदार्थयोः परस्परमितर-सम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावः सम्बन्धः। अत्र अभेदसम्बन्धाङ्गीकर्तृमते तावत् अभेदसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यविशेषण-भावसम्बन्धः, तदनङ्गीकर्तृमते इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावसम्बन्धः। तत्र सर्वं वाक्यं क्रियया समाप्यते इत्यतः पदसमूहः वाक्यम् तदा भवति यदा तत्र एकं वा तिङन्तं भवेत्। अत एव “एकतिङ् वाक्यम्”^२ इति वाक्यलक्षणम् सम्भवति। ननु यदि एकतिङ्वाक्यमिति लक्षणम्, तदा देवदत्तः पचति भवति इति भण्यकारीयप्रयोगे तिङन्तद्वयस्य सत्त्वेन उत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वेन च तस्य एकवाक्यत्वं न स्यात्। नैष दोषः। एकशब्दस्य प्रधानार्थकस्यापि प्रसिद्धत्वेन अत्र च तादृशस्यैव च ग्रहणात् देवदत्तः पचति भवति इति वाक्येऽपि सामान्यक्रियायाः सत्तारूपाया प्राधान्येन प्रधानतिङन्तविशिष्टत्वेन एकवाक्यत्वं सूपपादम्। एवञ्च लोके क्रियावाचकपदविशिष्टस्यैव पदसमूहस्य प्रयोगेण तज्जन्यबोधः एव शाब्दबोध इति कथ्यते। वृक्षः इत्यादावपि अस्तिर्भवन्तीपरः अप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति इति भाष्यप्रामाण्यात् अस्तिक्रियायाः अध्याहारः वर्तत एव। एवञ्च सर्वं वाक्यं क्रियया समाप्यते इति सङ्गतमेव। क्रिया साधनाधीना भवति। साधनत्वं नाम कारकत्वम्। कारकत्वं

^१ सहप्राध्यापकः, नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः, महेशसंस्कृतगुरुकुलम्, देवघटः,

^२ कात्यायनवार्तिकम्. १२०१ ॥

नाम क्रियाजनकत्वम् । एवञ्च क्रिया अवश्यं कारकान्तरमाक्षिपत्येव । कारकाणि च स्वजन्यक्रियायामन्वयं प्राप्नुवन्ति । एवञ्च क्रियाकारकयोः मध्ये नित्यसाकाङ्क्षत्वेन परस्परमन्वयः, तत्र उभयोः परस्परमन्वये सति किञ्च प्रधानम्? किञ्चाप्रधानम् इति । अस्मिन् विषये वैमल्यं वर्तते । तत्र तावत् नैयायिकाः प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकबोधमङ्गीकुर्वन्ति । तेषां मते प्रथमान्तार्थः मुख्यविशेष्यतया भासते । तथा हि देवदत्तः गृहं गच्छति इत्यत्र द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः, धातोः गमनम् अर्थः । जनकत्वञ्च संसर्गमर्यादया भासते । लटः वर्तमानत्वमर्थः आख्यातस्य च कृतिः अर्थः, तयोः सम्बन्धश्च संसर्गमर्यादया भासते । रथो गच्छति इत्यादौ तु आख्यातस्य कृतौ शक्तिस्वीकारे रथे कृत्यसम्भवेन बाधात् व्यापारः अर्थः । गमनार्थस्य आख्यातार्थकृतौ अनुकूलत्वसम्बन्धेनान्वयः, आख्यातार्थस्य च कृतेः आश्रयतासम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे अन्वयः । एवञ्च उत्तरदेशसंयोग-रूपगमनानुकूलग्रामनिष्ठकर्मत्वनिरूपकव्यापारानुकूलकृतिमान् देवदत्तः इति शाब्दबोध उपपद्यते । कर्मणि प्रयोगस्थले कर्मणि प्रथमा भवति इत्यतः तादृशस्थले कर्मणः प्रथमार्थस्यैव मुख्यविशेष्यतया भानम् । अथ मीमांसकानां नये भावनामुख्यविशेष्यकबोधः । सा च भावना शाब्दी भावना आर्था भावना इति द्विविधा वर्तते । तत्र शाब्दी भावना लिङ्गांशेनाभिधीयते । आर्थाभावना च आख्यातत्वांशेनाभिधीयते । तेषां मते च आख्यातार्थः भावना, सा च कृतिरूपैव तत्र प्रवृत्तिरूपकृतिः आख्यातांशेनाभिधीयते, प्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपा कृतिस्तु लिङ्गांशेनाभिधीयते । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः मध्ये प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति न्यायवशात्, तेषां मते भावनायाः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्येन भानं भवति । तत्रार्थी भावना प्राधान्येन भासते । एवञ्च भावनामुख्यविशेष्यकबोधः । यद्यपि वैयाकरणा अपि भावनामुख्यविशेष्यकबोधवादिनः, तथापि तेषां मते भावना पदेन व्यापारमात्रम् विवक्षितम् न तु कृतिमात्रम्, न वा तेषां मते कृतिः आख्यातवाच्यः । अपि तु धातूनामनेकार्थत्वात् आन्तरिकः बाह्यश्च व्यापारः धातुनैवाभिधीयते इत्यतः कृतिरपि धातुवाच्यैव । एवञ्च मीमांसकमते नैयायिकमते च आख्यातार्थः कृतिः तुल्यः परन्तु मीमांसकाः कृतिमुख्यविशेष्यकबोधमङ्गीकुर्वन्ति, नैयायिकास्तावत् प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधमङ्गीकुर्वन्ति ।

शाब्दिकास्तावत् व्यापारमुख्यविशेष्यकबोधमेवाङ्गीकुर्वन्ति । तेषां मते धातोः फले व्यापारे च शक्तिः । तत्र उभयोः स्थलभेदेन प्राधान्यमप्राधान्यञ्च भवति, परन्तु क्रियामुख्यविशेष्यकबोध एव सर्वसम्मतः । तत्र क्रियापदेन फलव्यापारयोरुभयोरपि स्वीकारात् । यथा रामः अस्ति इत्यत्र पश्यामः- अस्तीत्यत्र अस्थातोः सत्तानुकूलव्यापारोऽर्थः । तिप्रत्ययस्य लङ्ङित्त्वैकवचनरूपैः कालकर्तृसंख्यारूपार्थाः प्रतीयन्ते । लङ्ङेन वर्तमानकालस्य तिङ्ङेन कर्तुः एकवचनप्रत्ययेन एकत्वस्य च भानम् । वर्तमानकालस्य आधेयतासम्बन्धेन धात्वर्थे व्यापारेऽन्वयः । तिङ्ङर्थः कर्ता, कर्ता च व्यापाराश्रयः व्यापारस्य धातुलभ्यत्वात् "अनन्यलभ्यः शब्दार्थः" इति न्यायेन आश्रयमात्रं तु तिङ्ङर्थः । उक्तं हि -

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यं सम्बन्धः शक्तिरेव वा

यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः ॥¹

तिङ्ङर्थाश्रये प्रथमाया अभेदेन सम्बन्धेनान्वयः । तिङ्ङर्थस्याश्रयस्य (आख्यातार्थस्य) आधेयतासम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः । एकत्वसंख्यायाः आश्रयतासम्बन्धेन तिङ्ङर्थाश्रयेऽन्वयः । तथा च- रामाभिन्नैकाश्रयनिष्ठवर्तमानकालिकसत्तानुकूलव्यापारः ॥ इति शाब्दबोधः । तथैव हरिं भजति इत्यत्र- हर्यभिन्नैकाश्रयनिष्ठप्रीत्यनुकूलदेवदत्ताभिन्नैकाश्रयनिष्ठवर्तमानकालिकव्यापारः ॥ इति शाब्दबोधः प्राचीनानां वैयाकरणानां मते । नवीना-स्तावत् द्वितीयायाः आश्रये न शक्तिः अपि तु द्वितीयायाः कर्मत्वशक्तिः अर्थः शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचारात् शक्तिमानर्थः इत्यतः तेषां मते शाब्दबोधः एवं भवति - हर्यभिन्नैककर्मत्वशक्तिमन्निष्ठकारकत्वैरूपितक्रियात्वाश्रयीभूतप्रीत्यनुकूलदेवदत्ताभिन्नैककर्तृनिष्ठवर्तमानकालिक-व्यापारः इति ।

तथैव हरिः सेव्यते इत्यत्र प्राचीनानां मते (सेवधातोः भजधातोश्च समानार्थकत्वेन) पूर्वोक्तरीत्यैव बोधः । नवीनानां मते धात्वोः समानार्थकत्वेऽपि फलमुख्यविशेष्यक एव बोधः । तथा हि- देवदत्तेन हरिः सेव्यते इत्यत्र नवीनमते- देवदत्ताभिन्नैककर्तृत्व-शक्तिमन्निष्ठकारकत्व-निरूपितक्रियात्वाश्रयीभूतवर्तमानकालिकव्यापारप्रयोज्यहर्यभिन्नैककर्मत्वशक्तिमन्निष्ठा प्रीतिः इति शाब्दबोधः ।

अत्र च महाभाष्यकाराणां वैयाकरणमते एव सम्मतिः वर्तते । तत्रापि नवीनानां मते एव भाष्यकाराशयः इति अभिगम्यते । सर्वप्रथमं तु व्यापारमुख्यशालिबोधः वैयाकरणसामान्यमते प्रसिद्धः । अत्र च सर्वप्रथमं प्रमाणं भावप्रधानमाख्यातम् इति वचनमेव । अत्र आख्यातमित्यनेन तिङ्ङन्तं स्वीक्रियते । एवञ्च तिङ्ङन्तं भावप्रधानमित्यनेन व्यापारमुख्यविशेष्यकबोधशालि इति अभिप्रायो गम्यते ।

अयञ्च सर्वविधोऽपि शाब्दबोधः विविधेषु कारणेषु सत्स्वेव सम्भवति, तथा हि कस्मादपि पदसमूहात् शाब्दबोधप्रतीतौ -

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥²

इत्यभियुक्तोक्तकारणैस्सहाकाङ्क्षायोग्यतातात्पर्यादिज्ञानान्यप्यपेक्षितानि भवन्ति । सर्वप्रथमं हि वाक्ये श्रुते पदज्ञानं ततः पदार्थज्ञानं ततः पदार्थज्ञानरूपव्यापारानन्तरं शाब्दबोधः फलं समुपजायते । परन्तु क्वचित् एतेषु त्रिविधेषु सत्स्वपि शाब्दबोधः न भवति, यथा 'घटः

1. वैयाकरणमतोन्मज्जनकारिका. सं-२४ ॥

2. कारिकावली. का. सं-८१ ॥

कर्मत्वमानयनं कृतिः' इत्यादौ पदसमूहे । घटमानय इति वाक्यात् ये पदार्थाः उपतिष्ठन्ते, ते एव हि अस्मात् वाक्यादपि उपतिष्ठन्ते । परन्तु घटमानय इति पदसमूहश्रवणानन्तरं यः पुरुषः कम्बुग्रीवादिमत्पदार्थस्य आनयने प्रवर्तते स्म, स इदानीं 'घटः कर्मत्वमानयनं कृतिः' इति वाक्यश्रवणानन्तरं नैव प्रवर्तमानो दृश्यते, अत्रेदं रहस्यं वर्तते यत् तस्य पुरुषस्य एतादृशपदसमूहश्रवणानन्तरं शाब्दबोधः एव न जातः, तर्हि ज्ञानाभावे इच्छाभावेन प्रवृत्त्यभावः । परन्तु पदज्ञानपदार्थज्ञानानां सत्वेऽपि शाब्दबोधः कुतो न जातः इति प्रश्नोऽत्र जागर्ति, तस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति आकाङ्क्षाभाव एव अत्र कारणम् इति । शाब्दबोधे यथा पदज्ञानादीनां कारणत्वं वर्तते तद्वत् आकाङ्क्षाया अपि कारणत्वं वर्तते, तादृश्या आकाङ्क्षाया अभावादेवात्र शाब्दबोधः न जातः इति । का नाम आकाङ्क्षा इत्यत्र उदयनाचार्यादिभिः दार्शनिकान्तरैश्च बहुधा अस्याः परिचयः प्रदत्तो वर्तते । तात्पर्यटीकाकारोऽपि ब्रूते यत् - "तस्मात् पदानि कृतसङ्केतानि स्वार्थान् स्मारयन्ति, आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिसध्रीचीनानि अदृष्टपूर्वं वाक्यार्थं बोधयन्ति, न संगतिग्रहणमपि प्रतीक्षन्त इति दूरेऽनुमानात् भवन्ति ।" इति ।

न्यायशास्त्रदिशा आकाङ्क्षाविमर्शः

आकाङ्क्षाविषये श्रीमद्भिः विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यैः कारिकावल्यामभिधायि²-

यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ इति ॥

घटमानय इति वाक्यात् यः शाब्दबोधः जायते, सः घटः कर्मत्वमानयनं कृतिः इति वाक्यात् नैवानुभवसिद्धः । इह शाब्दबोधस्य अनुभवाभावो यो लोकप्रसिद्धः सः अमादिपदाभावप्रयोज्यः, यदि कर्मत्वमिति पदस्य स्थाने अम्पदं स्यात्तदा शाब्दबोधो भवति, परन्तु साम्प्रतमम्पदाभावात् शाब्दबोधो न भवतीत्यतः शाब्दबोधाभावे अम्पदाभावः प्रयोजकः, एवञ्च अम्पदाभावप्रयोज्योऽत्र शाब्दबोधानुभवाभावः ।

इह विचार्यते, आकाङ्क्षायाः शाब्दबोधे कारणत्वे अकाङ्क्षाभ्रमे सति शाब्दबोधोऽनुभवसिद्धो विरुद्ध्यते । कस्यचित् पुरुषस्य घटः कर्मत्वमानयनं कृतिः इति वाक्यादपि शाब्दबोधः भवति चेत् तत् केन वारयितुं शक्येत । एवञ्च तत्र वाक्ये आकाङ्क्षा नास्ति तथापि शाब्दबोधः जायते, अस्यानुभवस्य समर्थनाय अकाङ्क्षाज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति वक्तव्यम्, इदानीं तु वस्तुगत्या आकाङ्क्षाया अभावेऽपि तत्र आकाङ्क्षाज्ञानस्य सत्त्वेन शाब्दबोधः जायते इति वक्तुं शक्यते । परन्तु इदानीम् आकाङ्क्षाज्ञानं नाम 'यत्पदस्य यत्पदविरहप्रयोज्यशाब्द-बोधजनकत्वाभावत्वं तत्पदे तत्पदवत्वज्ञानम्' । घटमानय इति वाक्ये आकाङ्क्षाज्ञानं नाम घटपदस्य अम्पदविरहप्रयोज्यशाब्दबोधजनक-त्वाभावत्वं वर्तते इत्यतः घटपदे अम्पदवत्वज्ञानम् आकाङ्क्षाज्ञानम् भवति । परन्तु घटमानय इति वाक्यश्रवणानन्तरं घटपदस्य अम्पदविरहप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वाभाववत्वज्ञानस्य बिलम्बे कार्ये शाब्दबोधे बिलम्बोऽनुभूयेत, परन्तु नैव प्रतीयते । एवञ्च कथं कार्यकारणभावोऽनयोर्वक्तुं शक्यते? इति ।

अत्रोच्यते, अकाङ्क्षाभ्रमस्थल आकाङ्क्षाभावेऽप्याकाङ्क्षाज्ञानस्य सत्त्वेन शाब्दबोधो निर्वहणीय एव, तथापि आकाङ्क्षाज्ञाने घटकतया यत् अम्पदविरहप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वाभावः वर्तते तस्य स्वरूपत एव कारणत्वमङ्गीक्रियते न तु तज्ज्ञानस्य ।

अयमत्राशयः- द्विविधो हि कारणत्वव्यवहारो भवति, एकः स्वरूपत एव कारणत्वात् तत्र जायमानः व्यवहारः । यथा दाहं प्रति वह्नेः । अत्र हि वह्निः दाहं जनयति इति ज्ञानं विनापि तस्य स्पर्शे दाहः जायते । द्वितीयश्च व्यवहारो ज्ञानपूर्वकः । यथानुमितिं प्रति लिङ्गस्य, अत्र लिङ्गस्य ज्ञानमेव कारणम् । यदि लिङ्गं स्वरूपत एव कारणं स्यात्तदा अतीतानागतादिलिङ्गस्थले लिङ्गस्य स्वरूपतोऽभावेन "इयं यज्ञशाला अतीतवह्निमती अतीतधूमात्" इत्याद्यनुमितयः न सम्पद्येरन् । उक्तञ्च कारिकावल्यामपि -

अनुमायां ज्ञायमानलिङ्गन्तु करणं न हि ।

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितस्तदा ॥ ३इति ॥

अतः एतादृशस्थले लिङ्गस्य ज्ञानद्वारा एव कारणत्वं वर्तते इति अङ्गीकर्तव्यम् ॥ अत्रापि प्रश्नकर्त्रा आकाङ्क्षाघटकस्य यत्पदस्य यत्पदविरहप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वाभावस्य ज्ञानद्वारा कारणत्वमिति मत्त्वा प्रश्नः कृतः, परन्तु उत्तरं तु आकाङ्क्षाघटकस्य तस्य स्वरूपत एव कारणत्वमङ्गीक्रियते, यथा दाहं प्रति अग्नेः वर्तते । एवञ्च तस्य ज्ञानस्य कारणत्वाकल्पनात् न तज्ज्ञानबिलम्बेन शाब्दबोधबिलम्बापत्तिरूपदोषः ।

एवञ्च आकाङ्क्षाज्ञानस्य शाब्दबोधस्य कार्यकारणभावः एवं वक्तव्यः- यथा घटमानय इत्यत्र कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नघट-निष्ठप्रकारतानिरूपकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति(नाम घटनिष्ठं कर्मत्वम् इति बोधं प्रति) घटपदोत्तराम्पदज्ञानं कारणम् इति ।

अत्र प्रश्नः एवं सति कलशमानय इति वाक्यश्रवणानन्तरमपि पूर्वोक्तस्य कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रकारतानिरूपक-

1. न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका. १. १. ७, पृ-३७२ ॥

3. कारिकावली. का. सं-६७ ॥

2. कारिकावली. का. सं-८४ ॥

शाब्दबोधस्य जायमानत्वेन तत्र च कारणत्वेन घटपदोत्तराम्पदाभावेन व्यभिचारः इति। अत्र उच्यते तर्हि कारणं परिष्क्रियते, न केवलं घटपदोत्तराम्पदज्ञानं कारणमपि तु घटार्थकपदोत्तराम्पदज्ञानं कारणम् इति। एवञ्च पूर्वोक्तस्थले घटपदोत्तराम्पदस्याभावेऽपि घटार्थककलशपदोत्तराम्पदस्य सत्त्वेन कारणस्यापि सत्त्वात् न व्यभिचारदोषः। इति।

ननु तथापि घटस्य आनयनम् इति कृदन्तप्रयोगे षष्ठ्याः कर्मत्वार्थकतया घटनिष्ठं कर्मत्वमिति कर्मत्वविशेषकाधेयता-सम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रकारतानिरूपकशाब्दबोधः अत्रापि इष्यते परन्तु अत्र घटार्थपदोत्तराम्पदं नास्ति, अपि तु घटार्थकपदोत्तरदस्यदं वर्तते। एवञ्च कारणाभावेऽपि कार्यस्य सत्त्वेन व्यभिचारः स्यात् इति चेत्, तर्हि कारणे इतोऽपि परिष्कारः क्रियते कर्मत्वविशेष्य-काधेयतासम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रकारतानिरूपकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदार्थकपदोत्तरकर्मत्वपदार्थकपदज्ञानं कारणमिति। पूर्वोक्तस्थले घटार्थकपदोत्तराम्पदस्याभावेऽपि घटार्थकपदोत्तरकर्मत्वार्थकदस्यदस्य सत्त्वेन कारणस्यापि सत्त्वात् न व्यभिचारः इति।

ननु इदानीमपि मौनिश्लोकादीनां आकाङ्क्षादिमत्त्वं न स्यात् तत्र मौनिना पदानामनुच्चारणेन पदस्य अभावेन पदे पदवत्त्वरूपाकाङ्क्षाया वक्तुमशक्यत्वादिति चेत्, तत्र आकाङ्क्षालक्षणे पदपदस्य पदज्ञानपरत्वेनादोषात्। मौनिश्लोकादौ पदस्याभावेऽपि पदज्ञानं तु सम्भवति इत्यतः न तेषु आकाङ्क्षाभावापत्तिरूपदोषापत्तिः। पदज्ञानं तु तत्र लिप्यादिना अनुमितमिति अनुमित्यात्मकं ग्राह्यम्।

ननु एवमपि 'अयमेति पुत्रो राज्ञः, पुरुषोऽपसार्यताम्' इत्यादिप्रयोगस्थले शाब्दबोधाभावदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनापि आकाङ्क्षायाः सत्त्वेन 'राज्ञः पुरुषः' इति शाब्दबोधापत्तिः इति चेत् तत्र, यतो हि न केवलमाकाङ्क्षाज्ञानमात्रं शाब्दबोधकारणम्, योग्यताज्ञाना-दीनामपि शाब्दबोधे कारणत्वस्याङ्गीकारेण तत्र तात्पर्यज्ञानस्यापि प्रवेशेन अत्र राज्ञः पुरुषपदार्थेनान्वये तात्पर्यस्याभावेन राज्ञः पुरुषः इति शाब्दबोधापत्तिरूपदूषणस्य असत्त्वात्।

मूर्धन्यप्रामाणिकनैयायिकाः गदाधरभट्टाचार्याः अपि स्वग्रन्थे आकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वमङ्गीकृतवन्तः। ते हि स्वग्रन्थे व्युत्पत्तिवादे शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते इति अभिधाय पुनः एकपदार्थविशेष्यकापरपदार्थप्रकारक-किञ्चित्संसर्गकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमिति अभिहितवन्तः। इदं तु सामान्यतः आकाङ्क्षायाः शाब्दबोधे कार्यकारणभावः। ततः परं विशेषेण कार्यकारणभावा अपि तैः सूचिताः।

एवं हि आशयः यत् न केवलं घटमानय इत्यादाविव घटपदे अम्पदवत्त्वम् इति रूपेण प्रकृतिप्रत्यययोरेव आकाङ्क्षा भवति, अपि तु अन्यत्रापि आकाङ्क्षा सम्भवति- यथा अभेदसंसर्गकनीलादिप्रकारकघटादिविशेष्यकशाब्दबोधे नीलादिपदाव्यवहितोत्तरघटादिपदवत्त्वम्, नीलादिघटादिपदयोः समानविभक्तिवत्त्वम् वा च आकाङ्क्षा। तथैव कर्तृत्वकर्मत्वाद्यर्थकषष्ठ्या शाब्दबोधजनने कृदन्तपदसमभिव्याहारोऽपि आकाङ्क्षा। एवमाख्यातेन भावकर्मत्वयोर्विवक्षायां यगात्मनेपदसमभिव्याहारोऽप्याकाङ्क्षा। अत एव हि भट्टाचार्यैः आकाङ्क्षाविषये अभिहितम्- स च क्वचिदभेदः, क्वचिच्च तदतिरिक्त एव आधाराधेयभावप्रतियोग्यन्युयोगिभावविषयविषयिभावादिः¹। इति।

मीमांसाशास्त्रदिशा आकाङ्क्षाविमर्शः

आकाङ्क्षा नाम मीमांसकानां मते प्रतिपत्तुः जिज्ञासा एव। प्रतिपत्ता नाम ज्ञाता। सा हि जिज्ञासा अन्यसाकाङ्क्षा भवति। तस्याः जिज्ञासायाः उत्पत्तौ किं बीजमिति चेत्, अत्र केचन अविनाभावः तत्र कारणमिति कथयन्ति। अयं हि तेषामाशयः यः पदार्थः येन पदार्थेन सह अविनाभावेन भवति सः एकस्य पदार्थस्य ज्ञानानन्तरमपरं पदार्थं स्मारयति। तदा आकाङ्क्षा उत्पन्ना इत्यभिप्रायः। यथा क्रियाकारकयोः। तत्र हि कारकं क्रियाजनकम् भवति इत्यतः कारके श्रुते तज्जन्यायाः क्रियायाः आकाङ्क्षा जायते। क्रियां श्रुत्वा पुनः तज्जनकस्य कारकस्य आकाङ्क्षा जायते। कारकं हि क्रियाजनकं भवति। एवञ्च अविनाभावस्य सत्त्वेन आकाङ्क्षा नाम प्रतिपत्तुः जिज्ञासा उदेति इति। तत् न सम्यक्, एवं सति जिज्ञासाया अविनाभावः स्यात्, यतो हि त्वन्मते हि अविनाभाव एव हि जिज्ञासोत्पत्तौ प्रयोजकः, तथा सति कारके न केवलं क्रिया एव अविनाभावेन वर्तते, अपि तु तद्गतगुणा अपि अविनाभावेन भवन्त्येव, तेषु गुणेषु पुनः अन्ये गुणादयः इति एवं रूपेण अविनाभावस्यैव प्रतिपत्तुजिज्ञासारूपाकाङ्क्षाप्रयोजकत्वे अनवस्था प्राप्नोति। ननु कारकगतगुणादीनां प्रयोजनाभावेनैव तद्विषयिणी जिज्ञासा नोदेति इति वदामः तथा च जिज्ञासोदयं प्रति न केवलं अविनाभावः कारणमपि तु सप्रयोजनकत्वे सति अविनाभावः कारणमिति, एवं सति नैवानवस्थादोषः इति चेत्, तथा सति सर्वत्र कारकस्य ज्ञानानन्तरं क्रियायाः ज्ञानस्य प्रयोजनवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन प्रयोजनाभावस्थले क्रियाया आकाङ्क्षा न स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तथा सति क्रियायाः अध्याहारं विनैव शाब्दबोधे सति भावनामुख्यविशेष्यकबोधस्य सिद्धान्तसिद्धस्य अपलापापत्तिः।

अथ च अविनाभावस्यैव आकाङ्क्षाप्रयोजकत्वे नीलं सरोजमित्यादौ या आकाङ्क्षा इष्यते सा न सिद्ध्येत्, यतो हि तत्र नीलपदार्थसरोजपदार्थयोः अविनाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्। सर्वत्र सरोजं नीलमेव भवतीति वक्तुं न शक्यते। अपि तु नीलभिन्नमपि सरोजम्

1. व्युत्पत्तिवादः.पृ.१॥

अन्यत्र भवति । अतः नेदं मतं युक्तम् । तर्हि मीमांसकमतं वास्तविकं किमिति चेत्, वस्तुतः प्रतिपत्तुः जिज्ञासा एव आकाङ्क्षा परन्तु तस्याः प्रयोजकमविनाभावो न । अपि तु अभिधानापर्यवसानम्, अभिधेयापर्यवसानञ्च एतादृशजिज्ञासायाः कारणम् ।

अभिधानापर्यवसानात् जिज्ञासा यथा घटमित्यादौ । अन्विताभिधानवादिनः अभिहितान्वयवादिनः इति द्वौ वादिनौ मीमांसके प्रसिद्धौ । तत्र तावत् अन्विताभिधानवादे घटादिशब्दाः अन्विते शक्ताः । यतो हि यथा घटमानय इत्युच्यमाने कम्बुग्रीवात्मकपदार्थः, कर्मत्वम्, कृतिः तेषां सम्बन्धाः निष्ठत्वादयश्च प्रतीयन्ते । तथा च एतेऽर्थाः पदाल्लब्धा इति वक्तव्यम्, यदि पदादलब्धा अप्यर्थाः शाब्दबोधे भासन्ते इत्युच्यते तर्हि घटशब्दात् पटपदार्थबोधापत्तिः, अतः पदजन्यप्रतीतिविषयः एव पदार्थः इति वक्तव्यम् । एवमुच्यमानेऽपि घटशब्दोच्चारणे कृते शब्दस्याकाशवृत्तित्वात् आकाशस्याक्षेपे तस्य पदजन्यप्रतीतिविषयत्वाच्च शाब्दबोधे भानापत्तिः । अतः न केवलं पदजन्यप्रतीतिविषयः एव पदार्थः । अपि तु शक्त्या पदजन्यप्रतीतिविषयः एव पदार्थः इति वक्तव्यम् । एवमुच्यमाने यद्यन्विते शक्तिः नोपगम्यते तर्हि घटमानय इति वाक्ये प्रतीयमानः घटकर्मत्वयोः सम्बन्धः निष्ठत्वरूपः शाब्दबोधविषयो न स्यात्, तस्य पदागम्यत्वात् । अतः लोकप्रसिद्धिमङ्गीकृत्य यथा निष्ठत्वादिसम्बन्धः शाब्दबोधविषयः स्यात् तथानुसृत्यान्विते शक्तिरङ्गीकार्या । एवञ्च वाक्ये अन्वितस्य (सम्बन्धविशिष्टस्यैव) पदस्य सत्ता वर्तते । अस्यामवस्थायां यदि अम्पदं न प्रयुज्यते तर्हि कथं वा अन्विताभिधानस्य सिद्धान्तः उपपद्यते, यतो हि सम्बन्धः द्विष्टः अनुयोगिनः अप्रसिद्धौ नैव सम्भवति इत्यतः अन्विताभिधानसिद्धान्तपरिरक्षणाय च आकाङ्क्षा अत्र जायते एव सा एव अभिधानापर्यवसानात् । अभिधानस्य पर्यवसानाभावेन इयमाकाङ्क्षा उत्थिता इत्यभिप्रायः ।

अभिहितान्वयवादिनां मतेऽपि अभिधानापर्यवसानादेव आकाङ्क्षा । एतेषां मते हि घटादिशब्दाः केवलं कम्बुग्रीवादिमत्पदार्थादीनामेव बोधकाः । अस्मिन् पक्षे यथा घटमानय इत्युच्यमाने घटशब्दात् कम्बुग्रीवात्मकपदार्थः अम्पदात् कर्मत्वम्, तिप्पदात् कृतिः प्रतीयते । तथा च एतेऽर्थाः पदाल्लब्धाः । अत एव एतेषां शाब्दबोधे भानं जायते । परञ्च अन्योपि अर्थः वर्तते यस्य शाब्दबोधे अपदार्थत्वेऽपि भानं जायते । स च सम्बन्धरूपः । यथात्र घटकर्मत्वादीनां निष्ठत्वादिकम् । ननु एवं यदि पदादलब्धा अप्यर्थाः शाब्दबोधे भासन्ते इत्युच्यते तर्हि घटशब्दात् पटपदार्थबोधापत्तिः स्यात्, अतः शक्त्या पदजन्यप्रतीतिविषयः एव पदार्थः इति वक्तव्यम् । एवमुच्यमाने सति सम्बन्धानां कथं शाब्दबोधे भानं स्यात् इति चेत् खलु इति चेत् सत्यम् वृत्त्या पदजन्यप्रतीतिविषयः एव पदार्थः इति न्यायः अवश्यं वक्तव्यः । परन्तु लौकिकप्रसिद्धयनुसारेण लौकिकव्यवहारसंगमनाय चायं न्यायः प्रकारविशेष्ययोरेव इति वक्तव्यम् । तथा हि शाब्दबोधे त्रिविधा विषयता प्रसिद्धा वर्तते । प्रकारताख्या, विशेष्यताख्या संसर्गताख्या चेति । यथा अयं घटः इति शाब्दबोधे कम्बुग्रीवात्मकपदार्थः विशेष्यतया भासते । तन्निष्ठं घटत्वं प्रकारतया, तयोः सम्बन्धः समवायरूपश्च संसर्गतया । तासु त्रिविधविषयतासु केवलं प्रकारविशेष्यताख्यविषयतास्थल एवायं नियमः न तु संसर्गताख्यविषयतायाम् । एवञ्च संसर्गः पदाद्गम्य एव भवेत् इत्यत्र नियमाभावात् निष्ठत्वादिरूपस्य तस्य संसर्गमर्यादया भानमङ्गीक्रियते । अत एव हि अभिहितम् गदाधरभट्टाचार्यैः-शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते इति ।¹ एतेषां मतेऽपि घटमित्यत्र अम्पदाभावे पदार्थस्य पदार्थान्तरेण अन्वयासामर्थ्यात् तस्य उपपादनाय प्रतियोगिजिज्ञासायाः युक्तत्वात् प्रकरणादिवशेन योग्यप्रतियोगिनः अध्याहारस्य वक्तुं शक्यत्वेन अभिधानापर्यवसानात् जिज्ञासा इति युक्तमेव ।

द्वितीया भवति अभिधेयापर्यवसानात् जिज्ञासा- यथा विश्वजिता यजेत इत्यादौ । अत्र हि कार्यमुपात्तमित्यतः नैव अभिधानापर्यवसानं वर्तते, तथापि कर्ता नैव उपात्तोऽत्र, न हि नियोज्यभेदं विना कायं पर्यवस्यति, न हि अनुष्ठानं विना कार्यमवतिष्ठते । एवञ्च अत्र कर्ता कः इति प्रतिपत्तुः जिज्ञासा उदेति सा एव आकाङ्क्षा, तत्र पूर्ववत् प्रकरणादिकं मीमांसकपथमवलम्ब्य स्वर्गकामः कर्ता अध्याहियते । तदेयमाकाङ्क्षा शान्ता भवति । एवञ्च क्वचिदभिधानापर्यवसानात्, क्वचिच्च अभिधेयापर्यवसानाच्च जायमाना जिज्ञासा आकाङ्क्षायाः शाब्दबोधे अध्याहारादिना जिज्ञासाशमिका कारणमिति मीमांसकानां सिद्धान्तः । स्पष्टं सर्वमिदं प्रकरणपञ्चिकायाम्²

शब्दशास्त्रदिशा आकाङ्क्षाविमर्शः

व्याकरणमहाभाष्यानुगुणमाकाङ्क्षा न पदनिष्ठा अपि तु अर्थनिष्ठा । तथा हि समर्थः पदविधिः³ इति सूत्रे परस्परव्यपेक्षायाम् सामर्थ्यमेके इति अभिधाय का पुनः शब्दयोः व्यपेक्षा? न ब्रूमः शब्दयोरिति ॥ किं तर्हि? अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते । ममायमिति, पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते अहमस्येति ॥⁴ इति अभिहितम् । अस्माच्च भाष्यात् आकाङ्क्षा साक्षात् अर्थे एवाभिहिता भवति । यद्यपि कस्मिंश्चिदर्थे ज्ञाते अस्यान्वयी अर्थः कः इति जिज्ञासायाम् अर्थान्तस्योपस्थितिः इति आकाङ्क्षायाः इच्छारूपत्वेन इच्छायाश्च वक्तृनिष्ठत्वेन आकाङ्क्षा वक्तृनिष्ठा भवति, तथापि वक्तृनिष्ठाय आकाङ्क्षायाः अर्थे आरोपणं कृत्वायं प्रयोगः इत्यतः अर्थनिष्ठत्वव्यवहारः । ननु यदि आरोप एव कार्यः तर्हि शब्दे

1. व्युत्पत्तिवादः. पृ. ६ ॥

2. प्र. पं. पृ. ३८४-३८८ ॥

3. पाणिनिसूत्रम्, २.१.१ ॥

4. कात्यायनवार्तिकव्याख्याभाष्यम् वा. सं- ११९४ ॥

एवारोपः क्रियताम्, किमर्थे एवेत्यत्र विनिगमकमिति चेत्, तदपि न लोके अर्थबोधे सत्येव जिज्ञासा जायते, अस्यान्वयी अर्थः कः इति इत्यतः अर्थे आकाङ्क्षा वक्तुं शक्या न तु पदे इत्यभिप्रायः। इयं च आकाङ्क्षा अस्यान्वयी अर्थः कः इत्याकारिका इच्छैव। इयमेव जिज्ञासा इत्यभिधीयते। जिज्ञासायाञ्चास्यामेकपदार्थे अपरपदार्थव्यतिरेकप्रयुक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वस्य ज्ञानम्। तदैव अस्य पदार्थस्यापरपदार्थः एतदन्वयी कः इति जिज्ञासा समुत्पद्यते। अत एव हि राज्ञः पुरुषः इत्यत्र पुरुषपदे समुच्चारिते सति तु तद्विषयिणी जिज्ञासा नैवोत्पद्यते। यथा घटमानय इति वक्तव्ये घटः कर्मत्वमानयनम् कृतिः इति यदि अभिधीयते तदा हि घटपदार्थस्य कर्मत्वविशिष्टस्य अस्यान्वयी अर्थः कः जिज्ञासायां कारकाणां क्रियायामेवान्वयात् क्रियाया एवोपस्थितेः सम्भवेन तदर्थे आकाङ्क्षा। तथैव क्रियायाश्च मदन्वयी पदार्थः कः इति आकाङ्क्षा भवति इत्यतः तस्याश्च कारकेन्वयः। एवञ्च अनयोः परस्परमाकाङ्क्षायाः सत्वेन परस्परमन्वयबोधो जायते, अन्यथा अनाकाङ्क्षितानामन्वये सति अनाकाङ्क्षितार्थप्रतिपादकत्वेनान्वयबोधानुपपत्तिः।

उपसंहारः

शाब्दबोधस्य नियतकारणनियम्यत्वसंसाधकेषु साधनेष्वन्यतममिदं साधनमाकाङ्क्षा नाम। आकाङ्क्षायाः शाब्दबोधे कारणत्वं सर्वदार्शनिकप्रसिद्धं विद्यते। क्वचिच्चाकाङ्क्षाया अभावेऽपि शाब्दबोध आकाङ्क्षाभ्रमाज्जायत इत्यतः आकाङ्क्षाज्ञानं शाब्दबोधे कारणं न तु केवलमाकाङ्क्षेति दार्शनिका मन्यन्ते। तस्या आकाङ्क्षाया विविधदर्शनेषु भिन्नभिन्नस्वरूपकत्वेऽपि शाब्दबोधे कारणत्वं न केषाञ्चनपि विवादं पर्यालोचयामः। एवञ्च तादृशशाब्दबोधकारणीभूताकाङ्क्षायाः विविधशास्त्रदृशा विमर्शनमिह प्रबन्धे विहितम्। आकाङ्क्षाज्ञानञ्च शाब्दबोधं नियमयति। आकाङ्क्षाज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति कारणत्वादेव 'दश दाडिमानी षड्रूपा' इत्यादौ न शाब्दबोधः, न वा घटमानय इत्यस्माज्जायमानशाब्दबोधः घटः, कर्मत्वम्, आनयनम्, कृतिः इत्यस्मात् पदसमूहाज्जायते। इयञ्चाकाङ्क्षा पदनिष्ठा इति केचन मन्यन्ते साकाङ्क्षमिदं पदमिति व्यवहारात्। अर्थानामेव परस्परमाकाङ्क्षितत्वमिति मते त्वियमर्थनिष्ठा। क्रियाकारकयोः परस्परमाकाङ्क्षितत्वादेवान्वयबोध इति सिद्धान्तः। सर्वेषामपि पदार्थानामाकाङ्क्षितानामेव परस्परं सम्बन्ध इति विनाकाङ्क्षं शाब्दबोधः नैव कल्पनायोग्य इति शिवम्॥

सन्दर्भग्रन्थाः

- अष्टाध्यायी, पाणिनिः, सम्पादकः- गोपालदत्तपाण्डेयः, प्रकाशकः-चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वर्षम्- २०१८ ॥
- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, विश्वनाथपञ्चाननः, हरिरामशुक्लः, चौखम्बाप्रकाशनम् वि.सं २०७२ ॥
- वाक्यपदीयम्, भर्तृहरिः, सुरेन्द्रमिश्रः, संपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वि.सं २०३७ ॥
- व्याकरणमहाभाष्यम्, पतञ्जलिः, भार्गवशास्त्री, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, २०१४ ॥
- परिभाषेन्दुशेखरः, नागेशभट्टः, गोविन्दनरहरिः वैजापुरकरः, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम् वि.सं.२०३९ ॥
- लघुमञ्जूषा, नागेशभट्टः, माधवशस्त्रीभण्डारी, चौखम्बासंस्कृतसीरिजम् वि.सं.२०४६ ॥
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः, गिरधरशर्मा, मोतीलालबनारसीदासः १९७९ ॥
- शाब्दबोधमीमांसा, रामानुजताताचार्यः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, २००५ ॥
- व्युत्पत्तिवादः (रामानुजताताचार्यविरचितविद्वन्मनोरमासमवेतः), गदाधरभट्टचार्यः, हरेकृष्णशतपथी, राष्ट्रियसंस्कृत-विद्यापीठम्, तिरुपतिः, २०११ ॥

महाभाष्यटीकासूक्तिरत्नाकरस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्

डा.प्रियव्रतमिश्रः¹

शोधसारः

वैयाकरणमहाभाष्यस्य अनेकाष्टीकाः कालान्तरे व्यरचिषत । विद्यमानास्वियं टीका सूक्तिरत्नाकराख्या शेषनारायणविरचिता अत्यन्तं प्राशस्त्यं भजते । दौर्भाग्यात् सेयं टीका न कापि समुपलभ्यते । पुण्यपत्तनवास्तव्याः प्रथितयशस्काः पण्डितवामनशास्त्रिभागवतवर्याः टीकायाः अस्याः प्रथमद्वितीये आह्निके महता परिश्रमेण समासाद्य समपादयन् । शोधपत्रेऽस्मिन् विस्तरेण टीकायाः कुतः प्राप्तिः? के भागाः कथङ्कारं समुपलब्धा इति चर्च्यन्ते । के विषयाः अत्र चर्चिताः ? कथञ्च अन्यटीकापेक्षया अस्याः वैशिष्ट्यमिति सविस्तरं चर्चिष्यते । टीकाया वैशाल्यं वैशिष्ट्यञ्च प्रतिपाद्यते ।

कुञ्जिशब्दाः – सूक्तिरत्नाकरः, हस्तलेखः, शेषनारायणः, आनन्दाश्रमः, हस्तलिखितसङ्ग्रहः, सूचीकटाहन्यायः ।

वाङ्मुखम्-

भगवत्पतञ्जलिविरचितस्य व्याकरणमहाभाष्यस्य प्रायशः चतस्रः प्राचीनाष्टीकाः व्याकरणनिकाये प्रसिद्धाः । तत्र श्रीमद्भर्तृहरिविरचिता दीपिका² सप्तमशतके रचिता । ततः एकादशशतके कैयटोपाध्यायेन “प्रदीप”³ नाम्नी टीका व्यलेखि । ततः सप्तदशशतकपूर्वार्धे लिखिता श्रीमतः भट्टोजिदीक्षितस्य “शब्दकौस्तुभ”⁴ नामा । सप्तदशशतकस्योत्तरार्धे सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण नागेशभट्टेन “उद्योत”⁵ नाम्नी टीका व्यरचि । तत्र टीकासम्प्रदाये शेषनारायणेन विरचिता सूक्तिरत्नाकरटीका आकारेण एताः चतस्रः टीकाः अतितरामतिशेते । टीकेयं महता प्रयत्नेन पण्डितप्रवरेण व्याकरणपारङ्गतेन श्रीवामनशास्त्रिभागवतेन सम्पादिता आद्याह्निकद्वयञ्च राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य वित्तीयसाहाय्येन पुणेस्थ-आनन्दाश्रमसंस्थया च १९९९ तमे संवत्सरे प्रकाशितम् ।

टीकायाः अस्याः चतस्रः प्रतयः खण्डशः सम्प्राप्ताः पण्डितवर्येण वामनशास्त्रिभागवतमहोदयेन । तत्रादौ पुणे नगरे सम्पादकमहोदयेन प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य षष्ठमाह्निकमारभ्य प्रथमाध्यायान्तं यावत् प्राप्तम् । प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य प्रथमानि पञ्चाह्निकानि लेखकेन शेषनारायणेनावश्यं लिखितानि स्युः ततश्च द्वितीयाध्यायाह्निकानां क्रियान् भागो लिखितः स्यादिति जिज्ञासमानाः सम्पादकमहोदयाः नैकग्रन्थालयहस्तलिखितग्रन्थानां सूचीग्रन्थेभ्योऽज्ञासिषुः यत् “लन्दननगरे इण्डिया आफिसग्रन्थालये, बडोदाराजकीयग्रन्थालये चास्य लघीयस्यौ हस्तलिखिते स्तः इति । ततः बर्लिननगरे एकस्मिन् ग्रन्थालयेऽपि कश्चन भागः समुपलभ्येत इति वार्ता प्रापुः ।

(अ)सर्वप्रथमं पुणे नगरे प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य षष्ठं सप्तमं च इति द्वे आह्निके सम्पूर्णे अष्टमम् अपूर्णं नवमं च नाधिगतम् । एवं नवाह्निके सार्धाह्निकद्वयमेव समवापि । प्रथमाध्यायस्य द्वितीय-तृतीय-चतुर्थपादानां सर्वाणि नवानि आह्निकानि सम्पूर्णानि सन्ति । प्रथमाध्यायस्य महाभाष्याह्निकानि चतुर्णां पादानां यथाक्रमं ९+३+२+४= आहत्य अष्टादश सन्ति । तेषु सार्धैकदशाह्निकानां सूक्तिरत्नाकरटीकायाः हस्तलेखः अस्मिन् “अ” पुस्तकेऽस्ति । आहत्य पृष्ठानि त्रिशतोत्तरपञ्चपञ्चाशत् (३५५), प्रतिपृष्ठम् अष्टादश पङ्क्तयः, प्रतिपङ्क्ति प्रायः पञ्चचत्वारिंशत् अक्षराणि ।

(आ) लन्दननगरीयं छायारूपेण (जेरोक्स) सम्प्राप्तम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादनवाह्निक्यां प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं अष्टमं नवमं चेति षड् आह्निकानि मध्ये मध्ये खण्डितानि अपूर्णानि सन्ति । सप्तत्युत्तरशतं (१७०) पृष्ठानि सन्ति ।

(इ)बर्लिननगरीयं छायारूपं तु प्रथमाध्याय-प्रथमपादस्य षष्ठम् आह्निकमारभ्य प्रथमाध्यायचतुर्थपादान्तं द्वादश आह्निकानि द्वितीयाध्यायस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीयपादानां सम्पूर्णानि अष्टौ आह्निकानि, चतुर्थाध्याय-प्रथमपादस्य चत्वारि, षष्ठाध्याय-प्रथमपादस्य सार्धचत्वारि इति सङ्कल्य सार्धाष्टविंशतिः (२८ १/२) सार्धदशशतम् (१०५०) पृष्ठानि ।

(ई) बडोदा-प्राच्यविद्या-संस्थासङ्ग्रहालये अपूर्णं त्रुटितं केवलं सप्तनवति (९७) पृष्ठात्मकं वर्तते इति ज्ञायते । तत्र कोऽध्यायः? कानि आह्निकानि ? इत्यादिविवरणं सम्पादकेन न प्राप्तम् ।

एवमधिगतेष्वप्येतेषु त्रिषु हस्तलेखेषु प्रथमाध्याय-प्रथमपाद-प्रथमाह्निकस्योपक्रमे बहूनि पृष्ठानि न काप्यन्यतमे प्राप्तानि । कस्यापि ग्रन्थस्योपक्रम एव यदि लब्धः स्यात् तर्हि महती विप्रतिपत्तिस्तस्य प्रकाशने जायते । यतः उपक्रमे अनुबन्धचतुष्टयादीन् बहून् विषयान् प्रायः

1 सहाचार्यो व्याकरणविभागः, संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसङ्घायः,

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः, वाराणसी ।

2 . व्याकरणशास्त्र का इतिहास. प.युधिष्ठिर मीमांसक- प्रथमभागः

3 तत्रैव

4 तत्रैव

5 तत्रैव

उपन्यस्यति ग्रन्थकारः । ततः पुणेस्थ -प्रा.कृ.श्री.अर्जुनवाडकरमहाभागस्य निर्देशानुसारेण आनन्दाश्रमस्थहस्तलिखितसंग्रहात् उपक्रमभागोऽपि अधिगतः ।

सूक्तिरत्नाकरटीकाविशेषाः –

तत्रादौ षोडशश्लोकात्मकं विस्तृतमामुखं विराजते, यत्र चतुर्षु श्लोकेषु गजाननः, चण्डिका, कामाक्षी जगद्गुरुः कृष्णश्च यथाक्रमं प्रार्थिताः वन्दिताश्च । ततः चतुर्षु श्लोकेषु ग्रन्थकृत् शेषनारायणः स्ववंशपरम्परां वंश्यगुणकृतिविशेषसमन्वितां वर्णयति । ततश्चतुर्षु यस्य प्रेरणया पण्डितः शेषनारायणः टीकामेतामरीरचत् तस्य फरींदराजस्य गुणप्रशंसा यथा-

१श्रीमत्फरींदरपरराजराजः श्रीशेषनारायणपण्डितेन ।

फणीन्द्रभाष्यस्य सुबोधटीकाम् अकारयद् विश्वजनोपकृत्यै ॥

तदूर्ध्वं चतुर्षु श्लोकेषु गुरुवन्दनं, स्वटीकास्वरूपं, तत्रापूर्वता, विनम्रभाव इत्यादि सर्वं यथोचितं प्रस्तुतम् । इतः पूर्वं व्याकरणनिकाये महाभाष्यस्य चतस्रः प्राचीनाष्टीकाः उपलभ्यन्ते इति पूर्वमेवोदलेखि । प्रस्तुता टीका “सूक्तिरत्नाकरः” आकारेण पृष्ठप्रमाणेन एताः सर्वाः चतस्रः टीकाः अतितरामतिशेते । प्रथमाह्निकस्य “दीपिका” भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधनमन्दिरद्वारा केवलरूपा मुद्रिता उपलभ्यते । तत्र मुद्रितानि पृष्ठानि अष्टात्रिंशत् (३८) सन्ति । अन्यासु अवशिष्टासु तिसृषु शब्दकौस्तुभनामा यद्यपि टीका इति संज्ञां नार्हति, यतः शब्दकौस्तुभे निबन्धसदृशी व्याख्यासरणिः समाश्रिता वर्तते । तथापि तत्र टीकासदृशं व्याख्यानमपि लभ्यते । अपि च महाभाष्यटीका इत्येव समाख्या व्याकरणसम्प्रदाये शब्दकौस्तुभविषये रूढा व्यवहियते । सेयं शब्दकौस्तुभटीका बहुभ्यः संवत्सरेभ्यः पूर्वं केवलं मुद्रिता सम्प्राप्तं च पुनर्मुद्रिता । तस्याः प्रथमाह्निकपृष्ठानि त्रिंशत् (३०) सन्ति । अवशिष्टे द्वे महाभाष्यटीके – कैयटोपाध्यस्य प्रदीपः स्वतन्त्ररूपेण मुद्रिता नास्ति । नागेशभट्टलिखिता उद्योतनामा न केवलस्य महाभाष्यस्य वर्तते, यतः तत्र टीकायां बहुत्र कैयटटीकापि व्याख्याता । अपि च उद्योतस्यापि केवलस्य मुद्रितं पुस्तकं नैव वर्तते । अतः तयोः प्रदीपोद्योतयोः पृष्ठपरिमाणं ज्ञातुं न कोऽप्युपायः । तथापि पण्डितवरैः गुरुप्रसादशास्त्रिमहोदयैः प्रदीपकौस्तुभोद्योत इति प्राचीनं टीकात्रयं, स्वयं लिखिता च “राजलक्ष्मी” नाम्नी टीका एताभिश्चतुसृभिः टीकाभिः संवेष्टिता महाभाष्यनवाह्निकी प्रकाशितास्ति । तत्र चतुष्टीकायुतस्य महाभाष्यस्य प्रथमाह्निकस्य अष्टसप्ततिः (७८) पृष्ठानि सन्ति । सूक्तिरत्नाकरस्य केवलस्य प्रथमाह्निकं प्रायः पञ्चनवतिः (९५) पृष्ठानि स्युः । टीकाया अस्या महति विस्तरे द्वे कारणे स्तः । तत्रैकम्- अयं मीमांसान्यायादिशास्त्रान्तरीयं सन्दर्भं बहुत्र सोपप्लवं सप्रमाणं च विमृशति । भाष्यीयशब्दार्थविषयेऽपि प्रायशः बहून् सर्वान् वा विकल्पानुपन्यस्य तत्र कोऽर्थः कुतश्च इत्यादि सोदाहरणं वितनोति । यथा उपक्रमे भाष्ये “² अथेत्ययं शब्दः....” इति महाभाष्यविवरणावसरे इति शब्दस्य यावन्तोऽर्थाः सम्भविनः तान् सर्वान् सप्रयोगमुपन्यस्याविवक्षितानर्थान् व्युदस्य विवक्षितमर्थं निश्चिनोति ।

द्वितीयं तावदयं तत्र तत्रोदाहृतेषु रूपेषु आमूलचूलं सर्वा व्याकरणशास्त्रीयप्रक्रियां ससूत्रादिप्रमाणनिर्देशं बालबोधाय वाचकस्य पुरः उपन्यस्यति । अन्ये भाष्यटीकाकारास्तावदत्र विषये प्राय उदासते । ते कदाचिदेवं मन्वीरन् महाभाष्याभ्यासका अन्ये प्रौढाः अन्ये च रूपसिद्धिमात्रमभिलषन्तः बालाः । तैस्तावद् बालैः काशिका-सिद्धान्तकौमुद्यादिग्रन्थानधीत्यानन्तरं महाभाष्ये प्रयतनीयम् । अतः शब्दप्रक्रियाविमर्शः नाम बालानां सुखबोधाय न प्रौढानामिति । एतयोः द्वयोः विस्तरकारणयोः प्रथममेव बहुत्रोपलभ्यते ।

यथाकारतः तथा गुणतः सिद्धान्तविमर्शतोऽपि सूक्तिरत्नाकरोऽयं न केवलं महाभाष्यटीकाः किन्तु सर्वानेव पाणिनीयान् विदुषोऽतिशेते । तदत्र कानिचन निदर्शनानि उपस्थाप्यन्ते ।

महाभाष्ये शब्दस्वरूपचिन्तायां प्रथमाह्निके उपक्रमे एव ³ “ सामान्यभूतं, स शब्दः (म.१-१-९) इति प्रयोगः । तदत्र “सामान्यं स शब्दः” इत्येतावतैव विवक्षितार्थलाभे “भूत”शब्दप्रयोगोऽतिरिक्तः समेषामेव टीकाकृतां महतीं शिरःपीडां जनयति । प्राचीनः टीकाकारः भर्तृहरिः “ भूतशब्द उपमावाची” इति समर्थयते, प्रदीपे कैयटोऽपि तमेवानुसरति । परं तत्र सूक्तिरत्नाकरः समर्थतरं समर्थयते यत् “ भूतशब्दः परमार्थवाची सामान्यस्यापोहरूपतां प्रतिक्षेपमुपात्तः । तस्याघटादिव्यावृत्त्यात्मनो घटोऽयं घटोऽयमित्याद्यनुगताकारप्रत्ययविधिमुखप्रवृत्त-शब्दविषयत्वायोगादप्रामाणिकत्वात् इत्यादि ज्ञेयम् । एवमयं प्राक्तनाभ्यां टीकाकाराभ्यामनुसृतं समर्थनं दूरीकृत्यान्वत् सन्तोषाधायकं समर्थनमुपन्यस्यति ।

1. सूक्तिरत्नाकरस्य प्रथमाध्यायान्तपुष्पिकायाम्

2. महाभाष्ये पस्पशाह्निके

3. महाभाष्ये पस्पशाह्निके

यद्यपीदं समर्थनं मूललेखकस्य महाभाष्यकारस्याभिप्रायविषयः स्यादेवेति वचनं साहसमात्रमेव स्यात् यतः सामान्यस्यापोहरूपता या विशिष्य बौद्धेः समर्थिता, नैयायिकैश्च प्रतिक्षिता, सर्वोऽयं विमर्शः महाभाष्यकारकालादनन्तरं स्यात्। अतः महाभाष्यकारस्य स ज्ञातचरः स्यादिति वक्तुमशक्यम्। तेनात्रत्यं भूतशब्दार्थसमर्थनमैतिहासिकदृष्ट्या कदाचिद् विसंगतमेव स्यात्। तथापि सूक्तिरत्नाकरे उपन्यस्तोऽयं विस्तरः प्राचीनार्वाचीनटीकाभ्यो विशिष्यते इति सत्यम्। प्राचीनाष्टीकाकाराः इतिहासविषये विशिष्य कालपूर्वापर्यादिविषये नितरामुदासते। तेषां तामुदासीनतामनास्थां वाभ्युपेत्य इदं सर्वथा स्थाने एव इत्यपि वक्तुं सुशक्यम्। अथवा 'कविः करोति काव्यानि रसं जानाति पण्डितः' इति न्यायेन मूललेखकस्य सर्वथा अज्ञातमनभिप्रेतमविवक्षितमपि व्यक्तीकर्तुमर्हन्ति प्रभवन्ति वा समर्थतराष्टीकाकारा इत्यपि टीकाकारचापलमिदं कश्चिद् वैतण्डिकः समर्थयेत्।

तत्रभवान् नागेशभट्टः उद्ध्योतटीकायाम् 'भूत' शब्दप्रयोगं समर्थयितुं प्रवृत्तः श्रीमतः तत्रभवतः भर्तृहरेर्मतमनुसृत्य कैयटेन प्रदीपटीकायां कृतं विवरणं दूषयित्वा स्वमतं 'भूत' शब्दविषये एवमुपन्यस्यति - 'नेदं युक्तम्। किं तु स्वरूपवाची सः'। इदं च बहुनांशेन सूक्तिरत्नाकरमेवानुसरतीति भाति।

द्वितीयमत्रोदाहरणम् - व्याकरणाध्ययनस्य सप्रयोजनतां विवृण्वन् महाभाष्यकारः 'सक्तुमिव तितउना...' इत्यादि-ऋङ्गन्त्रमुदाहरति। तत्र तृतीये चरणे 'अत्रासखायः सख्यानि जानते' इत्यत्र पदपाठकारः, ऋग्वेदभाष्यकारः सायणः, अन्येऽपि च सर्वे महाभाष्यटीकाकाराः 'अत्र सखायः' इति पदविभागम् 'अत्रा' इत्यत्र 'ऋचि तुनुघ...' (६.३.१३३) इत्यनेन दीर्घं समर्थयन्ते। अत्र व्याकरणे साधुशब्दान् जानानाः तानेव प्रयुज्जानाः सखायः मित्रभावं प्रतिजानते इत्यर्थापयन्ति च।

सूक्तिरत्नाकरः पारम्परिकममुं तृतीयचरणार्थं दीर्घादिप्रक्रियां च प्रथममुपन्यस्यति, अनन्तरं 'अपरे तु' इत्युपक्रम्य स्वमतं सिद्धान्तरूपेणोपसंहरति 'अत्रासखायः सखिरहिताः वैयाकरणाः सख्यानि जानते अनुभवन्ति' इति। यदि पूर्वमेव सख्यमापन्नाः व्याकरणेन साधुशब्दप्रयोगद्वारा सख्यं प्रतिजानीरन् तर्हि कः महिमा व्याकरणस्य तत्र, परं यदि पूर्वं सख्यहीनाः सख्यमनुभवेयुः तर्हि तद् व्याकरणाभ्यासस्यैव फलमिति वक्तुं शक्यमित्यभिप्रायं मनसिकृत्य इदमर्थान्तरं तदनुसारम् 'असखायः' अतस्तदन्यथाकरणे न कापि विप्रतिपत्तिः। महाभाष्यकारोऽपि 'न लक्षणं पदकाराः इति पदच्छेदं च स उपन्यस्यति। प्राचीनपरम्परामाश्रित्य पदपाठः नापौरुषेयः, अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्' इत्येवं पदपाठस्य पौरुषेयत्वमतः परिवृत्तिसहत्वमपि प्रतिपादयति।

यद्यपि असखायः इति पदविभागे अर्थोचित्यमर्थसंगतिः सामर्थ्यं वा 'सखाय' इतिपदविभागापेक्षया अधिकं प्रतिभाति, तथापि स्वरविषयिणी व्यवस्था वैदिकपरंपरायां बहूनि संवत्सरसहस्राणि आकुमारि आकाशमीरं चानादित्वेन संरक्षिता परिपालिता च उच्छिद्येत। नञ्समासे 'अव्यये नञ् कुनिपातानाम्' (वा ६.२.२) इत्यनेन प्रकृतिस्वरः उदात्तः स्यात्। वैदिकपरम्परायां रूढेन स विरुध्येत। यद्यपि नञ्समासे 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इत्यनेन प्राप्तः टच् ३'नञस्तत्पुरुषात्' इत्यनेन निषिध्यते। अतः समासे टच्-प्रत्ययापत्तिर्नास्ति। तथापि स्वरविरोधः अनिवार्य एव। स्वरोऽपि पदपाठवत् पौरुषेयः केवलं 'अग्रिमीळे...' इत्यादिवर्णपदानुक्रम एवापौरुषेयः इति वचनं तावत् वैदिकपरंपरायां कुठाराघात एव स्यात्। अतः 'असखायः' इति पदविभागः न परंपरामनुसरति, अतः अशास्त्रीयः, अस्वीकार्य एव इति सूक्तिरत्नाकरविवरणमत्रत्यं प्रतिक्लेशं शक्यम्। तथापि अनेन सूक्तिरत्नाकरकरणे नवीनः पन्थाः अन्याः सायनाचार्यादिटीकाः अत्यन्तं चिराय रूढाः उपेक्ष्य विरुध्य वोपन्यस्तः अस्य टीकाकारस्य विशेषमन्याभ्यः टीकाभ्यः नियतं साधुयात्।

अस्य टीकाकर्तुः टीकान्तरातिशये तृतीयमुदाहरणम् - प्रथमाह्निके वार्तिककृतं प्रयुक्तस्य 4'धर्मनियमः' इति समासस्य महाभाष्ये 'धर्माय नियमः' इति विग्रहः कृतः। तत्र च नायं शास्त्रप्रमाणितः समासविग्रहः, किंतु समासस्य अर्थविवरणवाक्यमिदम्। समासस्य शास्त्रानुसारी विग्रहस्तु 'धर्मस्य नियमः' इत्येव साधुः। अस्मिन् विषये प्रायः सर्वेऽपि टीकाकाराः, पाणिनीया विद्वत्परंपरा चापि सर्वथा ऐकमत्यं भजन्ते। केवलं काशिकाटीका- 'पदमञ्जरी'कारः हरदत्तः, सूक्तिरत्नाकरकारः शेषनारायणश्चायं मतमिदं निरस्य अर्थप्रतीतिं सर्वलोकव्यवहारं च प्रमाणीकृत्य अयं 5'चतुर्थी तदर्थार्थ...' इति प्रमाणितः तादर्थ्यं चतुर्थीतत्पुरुष एव, षष्ठीतत्पुरुषः विवक्षितार्थविसंवादीति प्रतिपादयतः। तत्र सूत्रे

1 महाभाष्ये पस्पशाह्निके

2 अ.५.४.९१

3 अ.५.४.७१

4 महाभाष्ये पस्पशाह्निके

5 अ.२.१.३६

'तादर्थ्यं प्रकृतिविकृतिभाव एव' इति टीकाकृन्तनं न प्रामाणिकमिति तौ साधुतः। सूक्तिरत्नाकरे शेषनारायणः उपक्रम एव व्याकरणप्रयोजनं विमृशति -

तत्र सूत्रकारः भगवान् पाणिनिः व्याकरणशास्त्रप्रयोजनविषये सर्वथा मूकीभावमवलम्बते। वार्तिककारः कात्यायनः 'शास्त्रेण धर्मनियमः', 'शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्मः' इत्यादिभिः प्रयोजनं सूचयति। महाभाष्यकारः पतञ्जलिस्तु प्रयोजनपृच्छां विधाय मुख्यानि आनुषङ्गीणि च बहूनि प्रयोजनानि सोदाहरणं व्याख्याति। प्रमाणभूतानां त्रयाणां मुनीनां प्रयोजनविमर्शे त्रैविध्यमयं सूक्तिरत्नाकरकारः शेषनारायणः 'तत्र उत्तममध्यममन्दाधिकारिणोऽध्यायकास्त्रिविधाः, तदनुसृत्येदं त्रैविध्यम्' इति यत् समर्थयते तत्र केवलं व्याकरणाध्यायकेष्वेव, किंतु दिक्कालाद्यनवच्छिन्नेषु सर्वेष्वेव अध्यायकेषु कर्तव्यपरेषु वा नित्यसमवेतं सर्वत्र संवदतीति प्रेक्षावतामपरोक्षं प्रतीयते।

महावैयाकरणः, पाणिनिपरंपरायां शेखरायमाणः नागेशभट्टः महाभाष्य- टीकायाम् उद्द्योते प्रयोजनविवरणे इदं त्रैविध्यं सूक्तिरत्नाकरीयं न केवलं सिद्धान्तरूपेणोपन्यस्यति, किंतु बहून् वाक्यांशानपि पदशोऽक्षरशोऽनुवदति। उभयत्र टीकयोः अत्र बहुतरकं साम्यमालोच्य कोऽपि तर्करसिक एवमनुमिनुयात् यदेकस्यामधीती एवापरः स्यादिति। अर्थात् श्रीमान् नागेशभट्टः अवश्यं सूक्तिरत्नाकरं ज्ञातवान्, यतः सूक्तिरत्नाकरस्य कालः नागेशकालात् पूर्वं सार्धशतं संवत्सरान् स्यादिति आपाततः भाति।

एवं विस्तरः, विशेषमतसमर्थनं, परंपरया स्वीकृतस्य परं व्यवहारादिविरुद्धस्य मतस्य सप्रमाणं निर्देशः, खण्डनं, न्याय्यस्य मतान्तरस्य प्रतिपादनम् इत्यादिभिः विशेष- गुणैरियं टीका यदि प्रकाशिता विदुषां पुरतः स्थापयिष्यते, तर्हि नूतनाभ्यासकानां संशोधन-पराणां विशेषाभ्यासकानां चेत्युभयेषामपि लाभाय संतोषाय च भवेदिति द्रढीय आशासे।

टीकाकारस्य देशकालौ

अथाधुना टीकाकारस्य देशकालौ विचार्येते। टीकाया उपक्रम श्लोकेषु ग्रन्थकारो लिखति यत् शेषवंशीयः नारायणः श्रीनृसिंहपौत्रः श्रीकृष्णपुत्रः वीरेश्वरस्यानुजः चौधरीवंशीयस्य फिरिंदाख्यस्य राज्ञः प्रेरणया टीकामिमां व्यरी रचत् इति।

शेषवंशीया विद्वांसः विशिष्य पाणिनीयव्याकरणपरंपरायां खिस्ताब्द- गणनायाः पञ्चदश-षोडश-शतकयोः बहव आसन्। तेषु प्रसिद्धतमः रामचन्द्राचार्यः 'प्रक्रियाकौमुदी' इति पाणिनिसूत्रटीकां वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धां व्यरचयत्। तस्य रामचन्द्राचार्यस्य पौत्रः विद्वलेशः प्रक्रियाकौमुदीग्रन्थे प्रसादनामां टीकां लिखितवान्। सेयं प्रक्रियाकौमुदी प्रसादटीकासमन्विता बॉम्बे संस्कृत अँड प्राकृत सीरीजमध्ये एकोनविंशतिशताधिक पञ्चविंशतितमे (१९२५) ऐशवीये संवत्सरे डॉ. व्ही. जी. परांजपे, सेक्रेटरी ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट द्वारा प्रकाशिता वर्तते।

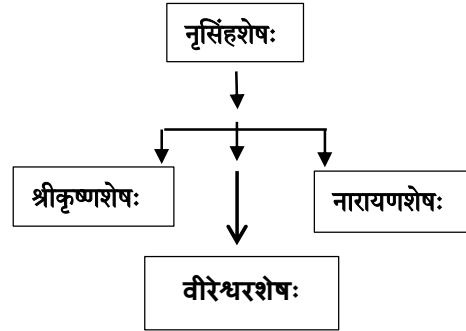
तत्राङ्गलभाषायां लिखितप्रस्तावनायां प्रस्तावनालेखकः श्रीमान् आर्. पी. त्रिवेदी लिखति यत् अस्यैव रामचन्द्राचार्यस्य प्रक्रियाकौमुदीलेखकस्य भ्राता नृसिंहाचार्यः नामासीत्। तस्य नृसिंहाचार्यस्य श्रीकृष्णनामा पुत्रः आसीत्। तेन प्रक्रियाकौमुद्यां प्रकाशनाम्री टीका लिखिता इति वैयाकरणपरं परायां प्रथितम्। इयं च प्रकाशटीका यद्यपि प्रसादटीकावत् न प्रसिद्धा नापि प्रकाशितपूर्वा तथापि तदात्वे विदुषामभ्यासविषय आसीत्, यतः अस्याः उल्लेखः भट्टोजीदीक्षितादीनां ग्रन्थेषु बहुत्रोपलभ्यते। अयं च प्रकाशटीकालेखकः श्रीकृष्णः कंसवधः, श्रीकृष्णकौतूहलम्, पदचन्द्रिका इत्यादीन् षडपरान् ग्रन्थानरचयत्, इत्यपि परंपरायां प्रथितम्।

इदमेकीयं मतं प्रथमत उपन्यस्य अनन्तरं श्रीमान् त्रिवेदी -महोदयः सिद्धान्तरूपं मतान्तरमेव समर्थयते, यत् यद्यपि प्रक्रियाकौमुदीग्रन्थस्य रचयितुः रामचन्द्राचार्यस्य भ्राता नृसिंहाचार्यः तत्पुत्रश्च श्रीकृष्णनामासीदिति शेषवंशीय- नामावली प्रमाणयति, तथापि प्रकाशटीकालेखकः श्रीकृष्णः न शेषरामचन्द्राचार्य- वंशीयः, यतः रामचन्द्राचार्यः आन्ध्रदेशीयः ऐशवीयचतुर्दशशतकोत्तरार्धे पञ्चदशशतकस्य पूर्वार्धे लब्धावस्थितिः आसीत्। प्रकाशटीकालेखकः श्रीकृष्णः षोडशशतकपूर्वार्धे संजातः महाराष्ट्राभिजनश्चासीत्। अतो देशतः कालतो विसंवादान्नायं श्रीकृष्णः रामचन्द्राचार्यस्य प्रक्रियाकौमुदीलेखकस्य भ्रातृव्यपुत्रः इति वक्तुं शक्यम्। अपि चायं श्रीकृष्णः प्रकाशटीकायां विद्वलेशलिखितायाः प्रसादटीकाया उल्लेखं 'प्राञ्चः केचित्' इति कालतः संबन्धतश्च दूरतामुदासीनभावमाश्रित्य करोति। यदि चायं श्रीकृष्णः पूर्वमुपन्यस्तमेकीयमतमनुसृत्य रामचन्द्राचार्यवंशीयस्तस्य भ्रातृव्यपुत्रः स्यात् तर्हि तथा कालतो दूरतां न निर्दिशेत् नापि स्ववंशसंबन्धमाप्ततां वा निवीत।

1. व्याकरणशास्त्र का इतिहास प. युधिष्ठिरमीमांसकः

ततश्चेदं प्रमाणपूतमभ्युपेतव्यं यत् प्रकाशटीकालेखकस्तथैव कृष्णकौतूहलाद्यपरग्रन्थरचयिता श्रीनृसिंहतनुजः श्रीकृष्णः सूक्तिरत्नाकरटीका- लेखकस्य नारायणपण्डितस्यैव पिता। सूक्तिरत्नाकरस्योपक्रमश्लोके श्रीकृष्णकौतूहलग्रन्थं तथैव पदचन्द्रिकां स्वपितृकृतिमिति नारायणपण्डितः स्वयमुल्लिखत्येव।

लन्दन-नगरीयहस्तलिखितान्ते संवत् १६७५ इति कालनिर्देश उपलभ्यते। स किं मूलटीकालेखनस्य उताहो प्रतिलिपिलेखनस्य इति द्वैतं संभवति। अपि च अयं समयनिर्देशः सर्वथा प्रमाणरूप इत्यङ्गीकर्तुमर्हः न वा इति अपि संदेहावसरः अस्य सूक्तिरत्नाकरस्य प्रमाणकालनिर्णयाधिगमे। यथायं टीकाकारः बहुत्र कैयटं नाम्ना निर्दिशति, क्वचन तत्प्रतिपादितं सिद्धान्तं समर्थनार्थं प्रतिक्षेपार्थं वोल्लिखति, न तथा कापि पाणिनीयव्याकरणे नितरां प्रसिद्धं महावैयाकरणं भट्टोजीदीक्षितं, पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमं नागेशभट्टं वोल्लिखति, तेनेदमनुमातुं शक्यं यदयं कैयटोपाध्यायादनन्तरं तथैव भट्टोजीदीक्षितसमयात् पूर्वम्, अर्थात् ख्रिस्ताब्दगणनायां द्वादशशतकादूर्ध्वं सप्तदशशतकात् पूर्वं लब्धजनुष्कः स्यात् इत्येवाभ्युपेतव्यमापतति। कैयटोपाध्यायेन लिखिता महाभाष्ये प्रदीपनामा टीका वैयाकरणानां परंपरायामतीव प्रसिद्धा वर्तते। तस्याः कैयटप्रदीपटीकाया बह्व्यः विवरणादयः टीकाः सन्ति। तासां प्रदीपटीकानां प्रकाशनमपि अद्यत्वे 'महाभाष्य-प्रदीप- व्याख्यानानि' इति संकेतेन पाण्डेचरीस्थया कयाचन फ्रेञ्चसंस्थया उपक्रान्तं वर्तते। सूक्तिरत्नाकरः क्वचन विवरणटीकामुल्लिखति। यथा द्वितीयाह्निके उपक्रमे 'अइउण्' इत्यादिषु स्वरसन्ध्यभावे विवरणमतमुपन्यस्य खण्डयति - 'यत् पुनः संहिताया अविवक्षणादिति विवरणाभिधानम् तत् प्रकृतासंगतम् (सूक्तिरत्नाकर आह्निक २, पृ. ९७, पङ्क्ति १४)। इदं च विवरणमतमद्यत्वे मुद्रिते 'महाभाष्यप्रदीपव्याख्यानानि' इत्यस्मिन् ग्रन्थे प्रथमे भागे पृ. ११३ पं. १२ इत्यत्र उपलभ्यते। महाभाष्यप्रदीपविवरणटीकायाः समयः तत्रैव संस्कृतोपोद्धाते पृ. XVI विमृश्य निर्णीतोऽस्ति संवत् १५२५-तः १५७५। अर्थात् ऐशवीयपञ्चदशशतकोत्तरार्धम्, अथवा षोडशशतकस्य पूर्वार्धम्। तस्माद् विवरणकालादनन्तरमयं सूक्तिरत्नाकरलेखकः संजातः स्यात् इति शेषनारायणविदुषः समयः षोडशशतकस्य पूर्वार्ध एव तदुत्तरं वा स्यात्। अतो नायं दृढतरप्रमाणेन, द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन, अस्य सूक्तिरत्नाकरलेखकस्य सूक्तिरत्नाकरटीकालेखकः शेषनारायणः प्रक्रियाकौमुदीलेखकस्य रामचन्द्राचार्यस्य भ्रातृव्यपुत्रः नापि आन्ध्रदेशीयेन शेषवंशेनास्य कोऽपि संबन्धः। यत् स्ववंश्यवर्णनं कृतमुपलभ्यते तदनुसारं तद्वंशीया त्रिपुरुषानूका नामावली यथा -

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. व्याकरणशास्त्र का इतिहास - प.युधिष्ठिरमीमांसक, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत. १९८४
2. सूक्तिरत्नाकरः - स. वामनशास्त्री भागवत, आनन्दाश्रम संस्था, पुणे, १९९९
3. वैयाकरणमहाभाष्यम् - स. भार्गवशास्त्री, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००२
4. काशिका - वामनजयादित्यौ, संस्कृतपरिषद्, ओस्मानिआ विश्वविद्यालय, २००८

शोधसारः

गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद अस्यां पङ्क्तौ समागतोऽपवादशब्दः अपवादपर एव । यत्तु कैश्चित् अपवादशब्दस्य बाधकत्वोपलक्षकत्वमङ्गीकृत्य गुणस्य परत्वाद्बाधकत्वमिष्यते स्म तदस्मिन् लेखे सयुक्तिकं सप्रमाणञ्च खण्डयित्वा श्रीभट्टोजिदीक्षितैरभिप्रेतस्य अपवादपदार्थस्य निरूपणं कृतं वर्तते । अत्र लेखे अन्यतमत्वावच्छिन्नव्यापकतावद्विषयताकशास्त्राणाम् ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः, प्रथमयोः पूर्वसवर्णः, ऋत उत् इति त्रयाणां शास्त्राणाम् अचि र ऋत इति सूत्रेण विधीयमानरेफादेशेन अपवादत्वादेव बाधकत्वं प्रतिपादितं वर्तते ।

कृञ्जिशब्दाः - विषयता, व्यापकता, व्याप्यता, अवच्छेदकता, अपवादः, उत्सर्गः, कार्ययोगी, घटकत्वम्, उद्देश्यता, विधेयता.

विषयप्रस्तावना

एकः शब्दः सम्यज्जातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति श्रुत्यनुरोधेन प्रक्रियाज्ञानपूर्वकसाधुशब्दानां प्रयोगे एव पुण्यप्राप्तिपूर्वकस्वर्गप्राप्तेः प्रतिपादनात् पुण्यजनकतावच्छेदकरूपसाधुत्वज्ञानाय भगवता पाणिनिना अष्टाध्यायी विरचिता । तत्र शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठस्वीकारे महद्गौरवं भवेद् अतो भगवता भाष्यकृता – “अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम” । अतः केनचिल्लघुनोपायेन शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । स चोपायः कः? इत्याकाङ्क्षायां भाष्यकारैरेवोक्तं “किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्तव्यम् । येन अल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् । किम्पुनस्तत् उत्सर्गापवादौ” । अयम्भावः – शब्दसाधुत्वज्ञानाय कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिद्विशेषः । उत्सर्गापवादयोर्मध्ये सामान्येनोत्सर्गशास्त्राणां प्रवृत्तिः विशेषेण चापवादशास्त्राणां प्रवृत्तिः स्वीकर्तव्या । अतो भगवता पाणिनिना उत्सर्गापवादतयैव शास्त्राणि प्रणीतानि वर्तन्ते । अनेनैव पथा शब्दानां साधुत्वज्ञानं चिकीर्षितं वर्तते । तथाहि स्त्रियां वर्तमानस्य त्रिशब्दस्य प्रातिपदिकार्थगतबहुत्वविवक्षायां त्रि जस् इति स्थिते त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति शास्त्रेण त्रिशब्दस्य स्थाने तिस्रादेशे कृते तिसृ जस् इति स्थिते इको यणचि इति सूत्रेण यणादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य ऋतो डिसर्वनामस्थानयोरिति सूत्रेण गुणे प्राप्ते अचि र ऋत इति शास्त्रेण रेफादेशो भवति अपवादत्वात् । एवमेव स्त्रियां विद्यमानात् त्रिशब्दात् कर्मगतबहुत्वविवक्षायां शस्प्रत्यये कृते त्रि शसिति जाते तिस्रादेशे कृते तिसृ शस् इति जाते अनुबन्धलोपे तिसृ अस् इत्यत्र इको यणचिसूत्रेण यणादेशः प्राप्तः तं प्रबाध्य प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति शास्त्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते अचि र ऋत इति सूत्रेण रेफादेशो भवति अपवादत्वात् । एवमेव प्रियतिसृशब्दात् अपादानगतैकत्वविवक्षायां डसि प्रत्यये कृते अनुबन्धलोपे प्रियतिसृ अस् इति स्थिते यणादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य ऋत उदितिसूत्रेण उक्त्वे प्राप्ते अचि र ऋत इतिसूत्रेण रेफादेशो भवति अपवादत्वात् । एषु त्रिपूदाहरणेषु अस्माभिर्दृष्टं यत् ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण ऋत उत् इति त्रीण्यपि शास्त्राण्युत्सर्गभूतानि भगवता पाणिनिना प्रणीतानि । अपवादभूतञ्च अचि र ऋत इतिशास्त्रं प्रणीतम् । अतः शब्दसाधुत्वज्ञानाय उत्सर्गापवादतया लक्षणानां प्रवृत्तिस्वीकारे अचि र ऋत इतिसूत्रेण विधीयमानो रेफादेशो गुणदीर्घोत्त्वानामपवादो भवति । अत्र लेखे सूत्रघटकपदानां सार्थक्यविचारः, गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद इति वाक्यघटकापवाद-पदार्थविचारश्च करिष्यते । तत्रादौ अचि र ऋत इति सूत्रस्य सिद्धान्तभूतमर्थं विचार्य सूत्रघटकपदानां सार्थक्यविचारः प्रस्तूयते । तथाहि -

त्रिपदात्मकं रेफादेशविधायकं सूत्रमिदम् । अत्र सूत्रे अचीति सप्तम्यन्तं पदं र इति प्रथमान्तं पदम् ऋत इति षष्ठ्यन्तं पदम् । इह सूत्रे अष्टन आ विभक्तात्यस्मात्सूत्रात्‘विभक्तौ’ इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते । “त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ” इत्यस्मात्सूत्रात् ‘तिसृचतसृ’ इति पदमनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिक्रियते च । सूत्रस्थाचीत्यस्य अनुवृत्तविभक्त्यावित्यस्य विशेषणत्वात् अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकं यदल्बोधकं सप्तम्यन्तं पदं तत् तदादेरुपस्थापकमित्यर्थिकया यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहण इति परिभाषया तदादिविधौ अचीत्यस्य अजादौ इत्यर्थो जायते । तस्य चाभेदसम्बन्धेन विभक्तौ इत्यत्रान्वयः । अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति नियमात् पूर्वसूत्रादनुवृत्तं तिसृचतसृ इति पदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । अस्याः षष्ठ्याः अवयवावयवविभावसम्बन्धबोधकत्वम् । अनेनैव सम्बन्धेन तिसृचतसृपदार्थस्य ऋत्पदार्थेऽन्वयः । ऋत इत्यत्र या षष्ठी सा निवर्त्यनिवर्तकभावरूपसम्बन्धार्थिका । विभक्तौ इत्यत्र औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्याः सत्त्वात् औपश्लेषिकाधिकरणबोधक-सप्तम्यन्तपदघटिते शास्त्रे निर्दिष्टे पूर्वस्येति पदद्वयमुपतिष्ठते इत्यर्थिकायाः तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येतिपरिभाषाया उपस्थित्या सूत्रार्थो जायते यत् – अजादिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य अङ्गावयवतिसृचतसृशब्दावयवस्य ऋतस्थाने रेफादेशस्स्यात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय श्रीभट्टोजिदीक्षितैः सिद्धान्तकौमुद्यामस्य सूत्रस्यार्थोऽभिधायि – “एतयोः ऋकारस्य रेफादेशस्स्यादचि” ।

1 केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः, देवप्रयागः, उत्तराखण्डः ।

सूत्रघटकपदसार्थक्यविचारः

अत्र सूत्रे यदि अचीति पदं न दीयते तथा सति सूत्रार्थस्यात् – “विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्याग्वावयवतिसृचतसृशब्दावयवस्य ऋतस्थाने रेफादेशस्यात्”। तथा च तिस्रः पश्येत्यादौ रेफादेशस्य प्रवृत्त्येष्टसिद्धावपि तिसृभिरित्यादौ अनिष्टस्थलेऽपि हलादिविभक्तिपरकत्वेन रेफादेशः प्रवर्तते। ततथा च तिसृभिः तिसृभ्यः इत्यादीनामिष्टरूपाणां सिद्धिर्न स्यात्। सूत्रेऽचीतिपदोपादाने तु यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इतिपरिभाषया तदादिविधेः प्रवृत्त्या अजादिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य अङ्गावयवतिसृचतसृशब्दावयवस्य ऋतस्थान एव रेफादेशस्यात्। तथा च तिसृ भिस् इत्यवस्थायाम् अजादिविभक्तिपरकत्वाभावेन रेफादेशस्य प्रातिरेव नास्तीत्यतो न दोषः। ननु सूत्रे अचीतिपदं व्यर्थमेव यतोहि तिसृभिः इत्यादौ हलादिविभक्तौ परतः यदि रेफादेशस्यात्तदा न तिसृचतसृ इति दीर्घविधायकशास्त्रस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत। अतः न तिसृचतसृ इति शास्त्रारम्भसामर्थ्यात् हलादिविभक्तौ परतः रेफादेशस्य प्रवृत्तिर्न भविष्यति। तथा च अचीति पदं सूत्रे व्यर्थमेवेति चेदत्रोच्यते – हलादिविभक्तौ परतो रेफादेशस्य प्रवृत्तावपि न तिसृचतसृ इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं न वर्तते। तथाहि – ‘तिसृ नाम्’ इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण रेफादेशः प्राप्तः नामीतिसूत्रेण दीर्घश्च प्राप्तः। तत्रोभयोः शास्त्रयोरन्यत्रान्यत्रलब्धावकाशयोः युगपदेकस्मिन् तिसृ नाम् इति लक्ष्ये प्राप्तत्वेन विप्रतिषेधस्य सत्त्वात् विप्रतिषेधे परं कार्यमिति शास्त्रेण यद्यपि परत्वात् रेफादेशः प्राप्तस्तथापि सन्निपातलक्षणविधिरनित्यं तद्विघातस्येति परिभाषया सन्निपातविरोधात् नामि परतः तिसृशब्दावयवस्य ऋकारस्य स्थाने रेफादेशो न भविष्यति। यतोहि यं ह्रस्वान्ताङ्गं निमित्तीकृत्य ह्रस्वनद्यापो नुडिति सूत्रेण नुडागमो जातः स एव नुडागमः हलादित्वसम्पादनपूर्वकह्रस्वान्ताङ्गस्य विनाशो निमित्तं न भविष्यति उपजीव्यविरोधात्। तथा च तिसृ नाम् इति स्थिते अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यान्नामीत्यर्थकेन नामीतिसूत्रेण प्राप्तस्य दीर्घस्य निषेधार्थं न तिसृचतसृ इति सूत्रं सप्रयोजनमेव। नामीति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् नामीतिसूत्रविषये सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तते इति अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणे सिद्धान्तकौमुद्यां स्पष्टम्। अतो नामीतिसूत्रेण दीर्घकर्तव्यतायां सन्निपातविरोधो नोद्भावनीयः।

रपदसार्थक्यविचारः

अचि र ऋत इति सूत्रे रपदाभावे विधेयबोधकपदस्याभावात् सूत्रस्य विधायकत्वासम्भवेन विध्यानर्थक्यं प्रसज्येत। तथा च तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रः पश्येत्याद्यभीष्टप्रयोगाणां सिद्धिर्न स्यात्। अतः सूत्रस्य विधायकत्वसम्पादनपूर्वकेष्टप्रयोगसिद्धिसम्पादनाय सूत्रे विधेयबोधकस्य ‘रः’ इति पदस्योपादानं कृतं वर्तते।

ऋत इति पदस्य सार्थक्यविचारः

अत्रेदं विचार्यते अचि र ऋत इति सूत्रे त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति पूर्वसूत्रात् तिसृचतसृ इति पदमनुवर्तते। अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणामः इति न्यायेन षष्ठ्यन्ततया विभक्तेः विपरिणामश्च क्रियते। विपरिणामिते तिसृचतसृोरिति पदे स्थानषष्ठी स्वीक्रियते। तथा च सूत्रार्थो भविष्यति – “ तिसृचतसृशब्दयोः रेफादेशस्यादजादिविभक्तौ परतः”। अस्यां स्थितौ तिसृचतसृशब्दयोः स्थानषष्ठीस्वीकारेण अल्समुदायबोधकशब्दोत्तरश्रूयमाणा या स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिका षष्ठी तदन्तं यत्पदं तत्पदघटिते शास्त्रे अन्त्यस्य अल इति पदद्वयमुपतिष्ठते इत्यर्थिकया अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया अजादिविभक्तौ परतः तिसृचतसृशब्दावयवस्य अन्त्यत्वविशिष्टाल्पदबोधस्य ऋकारस्य स्थाने एव रेफादेशो भविष्यति। तथा च ऋत इति पदस्याभावेऽपि ऋकारस्य स्थाने रेफादेशस्य सिद्धत्वेन सूत्रे ऋत इति पदं व्यर्थमेव स्यादिति चेदत्रोच्यते – ऋत इति षष्ठ्यन्तस्य सूत्रे उपादानाभावे द्वे पदे एव सूत्रेऽवशिष्टे भविष्यतः। अचीतिनिमित्तबोधकं पदं तथा र’ इत्यादेशबोधकं पदम्। आदेशताया निरूपकांशे नित्यसाकाङ्कत्वात् स्थानिबोधकस्य पदस्य सूत्रेऽनुवृत्तिः कर्तव्या भविष्यति। अस्यां स्थितौ स्थानिबोधकतया पूर्वसूत्रात् ‘त्रिचतुरोः’ तथा ‘तिसृचतसृ’ इत्यनयोरुभयोः पदयोरनुवृत्तिसंभवति। तत्र कतरस्य पदस्यानुवृत्तिर्भवेदित्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रे त्रिचतुरोरितिपदं स्थानिबोधकतया क्लृप्तं वर्तते। तिसृचतसृपदस्य तु आदेशबोधकत्वं निश्चितं वर्तते। यदि अत्र सूत्रे तिसृचतसृ इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिं कृत्वा स्थानिबोधकत्वमुच्यते तर्हि पूर्वसूत्रे क्लृप्तादेशबोधकस्य परित्यागः कृतो भवेत्। आदेशबोधकस्य तिसृचतसृ इति पदस्य कार्ययोगित्वञ्च न सम्भवेत्। यदि च त्रिचतुरोः इति पदस्यानुवृत्तिः क्रियते तर्हि तस्य तु स्थानित्वं क्लृप्तमेव वर्तते अतः क्लृप्ताभावकल्पनाऽपेक्षया अक्लृप्तकल्पनाया अन्याय्यत्वात् इति नियमेन पूर्वक्लृप्तस्थानिबोधकपदस्य त्रिचतुरोरित्यस्यैव सूत्रेऽनुवृत्तिर्भवेत्। तथा च सूत्रार्थस्यात् – “त्रिचतुरोः स्थाने रेफादेशस्यादजादिविभक्तौ परतः”। एवञ्च तिसृचतसृशब्दावयवस्य ऋकारस्य स्थाने रेफादेशस्य प्रवृत्तिरेव न भवेत्। अतः तिसृचतसृशब्दस्य स्थाने रेफादेशस्य प्रतिपत्त्यर्थं सूत्रे ऋत इति पदस्योपादानं कृतं वर्तते। उपादीयमाने च ऋत इति षष्ठ्यन्तपदे पूर्वसूत्रे कार्ययोगितया निर्दिष्टस्य त्रिचतुरोरितिपदस्य ऋत पदार्थेन साकं सम्बन्धाभावादेवानुवृत्तिर्न भविष्यति। यतोहि त्रिशब्दावयवत्वं चतुश्शब्दावयवत्वं वा ऋत्पदबोधे ऋकारे बाधितं वर्तते। अतः सूत्रे तिसृचतसृशब्दस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यति। तिसृचतसृशब्दावयवत्वं तु

ऋकारेऽबाधितं वर्तते । यदि ऋत इति पदं सूत्रे नोपादीयेत तथा सति त्रिचतुरोरित्यस्याप्यनुवृत्तिस्सम्भाव्येत । तथा च हलादिविभक्तिपरतः त्रिचतुरोः स्थाने तिसृचतसृ इत्यादेशौ भविष्यतः । त्रिचतुरोस्थाने रेफादेशो भविष्यति अपवादत्वात् । अयम्भावः – त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ इति सूत्रे अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति पदमनुवर्तते । तथा च विभक्तित्वावच्छेदेन अजादिहलादिविभक्तौ परतः स्त्रियां विद्यमानयोः त्रिचतुरोस्थाने तिसृचतसृ इत्यादेशौ प्रसक्तौ । अथ च येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीतिन्यायेन त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति शास्त्रकर्तृकावश्यप्राप्तौ ‘अचि र’ इति शास्त्रमारभ्यते अतः अचि र इतिशास्त्रं पूर्वशास्त्रस्यापवादो भविष्यति । एवञ्च हलादिविभक्तौ परतः तिसृचतसृ इत्यादेशौ भवतः, अजादिविभक्तौ परतः रेफादेशो भविष्यति अपवादत्वात् । अत्र दीक्षितानां नये अचि र इति शास्त्रस्यापवादत्वनिरासाय, तिसृचतसृशब्दयोस्स्थाने रेफादेशस्य प्रतिपत्तिसम्पादनाय च ऋत इति पदस्य सूत्रे उपादानं कृतं वर्तते इति वक्तुं शक्यम् ।

ऋत इत्यत्र तपरकरणस्य सार्थक्यविचारः

अत्रेदं विचार्यते – तिसृचतसृशब्दयोस्स्थाने रेफादेशस्य प्रतिपत्त्यर्थं ऋत इति षष्ठ्यन्तस्य सूत्रे उपादानं कृतं इति पूर्वमभिहितम् । अत्र सूत्रे तिसृचतसृशब्दस्य अनुवृत्तिं कृत्वा ऋत्पदार्थेऽवयवावयविभावसम्बन्धेन तिसृचतसृपदार्थस्यान्वयोऽभीष्टो वर्तते । अस्यां स्थितौ तिसृचतसृशब्दावयवस्य दीर्घप्लुतऋकारस्य अप्रसिद्धत्वात् ऋत इत्यत्र कृतं तपरकरणं व्यर्थमेव । यतोहि यत्र तपरकरणं क्रियते तत्र असमकालस्य व्यावृत्तिर्भवति समकालस्य च ग्रहणं भवति तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तपरस्तकालस्येति शास्त्रस्य असमकालव्यावृत्तौ एव विधेयता पर्यवस्यति । प्रकृतस्थले असमकालदीर्घप्लुतऋकारौ उभावपि तिसृचतसृशब्दावयवतयाऽप्रसिद्धौ अतः अप्रसिद्धस्य व्यावृत्त्यर्थम् ऋत इत्यत्र कृतं तपरकरणमनावश्यकमेवेति चेदत्रोच्यते – ऋत इत्यत्र तपरकरणाभावे अचि र उः इति सूत्रस्वरूपं स्यात् । अस्यां स्थितौ उरिति उशब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपम् अथवा ऋशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तरूपमिति सन्देहे जाते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति परिभाषया शिष्टकृताद्व्याख्यानादेवान्यतराद्यर्थस्य निर्णयः कर्तव्यो यत् उरिति षष्ठ्येकवचनान्तमेव न तु प्रथमैकवचनान्तम् । एवञ्च शिष्टकृताद्व्याख्यानाश्रयणे मनोव्यापाररूपं गौरवं प्रसज्येत । तपरकरणे कृते तु पूर्वसन्देहो नोदेति । अतः सन्देहनिवृत्त्यर्थं शिष्टकृताद्व्याख्यानास्यावश्यकतैव नास्ति । यद्यपि तपरकरणपक्षे मात्राकृतं गौरवं भवति तथापि मात्राकृतगौरवापेक्षया शिष्टकृताद्व्याख्यानाश्रयणरूपमनोव्यापाररूपगौरवस्य गुरुतरगौरवतया भगवता पाणिनिना मात्राकृतं गौरवम्, एवाद्यतम् । अत एव अभियुक्तैरुच्यते – न कण्ठताल्वाद्यभिघातकृतमेव गौरवं गौरवमित्यादर्थव्यं न तु ज्ञानकृतं गौरवम् । अर्थात् यत्र मात्राकृतगौरवापेक्षया मनोव्यापाररूपगौरवं गुरुतरं भवति तत्र लाघवानुरोधेन मात्राकृतं गौरवमेव शास्त्रकृद्भिराश्रीयते ।

गुणदीर्घोत्वानामपवादः

सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितैरुक्तम् – गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति । अस्य व्याख्यानं मनोरमायां कृतं यत् तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ऋतो डिसर्वनामस्थानयोरिति सूत्रेण गुणः प्राप्तः, तिस्रः पश्य इत्यत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः । प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उत् इति सूत्रेण उत्त्वं च प्राप्तम् । अस्यां स्थितौ अचि र ऋत इति सूत्रेण विधीयमानः रेफादेशः बाध्यसामान्यचिन्तापक्षे त्रिभिः शास्त्रैर्विधीयमानानां गुणदीर्घोत्वानामपवादः । अत्र स्थले यदि बाधविशेषचिन्तापक्ष आश्रीयते तर्हि मध्ये पठितापवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् इति न्यायेन प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घः इति सूत्रेण विधीयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य अथ च ऋत उत् इति सूत्रेण विधीयमानस्योत्त्वस्य रेफादेशेन बाधस्यात् न तु ऋतो डिसर्वनामस्थानयोरिति सूत्रेण विधीयमानस्य गुणस्य । यदि च अनन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वा इति न्यायाश्रयणं क्रियते । तर्हि ऋत उदितिसूत्रेण विधीयमानस्य उत्त्वस्यैव बाधको रेफादेशो भवेत् न तु गुणदीर्घयोः । अतोऽत्र बाध्यसामान्यचिन्तापक्ष एव भट्टोजिदीक्षितैराश्रितो न तु बाध्यविशेषचिन्तापक्षः ।

अत्रेयं जिज्ञासा भवति बाधस्थले द्वौ पक्षौ स्तः बाधसामान्यचिन्तापक्षः बाधविशेषचिन्तापक्षश्च । तत्र कतरः पक्षः कुत्राश्रयणीय इत्याकाङ्क्षायां दीक्षितैः मनोरमायामुक्तं – सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवल्क्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितौ इति कैयटादौ स्थितम् । अर्थात् यत्र बाध्यसामान्यचिन्तापक्षमाश्रित्य सकलेष्टसिद्धिर्भविष्यति तत्र बाध्यसामान्यचिन्तापक्ष आश्रीयते यत्र बाध्यविशेषचिन्तापक्षमाश्रित्य उत्सर्गापवादभाव इष्टस्तत्र बाध्यविशेषचिन्तापक्ष एव आश्रीयते ।

अत्र गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति वाक्ये अपवादशब्दः अपवादपर एव भट्टोजिदीक्षितैरभिप्रेतः । अन्यैस्तु अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः । एवञ्च पूर्वविप्रतिषेधेन गुणमपि बाधते इत्याशयो वर्ण्यते । तत्र मनोरमाकारैः अपवादशब्दो न बाधकत्वोपलक्षक इति सयुक्तिकं मनोरमायां निरूपितम् । किन्त्वत्रेदं विचारणीयं वर्तते यत् भट्टोजिदीक्षितानां कीदृशोऽपवादपदार्थोऽभिमतो वर्तते येन गुणदीर्घोत्वानामपवाद अस्याः पङ्केः सङ्गतिर्भवेत् । अतः ईषदत्र अपवादपदार्थो निरूप्यते –

सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितैः "परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः" इति वाक्यं निगदितम्। अनेन च वाक्येन पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य बलवत्त्वं बोधितम्। तथा चापवादस्य सर्वापेक्षयोत्तरत्वेन सर्वापेक्षया बलवत्त्वम्। किन्तु अपवादस्य बलवत्त्वे हेतुस्तु नोक्तः। अतः सङ्ग्राहकवाक्यघटकस्य चरमस्य पदस्यार्थं निष्कृष्य प्रमाणयितुं श्रीमद्भिर्भट्टनागेशैरनुमितिरूपा परिभाषा निगदिता "अन्तरङ्गादपि अपवादो बलवान्"। तत्रापवादस्वरूपो हेतुरपवादशब्देनैवोक्तः। एवञ्च अपवादः परनित्यान्तरङ्गापेक्षया बलवान् अपवादत्वादित्यनुमानप्रयोगः। अत्र यद्यपि पक्षतावच्छेदकहेत्वैरेक्येन प्राचीनानां नये उपनयवाक्याच्छाब्दबोधो न स्यात् तथापि नवीनानां नये विधेयांशे यत्र किञ्चिदधिकमवगाहते तत्र शाब्दबोधो भवत्येव। अत्रोपनयवाक्यम् अपवादो बलवत्त्वव्याप्यापवादत्ववान्। अत्र पक्षतावच्छेदकमपवादत्वं तस्मिन्नपवादत्वे बलवत्त्वव्याप्यत्वस्याधिकस्य भानात् बलवत्त्वव्याप्यापवादत्ववान् अपवाद इत्युपनयवाक्याच्छाब्दबोधः स्यादेवातः अपवादः पराद्यपेक्षया बलवान् अपवादत्वादित्यनुमानप्रयोगः सुष्ठुपपद्यत एव। अस्मिन्ननुमानप्रयोगे घटकीभूतो योऽपवादः सः क इत्याकाङ्क्षायां श्रीमद्भिर्नागेशैः परिभाषान्तरं निगदितं "येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति" इति। अत्र येनेत्यत्र कर्तर्यर्थे तृतीयाविभक्तिः नाप्राप्तशब्दघटकप्राप्तशब्दे "नपुंसके भावे क्त" इति सूत्रेण भावे क्तप्रत्ययः। एवञ्च न प्राप्तमप्राप्तम् इति नञ्त्वोरुषसमासोत्तरं न अप्राप्तं नाप्राप्तमिति पुनः नञ्त्वोरुषसमासः। किन्तु अप्राप्तमित्यस्य नञा सह समासे स्वीक्रियमाणे "नलोपो नञ" इत्यनेन सूत्रेण नञ्घटकस्य नकारस्य लोपः स्यात् लोपे सति तस्मान्नुडचि इति सूत्रेण नुडागमे कृते अनाप्राप्तमित्यनिष्टं प्रसज्येत तद्वारणाय पृषोदरादित्वाद् नञोऽवयवस्य नस्य लोपाभावः कल्पनीयः। यद्वा अत्र निषेधार्थकेन नशब्देन अप्राप्तमित्यस्य सह सुपा इति सूत्रेण समासः। एवञ्च अस्मिन् पक्षे नलोपो नञ इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति। अत्र निषेधार्थकेन नद्वयेन प्राप्तपदार्थप्राप्तौ आवश्यकत्वमुक्तं भवति। एवञ्च येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीत्यस्य वाक्यस्य यच्छास्त्रकर्तृकावश्यप्राप्तिकालिकं यच्छास्त्रकर्मकारम्भणं तच्छास्त्रं तस्य बाधकम् इत्यर्थो निष्पद्यते। प्रकृते आवश्यकत्वञ्च व्यापकत्वमेव। तत्र व्यापकत्वस्य व्याप्यतांशे नित्यसाकाङ्क्षत्वात् किं निष्ठव्याप्यतानिरूपिता व्यापकता ग्राह्या इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या अपवादत्वेनाभिमतशास्त्रीयप्राप्तिनिष्ठव्याप्यतानिरूपिता व्यापकता गृह्यते। एवञ्चात्र तच्छास्त्रीयप्राप्तिनिष्ठव्यापकतानिरूपित-व्याप्यतावत्प्राप्तमत् यच्छास्त्रं तत्तस्य बाधकं भवतीति वाक्यार्थो निष्पद्यते अर्थात् तच्छास्त्रीयप्राप्तिव्याप्यप्राप्तिकं शास्त्रं तस्य बाधकम्। अत्र प्राप्तिर्नाम लक्ष्ये उद्देश्यतावच्छेदकसम्बन्धः, प्रवृत्तिर्नाम लक्ष्ये विधेयसम्बन्ध इति प्राप्तिप्रवृत्त्योर्भेदः। एवञ्च उद्देश्यतावच्छेदकसम्बन्धरूप-प्राप्त्योर्व्याप्यव्यापकभावे तेन सम्बन्धेनोद्देश्यतावच्छेदकयोरपि व्याप्यव्यापकभावो भवत्येव। यथा आद्गुणः वृद्धिरेचीत्यादौ आद्गुण इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकम् अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टावर्णत्वं तस्य सम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः, वृद्धिरेचीत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकम् एजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टावर्णत्वं तस्य सम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः। एवञ्च अनुयोगितासम्बन्धेन एजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टावर्णत्वप्रतियोगिक-स्वरूपसम्बन्धस्य अनुयोगितासम्बन्धेन अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टावर्णत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धो व्यापको भवति। एवञ्च यत्र यत्र एजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टावर्णत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धोऽनुयोगितासम्बन्धेन वर्तते तत्र तत्र अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टावर्णत्वप्रतियोगिक-स्वरूपसम्बन्धोऽनुयोगितासम्बन्धेन वर्तते एव इति कृत्वा उद्देश्यतावच्छेदकसम्बन्धरूपप्राप्त्योर्व्याप्यव्यापकभावः।

अत्र इदमवश्यमवधेयं यदुद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धयोर्व्याप्यव्यापकभावे सति तेन सम्बन्धेन उद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोरपि व्याप्यव्यापकभावो भवत्येव तथा च प्रकृते आद्गुणः वृद्धिरेचीत्यनयोः सूत्रयोः उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन- एजव्यवहितपूर्वत्व-विशिष्टावर्णत्वाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टावर्णत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोः व्याप्यव्यापकभावो भवति। उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन उद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावस्वीकारदेव परिभाषेन्दुशेखरे पूर्वग्रन्थेन साकम् उत्तरग्रन्थस्य न विरोधः। तथाहि मूले श्रीमद्भिर्नागेशभट्टैः यच्छास्त्रकर्तृकावश्यप्राप्तौ यो विधिरारभ्यते इति पूर्वग्रन्थेन प्राप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धे आवश्यकत्व-रूपव्यापकत्वमुक्त्वा तस्य विवरणावसरे विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मा-वच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य विशेषधर्मा-वच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण बाध इति उत्तरग्रन्थेन सामान्यरूपव्यापकत्वम् उद्देश्यतावच्छेदकधर्मे बोधितम्। यदि च अयं नियमो ग्रन्थकृतामभिमतो न स्यात्तर्हि विवरणविव्रियमाणभूतयोः पूर्वग्रन्थोत्तरग्रन्थयोः परस्परं विरोधः स्यादेव। इत्यञ्च परिभाषायाः तच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छे-दकव्याप्योद्देश्यतावच्छेदककं शास्त्रं तस्य बाधकं भवति इत्यर्थो निष्पद्यते। अमुमेवार्थं मनसिकृत्य मूले श्रीमद्भिः नागेशभट्टैः विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण बाध इति वाक्यमुक्तम्। अस्मिन् वाक्ये पर्यायत्रयं विशेषपदं समागतम्। तत्र प्रथमविशेषशब्देनापवादत्वेनाभिमतं शास्त्रं ग्राह्यं द्वितीयतृतीयविशेषपदाभ्यां व्याप्यरूपोऽर्थो ग्राह्यः। वाक्यघटकसामान्यपदेन पूर्वोक्तः व्यापकरूपोऽर्थो ग्राह्यः। तथा च अस्य वाक्यस्य अपवादत्वेनाभिमतशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मरूपो यो व्याप्यधर्मः तद्गर्मावच्छिन्नवृत्तिः यः सामान्यधर्मः अर्थात् व्यापकधर्मः तद्गर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य अर्थात् व्यापकधर्मावच्छि-

त्रोद्देश्यताकशास्त्रस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण बाध इत्यर्थः । तथाहि 'दादेर्धातोर्घः' 'हो ङः' इत्यनयोः सूत्रयोर्मध्ये उत्सर्गापवादभावो वर्तते । तत्रापवादत्वेनाभिमतविशेषशास्त्रं दादेर्धातोर्घ इति शास्त्रं तदीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मः पदान्तत्वविशिष्टज्ञत्परकत्वविशिष्ट-दादिधात्ववयवत्वविशिष्टहत्वं तद्धर्मावच्छिन्नः पदान्तत्वविशिष्टज्ञत्परकत्वविशिष्ट-दादिधात्ववयवत्वविशिष्टः हकारः तद्वृत्तिः सामान्यधर्मः धात्ववयवहत्वरूपो धर्मः तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य हो ङः इति शास्त्रस्य विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण दादेर्धातोर्घः इति शास्त्रेण बाधो भवति । एवञ्च धुगित्यादौ घत्वमेव प्रवर्तते न तु ङत्वम् । किन्त्वत्रेदं जिज्ञास्यते यत् सामान्यविशेषपदार्थमहिम्नैव व्यापकधर्मे व्याप्याधिकरणनिरूपितवृत्तित्वरूपं विशेषणं लभ्यत एव । यदि व्यापकीभूतधर्मे व्याप्याधिकरणनिरूपितवृत्तित्वं न स्यात्तर्हि तस्य व्यापकत्वमेव भज्येत । अतो ग्रन्थकृद्भिः कण्ठरवेण सामान्यधर्मे विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वरूपं विशेषणमुपात्तमिति चेदुच्यते प्रायः शब्दशास्त्रे उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्ध एव व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धतया व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धतया च दृष्टः । अतः सर्वत्र स एव सम्बन्धः व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धतया व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धतया च ग्राह्य इति भ्रमवारणाय सामान्यधर्मे वृत्तित्वान्तं विशेषणं ग्रन्थकारैः शब्दत उपात्तम् । अन्यथा अजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन शास्त्रेण एकाचो द्वे प्रथमस्य इति शास्त्रस्य बाधो न स्यात् । यतोहि ऊर्णनावेत्यत्र एकाचो द्वे प्रथमस्येत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं प्रथमैकाच्चवं स्वरूपसम्बन्धेन ऊरित्यत्र वर्तते द्वितीयैकाच्चवं तु 'नु'इत्यत्र वर्तते अतः प्रथमैकाच्चद्वितीयैकाच्चयोः सामानाधिकरण्यस्याभावात् तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावादत्र प्रथमैकाच्चावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य द्वितीयैकाच्चावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण बाधो न स्यात् । तादृशविशेषणस्य शब्दत उच्यमाने तु कालिकातिरिक्तो यः सामानाधिकरण्यसम्पादकः सम्बन्धः सोऽपि व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धतया स्वीकर्तुं शक्यत इति विशेषो लभ्यते । प्रकृतस्थले स्वाश्रयोत्तरत्वरूपसम्बन्धः सामानाधिकरण्यसम्पादको भवति अतो व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धतया स्वाश्रयोत्तरत्वरूपसम्बन्धोऽपि स्वीकर्तुं शक्यते । तथा च प्रकृते व्यापकीभूतधर्मः प्रथमैकाच्चवं तच्च स्वाश्रयोत्तरत्वसम्बन्धेन 'नु' इत्यत्र वर्तते, तथाहि स्वं प्रथमैकाच्चवं तदाश्रयः ऊरिति तदुत्तरत्वं नु इत्यत्र । तत्रैव च स्वरूपसम्बन्धेन द्वितीयैकाच्चस्यापि सत्त्वेन प्रथमैकाच्चद्वितीयैकाच्चयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । तथा च एकाचो द्वे प्रथमस्य इति शास्त्रस्य अजादेर्द्वितीयस्य इति शास्त्रेण बाधो भवति । अत्रेदं जिज्ञास्यते यदुद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजक इति वदतां ग्रन्थकृतां क आशयः किं साक्षादुद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजको वासाक्षात्परम्परोभयसाधारण्येणोद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापक-भावो बाधप्रयोजको वा । तत्र आद्यः कल्पः स्वीकर्तुं न शक्यते, यतोहि हयवरडितिसूत्रभाष्ये भगवता भाष्यकृता "नेमौ रहौ कर्षिणौ द्विर्वचस्य । किन्तर्हि? निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य" इत्युक्तम् । अत्र भगवता हकारं दृष्टान्तिकृत्य रेफे द्वित्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयत्वाभावो बोधितः । तथा च यथा हकारो द्वित्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयत्वाभाववान् द्विर्वचननिमित्तत्वात् तथा रेफोऽपि द्वित्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयत्वाभाववान् द्विर्वचननिमित्तत्वात् । एवञ्च रेफनिष्ठनिमित्ततया यर्पदबोधेरफनिष्ठकार्यितायाः बाधो भाष्यकृता उक्तः । तथा चोक्तभाष्येण अचो रहाभ्यां द्वे इत्येतच्छास्त्रीयपरम्परयोद्देश्यतावच्छेदकरेफत्वापेक्षया अनचि चेत्येतच्छास्त्रीय-साक्षादुद्देश्यतावच्छेदकयत्वरस्य व्यापकत्वात् यत्वावच्छिन्नकार्यितायाः रेफत्वावच्छिन्ननिमित्ततया बाधो बोधितस्तद्भाष्यमाद्यपक्षस्वीकारेऽसङ्गतं स्यात् । तस्मात्साक्षादुद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजक इति वक्तुं न शक्यते । यदि च साक्षात्परम्परासाधारण्येण व्याप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजक इत्युच्यते तथा च नेमौ रहौ कर्षिणौ द्विर्वचनस्य इति भाष्यम् अस्मिन् पक्षे सङ्गच्छत इत्युच्यते चेदत्रोच्यते उक्तभाष्यस्य सङ्गतत्वेऽपि अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्यात् आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते इति भाष्योक्तबाध्यबाधकभावोऽसङ्गतः स्यात् । तथाहि पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसद् पुष्करसदोऽपत्यमित्यर्थे बाह्वादिभ्यश्च इत्यनेन पुष्करसच्छब्दादिजि पुष्करसद् इञ् इति स्थिते "अत उपधाया" इत्यनेन उपधाभूतस्य सकारोत्तरवर्त्यकारस्य स्थाने वृद्धिः प्राप्ता तथा च तद्धितेष्वचामादेरिति शास्त्रेण प्रातिपदिकावयवस्याद्यत्वविशिष्टस्याचस्थाने वृद्धिः प्राप्ता । एवञ्च "अत उपधायाः" "तद्धितेष्वचामादेः" इत्याभ्यां सूत्राभ्यामेव वृद्धयोः कृतयोः पौष्करसादेरिति प्रयोगस्य सिद्धौ अनुशतिकादिगणे पुष्करसच्छब्दपाठस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य भगवता भाष्यकृतोक्तम् आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते । एवञ्च प्रकृते तद्धितेष्वचामादेरित्यनेन सूत्रेण विधीयमानया वृद्ध्या उपधावृद्धेर्बाधादत्रोपधावृद्धिर्न स्यात् तदर्थम् अनुशतिकादिगणे पुष्करसच्छब्दस्य पाठः सार्थको भवति । अत्र साक्षात्परम्परासाधारण्येनोद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजक इति स्वीकारे तु इदं भाष्यमसङ्गतं स्यात् यतो हि प्रकृते परम्परया तद्धितेष्वचामादेरित्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं तद्धितसंज्ञकजिगित्प्रत्ययान्यतरत्वमेव अचोऽणितीत्ये-तच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं जिगित्प्रत्ययान्यतरत्वम् "अत उपधाया" इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं जिगित्प्रत्ययान्यतरत्वम् । एवञ्च जिगित्प्रत्ययान्यतरत्वापेक्षया तद्धितसंज्ञकजिगित्प्रत्ययान्यतरत्वस्य व्याप्यत्वात्तद्धितसंज्ञकजिगित्प्रत्ययान्यतरत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेणतद्धितेष्वचामादेरित्यनेनजिगित्प्रत्ययान्यतरत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकयोःशास्त्रयोः अचोऽणिति अत उपधाया इत्यनयोरनेनैव न्यायेन बाधे सिद्धे भगवता भाष्यकृता अनुशतिकादिगणे पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्याद् आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते इति यदुक्तं तद्भाष्यमिदानीमसङ्गतं

स्यात् । अतः साक्षात्परम्परासाधारण्येन उद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजक इत्ययमपि पक्षः स्वीकर्तुं न शक्यते इति चेदत्रोच्यते विशेष्यविशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसङ्गचितयोरुद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजकः । एवं स्वीकारे न कोऽपि दोषः । तथाहि तद्धितेष्वचामादेरित्येतच्छास्त्रीयविशेष्यविशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसङ्गचितमुद्देश्यतावच्छेदकम् अज्घटितप्रातिपदिकाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टतद्धितसंज्ञकजिणित्प्रत्ययान्यतरत्वं अचोऽज्घितीत्येतच्छास्त्रीयविशेष्यविशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसङ्गचितमुद्देश्यतावच्छेदकम् अजन्ताङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टजिणित्प्रत्ययान्यतरत्वम् अत उपधाया इत्येतच्छास्त्रीयविशेष्यविशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसङ्गचितोद्देश्यतावच्छेदकम् अङ्गाव्यवयादुपधावधिकजिणित्प्रत्ययान्यतरत्वम् । इदानीम् अचोऽज्घितीत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वम् अत उपधाया इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वञ्च तद्धितेष्वचामादेरित्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदके नास्ति । तथाहि मरुतोऽपत्यं मारुतिरित्यत्र मरुच्छब्दात् इज् प्रत्यये कृते मरुत् इ इत्यवस्थायाम् अचोऽज्घिति अत उपधाया इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाभाववति तद्धितेष्वचामादेरित्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकस्य अर्थात् अज्घटितप्रातिपदिकावधिकपरत्वविशिष्टतद्धितसंज्ञकजिणित्प्रत्ययान्यतरत्वस्य सत्त्वाद् अज्घटितप्रातिपदिकावधिकपरत्वविशिष्टतद्धितसंज्ञकजिणित्प्रत्ययान्यतरत्वं व्यापकं न भवति, अतोऽनेन न्यायेन बाधो न सिद्ध इति कृत्वा भगवता भाष्यकृता अनुशक्तिकादिगणे पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्याद्यो बाध्यबाधकभाव उक्तः तत्सङ्गच्छते । नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य किन्तर्हि निमित्तं द्विर्वचनस्य इति भाष्यमपि अस्मिन् कल्पे सुतरां सङ्गच्छते । तथाहि अचो रहाभ्यां द्वे इत्येतच्छास्त्रीयविशेष्य-विशेषणदल-प्रविष्टयावत्पदार्थसङ्गचितोद्देश्यतावच्छेदकम् अजव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टयव्यवहित- पूर्वत्वविशिष्टरेफत्वम् 'अनचि च' इत्येतच्छास्त्रीयविशेष्य-विशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसङ्गचितोद्देश्यतावच्छेदकञ्चाजव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टमथ च अजभावाव्यवहित-पूर्वत्वविशिष्टं यत्त्वम् । एवञ्च अनचि चेत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाजव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाजभावाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टवत्रापेक्षया अचो रहाभ्यां द्वे इत्येतच्छास्त्रीयो-द्देश्यतावच्छेदकाजव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टयव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरेफत्वस्य व्याप्यतया भगवता भाष्यकृता रेफत्वावच्छिन्ननिमित्ततया यत्वावच्छिन्नकार्यितायाः यो बाधः कृतः तद्भाष्यं सुतरां सङ्गच्छते । यद्वा उद्देश्यतापदेनात्र शाब्दबोधीया विषयता गृह्यते, शाब्दबोधीया विषयता च सङ्गचितैव भवति तावतापि भवति भाष्यस्य सङ्गतिः । यतो हि यदि शाब्दबोधीया विषयता गृह्यते तर्हि तद्धितेष्वचामादेरित्येतत्सूत्रजन्यशाब्दबोधीया विषयता प्रातिपदिकनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्धितसंज्ञकजिणित्प्रत्ययत्वावच्छिन्न-प्रकारताख्यविषयता अचोऽज्घितीत्येतत्सूत्रजन्यशाब्दबोधीयाविषयता अजन्ताङ्गनिष्ठस्वाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नजिणित्प्रत्ययत्वावच्छिन्न-जिणित्प्रत्ययनिष्ठप्रकारताख्यविषयता अतउपधाया इत्येतत्सूत्रजन्यशाब्दबोधीया विषयता उपधाभूतान्निष्ठविशेष्यतानिरूपिताव्यवहित-पूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नजिणित्प्रत्ययत्वावच्छिन्नप्रकारताख्यविषयता । एवञ्च अचोऽज्घिति अत उपधाया इति शास्त्रद्वयजन्यशाब्दबोधीय-विषयत्वाभावाधिकरणे 'मरुत् इ' इत्यत्र इज्प्रत्यये तद्धितेष्वचामादेरित्येतत्सूत्रजन्यशाब्दबोधीयविषयतायाः सत्त्वात् तद्धितेष्वचामादेरित्ये-तच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीया विषयता अचोऽज्घिति अत उपधाया इत्युभयशास्त्रीयशाब्दबोधीयविषयतायाः व्यापिका न भवति इति कृत्वा न बाधः । तथा च पाठसामर्थ्यादेव बाध्यबाधकभावो वक्तव्यः । अत्रेदं किञ्चिञ्चिन्त्यते यद् व्याकरणशास्त्रे यत्र तद्व्यक्तित्वेन अन्यतरत्वेन व्यापकतामादाय बाध्यबाधकभावः तत्र तद्व्यक्तित्वमेव व्यापकतावच्छेदकं भवति । यत्र तु तद्व्यक्तित्वमादाय व्याप्यव्यापकभावो न सम्भवति तत्र अन्यतरत्वेनापि व्यापकता गृह्यते । यत्र च अन्यतरत्वेन अन्यतमत्वेन च व्यापकत्वं प्राप्तं तत्र अन्यतरत्वेनैव व्यापकत्वं ग्राह्यं न तु अन्यतमत्वेन । यथा 'इको यणचि' 'आहुणः' इत्यनयोश्शास्त्रयोर्बाध्यत्वम् अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन शास्त्रेण अभीष्टम् । तद्यथा श्रीश इत्यत्र अकः सवर्णे दीर्घ इति शास्त्रस्य यणबाधकत्वं दैत्यारीत्यत्र च गुणबाधकत्वमभीष्टम् । किन्तु अत्र तद्व्यक्तित्वेन रूपेण इको यणचीत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीया विषयता अकः सवर्णे दीर्घ इत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयतापेक्षया व्यापिका न भवति । अतोऽत्रान्यतरत्वेन रूपेण व्यापकतामादाय बाध्यबाधकभावो वक्तव्यः । एवञ्च यत्र यत्र अकस्सवर्णे दीर्घ इत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयता तत्र तत्र 'इको यणचि' 'आहुणः' इत्येतदन्यतरशास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयता वर्तते अतोऽन्यतरत्वेन रूपेण व्याप्यव्यापकभावो वक्तव्यः । तथा च अन्यतरत्वावच्छिन्नव्यापकतावद्विषयताकशास्त्रस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नव्याप्यतावद्विषयताकशास्त्रेण बाधो भवति । परन्तु एवमुच्यमाने यथा अकस्सवर्णे दीर्घ इत्यनेन शास्त्रेण 'इको यणचि' 'आहुणः' इत्यनयोश्शास्त्रयोर्बाधो भवति तद्वत् 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इत्यस्यापि शास्त्रस्य बाधः स्यात् । यतो हि यत्र यत्र अकस्सवर्णे दीर्घ इत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीया विषयता तत्र तत्र 'इको यणचि' 'आहुणः' 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इत्येतदन्यतमशास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयता वर्तते इति कृत्वा अन्यतमत्वावच्छिन्नशाब्दबोधविषयतायाः व्यापकत्वात् अकस्सवर्णे दीर्घ इत्येतच्छास्त्रीयविषयतायाः व्याप्यत्वेन अकस्सवर्णे दीर्घ इत्यनेन शास्त्रेण बाधे क्रियमाणे सप्तम्येकवचने 'वातप्रमी इ' इत्यत्र सवर्णदीर्घ एव स्यात् तु 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति शास्त्रेण यण् स्यात् । अतो यत्र व्यापकतावच्छेदकम् अन्यतरत्वम् अन्यतमत्वञ्च प्राप्तं

तत्र अन्यतरत्वावच्छिन्नैव व्यापकता ग्राह्या न तु अन्यतमत्वावच्छिन्ना । तेन 'वातप्रमी इ' इत्यत्र सवर्णदीर्घेण न भूयतेऽपितु यणा एव भूयते । किन्त्वत्र येन न नाप्राप्तिन्यायस्य तादृशोऽर्थो वक्तव्यः येन अर्थेन अन्यतमत्वावच्छिन्नविषयताया ग्रहणं न स्यादिति चेदत्रोच्यते स्वीयविषयताविशिष्टधर्मवद्विषयताकशास्त्रस्य स्वेन बाधः । अत्र विषयतावैशिष्ट्यधर्मे स्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्वव्यापकतावच्छेदकधर्मविशिष्टभिन्नत्वैतदुभयसम्बन्धेन । सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च स्वव्यापकत्वस्वभिन्नत्वोभय-सम्बन्धेन । एवञ्चात्र यदि अकस्सवर्णे दीर्घ इत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयताव्यापकतावच्छेदकत्वम् अन्यतरत्वस्य अन्यतमत्वस्य च अनयोः द्वयोर्वर्तते । तत्र विषयताविशिष्टधर्मः अन्यतरत्वम् एव भवति न तु अन्यतमत्वरूपो धर्मः । तथाहि स्वपदेन अकस्सवर्णे दीर्घ इत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयता ग्राह्या तादृशविषयतावैशिष्ट्यम् अन्यतरत्वे वर्तते । वैशिष्ट्यनियामकः प्रथमः सम्बन्धश्च स्वव्यापकतावच्छेदकत्वरूपः अत्र स्वं अकस्सवर्णे दीर्घ इत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयता तद्व्यापकतावच्छेदकत्वम् अन्यतरत्वेऽस्ति एवमेव स्वव्यापकतावच्छेदकधर्मविशिष्टभिन्नत्वमपि अन्यतरत्वे वर्तते । अत्र स्वव्यापकतावच्छेदको धर्मः अन्यतरत्वं तद्वैशिष्ट्यञ्च धर्मे स्वव्यापकत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् । अत्र स्वम् अन्यतरत्वं तद्व्यापकत्वम् अन्यतमत्वे वर्तते एवमेव स्वम् अन्यतरत्वं तद्विन्नत्वमपि अन्यतमत्वे वर्तते इति स्वव्यापकत्व-स्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्वव्यापकतावच्छेदकधर्मविशिष्टो धर्मोऽन्यतमत्वरूपो धर्मः तद्विन्नत्वमन्यतरत्वेऽस्तीत्यतः अकस्सवर्णेदीर्घ इत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीय-विषयताविशिष्टधर्मोऽन्यतरत्वरूपो धर्मः तादृशधर्मवद्विषयताकशास्त्रयोः अकस्सवर्णे दीर्घ इत्यनेन शास्त्रेण बाधो भवति । अत्र अन्यतमत्वन्तु अकस्सवर्णे दीर्घ इत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयताविशिष्टो धर्मो न भवति । यद्यपि अन्यतमत्वे प्रथमसम्बन्धेन स्वव्यापकतावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन तादृशविषयतावैशिष्ट्यं वर्तते किन्तु द्वितीयसम्बन्धेन तादृशविषयतावैशिष्ट्यन्नास्ति । यतोहि द्वितीयसम्बन्धो वर्तते स्वव्यापकतावच्छेदकविशिष्टभिन्नत्वम् अत्र हि वैशिष्ट्यनियामकसम्बन्धद्वयं स्वव्यापकत्वं स्वभिन्नत्वञ्च तत्र स्वस्यापि स्वव्यापकत्वपक्षे अकस्सवर्णे दीर्घ अन्यतरत्वे सत्त्वेन इत्येतच्छास्त्रजन्यशाब्दबोधीयविषयताव्यापकतावच्छेदकान्यतरत्वरूपधर्मव्यापकत्वस्य प्रथमसम्बन्धेन स्वव्यापकता-वच्छेदकवैशिष्ट्यस्यान्यतरत्वे सत्त्वेऽपि स्वभिन्नत्वस्य तत्राभावात् उभयसम्बन्धेन स्वव्यापकतावच्छेदधर्मवैशिष्ट्यस्य अन्यतरत्वेऽभावात् अन्यतमत्वे एव स्वव्यापकतावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्यस्य सत्त्वेन तद्विन्नत्वस्य अन्यतरत्वे सत्त्वात् स्वीयविषयताविशिष्टो धर्मोऽन्यतरत्वरूपधर्म एव भवति न तु अन्यतमत्वरूप इति अन्यतमत्वरूपधर्ममादाय न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग आशङ्कनीयः ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- सिद्धान्तकौमुदी, आचार्यभट्टोजिदीक्षितः सम्पादकः -वासुदेवशर्मा पणशीकरः (1985), मेहरचन्द लक्ष्मणदास, नवदेहली ।
- व्याकरणमहाभाष्यम् प्रदीपोद्योतसहितम् - श्रीगुरुप्रसादशास्त्री, 2006, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली ।
- व्युत्पत्तिवादः - गदाधर भट्टाचार्यः, सुदर्शनाचार्य विरचित, संपादक - हरeramत्रिपाठी, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नवदेहली
- व्याकरणमहाभाष्यम् (नवान्हिकम्) - महर्षिः पतञ्जलिः, 19996, श्रीराजस्थानसंस्कृत कॉलेज ।
- अष्टाध्यायी - पाणिनी, खेमराज श्रीकृष्णदास, श्रीवेङ्कटेश्वर मुद्रालय ।
- व्याकरणमहाभाष्यम् - व्याख्याकारश्च श्रीहरिनारायणतिवारी, चौखम्बासंस्कृतभवनम्, वाराणसी ।
- शब्दकौस्तुभः-आचार्यभट्टोजिदीक्षितः संपादकः- विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी, गणपतिशास्त्रिमोकाटे, 1898-1917, चौखम्बा संस्कृत सिरीज सं.2, वाराणसी ।
- लघुसिद्धान्तकौमुदी - श्रीमद्विद्वद्वरदाराजाचार्यः, सम्बत्. 2057, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
- काशिकावृत्तिः - वामनजयादित्यौ, 1890, बनारस ।
- महाभाष्यप्रदीपः - श्रीकैयटः, 1995, काशी ।
- सिद्धान्तकौमुदी (लक्ष्मीटीका) - सभापतिशर्मोपध्यायः, 1966, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी ।
- वैयाकरणभूषणसारः (शाङ्करीव्याख्यासहितः)- आचार्यशाङ्करशास्त्री, 1957, आनन्दाश्रममुद्रालयः ।
- लघुविभक्त्यर्थनिर्णयानुशीलनम् - आचार्य भारतभूषण त्रिपाठी, 2010, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, लखनऊपरिसरः, लखनऊ ।
- अमरकोषः - श्री अमरसिंह, 1997, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानम्, नवदेहली ।

शिशुपालवधमहाकाव्ये व्यवहारकला नीतिबोधश्च

डॉ. राजकुमार मिश्रः¹

शोधसारः

अस्माकं समस्तं संस्कृतवाङ्मयं व्यवहारकलाप्रदर्शकं नीतितत्त्वप्रबोधकं मानवानां मिथः प्रेमोत्पादकं विश्वकल्याणविभावकं च वर्तते इत्यत्र नास्ति अल्पीयसी सन्देहकणिका। अस्माकं ज्ञानपरम्परायां वैदिकवाङ्मयं स्यादुताहो लौकिकवाङ्मयं सर्वत्रैव मानवमूल्यविधायकानां तत्त्वानां विशालो विचारो विहितो वर्तते एव महर्षिभिर्महाकविभिश्च। लोके आदर्शवतां मानवानां जीवनं विशिष्टमेव भवति, आदर्शमानवानां प्रत्येकमपि क्रियायां विशिष्टं कौशलं विशिष्टा परिपाटी विशिष्टा वा विच्छिन्तिर्भवति, येन अपरे मानवाः प्रभाविता भवन्ति महापुरुषवच्च निजजीवने आचरणं कर्तुं चेष्टन्ते। कथितमपि-

यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते² ॥

संसारे मानवादर्शविभावकेषु तत्त्वेषु अन्यतमं तत्त्वं वर्तते व्यवहारकला व्यवहारकौशलं वा नीतितत्त्वं च, प्रस्तूयमानेन शोधपत्रेण महाकविमाधपाणिपल्लवप्रणीते शिशुपालवधमहाकाव्ये बहुत्र वर्णितानाम् अभिव्यक्तानां च व्यवहारकला-नीतिबोधाख्यानां सर्वथा मानवजीवनोपयोगिनां तत्त्वानां विमर्शोऽत्र अभिधेयो वर्तते।

विषयप्रवर्तनम्

व्यवहारकलया मानवः शत्रोरपि मानसं प्रवेष्टुम् अर्हति, स्वजीवने दुस्साध्यमपि साध्यं विधातुं शक्नोति। नीतितत्त्वस्य च परिपालनात् सङ्कटादपि मानवः सुरक्षितो भवितुम् अर्हति। अस्माकम् आदर्शमये जीवने व्यवहारकलायाः नीतितत्त्वस्य च ज्ञानं परममावश्यकं वर्तते। व्यवहारकला तु अस्माकं काव्यशास्त्रे प्रयोजनत्वेन रूपेण स्वीकृता वर्तते। विषयेऽस्मिन् मम्मटभट्ट आह-

काव्यं यशसेऽर्कृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे³ ॥

किञ्च राजानककुन्तकोऽपि काव्याद् व्यवहारज्ञानस्य वर्णनं करोति, यथा-

व्यवहारपरिस्पन्दसौन्दर्यं व्यवहारिभिः।

सत्काव्याधिगमादेव नूतनौचित्यमाप्यते⁴ ॥

वस्तुतो व्यवहारकलयैव मानवानां चरितस्य बोधो जायते, भगवान् श्रीरामः स्वव्यवहारपाटवेनैव लोकेषु पूज्यते। मम्मटोऽपि वक्ति- 'रामादिवद् वर्तितव्यं न रावणादिवत्'⁴।

काव्यस्य अध्ययनात् मानवेषु अनेके गुणा उत्पद्यन्ते, काव्यादेव गुरुशिष्यमध्ये कीदृशः सम्बन्धः? कीदृशो वा व्यवहारः स्यात्?, पितृपुत्रमध्ये कीदृशो व्यवहारः सम्बन्धो वा स्यात्?, नृपप्रजामध्ये कीदृशः सम्बन्धो व्यवहारो वा स्यात्? इत्येतेषां विषयाणां बोधो काव्यादेव जायते। एवमेव विविधपरिस्थितौ नीतिसमाश्रयेण विपद्भ्यो जनः कथं मुक्तिं लभते इत्यत्रापि विषये महाकविभिः गभीरो विचारो विहितो वर्तते।

जगत्प्रसिद्धो महाकविर्माघः स्वशिशुपालवधाभिधानमहाकाव्ये विविधप्रसङ्गमाध्यमेन क्वचिद् व्यवहारकलां क्वचित् पुनर्नीतिकलां निरूपितवानस्ति। तत्र व्यवहारकलापक्षः शिशुपालवधमहाकाव्यस्य प्रथमे सर्गे बहुत्र द्रष्टुं शक्यते। प्रथमसर्गे देवराजस्य इन्द्रस्य सन्देशमादाय आगतं नारदमुनिं दृष्ट्वा भगवान् श्रीकृष्णो यथा नारदस्य आतिथ्यं सेवां वा विदधाति तथा यदि लोके लोकैः आचर्येत तर्हि सर्वत्रैव स्वाभाविकप्रेम्णः परिदृश्यमुत्पद्येत।

अतिथिसेवायामस्माकं भावः प्रायेण अद्यत्वे जागरितो न भवति किन्तु भगवान् श्रीकृष्णः स्वचरितमाध्यमेन स्वपक्षतो व्यवहारप्रदर्शनेन लोकान् श्रेष्ठं चरितं शासयति। स्वर्गाद् अवतीर्य नारदो यावत् स्वपदं भुवि न निधत्ते ततः पूर्वमेव भगवान् श्रीकृष्णः स्वपीठान् नारदस्य स्वागताय उत्तिष्ठति-

¹ सहाचार्यः, साहित्यविभागः। हरियाणासंस्कृतविद्यापीठम्, बघौला, पलवलम्, हरियाणा।

² श्रीमद्भगवद्गीता, अध्याय 3, श्लोकसंख्या 21

³ काव्यप्रकाशः, प्रथमोल्लासः, का.सं. 2

⁴ वक्रोक्तिजीवितम्, प्रथमोन्मेषः, का.सं.4

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैस्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः¹ ॥

ये जनाः कृतपुण्या भवन्ति तेषां गृहं गन्तुं मनीषिणः सदैव स्पृहालवो भवन्ति, इति भावः इत्थं द्रष्टुं शक्यते-

तमर्धमर्ध्यादिकयाऽऽदिपूरुषः सपर्यया साधु स पर्यपूपुजत् ।

गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः² ॥

अतिथिसेवायां स्वकर्तव्ये मनागपि विलम्बो न विधेयः, विलम्बेन विहिते आतिथ्ये प्रेम्णि स्वाभाविकता नानुमीयते । द्वारिकावासिनो भगवन्तं श्रीकृष्णं मुनिं नारदं च यावन्न पश्यन्ति ततः पूर्वमेव भगवान् श्रीकृष्णो नारदं स्वहस्तदत्ते आसने उपवेशयति-

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव ।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत्³ ॥

जीवने जनः कियानपि सुधीः स्यात् यदि तेन विनम्रता आश्रीयते तर्हि मणिकाञ्चनसंयोग एव । भगवान् श्रीकृष्णो यद्यपि कर्तव्याकर्तव्यविषयं ज्ञातुं स्वयमेव समर्थः तथापि स आदराद् उद्धवं बलरामं च परामृशति । ताभ्यां परामर्शग्रहणात् पूर्वं स्वमनोभावमित्थं प्रकटयति-

भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः⁴ ॥

उपर्युक्ते पद्ये भगवान् श्रीकृष्णो मनसि चिन्तयति यत् परामर्शग्रहणात् प्राक् मदुक्तं वचनम् उद्धवबलरामौ क्वचिद् अधिकं न मन्येयाताम्, एतदर्थं स्वविनम्रतां प्रदर्शयति । यद् भवतोः गिरामेव अवसरं प्रदातुं मम वचांसि तथैव सन्ति यथा नाटकीयस्य वस्तुनो विस्ताराय पूर्वरङ्गो विधीयते ।

अग्रे श्रीकृष्ण उद्धवबलरामौ प्रति वक्ति यद् एककालावच्छेदेन कार्यद्वयस्य करणीयता वर्तते । युधिष्ठिरस्य यज्ञः शिशुपालस्योपरि चाक्रमणमिति कार्यद्वयमधुनैव विधेयम्, अतस्तयोर्द्वयोः किं करणीयं किं वोपेक्षणीयम्? इत्यत्र निर्णेतुं साम्प्रतमहं न समर्थः । भगवान् श्रीकृष्णोऽमुना प्रसङ्गेन स्वचरितमाध्यमेन लोकान् उपदिशति यद् विषमे काले अथवा सन्देहावसरे आत्मीया जनाः प्रष्टव्या आश्रयणीया वा । सन्दर्भेऽस्मिन् श्रीकृष्णस्य विनम्रता द्रष्टव्या-

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग! वामपि ।

ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि⁵ ॥

व्यवहारकाले मितभाषणं श्रेयस्करं भवति बहुजल्पनं सदैव परपीडकं भवति, इति बोधः श्रीकृष्णस्य व्यवहारेण ज्ञायते-

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः⁶ ॥

महाकवेर्माधवस्य मतमस्ति यज्जनेन सदैव उन्नतये प्रयासः करणीयः, स्वसम्पदा न जातु सन्तुष्टिः कर्तव्या । यो हि स्वसम्पदा सन्तुष्टो भवति तस्य उन्नतये विधिरपि मौनमाश्रयते । यतोहि विधिरपि तस्य सन्तोषतो विचारयति यद् एतस्य कृते मया अग्रे किमपि न करणीयम्-

सम्पदा सुस्थिरम्मन्यो भवति स्वल्पयाऽपि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम्⁷ ॥

मानिभिः स्वोन्नतितः प्राग् विघ्नरूपस्य शत्रोर्नाशो विधेयो भवति, नोचेत् तस्य उन्नतिः अस्थायिनी स्यादिति विचारं नीतिं वा महाकविर्माधवः इत्थं प्रकटयति-

समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः ।

प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः⁸ ॥

शत्रुपक्षस्य नाशं विना महाजनः प्रतिष्ठां न लभते यथा जलं स्वोपरि विराजमानधूलिं पङ्कीकृत्य स्वच्छतारूपां प्रतिष्ठां लभते-

1 काव्यप्रकाशः, प्रथमोल्लासः, पृ.सं.11

2 शिशुपालवधम्, प्र.स. श्लो.सं.12

3 शिशुपालवधम्, प्र.स. श्लो.सं.14

4 शिशुपालवधम्, प्र.स. श्लो.सं.15

5 शिशुपालवधम्, द्वि.स. श्लो.सं.8

6 शिशुपालवधम्, द्वि.स. श्लो.सं.12

7 शिशुपालवधम्, द्वि.स. श्लो.सं.13

8 शिशुपालवधम्, द्वि.स. श्लो.सं.32

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥

अस्माकं जीवनगतिः प्रतिपदं रूपं परिवर्तयति, कस्यचित् कोऽपि सखा कदा शत्रुर्भवति कोऽपि न जानाति । संसारे मित्रमपि अपकरोति शत्रुरपि अपकरोति, तर्हि अस्यां परिस्थितौ जनः स्वजीवनगतिं कथं केन वा सह अग्रे सारयेदिति विषये महाकविर्माघः स्वमतं स्थापयति-

उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥

अर्थाद् उपकारस्य कर्त्रा शत्रुणा सह सन्धिः कर्तव्यः, अपकारस्य कर्त्रा मित्रेण सह सन्धिर्न विधेयः । यतोहि मित्रता शत्रुता च उपकारापकारयोरुपरि एव नियता निर्भरा वा वर्तते ।

क्षमा सर्वस्य भूषणमस्ति इति तु शास्त्रे प्रतिपादितमेव परन्तु कस्मिंश्चिद् अवसरविशेषे क्षमायाः त्यागोऽपि कर्तव्यो भवति, इति महाकविर्माघस्य आशयः-

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

सदा जीवने कोमलता नाश्रयणीया विशेषतः शत्रुभिः साकमुदारता न वरीयसी-

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्द्रदिग्गः स्फुटं फलम् ॥

पद्यस्य भावोऽयं यत् सूर्यस्य चन्द्रमसश्च तुल्योऽपराधः तथापि राहुः सूर्यं विलम्बेन ग्रसते चन्द्रं च शीघ्रमेव ।⁵ यतोहि चन्द्रे कोमलताधिक्यं वर्तते तस्मादेव कारणाद् राहुस्तं द्रुतमेव ग्रसते, अतः जनैः आवश्यकताधिका कोमलता न दर्शनीयेति भावः ।

निष्कर्षः

इत्थं द्रष्टुं शक्यते यन्महाकवेर्माघस्य काव्ये व्यवहारकलायाः अनेके सन्दर्भा नीतितत्त्वपालनस्य अनेके सन्दर्भाश्च प्रकरणवशाच्चित्रिता वर्तन्ते । यदि अस्माभिः स्वजीवने एतादृशानां तत्त्वानां पालनं विधीयते तर्हि समाजे समन्तात् सांमञ्जस्यं स्थापयितुं वातावरणं च प्रीतिपूर्णं रचयितुं शक्यते, एवमेव विविधसमस्याभ्यो मुक्तिरपि लभ्यते । इत्यलं पल्लवितेन ।

सन्दर्भग्रन्थाः

- 1 शिशुपालवधम् (महाकविर्माघविरचितम्), हिन्दीव्याख्याकारः डॉ. केशवराव मुसलगाँवकरः, प्रकाशकः चौखम्भासंस्कृतभवनम्, वाराणसी, प्रथमं संस्करणम् वि. सं. 2055
- 2 काव्यप्रकाशः(मम्मटकृतः), व्याख्याकारः आचार्यः विश्वेश्वरः, प्रकाशकः ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, संस्करणम् 1998
- 3 वक्रोक्तिजीवितम्, (राजानककुन्तककृतम्) व्याख्याकारः श्री राधेश्यामिश्रः, प्रकाशकः चौखम्भा संस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, संस्करणम् वि.सं. 2064
- 4 श्रीमद्भगवद्गीता(व्यासविरचिता) टीकाकारः जयदयाल गोयन्दका, प्रकाशकः गीताप्रेस गोरखपुरम्, संस्करणम् सं. 2079

1 शिशुपालवधम्, द्वि.स. श्लो.सं.33

2 शिशुपालवधम्, द्वि.स.श्लो.सं.34

3 शिशुपालवधम्, द्वि.स. श्लो.सं. 37

4 शिशुपालवधम्, द्वि.स. श्लो.सं.44

5 शिशुपालवधम्, द्वि.स. श्लो.सं. 49

शोधसारः

मानव-संघटनस्य यावन्ति रूपाणि उपलब्धानि सन्ति तेषु राज्यस्य संघटनं सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णम् अस्ति । राजनैतिकं संघटनम् एव सा आधारशिला अस्ति यस्यां सामाजिकजीवनस्य भव्यः प्रासादः स्थातुं शक्यते । प्राचीन-भारतस्य कस्याश्चित् अन्यसंस्थायाः विषये तावती सैद्धान्तिक-परिकल्पना कदाचित् न कृता स्यात् यावती राज्य-संघटनस्य विषये जाता । ऋग्वेदात् आरभ्य गुप्तकालपर्यन्तं प्राचीनेतिहासस्य प्रत्येकं युगे राज्यस्य संस्था विचारकाणां ध्यानं स्वं प्रति आकृष्टवती । प्राचीन-भारतीय-विचारधारायां नियमपालनं, न्यायः, सुरक्षा, जनकल्याणम् एव राज्यव्यवस्था आसीत् । राज्यस्य उत्पत्त्याः सन्दर्भे आधुनिकैः राजनीतिज्ञैः अनेके सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः सन्ति परन्तु तेषु बहवः सिद्धान्ताः प्राचीन-भारतीय-राज्यव्यवस्थायां विद्यमानाः सन्ति । प्राचीन-राज्यव्यवस्थायाः ऐतिहासिकः आदर्शः अद्यापि उपयोगी भवितुं शक्यते यदि तस्य अध्ययनं मननं विश्लेषणं व्यवहारे आनयनं च सम्यक् भवेत् । परञ्च भारतस्य वर्तमान-राजनैतिक-चिन्तकानाम् इयं विडम्बना वर्तते यत् ते वैदेशिक-चिन्तकानाम् आधारेण एव भारतस्य राजनीतेः विश्लेषणं कुर्वन्ति । तस्य पृष्ठे कदाचित् पाश्चात्य-विद्वद्भिः प्रतिपादिता इयं भ्रान्त-धारणा अपि प्रभाविनी स्यात् यत् प्राचीनकाले भारतीयानां विचारकाणां दृष्टिः धर्मशास्त्रे आध्यात्मवादे च केन्द्रिता आसीत् । यद्यपि याथार्थ्यम् एतत् अस्ति यत् भारतस्य राजनैतिकेतिहासः यूरोपस्य अपेक्षया अधिकः प्राचीनः । वस्तुतः प्राचीन-भारते राजनैतिक-चिन्तनस्य सन्दर्भे यूरोपीय-विचारकाणां भ्रामक-धारणायाः कारणम् एतदपि अस्ति यत् ते प्राचीन-भारतीय-साहित्ये राजशास्त्रस्य पृथक् ग्रन्थान् अन्विष्टवन्तः, परञ्च अत्र स्थितिः सर्वथा भिन्ना आसीत् । अस्माकं मनीषिणः राजनीतिं मनुष्यस्य दैनिक-जीवनस्य अङ्गरूपेण प्रतिपादितवन्तः । राजनैतिक-क्रियाः एव व्यक्ति-समाज-राज्यानां नियमनं कुर्वन्ति । भारतीय-विद्वान्सः व्यक्तेः नैसर्गिक-व्यवहाराय प्रधानतां प्रदत्तवन्तः । ते मानवीयाचरणं विविधानां कथानाम् उदाहरणानां माध्यमेन प्रदर्शयन्तः राज्यस्य समाजस्य च आदर्श-व्यवस्थानां निरूपणं कृतवन्तः । प्राचीनं भारतीय-चिन्तनम् एतदेव प्रतिपादयति यत् राज्यं, व्यक्तिः, समाजः इति त्रयाणां समन्वितः विकासः उत्कर्षः च कथं भवेत् । भारतीय राज्यव्यवस्था अपि अत्रत्यसंस्कृतिवत् प्राचीना अस्ति । प्राचीने भारतीयसाहित्ये राज्यव्यवस्था राजधर्म-राजनीति-राजशास्त्र-दण्डनीति-नीतिशास्त्र-अर्थशास्त्र-इत्यादिभिः शब्दैः व्यवहृता । प्राचीन-भारते प्रचलितायाः शासनपद्धत्याः वर्णनं वेद-ब्राह्मणग्रन्थ-धर्मसूत्र-धर्मशास्त्र-उपनिषद्-पुराण-रामायण-महाभारतादिषु ग्रन्थेषु प्राप्यते । एतदतिरिच्य मनुस्मृतौ, कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे, नीतिशास्त्रे तत्कालीन-मानवजीवनस्य सम्पूर्णक्षेत्राणां यथा राज्यं, समाजः, राजा, शासनं, न्यायव्यवस्था, करव्यवस्था, परराष्ट्रसम्बन्धादीनां परिचयः मिलति । संस्कृतसाहित्यस्य अनेके ग्रन्थाः यथा कालिदासस्य रघुवंशम्, विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम्, भारवेः किरातार्जुनीयम्, माघस्य शिशुपालवधम् इत्यादयः प्राचीन-भारतीयशासनपद्धतिं राजनीतेः सारं च बोधयन्ति ।

भारतीयराजनीतेः या परिकल्पना अद्यत्वे दृश्यते सा पुरा सम्भवतः नैव आसीत्, यतोहि स कालः नृपाणां प्रजानां च आसीत् । अतः राज्ञां प्रजानां च कर्तव्यानि, कूटनीतेः प्रयोगः, राज्यस्य संचालनाय मन्त्रिणां दायित्वानि, राष्ट्रं सर्वोपरि इत्यादयः सन्दर्भाः आधुनिक-राजनीतौ अपि प्रेरणादायकाः सन्ति । राज्यस्य संचालनाय राजा भवेत् । राजविहीनस्य राज्यस्य कल्पना बहुकठिना । राजा गौरवास्पदपदे प्रतिष्ठितः भवति । तस्मिन् देवानाम् अंशाः विद्यमानाः भवेयुः, स पराक्रमी बलशाली च भवेत् । एतत् सर्वं मनसि निधाय कालिदासेन स्वकीयासु कृतिषु राज्यस्य नेतृणां नृपाणां च आदर्शरूपं प्रस्तुतम् । राजा प्रजायाः रक्षकः भवति स्म । स पुत्रवत् प्रजायाः पालनं करोति स्म - 'प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्नयित्वा'², प्रवर्ततां प्रकृतहिताय पार्थिवः³ तपोवननिवासिनां तेषां यज्ञानां च रक्षणं राज्ञां कर्तव्यं भवति स्म- 'राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम'⁴ अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य प्रारम्भे वैखानसः राजानं दुष्यन्तं तपोवनमागन्तुं निमन्त्रयन् कथयति-

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहितविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥⁵

उपर्युक्तेन विवेचनेन ज्ञायते यत् आधुनिककाले अपि यावत् पर्यन्तं जननायकाः नेतारः ग्रामं नगरं च न गमिष्यन्ति तावत् तत्रत्यं विकासं जनमानसं च कथं ज्ञास्यन्ति । सूर्यवंशिनृपाणां चरित्रं कालिदासेन आदर्शरूपेण प्रदर्शितम्-

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥⁶

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥⁷

एतादृशाः चरित्रयुक्ताः जननायकाः सामाजिकाश्च अधुना अपि समाजे महत् परिवर्तनम् आनेतुं शक्नुवन्ति । सुशासनस्य सन्दर्भे अपि उक्तमस्ति यत् राज्ञः दिलीपस्य प्रजाः मनुमहाराजेन निर्मितस्य संविधानस्य आचारपद्धतेः च उल्लङ्घनं न कृतवत्यः ।

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् ।

¹ आचार्यः (साहित्यम्), राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः, सोलन, (हि. प्र.) ।

⁵ 1.12 अभिज्ञानशाकुन्तलम्

² 5.5 अभिज्ञानशाकुन्तलम्

⁶ 1.22 रघुवंशम्

³ 7.35 अभिज्ञानशाकुन्तलम्

⁷ 1.15 रघुवंशम्

⁴ अभिज्ञानशाकुन्तलम् साहित्यभण्डार- प्रकाशकः पृष्ठ 72

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नोभिवृत्तयः ॥¹

अधुनापि भारतीयसंविधानानुगुणं यदि सर्वे आचरणं करिष्यन्ति तर्हि राष्ट्रवैभवं सहजरूपेण भविष्यति । एवं कालिदासस्य साहित्ये सर्वे राजानः प्रजाकल्याणे प्रवृत्ताः दृश्यन्ते । काव्यस्य सुकुमारे कलेवरे राजनीतेः कूटनीतेश्च सर्वादौ वर्णनं भारविना कृतम् । प्रथमसर्गात् एव राजनीतेः प्रावीण्यं पदे पदे परिलक्ष्यते । शठे शाठ्यं समाचरेत् इत्यस्य सिद्धान्तस्य वर्णनं भारविना सुन्दरतया कृतम् ।

व्रजन्ति मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।

प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥²

युधिष्ठिरं युद्धाय प्रेरयन्ती द्रौपदी राजनीतेः सारम् एकस्मिन् श्लोके बोधितवती-

न समयपरिरक्षणं क्षमं ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।

अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधाति सोपधि संधिदूषणानि ॥³

अर्थात् यदा शत्रवः निरन्तरम् अपकारपरायणा एव भवन्ति तदा प्रचुरप्रतापशालिना केनापि नृपेन शासकेन वा समयपरिपालनं नोचितम् । यतोहि विजयाभिलाषिणः राजानः शत्रु-विषये सन्धिविघटनं केनापि छद्मना कुर्वन्ति । राज्ञाम् अमात्यादीनां परस्परसम्बन्धः एव राज्यसम्पदः वर्धयति, राज्ये च सुशासनं स्थापयति । अतः उक्तमपि अस्ति-

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संश्रुणुते स किं प्रभुः ।

सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥

अर्थात् यः मन्त्री सखा सेवको वा शासकाय हितं न उपदिशति स दुर्मन्त्री, कुसखा, कुसेवकः वा अस्ति । यश्च हितोपदेष्टुः साधुः वचनं न श्रुणोति, सोऽपि कुराजा एव । एवम् आधुनिककाले अपि मन्त्रिणां प्राशासनिकाधिकारिणां परस्परसम्बन्धः जनकल्याणाय भवति । प्रजायाः विश्वासं जेतुं राजसिंहासने उपविष्टः नृपः शासकः वा विपक्षेभ्यः शङ्कितो भूत्वा संविधानानुसारं शासनं करोति । अस्मिन् एव प्रसङ्गे दुर्योधनस्य सन्दर्भे भारवेः उक्तिः अस्ति-

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना ।

विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥⁴

दुर्योधनः काम-क्रोध-मोह-लोभ-मद-मत्सरान् अन्तःशत्रून् विजित्य विनम्रः सन् सामान्यजनैः अलभ्यस्वरूपां मनुना उपदिष्टां शासनपद्धतिं प्राप्तुम् इच्छुः निरलसः, रात्रौ एवं कर्तव्यं दिवसे एवम् इति स्वकार्याणां विभागं कृत्वा नीतिपूर्वकं प्रजासु आनुकूल्यं कुर्वन् अस्ति । राजनीतौ अपराधिनां दण्डनं राज्ञः धर्मः भवति । अयमेव अभिप्रायः अत्र प्रस्तूयते-

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।

गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ॥⁵

वशीकृतेन्द्रियः स दुर्योधनः केनापि लोभेन क्रोधाविष्टो वा न कमपि दण्डयति । क्रोधलोभादिकारणैः रहितः सन् 'राज्ञो मम एषः धर्म एव यत् दण्ड्यानां दण्डनम् अदण्ड्यानां क्षमाकरणं' इति मत्वा शत्रुर्वा भवेत्पुत्रो वा, तमपि शास्त्रोक्तरीत्या दण्डयित्वा अधर्मात् निवारयति ।

अनेन प्रकारेण किरातार्जुनीये महाकाव्ये दुर्योधनस्य उत्तमा राजनैतिक-व्यवस्था, राज्ञः कर्तव्यं, धार्मिकता, गुप्तचरव्यवस्था, युद्धनीतिः, सैन्यव्यवस्थादीनां सुन्दरं वर्णनम् अस्ति । यत् आधुनिकसमये अपि राजनीतिज्ञानां कृते राजनीतौ नैपुण्यम् अत्यावश्यकम् अस्ति । शिशुपालवधे राज्ञः वैशिष्ट्यम् अनेन प्रकारेण प्रतिपादितम् अस्ति-

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यंगो घनसंवृतिकञ्चुकः ।

चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥⁶

बुद्धिरूपशस्त्रयुक्तः, कौटिल्यानुसारं राजा, मन्त्री, जनपदः, दुर्गः, कोषः, दण्डः, मित्रम् इत्येतैः राज्यस्य सप्तभिः अङ्गैः युक्तः, मन्त्रगुप्तिरूप-घनकवचयुक्तः, गुप्तचररूप-नेत्रयुक्तः, दूतरूपमुखश्च राजा कश्चन विशिष्टः पुरुषः भवति । अस्मिन् श्लोके राजनीतेः यः सारः माघेन प्रस्तुतः सः अधुनापि राजनीतिज्ञानां कृते अक्षरशः पालनयोग्यः वर्तते । यथा बौद्धानां पञ्च स्कन्धान् रूप-वेदना-विज्ञान-संज्ञा-संस्कारान् अतिरिच्य आत्मा नास्ति, तथैव राज्ञः पञ्च अङ्गानि कार्यारम्भस्य उपायः, कार्यसिद्धौ अपेक्षित-सामग्र्याः सञ्चयः, देशकालस्य उचितं ज्ञानम्, विपत्प्रतीकारस्य उपायः, कार्यसिद्धिः इत्येतानि विहाय अन्यः मन्त्रः नास्ति ।⁷ राम-राज्यम्, आदर्शराजा रामश्च अद्यापि जनेभ्यः सत्प्रेरणां ददाति, इत्यस्य उदाहरणं वयम् उत्तररामचरिते पश्यामः, यत्र प्रजानुरञ्जनाय समस्तं सुखं स्नेहं दयां प्राणाधिकां प्रियां पत्नीमपि त्यक्तुं सिद्धो भवति-

स्नेहं दयां सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥⁸

1.17 रघुवंशम्

2.1.30 किरातार्जुनीयम्

3.1.45 किरातार्जुनीयम्

4.1.09 किरातार्जुनीयम्

5.1.13 किरातार्जुनीयम्

6.2.82 शिशुपालवधम्

7.2.28 शिशुपालवधम्

8.1.12 उत्तररामचरितम्

धर्मात् न प्रमदितव्यम् इति राजगुरुणामपि राज्ञां कृते स्पष्टः उपदेशः भवति स्म । राज्ञः कर्तव्यं प्रजारक्षणमेव इति तत एव भविष्यति वास्तविकं भवतां यशः । अतः अष्टावक्रस्य माध्यमेन वसिष्ठस्य रामाय आदेशः अस्ति-

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवं च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः ॥¹

राज्ञा अपरिहीन-धर्मेण भवितव्यम्² अर्थात् सः धर्माघातं न सहेत । प्रजासु नृपस्य वस्तुस्थितिं ज्ञातुं गुप्तचराणां नियुक्तिः करणीया³ इति तु अद्यत्वेऽपि दृश्यते ।

कूटनीतिं राजनीतिञ्च आश्रित्य विशाखदत्तेन मुद्राराक्षसं नाटकं निर्मितम्, यस्मिन् चाणक्यः नन्दवंशं नाशयित्वा चन्द्रगुप्तमौर्यं राजसिंहासने उपवेशयति । नन्दस्य स्वामिभक्तेन मन्त्रिणा राक्षसेन कूटनीति-कुशलतया मन्त्रिपदं स्वीकारयति । तस्य कथनम् अस्ति 'अगृहीते राक्षसे किमुत्खातं नन्दवंशस्य'⁴ अतः राक्षसस्य वशीकरणमेव नाटकस्य फलम् । चाणक्यस्य राजनीतेः परिचयं कविः सरलैः शब्दैः करोति यत् भाग्यचक्रवत् राजनीतिज्ञानां नीतिः विचित्रा भवति-

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहने

मुहुः सम्पूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा कार्यवशतः ।

मुहुर्नश्यद्वीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-

त्यहो चित्रकारा नियतिरिव नीतिर्नयविदः ॥⁵

पूर्वं राजानः कुलक्रमागताः भवन्ति स्म । अर्थात् राज्ञः पुत्र एव राजा भवति स्म । यौवराज्याभिषेकात् पूर्वं तेन वेदादिशास्त्राणाम् अध्ययनं कृत्वा राजनीतिशास्त्रे नैपुण्यं प्राप्तव्यं भवति स्म । यस्य वर्णनं कादम्बर्याः शुकनासोपदेशे मिलति, यदा मन्त्री शुकनासः चन्द्रपीडं कथयति- तात चन्द्रपीड! विदितवेदितस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेश्यमस्ति । राजानः अपि आश्रम-व्यवस्थायाः पालनं कुर्वन्ति स्म । ते वार्धक्यात् पूर्वं स्वपुत्रस्य राज्याभिषेकं कृत्वा वानप्रस्थाश्रमाय गच्छन्ति स्म । अर्थात् मृत्युपर्यन्तं ते राजसत्तायाः उपभोगं न कुर्वन्ति स्म । यथा इक्ष्वाकुवंशीयानां राज्ञां सन्दर्भे कालिदासेन अपि उक्तम्- **वार्द्धक्ये मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्**⁶ मन्त्रि-सेवकादीनां नियुक्तिः अपि कुलक्रमेण भवति स्म । प्रधानमन्त्रिणः एतदपि उत्तरदयित्वं भवति स्म यत् युवराजपदे राजकुमारे अभिषिक्ते सति सः अन्यायं न कुर्यात् तदर्थं तस्मै व्यवहारिकं ज्ञानमपि दीयते स्म । यतोहि अतिगहनं यौवनप्रभवं तमः, लक्ष्मीमदः अपरिणामोपशमः दारुणः, दर्पदाहज्वरोष्णा अशिशिरोपचारहार्यः अतितीव्रः, राज्यसुख-सन्निपात-निद्रा अजस्रम् अक्षपावसान-प्रबोधा घोरा भवति ।⁷ अतः शुकनासः चन्द्रपीडं राज्यस्य व्यवहारिकं पक्षं बोधयति यत्- **गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वम् अप्रतिमरूपत्वम् अमानुषशक्तित्वञ्च इति इयं खलु महती अनर्थपरम्परा । एषाम् एकैकम् अपि सर्वाविनयानाम् आयतनं किमुत समवायः । अहंकार-दाहज्वर-मूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः । अलीकाभिमान-उच्चादकारीणि धनानि, राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः । एवं विधयापि च अनया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीताः विक्लवाः भवन्ति राजानः सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति ।⁸ एतादृशी शिक्षा मदान्ध-सत्ताधारिणां कृते यथा तदा आवश्यकी आसीत् तथैव आधुनापि वर्तते । यतोहि सत्तारूढे सति बहूनां मनसि विकाराः उत्पद्यन्ते । राजनीतेः अनेकरूपतायाः प्रतिपादनं भर्तृहरिणा कृतम् अस्ति-**

सत्याऽनृता च परुषा प्रियवादिनी च

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च

वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥⁹

अर्थात् राजनीतिः वेश्या इव कदाचित् सत्यवादिनी, कदाचित् असत्यवादिनी, कदाचित् कठोरभाषिणी, कदाचित् मधुरभाषिणी, कदाचित् क्रूरा, कदाचित् दयायुक्ता, कदाचित् धनपरायणा, कदाचित् दानशौण्डा, कदाचित् नित्यव्यया, कदाचित् प्रचुरनित्यधनागमा बहुरूपा भवति । साम्प्रतमपि राजनीतिज्ञानाम् एषा एव स्थितिः दृश्यते । भर्तृहरैः अनुसारं षड्गुणान्वितैः राजभिः भवितव्यम्-

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां

दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ।

येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः

कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥¹⁰

अर्थात् हे राजन्! येषां राज्ञां शासनं, यशः, ब्राह्मणानां रक्षणं, दानं, ऐश्वर्योपभोगः, सुहृज्जनरक्षणञ्च एते षड्गुण्याकाः गुणाः न भवन्ति, तेषां राज्ञां सेवनेन कः लाभः? राजनेतृणाम् इमे गुणाः अधुनापि युक्तिसंगताः प्रतीयन्ते । राज्ञा प्रजापालनम् एव कर्तव्यम् । प्रजापालनेन एव

1.11 उत्तररामचरितम्

2(तृतीयाङ्कः) उत्तररामचरितम्

3(प्रथमाङ्कः) उत्तररामचरितम्

4(प्रथमाङ्कः) मुद्राराक्षसम्

5.3 मुद्राराक्षसम्

6.08 रघुवंशम्

7 (शुकनासोपदेशः) कादम्बरी

8(शुकनासोपदेशः) कादम्बरी

9.47 नीतिशतकम्

10.48 नीतिशतकम्

पृथ्वी कल्पलता इव अनेकविधफलं निष्पादयति ।¹ राजतरंगिण्यां काश्मीरस्य राज्ञां वास्तविकः इतिहासः महीकविना कल्हणेन वर्णितः अस्ति । यस्याः वर्णयः विषयः तेन अनेन प्रकारेण प्रतिपादितः-

**इयं नृपाणामुल्लासे ह्रासे वा देशकालयोः ।
भैषज्यभूतसंवादिकथा युक्तोपयुज्यते ॥²**

अर्थात् मया रचितः अयम् इतिहासग्रन्थः विभिन्नानां नृपाणां शासनकाले देशकालयोः उन्नत्याम् अवनत्याञ्च प्राचीन-ग्रन्थेभ्यः उत्पन्नं भ्रमं दूरीकर्तुं सहायकः भविष्यति । कल्हणस्य आदर्श-शासकाः अशोकः, कनिष्कः, मेघवाहनश्च आसन् । अशोकः उदार-सम्राट्, कनिष्कः जनहितैषी, मेघवाहनश्च आदर्शः राजा आसन् । कल्हणः कश्मीरस्य नृपान् शक्तिशालिराष्ट्रस्य राजा मन्यते स्म । यतोहि तत्रत्याः राजानः भारतविजयं दिग्विजयं च प्राप्तवन्तः आसन् । कश्मीरे गणतन्त्रं न आसीत् । तथापि राजा निरंकुशः स्वेच्छाचारी च नासीत् । यदि राजा क्रूरः, अन्यायी, अत्याचारी, दुष्टश्च भवति स्म तर्हि तम् अपसारयितुं प्रजानाम् अधिकारः आसीत् । यतोहि दुष्टः राजा कल्हणस्य दृष्टौ प्रजायाः भाग्य-विपर्ययस्य कारणम् आसीत् । प्रजानां कुकर्म-नैतिकपतन-कायरतादिभिः कारणैः देशे अवाञ्छनीयाः राजानः कार्यं कुर्वन्ति । यथा व्यक्तिः स्वकर्मणां फलम् उपभुङ्क्ते, तथैव प्रजाः अपि उपभुङ्क्ते । अत उक्तमस्ति-

**काले काले प्रजापुण्यैः संभवन्ति महीभुजः ।
रैर्मण्डलस्य क्रियते दुरोत्सन्नस्य योजनम् ॥³**

अर्थात् प्रजानां पुण्यैः समये समये एतादृशाणां नृपाणां जन्म सम्भवति ये अत्यन्तच्छिन्न-भिन्न-राज्यानां योजनं कुर्वन्ति । कर्मगत्या यदि व्यक्तेः रक्षणं न भवितुं शक्यते तर्हि प्रजानां अपि नहि । कल्हणस्य एतदेव राजनीतेः दर्शनम् अस्ति ।

प्रजायाः राज्यव्यवस्थायां स्थानम् आसीत् । आवश्यकतायां सत्यां प्रजाः राज्ञः चयनं कुर्वन्ति स्म । कश्मीरस्य प्रजाः सन्धिमतिं स्वनृपत्वेन स्वीकृतवत्यः आसन् ।⁴ प्रजाः एव गन्धारात् मेघवाहनम् आनीय कश्मीरस्य राजसिंहासने अलङ्कृतवत्यः । प्रजाः एव वक्रं नृपत्वेन चितवत्यः । कल्हणः प्रजाकल्याणाय अत्यधिकः जागरुकः आसीत् । अतः तेन उक्तम्-

**ये प्रजापीडनपरास्ते विनश्यन्ति सान्ध्याः ।
नष्टं तु ये योजयेयुस्तेषां वंशानुगाः श्रियः ॥⁵**

अर्थात् ये प्रजा-पीडकाः राजानः भवन्ति ते कुलसहिताः नष्टाः भवन्ति । ये नष्टं राज्यं सुव्यवस्थितं कुर्वन्ति तेषां वंशस्य अनुगामिनी श्रीः भवति । प्रजा-कल्याणस्य सन्दर्भे इतोऽपि उक्तमस्ति-

**जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनश्च शठाः ।
रक्षांस्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥⁶**

कल्हणेन पुरोहितपरिषदः द्विजपरिषदश्च उल्लेखः कृतः अस्ति । द्विजपरिषदः प्रथमः उल्लेखः राज्ञः लवस्य सन्दर्भे कृतोऽस्ति । राज्ञः चयनं परिषद् करोति स्म । उत्पलवंशस्य यदा समाप्तिः जाता तदा कमलवर्धनस्य कथनानुसारं द्विजपरिषद् एकत्रिता अभवत् । कमलवर्धनः स्वयमेव राजा भवितुम् इच्छति स्म । द्विजपरिषद् निश्चयं न कर्तुं शक्तवती । तस्मिन् समये पुरोहितपरिषदा यशस्करः राजा उद्घोषितः ।⁷ पुरोहित-द्विज-परिषदौ चतुस्सहस्रं वर्षाणि यावत् राज्ञः लवात् आरभ्य कल्हणस्य कालं यावत् दृश्यते । एते द्वे अपि विश्वस्य सर्वाधिके प्राचीने जागरुके शक्तिसम्पन्ने च संस्थे आस्ताम् । कश्मीरस्य तृतीया प्राचीना मन्त्रिपरिषद् आसीत् । मन्त्रि-परिषदः क्षेत्रं राजनैतिकम् आसीत् । परन्तु द्विज-पुरोहित-परिषदोः क्षेत्रं धार्मिकं राजनैतिकं च समयानुसारं भवति स्म । मन्त्रिपरिषदः शक्तिः राजबलम् आसीत् । पुरोहित-द्विज-परिषदोः शक्तिः आध्यात्मिकबलं काश्मीरवासिनां च धर्मभीरुता आसीत् । कश्मीरे प्रजा, मन्त्रिपरिषद्, पुरोहितपरिषद्, अनेकेषु अवसरेषु परस्परं परामर्शं विना एव स्वनिर्णयेन राज्ञः चयनं कुर्वन्ति स्म । उपर्युक्त-राजतरंगिण्याः परिशीलनेन ज्ञायते यत् जागरुका प्रजादेशस्य नेतृत्व-चयने अमूल्यं योगदानं दातुं शक्नोति । राजा भ्रष्टाचारादिषु तदा प्रवृत्ता भवन्ति यदि प्रजा शयनं करोति । अतः राजतरंगिण्याम् उक्ताः विषयाः आधुनिककालेऽपि अनुकरणीयाः सन्ति ।

पुरा यदा प्रजावत्सला रामादिनृपाः आसन् तदा तेषां प्रजाः अपि तादृश्यः एव अभवन् । परम् अद्यत्वे यत् स्थाने स्थाने भ्रष्टाचारः, दुराचारः, परस्परं कलहः दृश्यते तस्यापि कारणं नृप एव । सत्यम् उक्तं केनापि विदुषा-

**राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापं समे समाः ।
राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥**

पुरुषार्थ-चतुष्टयस्य उपलब्धिरपि धर्मात् एव सञ्जायते । प्राचीनकाले ऋषयः महर्षयः राजानश्च धर्मपथानुयायिनः भवन्ति स्म । ये ये राजानः महापुरुषाश्च स्वं स्वं धर्मं न त्यक्तवन्तः तेषाम् अजरम् अमरं च यशः शरीरम् अद्यापि स्थितमस्ति, भविष्यत्काले च स्थास्यति ।

¹46 नीतिशतकम्

²1.21 राजतरंगिणी

³1.187 राजतरंगिणी

⁴2.116 राजतरंगिणी

⁵1.188 राजतरंगिणी

⁶8.86 राजतरंगिणी

⁷5.456-466 राजतरंगिणी

प्रसङ्गेऽस्मिन् 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः । तस्मादुत्तिष्ठकौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ इत्थं भगवता बहुधा बोध्यमानः अर्जुनः युद्धाय सज्जो बभूव ।

प्रत्येकं वर्णाश्रमाणां धर्मः अस्ति यत् ते हिंसक-कर्माणि न कुर्युः, सत्यं वदेयुः, क्षमाशीलाः भवेयुः । स्वधर्मपालनेन मोक्षस्य प्राप्तिः भवति । अतः राज्ञः कर्तव्यम् अस्ति यत् तस्य प्रजाः कुमार्गम् न गच्छेयुः । तादृशः राजा लोके परलोके सुखं प्राप्नोति-

तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत् ।

स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति ॥¹

विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः ।

अनन्यां पृथिवीं भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः ॥²

एतादृशस्य धर्मपालक-नृपस्य दण्डभयात् सर्वाः प्रजाः शुभे कर्मणि प्रवर्तन्ते न कदाचित् अशुभे कर्मणि । तदुक्तम्-

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुमेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥³

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डेष्वतन्द्रितः ।

शूले मत्स्यानिवापश्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥⁴

अर्थात् दण्डभयात् एव सर्वाणि भूतानि अनुशासने तिष्ठन्ति । नृपस्य दण्ड-व्यवस्थया रक्षिताः चत्वारः वर्णाश्रमाः, अखिलः लोकश्च स्वधर्मकर्मसु प्रवृत्ताः भूत्वा मर्यादया तिष्ठन्ति । उक्तमपि अस्ति-

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः ।

स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वेश्मसु ॥⁵

निष्कर्षः

उपर्युक्त-विवेचनेन ज्ञायते यत् प्राचीनभारते राजनीतिशास्त्रस्य अत्यधिकः विकासः आसीत् । तस्मिन् काले बहुसंख्यकेषु राज्येषु राज्यतन्त्र-प्रणाली प्रचलिता आसीत् । राज्ञः कर्तव्यम् आसीत् यत् स काम-क्रोध-लोभादीन् विजित्य संयमी भूत्वा शास्त्राध्ययनेन ज्ञान-वृद्धिं कृत्वा विना पक्षपातेन वर्णाश्रमस्य पालनं कुर्यात् । राज्याभिषेकस्य समये राजा प्रजापालनस्य प्रतिज्ञां करोति स्म । राजा दिग्विजयं कृत्वा स्वराजनैतिकप्रभुतायाः विस्तारं करोति स्म । राजा स्वेच्छाचारी निरंकुशश्च न भवति स्म । शासनतन्त्रं चालयितुं राजा मन्त्रिणां सहयोगं स्वीकरोति स्म । राज्ञः अधिकारेषु मन्त्रिपरिषदः अंकुशः भवति स्म । राज्यस्य आवश्यकतानुसारं सप्त, अष्ट वा ततोऽपि अधिकाः मन्त्रिणः भवन्ति स्म । सर्वेषु मन्त्रिषु एकः प्रधानमन्त्री अथवा प्रधानामात्यः भवति स्म । शासन-प्रबन्धं चालयितुं कौटिल्येन राजस्वप्राप्तये विभिन्नानां स्रोतसां विस्तृतं वर्णनं कृतम् अस्ति । मनुस्मृतौ अपि कर-व्यवस्थायाः विस्तृतं विवरणं प्राप्यते । शासनस्य विभिन्नकार्यवत् युद्धव्यवस्थायाः अपि पर्याप्तं वर्णनं मिलति । सेनायाः चत्वारि अङ्गानि भवन्ति स्म । रथ-अश्व-गज-पदातिभिः सम्पन्ना सेना चतुरङ्गिणी कथ्यते स्म । न्यायव्यवस्थायाः दण्डनीतेश्च विस्तृतं स्वरूपं विविधेषु ग्रन्थेषु दृष्टिगोचरं भवति । किन्तु न्याय-दण्डयोः या व्यवस्था स्मृतिकारैः प्रस्तुता सैव भारतीयपरम्परायां प्रामाणिका ग्रहणीया च मन्यते । कौटिल्येन विधेः चत्वारि चरणानि स्वीकृतानि- धर्मः, व्यवहारः, चरित्रं, राजशासनम् । एतेषु राजशासनं सर्वोपरि घोषितम् । कतिपयेषु स्थानेषु गणतन्त्रमपि पर्याप्तं प्रसिद्धम् आसीत् । यस्य उल्लेखः राजतरंगिण्यां बाहुल्येन प्राप्यते । शासनाय जनताद्वारा निर्वाचितः सदस्यः राजा कथ्यते स्म । तस्य सभा परिषद् कथ्यते स्म । यद्यपि गणतन्त्रात्मिका शासन-प्रणाली राज्यतन्त्रेण सह अवश्यं प्रचलिता आसीत् तथापि राज्यतन्त्रस्य प्रभुत्वमेव अधिकम् आसीत् । परन्तु आधुनिकसमये राज्यतन्त्रस्य स्थानं गणतन्त्रेण स्वीकृतम् । जनाः निर्वाचनेन स्वजननायकं चिन्वन्ति । तेषु जननायकेषु राज्यस्तरे कश्चन एकः मुख्यमन्त्री केन्द्रस्तरे एकः प्रधानमन्त्री भवति । अन्ये केचन शासनं चालयितुं मन्त्रिणः भवन्ति । प्रजारक्षणस्य यत् दायित्वं पूर्वं राज्ञः आसीत् तत् दायित्वम् अधुना मुख्यमन्त्रिणः अथवा प्रधानमन्त्रिणः अस्ति । अन्ये मन्त्रिणः तु पूर्ववत् सहयोगिनः सन्ति । अधुना शासनं भारतीयसंविधानानुसारं चलति, तदा मन्वादिभिः निर्मितानां नियमानाम् अनुसारं चलति स्म । अन्या कर-दण्ड-न्याय-सेना-गुप्तचरादीनां व्यवस्था तु समाना एव दृश्यते । शासनं चालयितुं विभागानाम् अधिकारिणां व्यवस्था अपि पूर्ववत् एव दृश्यते । अतः वक्तुं शक्यते यत् प्राचीन-भारतीय-राजशास्त्रस्य वर्तमानराजनीतौ प्रासङ्गिकता वर्तते ।

¹प्रथम-अधिकार 3.16 कौटिलीय अर्थशास्त्रम्

²प्रथम-अधिकार 5.18 कौटिलीय अर्थशास्त्रम्

³15 शान्तिपर्व महाभारतम्

⁴7.20 मनुस्मृतिः

⁵प्रथम-अधिकार 4.19 कौटिलीय अर्थशास्त्रम्

शाब्दबोधस्याङ्गानि

डॉ. श्यामसुन्दरशर्मा¹

शोधसारः

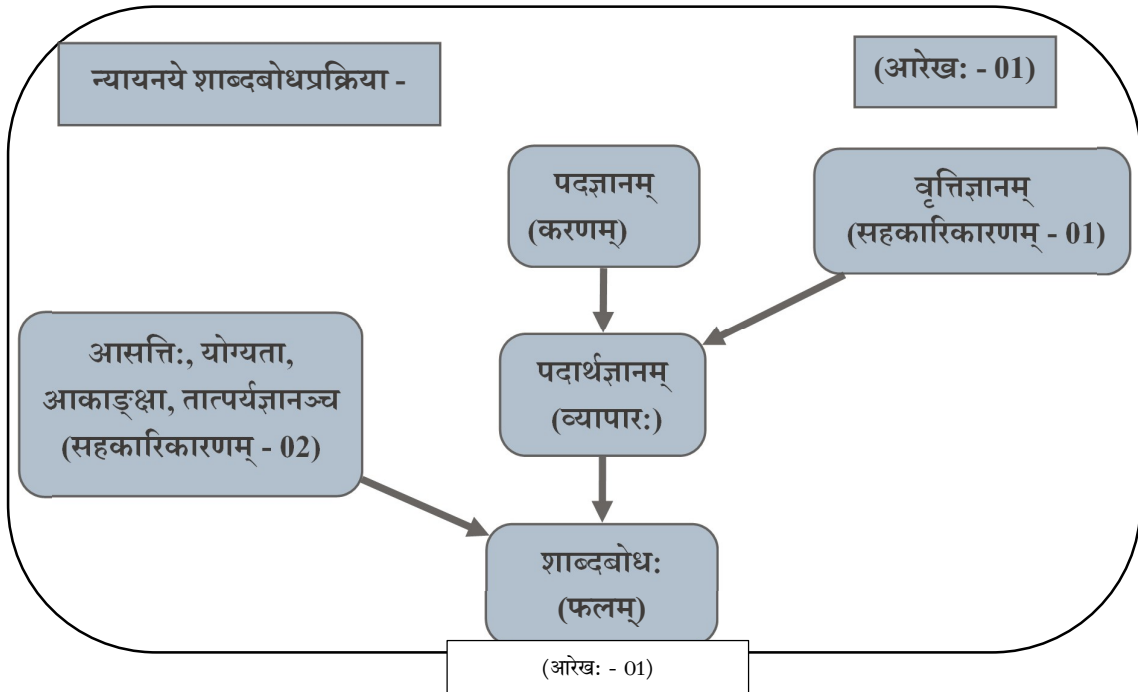
न्यायशास्त्रे चत्वारि प्रमाणानि स्वीकृतानि । तानि च 01. प्रत्यक्षम् 02. अनुमानम् 03. उपमानम् 04. शब्दश्चेति ।² तत्र इन्द्रियैः साक्षात्पदार्थविषयकं यज्ज्ञानं जायते तत्प्रत्यक्षम् । न्यायशास्त्रे इन्द्रियं द्विविधम् - आन्तरिकं बाह्यञ्चेति । तत्र आन्तरिकमिन्द्रियं 'मनः', बाह्येन्द्रियाणि च चक्षु-त्वक्-रसना-घ्राण-श्रोत्राणि पञ्च । तदनुरोधेन प्रत्यक्षविषया अपि द्विविधाः भवन्ति । तथा हि सुखदुःखाद्यान्तरिक-विषयाः, घटपटादिबाह्यविषयाश्च । आन्तरिकेन्द्रियेण आन्तरिकविषयाणाम्, बाह्येन्द्रियैश्च बाह्यविषया-णां ज्ञानं भवति । प्रत्यक्षप्रमाणेन जायमानस्य ज्ञानस्य नाम भवति 'प्रत्यक्षम्' । येषां पदार्थानां ज्ञानं प्रत्यक्षेण न भवति । तेषां परोक्षपदार्थानां ज्ञानम् अनुमानप्रमाणेन भवति । अनुमानप्रमाणेन जायमानस्य ज्ञानस्य नाम भवति 'अनुमानम्' । अथ च येषां पदार्थानां ज्ञानं न वा प्रत्यक्षेण न वा अनुमानेन भवति, तेषामतिपरोक्षपदार्थानां ज्ञानं शब्दप्रमाणेन भवति । शब्दप्रमाणेन जायमानस्य ज्ञानस्य नाम भवति 'शाब्दबोधः' ।

कुञ्जिशब्दाः - शाब्दबोधः, व्याकरणम्, प्रमाणानि, दर्शनम्, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दप्रमाणम् ।

शाब्दबोधकारणानि -

नैयायिकाः शाब्दबोधं प्रति पदज्ञानस्य करणत्वेन, पदार्थज्ञानस्य व्यापारत्वेन, वृत्तिज्ञानस्य सहकारिकारणत्वेन च कारणत्वं स्वीकुर्वन्ति । तथा हि कारिकावल्यां विश्वनाथः - "पदज्ञानं तु करणं, द्वारं तत्र पदार्थधीः । शाब्दबोधः फलं तत्र, शक्तिधीः सहकारिणी ।"³ अत्र शक्तिधीरित्यनेन वृत्तिगृह्यते ।

पदज्ञानम् -

पदज्ञानं नाम श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दरूपपदश्रवणम् । शब्दः कण्ठताल्वाद्यभिघातरूपः । तेन ग्रन्थे लिखितलिपिं दृष्ट्वा यो बोधो जायते, स न शाब्दबोधः, अपि तु अनुमानमेव; तत्र कण्ठताल्वाद्यभि-घाताभावात् ।

पदार्थज्ञानम् - तत्र पदार्थज्ञानं नाम वृत्त्या पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिः । प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितिसत्त्वेऽपि शाब्दबोधस्यानुत्पत्तिरेव पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावात् । घटादिपदेन समवायसंबन्धद्वारा आकाशस्यापि उपस्थितिर्जायते 'एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिनं स्मारयति' इति न्यायेन । परं स न शाब्दबोधे भासते, तस्याकाशस्य घटपदवृत्त्यानुपस्थितत्वात्, वृत्तिभिन्नसंबन्धान्तरेण तस्योपस्थितत्वात् । एवञ्च शाब्दबोधं प्रति वृत्त्या पदजन्यपादार्थोपस्थितिः कारणम् ।

¹ सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः, देशबन्धुमहाविद्यालयः, देहलीविश्वविद्यालयः, देहली ।

² 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि', न्यायसूत्रम्, 1-1-3.

³ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, शब्दखण्डः कारिका-1.

शाब्दबोधः - ‘आप्तोपदेशः शब्दः’¹ इति न्यायसूत्रप्रमाणेन शब्दस्य प्रामाण्यमवगम्यते । शब्दो नाम ‘वाक्यम्’ । अत्र ‘उपदिश्यतेऽनेन इति उपदेशः’ इति करणघञन्तव्युत्पत्त्या उपदेशो नाम वाक्यमिति वाचस्पति-मिश्राः ।² एतदेवाभिप्रेत्य तर्कसङ्ग्रहे ‘आप्तवाक्यं शब्दः’³ इत्युक्तम् । आप्तो नाम कः इति जिज्ञासायामुच्यते न्यायभाष्यकारेण ‘आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा । साक्षात्करणमर्थस्याप्तिः, तथा प्रवर्तते इत्याप्तः’⁴ । एतदेवाभिप्रेत्य तर्कसङ्ग्रहे ‘आप्तो नाम यथार्थ-वक्ता’⁵ इत्युक्तम् ।

शाब्दाज्जातः = शाब्दः । ‘शाब्दश्चासौ बोधश्च’ शाब्दबोध इति कर्मधारयसमासः । तदेवं शाब्दबोधो नाम शाब्दाज्जायमानो वाक्यार्थबोधः । वाक्यघटकीभूतानि यानि पदानि, तदर्थानां परस्परं संबन्धस्य ज्ञानमित्यभिप्रायः ।

शाब्दबोधसोपानानामयं क्रमः 01. पदश्रवणम् 02. पदवृत्तेरनुभवः 03. पदवृत्तेः संस्कारः 04. पदवृत्तेः स्मृतिः (पदार्थोपस्थितिः) 05. शाब्दबोधः । यथा - ‘घटम् आनय’ इत्यत्र आदौ पदानां श्रवणम् । ततः घटपदं घटे शक्तम् । ‘अम्’पदं कर्मत्वे शक्तम् । ‘आनी’धातुरानयने शक्तः । आख्यातप्रत्ययः कृतिकालसंख्यासु शक्त इति शक्तिस्मरणम् । ततः ‘घट’पदेन कम्बुग्रीवादिमतः पदार्थस्य, ‘अम्’पदेन कर्मत्वपदार्थस्य, ‘आनी’धातुत आनयनानुकूलव्यापाररूपपदार्थस्य, आख्यातपदेन च कृति-काल-संख्यारूपाणां पदार्थानां स्मृतिर्जायते । ततः ‘घटकर्मकानयनानुकूलवर्तमानकालीनकृतिमान् एकत्वविशिष्टः’ इति शाब्दबोधो भवति ।

पदार्थोपस्थितौ सहकारिकारणानि -

वृत्तिः - वृत्तिशब्दः नानाशास्त्रेषु नानार्थे प्रयुज्यते । तथा हि - लोके तावत् वृत्तिशब्दः जीविकार्थे प्रयुज्यते । तथैवाष्टाध्याय्यामपि ‘जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबरादृत्यमत्रावपना-

कृत्रिमाश्रणास्यौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु’⁶ इत्यस्मिन् सूत्रे भगवता पाणिनिना वृत्तिशब्दः जीविकार्थे प्रयुक्तः । अद्वैतवेदान्तशास्त्रे तावत् ‘अन्तःकरणपरिणामो वृत्तिः’पदवाच्यो भवति ।⁷ योगशास्त्रे सांख्यशास्त्रे च चित्तस्य अवस्थाविशेषो वृत्तिः । यथा - ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’⁸, ‘वृत्तिनिरोधात्तत्सिद्धिः’⁹ इत्यत्र सूत्रे वृत्तिपदेन प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयश्चित्तस्यावस्था-विशेषाः¹⁰ गृह्यन्ते । वैयकरणेषु तावत् ‘सूत्रस्यार्थविवरणं वृत्तिः’ । महाभाष्ये ‘का पुनर्वृत्तिः? शास्त्रप्रवृत्तिः’¹¹ इत्यत्र वृत्तिशब्दः शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयुक्तः । अलङ्कारशास्त्रे तावत् ‘रसव्यञ्जकेषु कैशिकीसात्वत्यादिषु’¹² वृत्तिशब्दः प्रसिद्धः । न्यायशास्त्रे तावत् ‘निष्ठत्वसंबन्धार्थे’ गृह्यतेऽसौ वृत्तिशब्दः ।

अत्रेदं ब्रूमः - पदपदार्थयोः संबन्धः वृत्तिपदवाच्यो भवतीति मतं तु सर्वशास्त्रसाधारणम् । स एवात्रार्थोऽभिमतो विविच्यते । वृत्तु वर्तने धातुः । ततः क्तिन् प्रत्ययः । वर्तते = प्रवर्तते (शब्दोऽर्थे) अनया इति वृत्तिः, करणे क्तिन् ।¹³ अथ वा ‘वर्तते अस्मिन्’ इति ‘वृत्तिः’ अधिकरणे क्तिन् । अथ वा ‘वर्तनं वृत्तिः’ भावे क्तिन् इति । वर्तनाद्वृत्तिः । पदं हि येन व्यापारेण स्वीयमर्थं बोधयति स व्यापारो वृत्तिः । शाब्द-बोधानुकूलार्थोपस्थितिहेतुः पदपदार्थयोः सम्बन्धो नाम वृत्तिः ।¹⁴ पदनिरूपितवृत्तिः अर्थे, अर्थनिरूपित-वृत्तिश्च पदे तिष्ठति । तथैव गदाधरः शक्तिवादे “वृत्त्या पदप्रतिपाद्य एव पदार्थ इत्यभिधीयते” इति ।¹⁵

नैयायिकाः शाब्दिकाश्च शाब्दबोधं प्रति पदज्ञानस्य वृत्तिज्ञानस्य च कारणत्वं स्वीकुर्वन्ति । परं नैयायिकाः पदज्ञानवृत्तिज्ञानयोर्भिन्नरूपेण कारणत्वमामनन्ति ।

अत्र शाब्दबोधं प्रति करणत्वेन पदज्ञानस्य कारणता, सहकारिकारणत्वेन च वृत्तिज्ञानस्य कारणता । इत्यम्प्रकारेण शाब्दबोधं प्रति पदज्ञानवृत्तिज्ञानयोर्भिन्नरूपेण कारणत्वमिति नैयायिकाः । शाब्दिकास्तावत् पदज्ञानविशिष्टवृत्तिज्ञानस्य कारणत्वं स्वीकुर्वन्ति । शाब्दिकसंसारे नास्ति कारणत्वव्यापारत्वयोः संकल्पना । यथा श्रीमन्नगेशः लघुमञ्जूषायां भणति¹⁶ - “तद्दर्मावच्छिन्नविषयक-शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्दर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानं हेतुः” । एतावत्पर्यन्तं वृत्तेर्लक्षणमुक्तम् ।

इदानीं न्यायशास्त्रे वृत्तिपदवाच्यः कः? इति विविच्यते । न्यायशास्त्रे तावद्वृत्तिः नाम पदपदार्थ-संबन्धः । स च द्विविधः शक्तिः लक्षणा च । शक्तिरीश्वरेच्छारूपा । सा चेच्छा द्वेधा । पदप्रकारिका अर्थविशेषिका, अर्थप्रकारिका पदविशेषिका चेति । इयमेव इच्छा सङ्केतः ।

¹ न्यायसूत्रम् 01-01-07.

² वाचस्पतिमिश्रः, न्यायभाष्यतात्पर्यव्याख्या, 01-01-07. पृष्ठसंख्या- 201.

³ तर्कसङ्ग्रहः, शब्दखण्डः ।

⁴ वात्स्यायनभाष्यम्, 01-01-07.

⁵ तर्कसङ्ग्रहः, शब्दखण्डः ।

⁶ पाणिन्यष्टाध्यायी 4-1-42

⁷ “चैतन्यस्यानादित्वेऽपि तदभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना जायते इति वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमादिमादिमदित्युच्यते

ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ ज्ञानत्वोपचारः । तदुक्तं विवरणे “अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारात्” इति”, वेदान्तपरिभाषा, पृ. 15

⁸ योगसूत्रम्, 01.

⁹ सांख्यसूत्रम्, 03/31.

¹⁰ पातञ्जलयोगसूत्रम्, 08.

¹¹ व्याकरणमहाभाष्यम्, 1.1.1

¹² शृङ्गारे कैशिकी, वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती । । साहित्यदर्पणः, 6/122.

¹³ ‘वृत्तिश्च शब्दस्य तात्पर्यरूपमर्थप्रतिपादकत्वम्’, श्रीव्यासतीर्थः, तर्कताण्डवम्, द्वितीयपरिच्छेदे, पृष्ठसंख्या- 110.

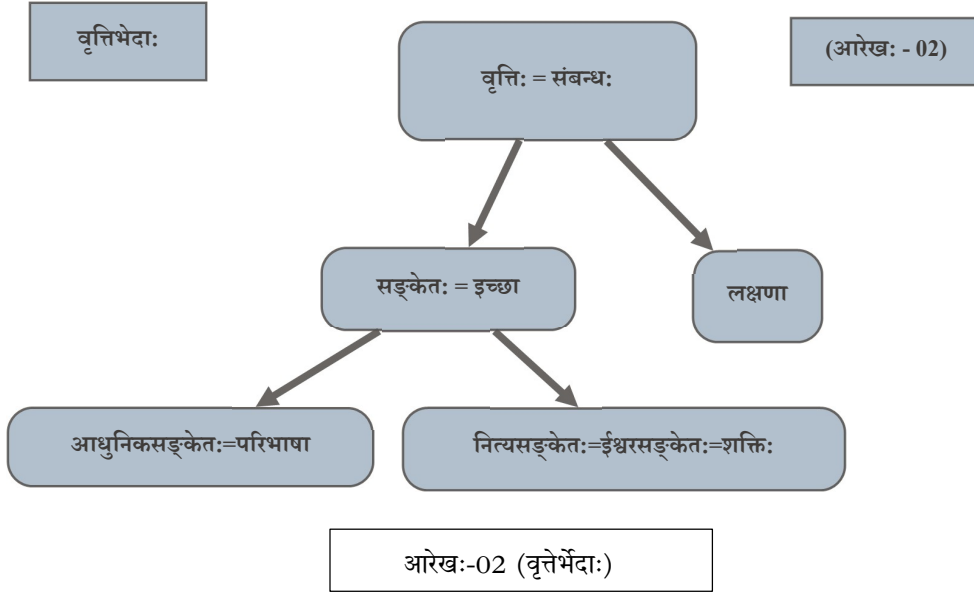
¹⁴ ‘शाब्दबोधानुकूलार्थोपस्थित्यनुकूलः पदपदार्थयोः सम्बन्धः शक्तिलक्षणान्यतरा वृत्तिः’, शक्तिवादमञ्जूषाव्याख्या, पृष्ठसंख्या- 04.

¹⁵ शक्तिवादः, सामान्यकाण्डम्, पृष्ठसंख्या- 04.

¹⁶ लघुमञ्जूषा, शक्तिप्रकरणम्,

न्यायशास्त्रे शक्तिः, इच्छा, सङ्केतः इति समानार्थकपदानि । तदुक्तं गदाधरेण शक्तिवादे - “इदं पदमिममर्थं बोधयतु” इति ‘अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्यः’ इति वेच्छा सङ्केतरूपा वृत्तिः”¹

वृत्तिभेदाः - वृत्तेर्विभागः कः? इति जिज्ञासामादायोच्यते “सा च वृत्तिः, सङ्केतः लक्षणा चेति द्विविधा”² तत्र सङ्केतो नाम ‘अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्यः’ इत्याकारा ‘इदं पदमिममर्थं बोधयतु’³ इत्याकारा वेच्छा । एतादृशः सङ्केत आधुनिकसङ्केतः नित्यसङ्केतश्चेति द्विविधा । तत्र आधुनिकपुरुषाणां सङ्केतः परिभाषेत्युच्यते । परिभाषया अर्थबोधकं पदं पारिभाषिकमित्युच्यते । यथा - व्याकरणतन्त्रे गुण-वृद्धि-नदी-घु-सर्वनाम-सर्वनामस्थान-कर्तृ-कर्म-करण-कारकादीनि पदानि पाणिनिना सङ्केतितानि । न्याय-वैशेषिकतन्त्रे तावत् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्यादयः कणादगौतमाभ्यां सङ्केतिताः ।

शक्तिः - तत्र शक्तिः कः पदार्थः? इत्युच्यते - आधुनिकसङ्केतः नित्यसङ्केतश्चेति सङ्केतो द्विविधा । तत्र आधुनिकसङ्केतः व्याख्यातः । इदानीं नित्यसङ्केतो व्याख्यायते । नित्यसङ्केतो नाम ‘ईश्वरसङ्केतः’ सैव शक्तिरित्युच्यते । तथा चाह गदाधरः शक्तिवादे “ईश्वरसङ्केतः शक्तिः”⁴ शक्त्या चार्थबोधक-पदं शक्तमित्युच्यते ।⁵ तदेव हि पदं वाचकमित्युच्यते । यथा - घटपटादि पदानि । तेन शक्तपदेन बोध्यार्थो ‘वाच्यः’ इत्युच्यते । पदनिरूपिता शक्तिः अर्थे तिष्ठति, अर्थनिरूपिता शक्तिश्च पदे तिष्ठति । विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्या अपि वदन्ति “शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबन्धः । सा चास्मात्पदा-दयमर्थो बोधव्य इतीश्वरेच्छारूपा ।”⁶ नागेशेन “अत्र तार्किकाः - ‘अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्यः’ इत्याकारा ‘इदं पदमिममर्थं बोधयतु’ इत्याकारा वेधरेच्छा शक्तिः, लाघवात् । सैव सङ्केतः संबन्धः”⁷

तार्किका ईश्वरेच्छारूपां शक्तिं स्वीकुर्वन्ति । इच्छा हि द्विविधा । प्रथमं तावत् ‘अस्मात् पदात् अयम् अर्थो बोधव्यः’ इति । अत्र अस्मात् = घटादिपदात्, अयम् = जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिरूपः कम्बुग्रीवादिमान् पदार्थः, बोधव्यः = बोधविषयो भवेदिति ।

‘अस्मात् पदात्’ इत्यनयोः समाना विभक्तिः = पञ्चमी । तथा च समानैकवचनकत्वात् विशेष्यविशेषणभावस्तेन ‘इदमभिन्नपदात्’ इति । तथैव ‘अयम् अर्थः’ इत्यत्रापि विशेष्यविशेषणभावो ज्ञातव्यस्तेन ‘इदमभिन्नार्थः’ इति । नैयायिकाः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं स्वीकुर्वन्ति । एतेन ‘अस्मात् पदात् अयम् अर्थो बोधव्यः’ अत्र प्रथमान्तपदम् ‘अर्थः’ इति पदम् । अतः पूर्वोक्तवाक्ये पदं विशेषणम्, अर्थः विशेष्यः । तस्मादत्र ‘पदप्रकारिका अर्थविशेष्यिका इच्छा’ इति वाक्यार्थो भवति ।

1 शक्तिवादः, सामान्यकाण्डः, पृष्ठसंख्या- 3.

2 शक्तिवादः, सामान्यकाण्डः, पृष्ठसंख्या- 1.

3 न्यायकौस्तुभः, पृष्ठसंख्या- 549.

4 ईश्वरसङ्केतः शक्तिः. तथा चार्थबोधकं पदं वाचकं यथा - गोत्वादिविशिष्टबोधकं

गवादिपदं तद्बोध्योऽर्थः गवादिर्वाच्यः ।

शक्तिवादः, सामान्यकाण्डः, पृष्ठसंख्या- 3.

5 शक्तिवादः, सामान्यकाण्डः, पृष्ठसंख्या- 3.

6 न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (किरणावलीयुतः), पृष्ठसंख्या- 293.

7 परमलघुमञ्जूषा, शक्तिनिरूपणम्, पृष्ठसंख्या- 23.

‘अस्मात् पदात्’ इत्यत्र सन्निकृष्टार्थपरामर्शस्य इदम्पदार्थस्य ‘पदात्’ इत्यस्य पदपदार्थेन ‘पदात्’ इत्यत्र नैयायिकमते पदद्वयं ‘पदम्’ ‘पञ्चमीविभक्तिश्च’। पदादित्यत्र विभक्त्यर्थं परित्यज्य सह अभेदान्वयः तेन इदमभिन्नपदमिति। ‘पदात्’ इत्यस्य लक्षणया पदज्ञानादित्यर्थः। पदपदोत्तरपञ्चम्याः जन्यत्वमर्थः। प्रकृत्यर्थस्य (पदपदार्थस्य) निरूपितत्वसंबन्धेन प्रत्ययार्थे (जन्यत्वे) अन्वयः। जन्यत्वस्य च ‘बोद्धव्यः’ इत्यस्यैकदेशे ‘बुध’ धात्वर्थे बोधे आश्रयत्वसंबन्धेन अन्वयः। ‘बुध’धात्वर्थबोधस्य च निरूपितत्वसंबन्धेन कर्मणि विहितस्य तव्यत्प्रत्ययार्थस्य विषयत्वरूपार्थेऽन्वयः। विषयत्वस्य च स्वरूपसंबन्धेन अर्थपदार्थे अन्वयः। सर्वमाहृत्य ‘इदमभिन्नपदनिरूपितजन्यताशालिबोधनिरूपित-विषयतावानयमर्थः’ इति। संक्षेपेण ‘इदम्पदजन्यबोधविषयतावानर्थः’ इति वाक्यार्थः। तेन **पदप्रकारिका-अर्थविशेषिका-इच्छा** इति फलितार्थः। नैयायिकसम्प्रदाये इच्छाया एवापरं नाम शक्तिः।

द्वितीयस्तावत् ‘इदं पदम्, इमम् अर्थं बोधयतु’। ‘इदं पदम्’ इत्यनयोः समाना विभक्तिः प्रथमा। समानैकवचनत्वाद्विशेष्यविशेषणभावः, तेन ‘इदमभिन्नपदम्’। तथैव ‘इमम् अर्थम्’ इत्यनयोः समाना विभक्तिः द्वितीया। तथा च समानैकवचनकत्वाद्विशेष्यविशेषणभावस्तेन ‘इदमभिन्नार्थम्’ इति। नैयायिकाः प्रथमार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं स्वीकुर्वन्ति। एतेन ‘इदं पदम्, इमम् अर्थं बोधयतु’ अत्र प्रथमान्तपदम् ‘पदम्’ इति। अतोऽत्रार्थः विशेषणम्, पदं विशेष्यम्। अतः **‘अर्थप्रकारिका-पदविशेषिका-इच्छा’** इति वाक्यार्थः।

अत्र इदम्पदार्थस्य अर्थपदार्थे अभेदेन अन्वयः, अर्थपदार्थस्य च अम् इति प्रत्ययार्थविषयतायां निष्ठत्वसंबन्धेनान्वयः, विषयत्वस्य च निरूपकत्वसंबन्धेन बुधधात्वर्थबोधेऽन्वयः, बोधस्य च निरूपितत्वसंबन्धेन जनकत्वरूपे णिजर्थेऽन्वयः, जनकत्वस्य च निरूपितत्वसंबन्धेन पदपदार्थे आश्रयत्वेनान्वयः। सर्वमाहृत्य ‘इदमर्थनिष्ठविषयतानिरूपकबोधनिरूपितजनकतानिरूपिताश्रयतावद्-इदम्पदम्’ इति। संक्षेपेण ‘इदमर्थविषयकबोधजनकं पदम्’ इति ‘अर्थप्रकारिका-पदविशेषिका-इच्छा’ इति ‘इदं पदम्, इमम् अर्थं बोधयतु’ एतस्य वाक्यार्थः।

शक्तिविषये प्राच्यनव्यमतभेदः

प्राचीना ईश्वरेच्छैव शक्तिरिति वदन्ति। अतस्तन्मते आधुनिकसङ्केतितपदेषु शक्तिर्न भवति। शक्तिभ्रमेण वा परिभाषया वा तानि पदानि अर्थबोधकानि भवन्ति। नव्यास्तु इच्छामात्रं शक्तिरिति वदन्ति। अत आधुनिकसङ्केतितपदेष्वपि शक्तिरस्त्येवेति तेषां वादः।

शक्तिभेदाः - विश्वनाथेन न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां यौगिक-रूढ-योगरूढ-यौगिकरूढः इतिभेदेन शक्तपदस्य चतुर्विधत्वप्रतिपादनेन शक्तेश्चातुर्विध्यं सूचितम्। यथा - “शक्तं पदम्। तच्चतुर्विधम्। क्वचिद्यौगिकम्, क्वचिद्रूढम्, क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढम्।”¹ परं व्याकरणशास्त्रे तावत् त्रिविधमेव प्रतिपादितम्। तथा हि - लघुमञ्जूषायां नागेशः - “शक्तिस्त्रिधा रूढियोगो योगरूढिश्च।”²

लक्षणा - नैयायिकैः ‘शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा’ इति स्वीकृत्य तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमिति कथयन्ति। यथा ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यत्र गङ्गापदस्य प्रवाहरूपशक्यार्थे सम्बद्धस्तीररूपोऽर्थो बोध्यते। अतोऽत्र गङ्गापदेन तीरस्य स्मरणं भवति। तत्पश्चाच्च ‘गङ्गातीरे घोषः’ इति शाब्दबोधो जायते। अत्र गङ्गापदार्थस्य घोषपदार्थेन सहान्वयाभावात् गङ्गापदस्य गङ्गाप्रवाहसम्बद्धतीरस्य बोधो भवति। अतोऽत्रान्वयानुपपत्त्या लक्षणा जायते। परं सर्वत्रान्वयानुपपत्तिर्न लक्षणायाः बीजम्। यतो हि ‘काकेभ्यो दधि रक्षयताम्’ इत्यत्र काकेभ्यो दधिरक्षणसम्भवेनान्वयो भवितुमर्हति। परञ्चात्र सर्वेभ्यो दध्युपघात-केभ्यो विडालादिभ्यो रक्षणे तात्पर्यमतोऽत्रापि तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं मन्यते। यथोक्तम् - **“लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः”**³

लक्षणाभेदाः - लक्षणा द्वेषा जहत्स्वार्था लक्षणा अजहत्स्वार्था लक्षणा चेति। तत्र **‘जहति पदार्थाः स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था लक्षणा’** इति। जहत्स्वार्था लक्षणा तु ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यत्र वर्तते। यतो हि गङ्गापदस्य भगीरथरथखातावच्छिन्नप्रवाहरूपेऽर्थे अन्वयेन तत्र घोषासम्भवाद्गङ्गापदं स्वार्थं परित्यज्य तीरपदं लक्षयति। **‘न जहति पदार्थाः स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था लक्षणा’** इति। तेन ‘यष्टीः प्रवेशय’ इत्यत्र यष्टिभिः सह यष्टिधारिणां पुरुषाणामपि प्रवेशो भवति। एवं ‘काकेभ्यो दधि रक्षयताम्’ इत्यत्र काकैः सह सर्वदध्युपघातकानां जीवानां ग्रहणेनात्र अजहत्स्वार्था लक्षणा। एवं च ‘छत्रिणो यान्ति’ इत्यादीन्युदाहारणानि।

शाब्दबोधे सहकारिकारणानि - पदैः वृत्त्या पदार्थोपस्थित्यनन्तरमाकाङ्क्षादिसहकारिकारणवशात्परस्परं पदार्थान्वयो भवति। तस्मात्तान्यपि कारणानि भवन्ति - **“आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते”**⁴। आसत्तिश्च योग्यता च आकाङ्क्षा च तात्पर्यज्ञानञ्चेति शाब्दबोधे चत्वारि सहकारिकारणानि। तत्र प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरव्यवधानमासत्तिः, तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति। तथैवोक्तम् ‘सन्निधानं तु पदस्य

¹ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (किरणावलीयुतः), पृष्ठसंख्या- 315.

³ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (किरणावलीयुतः), पृष्ठसंख्या- 319.

² लघुमञ्जूषा, पृष्ठसंख्या- 105.

⁴ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (किरणावलीयुतः), पृष्ठसंख्या- 339.

आसत्तिरुच्यते'।¹ एवं तत्र 'एकपदार्थे अपरपदार्थसंबन्धो योग्यता' तज्ज्ञानं शब्दबोधे कारणमिति। तज्ज्ञानाभावात् 'वह्निना सिञ्चति' इत्यादौ न शाब्दबोधः। अपि च तत्र 'येन पदेन विना यत्पदस्य अन्वय-अननुभावकत्वं, तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षा'।² तेन गौरधः पुरुषो हस्तीत्यत्र न शाब्दबोधः। तथा च तत्र 'वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम्'।³ तेन 'सैन्धवमानय' इत्यादौ प्रस्थानकाले वक्तुरुच्चरितस्य सैन्धवपदस्य अश्वार्थबोधः। भोजनकाले वक्तुरुच्चरितस्य सैन्धवपदस्य लवणार्थबोधः। तेन वक्तुः तात्पर्यवशात् क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोधो भवति।

उपसंहारः -

नैयायिकाः शाब्दबोधं प्रति पदज्ञानस्य करणत्वेन, पदार्थज्ञानस्य व्यापारत्वेन, वृत्तिज्ञानस्य सहकारिकारणत्वेन च कारणत्वं स्वीकुर्वन्ति। पदज्ञानं नाम श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दरूपपदश्रवणम्। तत्र पदार्थज्ञानं नाम वृत्त्या पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिः। शाब्दबोधो नाम शब्दाज्जायमानो वाक्यार्थबोधः। पदार्थोपस्थितौ सहकारिकारणानि वृत्तिः शाब्दबोधानुकूलार्थोपस्थितिहेतुः पदपदार्थयोः सम्बन्धो नाम वृत्तिः। स च द्विविधः शक्तिः लक्षणा च। शक्तिरीश्वरेच्छारूपा। सा चेच्छा द्वेधा। पदप्रकारिका अर्थविशेषिका, अर्थप्रकारिका पदविशेषिका चेति। इयमेव इच्छा सङ्केतः। न्यायशास्त्रे शक्तिः, इच्छा, सङ्केतः इति समानार्थकपदानि। तदुक्तं गदाधरेण शक्तिवादे - "इदं पदमिममर्थं बोधयतु" इति 'अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्यः' इति वेच्छा सङ्केतरूपा वृत्तिः"। प्राचीना ईश्वरेच्छैव शक्तिरिति वदन्ति। नव्यास्तु इच्छामात्रं शक्तिरिति वदन्ति। यौगिक-रूढ-योगरूढ-यौगिकरूढः इतिभेदेन शक्तपदस्य चतुर्विधत्वप्रतिपादनेन शक्तेश्चातुर्विध्यं सूचितम्। यथा - "शक्तं पदम्। तच्चतुर्विधम्। क्वचिद्यौगिकम्, क्वचिद्रूढम्, क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढम्।" परं व्याकरणशास्त्रे तावत् त्रिविधमेव प्रतिपादितम्। तथा हि - "शक्तिस्त्रिधा रूढिर्योगो योगरूढिश्च।" लक्षणा द्वेधा जहत्स्वार्था लक्षणा अजहत्स्वार्था लक्षणा चेति। तत्र 'जहति पदार्थाः स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था लक्षणा' इति। अथ च 'न जहति पदार्थाः स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था लक्षणा' इति। आसत्तिश्च योग्यता आकाङ्क्षा तात्पर्यज्ञानञ्चेति शाब्दबोधे चत्वारि सहकारिकारणानि। तत्र प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरव्यवधानमासत्तिः, एवं तत्र 'एकपदार्थे अपरपदार्थसंबन्धो योग्यता' अपि च तत्र 'येन पदेन विना यत्पदस्य अन्वय-अननुभावकत्वं, तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षा'। तथा च तत्र 'वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम्'। एवमप्रकारेण शाब्दबोधस्याङ्गानि स्वीकर्तव्यानि भवन्तीति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. अन्नम्भट्टः. तर्कसङ्ग्रहः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, 2003. अमरसिंहः, अमरकोशः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, 2015.
2. उपाध्यायः, गिरिधरः. विभक्त्यर्थनिर्णयः, चौखम्बासंस्कृतसीरीज, वाराणसी, 1902.
3. कामाख्यानाथ-तर्कवागीशः (सम्पादकः), गंगेशोपाध्यायः, तत्त्वचिन्तामणिः (शब्दखण्डः), चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, वाराणसी, 1990.
4. काविराजः, विश्वनाथः. साहित्यदर्पणः, मोतीलालबनारसीदासः, देहली, 2007.
5. कीर्त्यानन्दः (सम्पादकः), व्युत्पत्तिवादः (गूथार्थतत्त्वलोकसंस्कृतटीकासहितः), चौखम्बाअमरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, 1976.
6. गौडः, ज्वालाप्रसादः (सम्पादकः), व्युत्पत्तिवादः (शिवदत्तमिश्रकृतदीपिकासंस्कृतटीकासहितः), चौखम्बासुरभारती-ग्रन्थमाला(66), चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, द्वितीयं संस्करणम्, 1983, पुनर्मुद्रितम्, 2010.
7. चतुर्वेदी, गिरिधरशर्मा परमेश्वरानन्दः भास्करश्च, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (वासुदेवदीक्षितकृतबालमनोरमा तथा च ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृततत्त्वबोधिनीसंस्कृतव्याख्यासहितः), खण्डानि 01-04, मोतीलालबनारसीदासः, देहली, 1958-61.
8. त्रिपाठी, ब्रह्मशङ्करः (सम्पादकः), भवानन्दः कारकचक्रम्, चौखम्बासंस्कृतसीरीज, वाराणसी, 1942.

¹ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (किरणावलीयुतः), पृष्ठसंख्या- 339.

³ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (किरणावलीयुतः), पृष्ठसंख्या- 351.

² न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (किरणावलीयुतः), पृष्ठसंख्या- 348.

9. त्रिपाठी, रामप्रसादः (सम्पादकः), वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा (दुर्लभाचार्यकृतकुञ्चिका, श्रीबालम्भट्टकृतकला, रामप्रसाद-त्रिपाठिकृतसरलाहिन्दीव्याख्यासहितग्रन्थः), सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, 1990.
10. त्रिपाठी, हरेरामः (सम्पादकः), व्युत्पत्तिवादः (सुदर्शनाचार्यकृतादर्शसंस्कृतटीकासहितः), राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, प्रथमं संस्करणम्, 2011.
11. दहालः, लोकमणिः. व्याकरणशास्त्रेतिहासः, भारतीयविद्याप्रकाशनम्, 2005.
12. धर्मराजाध्वरीन्द्र, वेदान्तपरिभाषा, चौखम्बासंस्कृतसीरीज्, वाराणसी, 2010.
13. भट्टः, गदाधरः. शक्तिवादः, चौखम्बासंस्कृतसीरीज्, वाराणसी, 2010.
14. भट्टः, नागेशः. परमलघुमञ्जूषा, चौखम्बासंस्कृतसीरीज्, वाराणसी, 2007.
15. मिश्रः, सच्चिदानन्दः (सम्पादकः), व्युत्पत्तिवादः (सम्पादककृतसुनन्दाहिन्दीव्याख्यासहितः), भारतीय-विद्या-प्रकाशनम्, वाराणसी, प्रथमं संस्करणम्, 2001.
16. योगसूत्रम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, 1988.
17. वाचस्पतिमिश्रः, न्यायभाष्यतात्पर्यव्याख्या, चौखम्बासंस्कृतसीरीज्, वाराणसी, 1925.
18. शब्दशक्तिप्रकाशिका (कृष्णकान्ति एवञ्च प्रबोधिनीसंस्कृतटीकासहितः), चौखम्बासंस्कृतसीरीज्, वाराणसी, 1934.
19. शर्मा, ईश्वरचन्द्रः (व्याख्याकारः). अष्टाध्यायी (चन्द्रलेखाहिन्दीव्याख्यासहितग्रन्थः) खण्डः 01-02, ब्रजजीवनप्राच्य-भारती ग्रन्थमाला (103), चौखम्बासाहित्यप्रतिष्ठानम्, वाराणसी, 2008.
20. शास्त्री, वेम्पटिकुटुम्बः (प्रधानसंपादकः). वैयाकरणभूषणसारः (के.वी.रामकृष्णमाचार्यकृतनृसिंहप्रियासंस्कृत-व्याख्यासहितः), श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेलावलः, सोमनाथनगरम्, गुजरातराज्यम्, 2015.
21. शास्त्री. भार्गवः (सम्पादकः). व्याकरणमहाभाष्यम् (कैयटकृतप्रदीपः एवं नागेशकृतः(प्रदीपस्य टीका) उद्योतसहितग्रन्थः), चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, 1987.
22. शुक्लः, कालिकाप्रसादः (संपादकः). वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा, नागेशभट्टः, संपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, 1977.
23. श्रीकृष्णवल्लाभाचार्यः (सम्पादकः), विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (शब्दखण्डः), चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, 2005.
24. श्रीव्यासतीर्थः, तर्कताण्डवम्, द्वैतवेदान्ताध्ययनशोधसंस्थानम्, बेंगलोर, 2004.
25. दासः, अच्युतानन्दः (सम्पादकः), व्युत्पत्तिवादः (कृष्णभट्टकृतकृष्णभट्टीया, धर्मदत्तकृतगूथार्थतत्त्वलोकः, सुदर्शनाचार्यकृतादर्शः, जयदेवकृतजया, शिवदत्तकृतदीपिका, लक्ष्मीनाथकृतप्रकाशः, वेणीमाधवशुक्लकृत-शास्त्रार्थकला च संस्कृतव्याख्यासहितः, न्यूभारतीयबुककार्पोरेशन, देहली, प्रथमं संस्करणम्, 2004.
26. सतपथी, हरेकृष्णः (सम्पादकः), व्युत्पत्तिवादः (एन्.एस्. रामानुजताताचार्यकृतविद्वन्मनोरमासंस्कृतटीकासहितः), राष्ट्रिय-संस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, प्रथमं संस्करणम्, 2011.

संस्कृतवाङ्मये चारित्र्यशिक्षाविधानम्

डॉ. अमितकुमारद्विवेदी

शोधसारः

नैतिकमूल्यबोधस्य आधारस्तम्भः चरित्रमेव । अतः चरित्रोपरि विश्लेषणं बहुधा अस्माकं वैदिकलौकिकवाङ्मयेषु दरीदृश्यते । चरित्रेति शब्दः शीलस्य स्वभावस्य च वाचकोऽस्ति । स्वभावनया चरित्रेऽपि सदाचारस्य एव वाचकः अस्ति । सत्पुरुषाणामिव आचारविचारं यः प्रतिपालयति तं सदाचारी इति कथ्यन्ते । मनुष्यस्य कुलीनता तस्य चरित्रेण अभिव्यञ्जिता भवति । कुलीनता चरित्रस्य जन्मदात्री अस्ति । व्यक्तेः कुलीनता तस्य नित्यजीवनेन स्फुटति । मनुष्याणामान्तरिकभावनया, कर्मणा तथा वाण्या तस्य चरित्रस्याकलनं भवति । अस्मिन् सन्दर्भे प्राप्यते यत् वाल्मीकिः नारदं प्रश्नम् अपृच्छत्- **चरित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ।**

विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥²

तस्योत्तरे कथिताः समस्ताः गुणाः चरित्रस्य सदाचारस्य चान्तर्गता आगच्छन्ति । यद्यपि “**चरित्रेण च को युक्तः**” तदेकं भिन्नं प्रश्नमासीत् । चरित्रमेव व्यापकः शब्दोऽस्ति, यस्मिन् धर्मः, सदाचारः एवञ्च सर्वे सद्गुणाः समाविष्टाः भवन्ति । हृदयस्य भावाः षड् प्रकारेण परिलक्ष्यन्ते । वचनबुद्धिस्वभावचरित्राचारव्यवहारैः एव वयं पश्यामः । चरित्रशब्दः कुत्रापि कैवल्यं सदाचारार्थं प्रयुक्तो भवति । कुत्रापि कर्मणः शैल्यार्थं, अन्यत्र धर्मार्थं तथा अन्यत्र स्वभावार्थं प्रयुक्तं भवति । यत्र वर्णाश्रमधर्मस्य वर्णनम् आगच्छति, तत्र एनमपि स्वभावजः इत्युक्तम् ।

वैदिकवाङ्मयं स्वीकृत्य सम्पूर्णसंस्कृतवाङ्मयं चारित्र्यविधानेन परिपूर्णमस्ति । वेदः, उपनिषद्, पुराणं, धर्मशास्त्रं, नीतिशास्त्रं तथा समग्रसंस्कृतकाव्यसाहित्यम् एवञ्च दर्शनग्रन्थाः जीवनयात्रायाः कण्टकाकीर्णपथि प्रतिपदम् अस्मभ्यं मार्गं दर्शयन्ति एवं तत् क्लिष्टदुर्गमात् तथा च वक्रमार्गात् सुमङ्गलमयं कारयन्ति । यदि कथयितुं शक्यते चेत् संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वे अंशाः विभिन्नरूपाणि च चरित्रविधानस्य एव पोषकाः सन्तीति कथनेन नात्युक्तिः । तत्र यावन्तः अपि उपदेश-दृष्टान्ताः सन्ति, तेषु सर्वेषु अन्तिमपंक्तिषु केवलम् उदात्तचरित्रं प्रति सङ्केतं विद्यते । चारित्र्यविधानम् अतीतानागतस्य च विस्तृतकालस्य एकतायाः सुदृढं सोपानं वर्तते । समस्तसंस्कृतवाङ्मये चारित्र्यविधानमेव कश्मिश्चित् रूपेषु रचनायाः चरमलक्ष्यं परिपोषयति ।

वेदेषु-

भद्रं कर्णेभिः श्रणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षिभिर्भ्रजः- अर्थात् श्रोत्रभिः भद्रं वार्ताम् श्रव्येत् नेत्राभ्यां भद्रं वार्तां पश्येत् । **यतो यतः समीहसे ततो नोऽभयं कुरु, शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभ्यं नः पशुभ्यः ।** समस्तलोकपशुकल्याणं भव । प्राणिमात्रस्य कल्याणभावनैव चरित्रनिर्माणस्य मूलमन्त्रमस्ति । ‘**अतिथीं च त्रभेमहि, याचिताश्च नः सन्तु मा च वाचिस्म कंचन । एताः सत्याशिषः सन्तु**’ । अस्मान् अतिथयः प्राप्तं भव । याचकाः प्राप्तं भव । वयं कस्यापि याचना न करणीया । एतत् सत्याशीषं प्राप्तं भव । उदात्तचरित्रस्य महान् दिग्दर्शनम् अत्रैव प्राप्यते । भावानां व्यापकत्वं मङ्गलकामनां विरच्य कुर्यात् । एतत् स्वकीयचरित्रस्य एवञ्च समाजस्य कल्याणं निर्माति ।

उपनिषत्सु-

**सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः,
मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यं देवो भव ।
ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥³**

एतानि आर्षवाक्यानि पूर्णतया आत्मविश्वासेन चारित्र्यविधानस्य दिव्यसन्देशं प्रसारयति । आदिकाव्यवाल्मीकीयरामायणे प्राप्यते यत्-
यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव ।

धृतिदृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स कर्मसु न सीदति ॥ 4

समुद्रलङ्घनस्यान्ते हनुमान् कथयति यत् यस्य पार्श्वे धैर्यः, दूरदृष्टिः, स्थिरमतिः एवं च दृढदक्षता अस्ति, सः कमपि कार्ये पीडितं विमुखं वा न भवति, एवञ्च सदैव सफलः भवति । तद्यथा-

नहि मे परदारणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ।

कामं दृष्ट्वा मया सर्गः विश्वस्ता रावणस्त्रियः ।

न तु मे मनसा किञ्चिद्वैकृत्यमुपजायते ॥⁵

¹सहायकाचार्यः(अतिथिः)शिक्षाशास्त्रविभागः, जगद्गुरुमभद्राचार्यदिव्याङ्ग-
राज्यविश्वविद्यालयः, चित्रकूटः, उ.प्र.

² वाल्मिकिरामायणम्

³ (ईशावास्योपनिषद्, मन्त्र 1)

⁴ (वाल्मिकिरामायण सुन्दरकाण्डे 1/201)

⁵ (वाल्मिकिरामायण सुन्दरकाण्डे 2/39,41)

लङ्कायाः विशालभव्यशृंगारमयराजप्रासादे भ्रमणं कृत्वा हनुमान् सहस्रशः स्वर्गीयसौन्दर्यं दृष्ट्वा कस्यापि विकारः मनसि न आगतः। एवं परदारेषु न दृष्टवान्। तदुच्यते-

क्रुद्धं पापं न कः कुर्यात् क्रुद्धो हन्याद् गुरुनपि ।

क्रुद्धः परुषयावाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥

वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ।¹

अर्थात् क्रोधेन तप्तजनः उपर्युक्तं किमपि कुकर्म कर्तुं शक्नोति अतएवोक्तम्-

यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ।

यथोरगास्त्वचं जीर्णो स वै पुरुष उच्यते ॥²

‘यः मनुष्यः उत्पन्नक्रोधं क्षमया निरस्तं करोति, यथा सर्पः स्वस्य शरीरस्योपरि चर्मस्य त्यागं करोति तमेव ‘पुरुषः’ कथ्यते, सैव पुरुषार्थ युक्तः।’ क्रोधं त्यक्त्वा एव मानवताऽस्ति, चारित्र्यविधानस्य अस्मात् उत्तमविधिः किं भवितुमर्हति।

षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ।

शुश्राव ब्रह्मनिर्घोषान् विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥

अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ।

प्राबुध्यत महाबाहुदशग्रीवो महाबलः ॥³

अत्र हनुमता लङ्कायां रावणस्य जागरणकालस्य वर्णनं कुर्वन् आदिकविः महर्षिवाल्मीकिः उक्तवान् यत् ‘ब्रह्ममुहूर्ते रावणः सर्वेषां षडङ्गैः सह वेदविदां विदुषां याज्ञिकानां च मन्त्रोच्चारणं शृणोति। तथा च कर्णाप्रियाः माङ्गलिकाः वेदवाक्यानि श्रुत्वा जागरणं कुर्वन्ति।’ दैत्यः रावणस्यापि इदं प्रतिदिवसस्य अद्भुतं चरित्रमस्ति। किम् अद्यतनीयः भौतिकवादिनः भारतीयचरित्रस्य आदर्शं प्रति ध्यानं दातुमिच्छन्ति ?

हनुमन्नाटके किञ्चित् अद्भुतं चारित्रिकवर्णनं समुपलभ्यते-

नाहं जानामि केयुरे नाहं जानामि कुण्डले ॥

नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥⁴

लक्ष्मणः रामचन्द्रं वदति यत् ‘सीतायाः आभूषणेषु कर्णयोः कुण्डले हस्तयोः च करभूषणविषये न जानामि, केवलं प्रतिदिनं चरणस्पर्शेन पादाभिवन्दनेन वा पादयोः मञ्जीरौ नूपुरौ जानामि, एतौ सीतायाः एव स्तः। चरित्रसम्बन्धित उदात्तपद्मे टीप्पणीमनावश्यकं वर्तते। तदुच्यते-

त्रिदशैरपि दुर्घर्षा लङ्का नाम महापुरी ।

कथं वीर त्वया दग्धा विद्यमाने दशानने ॥⁵

लङ्का-दहनप्रसङ्गे भगवान् रामचन्द्रस्य प्रश्नोत्तरे हनुमान् वदति-

निःश्वासेनैव सीताया राजन् कोपानलेन ते ।

पूर्वदग्धात्वियं लङ्का निमित्तोऽभवत् कपिः ॥⁶

‘सीतायाः शोकोच्छ्वासेन एवं भवतः क्रोधानलेन लङ्का तु पूर्वमेव दग्धाऽसीत्। एषः वानरः (अर्थात् अहं) तु निमित्तमात्रमभवत्।’ शालीनतायाः विनम्रतायाः तथा च उच्चारितस्येदं कियत् मार्मिकं विधानमस्ति। अनेन कोऽपि चारित्र्यवान् अवगन्तुं शक्नोति। हनुमतः विनम्रतायाः अन्यदोक्तिः। यथा-

शाखामृगस्य शाखायाः शाखां गन्तुं पराक्रमः ।

यत्पुनर्लघितोऽम्भोधिः प्रभावोऽयं प्रभो तव ॥⁷ (7/44)

वानरस्य पराक्रमं तु एकशाखातः अपरशाखायां कूर्दने भवति, एतावत् सागरलङ्घने तु केवलं प्रभोः (भवतः रामचन्द्रस्य) एवाभावोऽस्ति।

श्रीमद्भगवद्गीतायां चरित्रविषये वर्णनमेवं समुपलभ्यते। वास्तविकं तु सम्पूर्णगीता चरित्रमयमस्ति, प्रत्येकं पङ्क्तिः उत्कृष्टमाचरणं, संकल्पं, निष्ठापूर्णकर्म, कर्मणा प्राप्तं भक्तिं भक्त्या च प्राप्तं ज्ञानस्य गरिमां प्रतिपादयति। यस्य वर्णनं नास्ति अत्रापेक्षितं, तथापि केवलं दृष्टान्तमेकं द्वे वा अत्र प्रस्तूयते।

तद्यथा- तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्परः ।

1 (वाल्मीकिरामायण सुन्दरकाण्डे 5/4,5)

2 (वाल्मीकिरामायण सुन्दरकाण्डे 5/6)

3 (वाल्मीकिरामायण सुन्दरकाण्डे 18/1-2)

4 (वाल्मीकिरामायण सुन्दरकाण्डे 4/6,22)

5 (वा.रा. लङ्का-दहनप्रसङ्गे भगवान् रामचन्द्रस्य प्रश्नोत्तरे हनुमान् वदति)

6 (वा.रा. लङ्का-दहनप्रसङ्गे भगवान् रामचन्द्रस्य प्रश्नोत्तरे हनुमान् वदति)

7 (वाल्मीकिरामायण लङ्का-दहनप्रसङ्गे भगवान् रामचन्द्रस्य प्रश्नोत्तरे हनुमान् वदति)

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥¹

अर्थात् 'इन्द्रियाणि वशीकृत्येव प्रज्ञावान् भवितुं शक्यते। अनेन विना सच्चरित्रं न सम्भवति। तदुक्तम्-

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशे बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥²

क्रोधात् सम्मोहः, सम्मोहात् स्मरणशक्तेः हासः, तस्मात् बुद्धिनाशः, बुद्धिनाशोपरान्तश्च सर्वनाशो भवति। अतएव विना क्रोधं मुक्ते सति चरित्रनिर्माणं न सम्भवति। इदं गीतायाः संदेशमस्ति।

अधुना कविकुलगुरुकालिदासस्य कानिचन् काव्यानां सौरभं गृह्णीयात्।

कुमारसम्भवे यथा- क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपद्ये, यमत्वमुच्चैः शिरसा सतीव।

अर्थात् शरणागते क्षुद्रस्यापि स्वीकरणं श्रेयस्करं भवति। तदुक्तम्- विकारहेतौ सति विक्रियन्ते, येषां न चेतांसि ते एव धीराः।³

सर्वेषां विकाराणां पथभ्रष्टे सति साधनस्थितौ सत्वपि येषां चित्तेषु विकृतिः न भवति, ते एव धीराः सन्ति। विना सुदृढचरित्रेण किं सम्भवति? तद्यथा- न केवलं यो महतोऽपभाषते, शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥

नापशब्दानां प्रयोगम् अपितु तेषां श्रवणाभ्यामपि पापस्य कारणमस्ति। रघुवंशे यथा- गोसेवायाः चरमादर्शः उपस्थापितः अभवत्। दिलीपेन गोः आदर्शसेवां कृतवान्। अद्य गोवंशस्योपेक्षया अभवत्। तदुच्यते-

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दशनिवारणैश्च।

अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥⁴

महाराजदिलीपस्य वैयक्तिकसामाजिकश्च चरित्रनिर्माणस्य उत्कृष्टमुदाहरणं किम्?

अभिज्ञानशाकुन्तले यथा- नाटकस्यादौ एव महाराजादुष्यन्तः कण्वाश्रमे प्रवेशसमये वैखानसः कथयति- 'एष खलु कण्वस्य कुलपतेः तु मालिनीतीरमाश्रमो हि दृश्यते, न चेदम्यकार्यातिपातः तथा प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथ्यसत्कारः।'⁵

अर्थात् मालिनी-नद्याः तटे कुलपतिकण्वस्य आश्रमः अस्ति। अतएव शालीनता-पूर्वकं विनयेन च प्रविश्य आतिथ्यसत्कारः गृहणीयात्। तस्मात् तत्र किञ्चित् मात्रमपि विघ्न-बाधा न भवेत्।

आश्रममर्यादायाः रक्षायां चारित्रिकशीलतायाः इदं निर्दशनम् अद्यतनीयविद्यालयाभ्याम् अनुकरणीयादर्शोऽस्ति। अतोच्यते- भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः। फले सति वृक्षाः नम्राः भवन्ति। इत्यादिनि वाक्यानि चरित्रोन्नतियुक्तानि भवन्ति। चरित्रविधानस्य नम्रस्वभावः आवश्यकगुणोऽस्ति। मेघदूते यथा- कविकुलगुरुणाम् 'अर्थान्तरन्यासालङ्कारस्य चमत्कारे चारित्रिकदिग्दर्शनात् चकितः। यथा- "याच्यां मोघा नरमधिगुणे नाधमे लब्धकामाः।"⁶

गुणवान्व्यक्तिभिः याचनां निष्फले सति श्रेष्ठः अस्ति। परन्तु क्षुद्रेण याचनासफला सन् अपि निकृष्टः अस्ति। तदुक्तम्-

"मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या।

मित्रणां कार्यं स्वीकृत्य सुहृद्व्यक्तिः मन्दः न भवति।,

'न क्षुद्रोपि प्रथमसुकृतोपेक्षया संश्रयाय प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः।

क्षुद्रः व्यक्तिः अपि मित्रस्य पूर्वकृतोपकारं स्मृत्वा विमुखः न भवति ये सुहृदाः सन्ति, ते विरलाः सन्ति। यथा- 'आपन्नार्ति प्रशमफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्' उत्तमव्यक्तीनां सम्पत्तिस्तु आर्तत्राणाय एव भवति।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण।

अर्थात् मनुष्याणां दशाचक्रस्य धूर्याः इव उपरिनीचैर्भवति। इदं प्रकृतेः नियमः वर्तते। महाकविभारवेः किरातार्जुनीयमहाकाव्ये दुर्योधनस्य उच्चचरित्रस्य दिग्दर्शनं प्राप्यते। यथा-

कृतारिषडवर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रतित्सुना।

विभज्य नक्तन्दिमस्ततन्द्रिणा, वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥⁷

मानवतायाः उच्चधरातले प्रपद्ये कामनां कृत्वा दुर्योधनः काम-क्रोध-मदलोभमोहमात्सर्याद्यपि एता षडरिपून् विजीत्य अहोरात्रौ आलस्यरहितं भूत्वा कार्यं विभज्य च अनीत्या प्राप्तं राज्यं सम्प्रति नीतौ पुरुषार्थः विस्तार्यते। द्रौपदीं प्रति युधिष्ठिरेणोक्तम्-

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं, भवत्यधिकेषु इवानुशासनम्।

1 - श्रीमद्भगवद्गीता-2/61

2 - श्रीमद्भगवद्गीता-2/63

3 - कुमारसम्भव श्लोक-59

4 - रघुवंशमहाकाव्ये-2/5

5 - अभिज्ञानशाकुन्तले

6 (पूर्वमेघ)

7 - किरातार्जुनीयम्, श्लोक-9

तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां, निरस्तनारी समया दुराधयः ॥

अर्थात् भवतः सदृशं महान्तं व्यक्तिं प्रति मया सादृश्या अवलया किमपि कथनीयमिति अपेक्षयैव अस्ति । तदपि नारीसुलभहृदयस्य विषये मां किमपि वक्तुं प्रेरयति ।

उपयुक्तौ पद्यौ स्वयमेवोदात्तचरित्रस्योत्कृष्टः दृष्टान्तः वर्तते । महाकवेः भवभूतेः उत्तररामचरिते उज्वलचरित्रविधानस्य वर्णनं प्राप्यते यत्-

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥¹

यथा वह्निः एव वह्निः नीरस्य च एव नीरः इति कथ्यन्ते । परन्तु त्रिकालज्ञऋषिगणानां वाण्याः पृष्ठैव अर्थः क्रमते । यथा ते यदि वह्नेः नीरः नीरस्य च वह्निः इति वदेत् तर्हि ते तथैव जायन्ते । तदुक्तम्-

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥²

श्रीरामचन्द्रेण कथ्यते यत् जनानां समाजस्य आराधनायाः इच्छापूर्तये च मम स्नेहदया सौख्यञ्च कः कथयेत्, जानकीमपि त्यक्तुं प्रस्तुतोऽस्मि । लोकोराधनाय जानक्याः त्यक्तुमपि मां किञ्चिदपि व्यथा नैव भविष्यति । अयं वर्तते लोकराधकस्य आदर्शचरित्रः । महाकविभासः स्व 'स्वप्नवासवदत्ते' उत्तमाचरणरूपचरित्रं प्रति इंगितं कृत्वा कथयति-

‘कोऽयं भो निभूतं तपोवनमिदं ग्रामीकरोत्याज्ञया’³

अस्य तपोवनस्य कः अज्ञानी स्व आज्ञायां निर्मायते । तात्पर्यमिदमस्ति तपोवनस्य मर्यादायाः रक्षाचरित्रशीलता वर्तते । तस्मिन् बाधा न पातनीया । अनेन श्लोकेन गुणज्ञभूतस्य निर्देशं प्राप्यते ।

चाणक्य-भर्तृहरिप्रभृतयः नीतिकाराणां नीतिश्लोकेषु तु सम्पूर्णतया चरित्रविधानस्य एव विधिः वर्तते । शास्त्राणां मनीषीणाञ्च मते चरित्रनिर्माणस्योपादेयता एवं वर्णितमस्ति यत्-सदाचरणेन अथवा सच्चरित्रेणैव पुरुषस्य श्रेयत्वं सम्भवति । सद्पुरुषैः यत् किमपि व्यवह्रियते तदेव सदाचारः इत्युच्यते । वशिष्ठस्मृतौ सदाचारः मनुस्मृत्यादिषु च 'आचारः' शब्देनापि निर्दिश्यते । एतस्य च महत्ता मनुः श्लोकेन वर्णयति-

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

तस्यादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्रिजः ॥⁴

श्रुतिषु तथा स्मृतिषु स्वीकृते एव आचार शब्दः अनुकरणीयः इति कथ्यते । इतोऽपि भगवान् शंकराचार्यः आचारं चरित्रस्य पर्यायत्वेन स्वीकरोति- चरणं चरित्रमाचारः शीलमित्यर्थान्तरम् ॥⁵

चरित्रहीन-आचारहीन-मनुष्यस्य इहलौकिके पारलौकिके च दशां वर्णयन् भारतीयधर्मग्रन्थेषु स्पष्टं निगदितं यद् षड्विंशैः सह अधीतवेदमपि आचारहीनं न पुनन्ति, ते च मृत्युकाले तान् तथैव त्यजन्ति यथा जातपक्षाः पक्षिणः नीडं त्यजन्ति । तदुच्यते-

आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्विंशैः ।

छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्तला इव जातपक्षाः ॥⁶

वस्तुतः चरित्रमेव मनुष्यस्य महत्वपूर्णं निकषं भवति । स्वचरित्रेणैव मनुष्यः प्रतिबिम्बितो भवति । पाश्चात्यविचारकबेकनमहोदयः सम्यक् एवोक्तवान्- Style is the man himself.

इत्थं स्पष्टं यत् संस्कृतवाङ्मये चरित्रशिक्षाविधानम् पगे-पगे परिदृश्यते । वस्तुतः चरित्रमिदममूल्यं रत्नं वर्तते । अनेन मनुष्यः समाजे प्रतिष्ठितो भवति । यदि कोऽपि जनः धनवान्, शक्तिशाली शिक्षितो वा भवति, परं चरित्रयुक्तेन तस्यैते गुणाः न किमपि महत्त्वं जनयन्ति । चरित्रवान् मनुष्यः पुष्पस्तबकसदृशोऽस्ति, यः सर्वमपि स्वस्मिन् स्थापयति । चरित्रवान् च मनुष्यः समुद्रमिव गम्भीरः, वसुधा-इव धैर्यं, सूर्यमिव तेजः, चन्द्रमिव शैल्यं, पुष्पमिव सुकोमलं, वज्रमिव कठोरश्च भवति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. गुप्ता, एन. एल. - नियो ह्यूमिनिज्म- ह्यूमन् वैल्यूज- मोहित पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली- 1999.
2. लोढ़ा, डॉ. महावीरमल - नैतिक शिक्षा के विविध आयाम- राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर- 2006.
3. शुक्ला, छाया - नैतिकमूल्य और शिक्षा- सुमित इण्टरप्राइजेस्- 2012.
4. पाण्डेय, आर. एस. एवं मिश्रा, के. - मूल्यशिक्षण- विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा- 2010.

1 उत्तररामचरिते-1/10

2 उत्तररामचरिते-1/12

3 स्वप्नवासवदत्ते

4 (मनुस्मृति-1/108)

5 (ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य)

6 (वशिष्ठ स्मृति-6/3, देवी भागवत-11/2/1)

समासशक्तिविषये कौण्डभट्टमतविमर्शः

डॉ. आस्तीकद्विवेदी

शोधसारः

संस्कृतवाङ्मये वयं प्रायशः सामासिकशब्दान् प्रयुञ्महे। तेषां शब्दानां विशिष्टशक्तिः अथवा समासघटकीभूतेषु अवयवेषु शक्तिः इति विचारपरोऽयं लेखः विद्यते। अस्मिन् शोधपत्रे समासपदेन कस्य ग्रहणमिति सप्रमाणं निरूपितं वर्तते। समर्थः पदविधिः इति सूत्रस्य समासशक्त्युपयोगिविचारः कृतः वर्तते। एकार्थीभावात्मकं सामर्थ्यम् उक्तं व्यपेक्षात्मकं सामर्थ्यम् अनयोः मध्ये कस्यग्रहणमिति विमर्शः कृतः विद्यते। जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थावृत्योः मध्ये कं पक्षमादाय समासशक्तिविचारप्रसङ्गे कौण्डभट्टः प्रवृत्तः इत्यपि निगदितं वर्तते।

कुञ्जिशब्दाः - विशिष्टशक्तिः, अवयवशक्तिः, समुदायशक्तिः, राजपुरुषः, प्राप्तोदकः, व्यपेक्षावादः, एकार्थीभावः।

‘समासशक्तिः’ विचारप्रसङ्गे प्राथम्येन ‘समासशक्तिः’ घटकीभूतं यत् समासपदं तेन पदेन किं गृह्यते इति विचारणीयम् भगवता पाणिनिना समासपदघटितानि नैकानि सूत्राणि विरचितानि यथा, ‘प्राक्कारात् समासः’ समासेऽनञ्पूर्वो त्त्वोऽप्यन्त्यत् नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ‘समासस्य’ इत्यादीनि सूत्राणि। एतेषु सूत्रेषु अधीयमानेषु कस्य तावन्न नयनपथमध्यास्ते समासपदमिति अतः समासपदेन व्याकरणशास्त्रे कस्य ग्रहणं क्रियते अत्र प्राक्कारात् समासः इति सूत्रस्थं यद् भाष्यं तद्भाष्यमेव मानं विद्यते। तेन भाष्येण ‘समास’ पदेन समाससंज्ञायाः लाभो भवति। कुतः इति चेत् तत्र भगवता भाष्यकारेण एकः प्रश्नः उत्थापितः ‘प्राक्कारात् समासः’ इत्यत्र आकङ्कारात् समासः इत्येव वक्तव्यं प्राग्वचनं किमर्थं तदा भाष्यकारेण उत्तरं प्रदत्तम् प्राग्वचनं? ‘समाससंज्ञायाः अनिवृत्त्यर्थम्’ अर्थात् प्राक्कारात् समासः अस्मिन् शास्त्रे यद् प्राग्वचनं क्रियते तस्य वचनस्य इदमेव प्रयोजनं यत् समाससंज्ञायाः अनिवृत्तिः यथा स्यादिति भावः। यदि प्राग्वचनं न क्रियते तर्हि अनवकाशाः अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन् यतो हि वैयाकरणानां विशेषः सिद्धान्तः वर्तते, यानि संज्ञाविधायकानि शास्त्राणि एक संज्ञाधिकारे पठितानि तत्र एकस्य एकैव संज्ञा स्यात्। अत एव स्वादिष्व सर्वनामास्थाने इति सूत्रेण विधीयमाना या पदसंज्ञा सा संज्ञा अजादिविभक्तौ परतः न भवति यच्चिभं इति विधीयमानया भसंज्ञया एकसंज्ञाधिकारस्थत्वेन परत्वात् अनवकाशात्वाच्च बाधात्। अतः प्राग्वचनसामर्थ्यात् एकसंज्ञाधिकारेऽपि अव्ययीभावादिसंज्ञासमुच्चयः स्यादिति भाष्ये स्पष्टम्। ‘समास’ इति महासंज्ञाकरणात्³ अन्वर्थसंज्ञा विज्ञास्यते। अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति इति सूत्रेण समुपसर्गात् अस्यतेः कर्मणि घञि निष्पन्नोऽयं समासशब्दः। ‘असु क्षेपणे’ इत्यस्यतेः क्षेपणार्थकत्वेऽपि सम्पूर्वकस्य तस्यैकीकरणात्मकसंश्लोषोऽर्थः भवति। अर्थात् समस्यते अनेकं पदमिति समासः अत एव सुबन्तं समस्यते इति सूत्रीयमूलव्याख्यानं सङ्गच्छते। समास शब्दे कैश्चित् भावे घञ् इत्यपि वदन्ति तेषां मते समसं ‘समासः’ इति व्युत्पत्तिः स्वीकरणीया अर्थात् अनेकपदस्य एकपदीभवनमित्यर्थः। किन्तु इदं व्याख्यानं सिद्धान्तकौमुद्युक्तमूलग्रन्थविरुद्धत्वात् हेयमेव। वैयाकरणभूषणसारस्य शांकरिव्याख्यायान्तु समासशब्दे हलश्चेत्यधिकरणे घञ् इति स्वीकृतम्। अर्थात् समस्यते यस्मिन्नित समासः। यस्मिन् समुदाये पदद्वयं परस्परं समस्यते स समुदायः समास इति यावत्। समग्रस्य व्याख्यानस्य इदमेव तात्पर्यं यत्⁴ “व्याकरणशास्त्रप्रणेतापाणिन्यादिमुनिकर्तृकसंकेत-सम्बन्धेन समासपदवत्त्वं समासत्वमिति ध्येयम्।

इदानीं समासशक्ति विषये कीदृशः विचारः वैयाकरणभूषणसारे समागतः तं यथामति प्रस्तौमि। समासशक्तिप्रतिपादकं एकं विशिष्टं परिभाषासूत्रं भगवता पाणिनिना द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमसूत्रत्वेन उपन्यस्तं समर्थः पदविविधिरिति⁵ सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं ‘समर्थः’ इति एकं पदं पदविविधिरिति द्वितीयं पदम् तत्र पदविविधिरिति विधीयते असौ विधिः। विपूर्वकाद्वाञ्छातोः उपसर्गघोः किः⁶ इति सूत्रेण कर्मणि कि प्रत्यये विधिरिति भवति।

अनन्तरं पदानां विधिः इति शेषषष्ठ्यन्तेन समासः। शेषः नाम सम्बन्धः सम्बन्धस्तु उद्देश्यविधेयरूपः पदोद्देश्यकविधिरिति यावत् तथा च पदानां सतां विधीयमानो यः समाससंज्ञादिः सः पदविविधिरिति उच्यते। पदविविधिपदार्थेन सह समर्थपदार्थस्य सामानाधिकरण्यासम्भव इति समर्थपदं समर्थाश्रितेलाक्षणिकम् ययोः द्वयोः भागयोः एकार्थीभावसामर्थ्यं तादृशसामर्थ्याश्रितयोरेव समाससंज्ञादिभवतीत्यर्थः अस्य सूत्रस्य परिभाषारूपत्वेन नियमे पर्यवसानात्। समर्थः पदविविधिरिति सूत्रे भाष्ये सामर्थ्यं द्विविधं मित्युक्तम्। तयोर्मध्ये स्वार्थपर्यवसायिनां

1 सहायकाचार्यः, (व्याकरणम्), रामाधीनमिश्रभास्करोदयसंस्कृतमहाविद्यालयः, देवढियां बक्सर, बिहारप्रदेशः।

2 व्याकरणमहाभाष्यम् उदद्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम् द्वितीय अध्यायः

प्रथमआह्निकम् राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम् नई दिल्ली २००६, पृ. ७०

3 व्याकरणमहाभाष्यम् उद्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम् द्वितीय अध्यायः प्रथमआह्निकम् राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम् नई दिल्ली २००६, पृ. ७५

4 वैयाकरणभूषणसारः शंकरशस्त्रिप्रणीतशांकरिव्याख्यासंवलितः

आनन्दाश्रममुद्रणालये प्रकाशितः ख्रिस्ताब्दाः १९५७, पृ. २४५

5 वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमातल्लनोधिनीसहिता मोतीलाल

बनारसीदारस द्वितीय भाग २००५, पृ. १

6 वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमातल्लनोधिनीसहिता मोतीलाल

बनारसीदारस भाग-४ १९८७, पृ. ३३२

पदानामकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परान्वयस्तद्व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम् भवति इदं च राज्ञः पुरुषः इत्यादिवाक्ये एव भवति । तत्र चैकैकस्य शब्दस्य यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन तेनान्वयो भवति । यथा राज्ञः, पुरुषोऽश्वश्चेति, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः इति ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः इति च । विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षा, संबन्धार्थः समर्थः इति भाष्योक्तेश्च¹² “पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम्” इति भाष्योक्तेः अथ च संगतार्थः समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थः³ इति व्युत्पत्तेः पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः सामर्थ्यमित्युच्यते । इदं च सामार्थ्यं ‘राजपुरुषः’ इत्यादौ समासे एव एवञ्च पृथक् पृथक् अर्थोपस्थापकानां पदानां समुदायनिष्ठैकशक्त्या एकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभावः इति फलितम् । घटघटत्वयोः एकोपस्थितिः यद्यपि घटपदात् भवति, तथापि तत्र पृथगर्थोपस्थापकपदसमुदायाभावान्न दोषः । वैशिष्ट्यमुद्रया एकार्थीभावलक्षणं तु पदविशिष्टत्वम् एकार्थीभावत्वम् ।¹⁴ वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्वं, स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वं, स्वनिष्ठशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वम् एतन्नित्यसम्बन्धेन “राजपुरुषः” इत्यत्र राजन्यदं पुरुषपदं वा तद्वैशिष्ट्यं समुदाये वर्तते । तथाहि, स्वं राजन्यदं तद्वदितत्वं समुदाये, तत्प्रयोज्या विषयता राजत्वावच्छिन्नप्रकारताख्या विषयता तन्निरूपिता विषयता पुरुषत्वावच्छिन्ना विशेष्यताख्या विषयता तत्प्रयोजकं पदं पुरुषपदं तद्वदितत्वमपि तस्मिन् समुदाये, एवं स्वं राजन्यदं तन्निष्ठा या शक्तिः राजत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणराजपदघटितत्वं राजपुरुषपदे समुदाये सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । समासशक्तिविषये चत्वारः पक्षाः समर्थः पदविधिः इत्यस्मिन् सूत्रे भाष्ये वर्णिताः सन्ति । जहत्स्वार्था, (2) अजहत्स्वार्था (3) एकार्थीभावः (4) व्यपेक्षा चेति । तत्र जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षस्य एकार्थीभावे पर्यवसानं भवति । अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षस्य व्यपेक्षात्मके सामर्थ्ये पर्यवसानं बोध्यम् । तत्र जहत्स्वार्थावृत्ति इत्यस्य किं तात्पर्यं कश्च विग्रहः इति जिज्ञासायां मूले उक्तं कौण्डभट्टेन जहति पदानि स्वार्थं यस्यां वृत्तौ सा जहत्स्वार्था¹⁵ अत्र जहति इति शत्रन्तप्रकृतिक जसन्तं, न तु लडन्तं क्रियापदम् अर्थात् द्वितीयान्तस्वार्थं पदप्रथमान्तजहत्पदघटितव्यधिकरणबहुव्रीहिः ग्रन्थकारेण मूल व्युत्पत्तौ प्रतिपादितः । किन्तु अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थं वर्तमानं वा समस्यते सः बहुव्रीहिः इति सूत्रार्थः वर्तते अनेकमन्यपदार्थं इति सूत्रस्य तेन समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिः यथा पीतम् अम्बरं यस्य इति पीताम्बरो हरिः । तदा उच्यते सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ इति सूत्रे⁶ सप्तमीग्रहणाज्जापकत्वाद् क्वचिद्व्यधिकरणानामपि पदानां बहुव्रीहिः भवति ।

अयं भावः-सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् अर्थात् सप्तम्यन्तस्य, तथा विशेषणस्य बहुव्रीहौ समासे पूर्वप्रयोगः कर्तव्यः । सप्तम्यन्तपदस्य उदाहरणं मूले कौमुद्यामुक्तं भट्टोजिदीक्षितेन कण्ठे कालः यस्य सः कण्ठे कालः कण्ठे इत्यस्य अधिकरणत्वं तस्य च कालरूपे उत्तरपदार्थे उपसंक्रमः, तदा कण्ठे इत्यस्य अप्रथमान्ततया बहुव्रीहेः अप्रसक्तेः तत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानमनर्थकं स्यात् । तेन सप्तमीग्रहणेन अप्रथमान्तोऽपि बहुव्रीहिः क्वचिदस्तीति विज्ञायते । अथवा जहति स्वानिवृत्तिघटकीभूतपदानि, यं सः जहत्स्वः⁷, तादृशोऽर्थो यस्यामिति समानाधिकरणबहुव्रीहिणैव व्युत्पाद्यः । जहत्स्वार्था वृत्तौ कथं पदानामनर्थकत्वं तदा उच्यते शक्तरामादिपदघटकरेफादिवर्णानामिव वृत्तिघटकपदानामप्यनर्थकत्वमिति अनुभवात् ।

अन्यथा वृत्तौ पदानामर्थत्वस्वीकारे तुल्ययुक्त्या वर्णानामप्यर्थवत्त्वापत्तिरिति बोध्यम् । अयं भावः समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषभानसंभवे न राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्वोधकत्वं कल्प्यम् वृषभयावकादिपदेवृषादिपदानामिव अयमाशयः-वृषशब्दस्य वृषभशब्दसमानार्थकत्वेऽपि वृषभशब्दघटकस्य वृषशब्दस्य न तदर्थबोधकत्वं, किंवा यावशब्दस्य यावकशब्दसमानार्थकत्वेऽपि यावकशब्दघटकस्य याव शब्दस्य न तदर्थ बोधकत्वं इत्येवमनुभवसिद्धम् । तथा च तादृशानुभवनिर्वाहाय शक्ततावच्छेदकाननुप्रविष्टाया एवाऽनुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्व मित्येवं नियमोऽवश्यमङ्गीकर्यः यदि च यावकशब्दघटकाया शब्दार्थस्यार्थवत्वमङ्गीक्रियते तर्हि यावकशब्दनिष्ठा या शक्ततावच्छेदकानुपूर्वी यावकेति यकारादिरकारान्ता, तत्प्रविष्टायाः यावेति तस्य शक्ततावच्छेदकत्वं स्वीकार्यता भवेत् तेन शक्ततावच्छेदकाननुप्रविष्टायाः एवाऽनुपूर्व्या शक्ततावच्छेदकत्वं इति नियमभङ्गापत्तिः स्यात् महान् अनुभवविरोधः स्यात् । एवं राजपुरुषेति इत्यादिवृत्तिघटकावयवपदाना- मर्थत्वस्वीकारे राजपुरुषेति समुदायनिष्ठा या वर्णानुपूर्वी तादृशवर्णानुपूर्वीप्रविष्टायाः राजेति, पुरुषेति वर्णानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वं स्वीकार्यं भवेत् । तच्चोपर्युक्तनियमविरोधादयुक्तमेवेति भावः । समासाद्यवयवानां स्वार्थबोधकत्वे तु राज्ञः पुरुषः इति वाक्ये राजपदाद्राज्ञः इतरानन्वितत्वेन उपस्थितिः तथा समासेऽपि राजपदाद्राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्त्वात् राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणान्वयेन ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः इति वाक्ये ऋद्धस्य राजपुरुषः इत्यापद्येतेत्यर्थः । जहत्स्वार्थत्वे तु राजाद्यर्थस्य पुरुषविशेषणत्वेनैवोपस्थिततया

1 व्याकरणमहाभाष्यम् उदद्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम् द्वितीय अध्यायः प्रथमआहिक्रम राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम् नई दिल्ली २००६, पृ. ३६

2 व्याकरणमहाभाष्यम् उदद्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम् द्वितीय अध्यायः प्रथमआहिक्रम राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम् नई दिल्ली २००६, पृ. ३८

3 व्याकरणमहाभाष्यम् उदद्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम् द्वितीय अध्यायः प्रथमआहिक्रम राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम् नई दिल्ली २००६, पृ. १७

4 व्याकरणमहाभाष्यम् उदद्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम् द्वितीय अध्यायः प्रथमआहिक्रम राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम् नई दिल्ली २००६, पृ. ३७

5 प्रभाव्याख्याया दपर्ण व्याख्याया च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २७०

6 वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमातत्त्वनोधिनीसहिता मोतीलाल बनारसीदारस द्वितीय भाग २००५, पृ. १८०

7 प्रभाव्याख्याया दपर्ण व्याख्याया च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २७०

पदार्थैकदेशत्वाद्विशेषणान्वयाभावात् दोषः। एवञ्च जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षेऽप्यवयवानां स्वातन्त्र्येणानुपस्थितत्वमेव नैरर्थक्यमिति भाव इति जहत्स्वार्थावादिनां अथवा एकार्थीभाववादिनाम् मतमिदम्। अजहत्स्वार्थावादिनां व्यपेक्षावादिनां मते तु नैव सामसे शक्तिः। अयमभिप्रायः व्यपेक्षावादिनः कथयन्ति राजपुरुषादौ नातिरिक्ता शक्तिः, प्रमाणाभावात्। अवश्यक्लृप्तप्रत्येकावयवशक्त्यैव बोधनिर्वाहे पुनः समुदाये शक्तिकल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वात् न युक्तम्। अथ च अस्मिन् एकार्थीभावपक्षे अवयवशक्त्यतिरिक्तसमुदायशक्तिकल्पने राज्ञः पुरुषः इत्यादौ वाक्ये राजन्यपदार्थनिरूपिता या क्लृप्ता शक्तिः तस्याः शक्तेः त्यागः तथा शक्त्यन्तरस्य कल्पनाऽपि अप्रामाणिकी एव प्रतीयते। अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे राजन्विशिष्टपुरुषः अस्मिन् बोधेऽपि न कापि समस्या यतो हि तत्र स्वत्वसम्बन्धेन राजविशिष्टः पुरुषः इत्याकारकबोधं प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणस्य विद्यमानत्वात्।

अयमेव व्यपेक्षापक्षः मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः। तथा च भाष्ये एकं वचनमुक्तं “परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके” इत्युक्तं भाष्यता¹। न च यदि व्यापेक्षापक्षं स्वीकुर्मः तदा ‘राजपुरुष’ इत्यदौ समासेऽपि राजपदार्थस्य स्वातन्त्र्येण अर्थोपस्थापकत्वेन राज्ञः पुरुषः इति वाक्ये यथा स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्वात् ऋद्धपदार्थस्य विशेषणत्वेन अन्वयः राजपदार्थे भवति तद्वद् समासघटकराजपदार्थेऽप्युद्भस्येति विशेषणान्वयः स्यात्। राजपदार्थस्य विशेषणान्वयभूतस्वातन्त्र्येणोपस्थिति सत्वादिति वाच्यम् न च वाच्यम् “सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य विशेषणयोगो न इति भाष्यवार्तिकत्वात् न दोषावकाशः।² वृत्तिभेदनिरूपणान्तरमेव वाच्यभेदेन वृत्तेः त्रैविध्यमुक्तं भाष्ये। तत्रत्यं भाष्यं सामर्थ्यनाम भेदः, संसर्गो वा। अपर आह भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति। कः पुनः भेदः संसर्गो वा। इह राज्ञः इत्युक्ते सर्वं स्वं (अश्वो गृहं वा) प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। इहेदानीम् ‘राजपुरुषमानय’ इत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयति अन्येभ्यः स्वामिभ्यः।³ पुरुषो राजानं निवर्तयति अन्येभ्यः स्वेभ्य इति। संसर्गाविनाभावी भेदः अर्थात् भेदं विना संसर्गः न सम्भवति यद्यपि भेदसंसर्गयोः समनियतत्वं तथाऽपि भेदोवाच्यः तदा संसर्गोऽनुमेयः। यदा च संसर्गोवाच्यः तदा भेदोऽनुमेयः।

अयन्तु भेदस्य समासार्थत्वे प्रमाणम्। एवं ‘राज्ञः इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तम्, पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। ‘राजपुरुषः’ इत्युक्ते राजा स्वत्वेन पुरुषमेव सम्बध्नाति नान्यम्, पुरुषः स्वामित्वेन राजनमेव सम्बध्नाति नान्यम् इति संसर्गः समासार्थः। उभौ वा यौगपद्येनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्युभयं समासार्थः। तत्र भेदस्य समासार्थत्वे राजपुरुष’ इत्यादौ राजप्रतियोगिकः पुरुषानुयोगिकः भेदः राजा न पुरुषः इत्याकारकः, उत पुरुषप्रतियोगिकः राजानुयोगिकः पुरुषः न राजा इत्याकारकः, अथवा राजविशिष्टपुरुषप्रतियोगिकः राजनुयोगिकः राजपुरुषः न राजा इत्याकारकः वा राजपदार्थस्य पुरुषे विशेषणत्वेन⁴ ‘एकत्रविशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विशेषणत्वायोगात्’ भेदे विशेषणत्वायोगः। द्वितीयः भेदस्य प्रतियोगतावच्छेदकेन सह विरोधात् राजनि पुरुषभेदस्य वाच्यत्वे तत्र पुरुषत्वस्य सत्त्वेन पुरुषभेदस्यबाधितत्वात् अतः भेदस्य वाच्यत्वे राजपुरुषः इत्यनेन समासेन कीदृशः बोधः भविष्यति इति जिज्ञासायामुक्तं कौण्डभट्टेन अराजकीयभिन्नः पुरुषः अर्थात्⁵ “राजभिन्नसम्बन्धिभिन्नः” तेन राजपुरुषः सुन्दरः इतिवत् राजपुरुषो देवदत्तस्य च इति बुद्धिः नोदेत्। यतो हि राजभिन्नसम्बन्धिभिन्नः इति इयं बुद्धिः राजभिन्नसम्बन्धि इति बुद्धिं प्रतिबध्नाति तेन न राजपुरुषो देवदत्तस्य इति प्रयोगापत्तिः। संसर्गस्य वाच्यत्वे तु राजसम्बन्धवान् पुरुषः इत्यर्थस्य लाभः भवति। न च भेदस्य अवाच्यत्वे राजपुरुषो देवदत्तस्य च इति प्रयोगापत्तिरतो भेदस्य वाच्यत्वमिति चेत्तर्हि संसर्गस्याऽप्यवाच्यत्वे अस्वामिके पुरुषे राजभिन्नासम्बन्धिसत्त्वात् “राजपुरुषः” इति प्रयोगापत्तिरतः भेदसंसर्गो उभौ वाच्यौ तेन ‘राजपुरुषः’ इत्यनेन अराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवाँश्चायं पुरुषः इति बोधः सञ्जायते। सार्धैककारिकया कौण्डभट्टेन सम्रगमपि व्याख्यानं प्रतिपादितम्-जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वेवृत्ती ते पुनः भेदः संसर्गः उभयं चेति वाच्यव्यवस्थिते।⁶

अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षाऽभिन्नः यो हि व्यपेक्षापक्षः अथ च जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षाऽभिन्नः योहि एकार्थीभावपक्षः उभयोः मध्ये कः पक्षः श्रेयस्करः कश्च पक्षः वैयाकरणमतस्य प्रतिपादकः इति विचिकित्सायां महतासमारम्भेण सिद्धान्तितोऽयं पक्षः-

**समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्
बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने।**

1 व्याकरणमहाभाष्यम् उदद्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम् द्वितीय अध्यायः

प्रथमआह्निकम् राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम् नई दिल्ली २००६, पृ. १४

2 व्याकरणमहाभाष्यम् उदद्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम् द्वितीय अध्यायः

प्रथमआह्निकम् राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम् नई दिल्ली २००६, पृ. ३२

3 प्रभाष्याख्या दपर्ण व्याख्याया च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः

आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २७४

4 प्रभाष्याख्याया दपर्ण व्याख्याया च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः

आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २७०

5 प्रभाष्याख्याया दपर्ण व्याख्याया च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः

आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २७७

6 प्रभाष्याख्याया दपर्ण व्याख्याया च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः

आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २७९

स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः।¹

समास पदं वृत्तिमात्रोपलक्षणम् । अर्थात् यथा समासे एका विशिष्टा अतिरिक्ता शक्तिः वर्तते तथैव कृदादिषु चतुर्ष्वपि वृत्तिषु तादृशी विशिष्टा एका समुदायशक्तिः वरीवर्ति इति भावः । यतो हि एकार्थीभावसामर्थ्यस्य प्रतिपादकं विशिष्टं सूत्रं वर्तते समर्थः ‘पदविधिः’ इति सूत्रम् । पदोद्येश्यकविधौ एव सूत्रमिदं प्रवर्तते । पदोद्येश्यकविधित्वञ्च² “कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्वपि वृत्तिष्वस्त्येव । समासस्य पदोद्येश्यक विधित्वं तु प्रायः विदितमेव । किन्तु कृत्प्रत्ययेषु तद्धितप्रत्ययेषु वा कथं पदोद्येश्यकविधित्वं सम्भवति । यतो हि कृत्प्रत्ययाः धातूद्येश्यका अथ च तद्धितप्रत्ययाः प्रातिपादिकोद्येश्यकाः कृत्प्रत्ययविधायकेषु शास्त्रेषु सर्वत्र धातोः इत्यस्य अधिकारः प्रचलति अथ च तद्धितप्रत्ययविधायकेषु शास्त्रेषु ‘प्रातिपादिकात्’ इत्यस्य अधिकारः वर्तते । तेन इदमायाति कृदादिप्रत्ययाः धातुप्रातिपादिकोद्येश्यकाः न तु पदोद्येश्यकाः अतः कुतः पदविधित्वं एतेषु प्रत्ययेषु इति प्रश्ने प्रभाकारेण पदविधित्वस्य परिष्कारः कृतः पदविधि शब्देनात्र³ पदसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्येश्यतावच्छेदक सम्पादकशास्त्रविधेयस्यैव ग्रहणत् । तथाहि-पदसंज्ञा प्रयोजकाः प्रत्ययाः कृत्प्रत्ययावधिकयजादिभिन्नस्वादयस्तिडश्च तादृशप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकसंज्ञाधातु, संज्ञा प्रातिपादिक संज्ञा च । प्रातिपादिक संज्ञा धातुसंज्ञान्यतरनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्येश्यता कृदन्ततद्धितान्तादिनिष्ठा- तदऽवच्छेदकः कृत्प्रत्ययः, तद्धितप्रत्ययः, कृत्वस्य तद्धित्वस्य सनादेः सम्पादकं शास्त्रं ण्वुल्लुचौ, तस्यापत्यम्, तद्धिधेयत्वं कृदादिषु इति पदविधित्वेन कृदादिप्रत्ययानाम् अपि ग्रहणं भवति नास्ति दोषावकाशः ।

“समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्” कारिकायाः अर्द्धांशस्य अयमभिप्रायः यथा पङ्कजशब्दे नैयायिकादयः व्यपेक्षावादिनः अवयवशक्त्यतिरिक्तिसमुदायशक्तिं स्वीकुर्वन्ति तद्वत् समासेऽपि सा शक्तिः स्वीकर्तव्या तत्र पङ्कजशब्दात् पद्यमत्वेनरूपेण बोधाय समुदायशक्तिः अवश्यं स्वीकरणीया विद्यते । यदि पङ्कजशब्दे अवयवशक्तिः स्यात् तदा पङ्के जातः इति अवयवार्थेन कुमुदादीनामपि बोधापत्तिः भविष्यति । अतः पङ्कजशब्दे अवयवानां नैरर्थक्यमवश्यमेव स्वीकरणीयम् यदि तत्र समुदायशक्तिं व्यपेक्षावादिनः स्वीकुर्वन्ति तद्वत्समासेऽपिसमुदायशक्तिः स्वीकरणीया पद्यत्वावच्छिन्नेशक्तिं विना पद्यत्वरूपेण पद्योपस्थितेरसंभवात्, यतो हि तद्धर्मप्रकारकोपस्थितिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्न शक्ति ज्ञानस्य कारणत्वात् । घटत्वावच्छिन्नेघटपदं शक्तं इत्याकारकशक्तिज्ञानं विना घटपदेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकबोधः न संभवति । अतः समुदायशक्तिं विना पद्यमत्वप्रकारक बोधानुदयेन समुदायशक्तिः स्वीकरणीया । एवमेव चित्राः गावः यस्येति चित्रगोसम्बन्धित्व सामान्यरूपेण गोस्वामिनो बोधसंभवेऽपि स्वामित्वेन विशेषरूपेणान्यपदार्थस्य स्वामिनः बोधार्थं चित्रगु इत्यादौ समुदायशक्तिकल्पना स्वीकरणीया । यदि लक्षणयैव चित्रगौस्वामिनः उपस्थितिः स्वीक्रियते, तदा पङ्कजशब्दे समुदायशक्तिः नैव सिध्येत् । यदि लक्षणयैव सर्वत्र निर्वाहः स्यात् तर्हि⁴ वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत् अनया श्रुत्या वर्षाकाले रथकारस्याग्राधानविधानमप्ययुक्तं स्यादिति । अयं भावः रथकारशब्दः त्रैवर्णिकातिरिक्ते कस्मिंश्चित् जातिविशेषे रुढः । तदुक्तं माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते । वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी इति ।

एवञ्च वर्षासु रथकारः अग्निमादधीत् इति श्रुतौ रथकारशब्देन त्रैवर्णिकातिरिक्तः जातिविशेषः गृह्यते । न तु रथं करोतीति व्युत्पत्त्या रथनिर्माता यः कश्चिद्विप्रादिः योगापेक्षया रुढेः शीघ्रोपस्थितिकत्वाद् अन्तरङ्गत्वेन बलवत्त्वादिति भावः । यदि लक्षणयैव निर्वाहः स्यात् तर्हि जातिविशेषस्य लक्षणयैव प्रतीतिः स्यात् तेन समुदायशक्तिं स्वीकृत्य त्रैवर्णिकातिरिक्तस्य जाति विशेषस्य अधिकारित्वं (प्रकल्प्य) स्वीकृत्य अपूर्वविद्या कल्पनमयुक्तं स्यात् । अतः समुदायशक्तिः अत्यन्तं आवश्यकी । समुदायशक्तिसाधकान्तरमपि उक्तं कौण्डभट्टेन बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवं, तस्माद् एकार्थीभावः आश्रितः।⁵ वृत्तेः धर्माः विशेषण लिङ्गं सङ्ख्याद्ययोगादयस्तेषां वचनैः साधने गौरवमित्यर्थः अयं भावः-समुदायशक्त्यस्वीकारे ‘राज्ञः पुरुषः’ इत्यत्र वाक्ये राजपदार्थस्य स्वातन्त्र्येण उपस्थितिः सत्वात् यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः इतिवद् ‘राजपुरुषः’ इत्यत्रापि अवयवशक्तिस्वीकारपक्षे राजपदार्थस्य स्वातन्त्र्येण उपस्थितिः स्वीकारात् ऋद्धस्य ‘राजपुरुषः’ इति प्रयोगापत्तिः स्यात् । अतः तद्दोषवारणार्थं सविशेषणानां वृत्तिः न वृत्तस्य विशेषणयोगो न इत्यादि वचनं स्वीकरणीयं एवं मृगक्षीरम् इत्यादौ मृगादिपदे स्त्रीत्वाप्रतीत्यर्थं, तथा च राज्ञो राज्ञां वेति पुरुषः इत्यर्थे राजपुरुषः इत्यत्र वृत्तिघटकराजपदे संख्याविशेषस्य अप्रतीत्यर्थं तत्र वचनं कार्यं व्यपेक्षावादिनां मते । समुदायशक्तिः स्वीकारे तु विशेषणस्य अयोगार्थं, संख्याविशेषस्य अप्रतीत्यर्थं, स्त्रीत्वस्य अप्रतीत्यर्थं च वचनकल्पनायाः आवश्यकता नास्ति । अत एव भाष्ये उक्तम् ‘इमे तर्हेकार्थीभावकृताः विशेषाः, संख्याविशेषो, व्यक्ताभिधान मुपसर्जनविशेषण चायोगे । यदि समुदायशक्तिः न स्वीक्रियते चेत् व्यपेक्षायां सामर्थ्यं सति समासोऽपि भवति तर्हि अवश्यं वाक्यप्रयोगे प्राप्ते आरभ्यमाणः समासः नित्यं वाक्य

1 प्रभाव्याख्या दपर्ण व्याख्या च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २७८

2 प्रभाव्याख्या दपर्ण व्याख्या च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २८१

3 प्रभाव्याख्या दपर्ण व्याख्या च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २७९

4 प्रभाव्याख्या दपर्ण व्याख्या च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २८१

5 प्रभाव्याख्या दपर्ण व्याख्या च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २७०

निवर्तकं स्यात्। अतः वाक्यस्यनिवृत्तिरेव स्याद् तद्वारणाय 'विभाषा' इत्यत्माकम् अधिकारसूत्रं अत्यन्तमावश्यकं भवेत्। किन्तु एकार्थीभाववादिनां वैयाकरणानां मते एकार्थीभावविवक्षायां समासस्य व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य च सिद्धतया विभाषा इति सूत्रं न कार्यम् अत एव भाष्ये उक्तं “वा वचनानर्थक्यम्” व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम्। एवमेव यदि समुदाये शक्तिः न स्यात् तदा धवखदिरौ, गोरथः, घृतघटः गुडधाना, इत्यादौ इतरेतरयोग-निष्क्रान्त युक्त पूर्ण मिश्राद्यर्थो वाचनिको वाच्यः इति अतिगौरवं स्यादिति दूषणान्तरमप्युक्तं कौण्डभट्टेन, अयं भावः-धवश्च खदिरश्चेति वाक्ये चकारप्रयोगो भवति यदि अवयवशक्त्यतिरिक्तसमुदायशक्तिः न अङ्गीक्रियते तदा चशब्दस्य प्रयोगः प्राप्तस्तस्य लोपो विधेयः। एकार्थीभावपक्षे तु समुदायशक्त्यैव धवखदिरसाहित्यस्य प्रतीतिः भवति। अत एव कौण्डभट्टेन मूले उल्लिखितं-

चकारादि निषेधोऽथबहुव्युत्पत्तिभंजनम्।

कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः।¹

चकारादिः प्रयोगः कथं अवयवशक्तिवादिनां मते प्राप्तः कथञ्च तस्य निषेधः कर्तव्यः इति विषये मया पूर्वमेव उक्तम्। इदानीं बहुव्युत्पत्तिभञ्जनं तेषां व्यपेक्षावादिनां मते प्रदर्शनीयं वर्तते। अयं भावः चित्रगुः इत्यत्र चित्राऽभिन्नगो स्वामी अस्यार्थस्य प्रतीतिः भवति किन्तु समुदायशक्तिं विना स्वाम्यर्थस्य प्रतीतिः नैव जायते अतः समुदायशक्तिः स्वीकरणीया। न च तत्र लक्षणक्षया चित्राऽभिन्नगोस्वामी इत्यर्थस्य बोधः भविष्यति न समुदायशक्तिः आवश्यकी अस्मिन् पूर्वपक्षे प्राप्ते वैयाकरणैः अवान्तरपूर्वपक्षः उत्थापितः 'चित्रगुः' इत्यत्र कस्य पदस्य लक्षणा यदि चित्र पदस्य चित्रस्वामी इत्यर्थे लक्षणा चेत् चित्रस्वामी गौः इति बोधापत्तिः यदि अन्त्यपदस्य गोपदस्य गोस्वामिनि अर्थे लक्षण तदा गोस्वामी अभिन्न चित्रः इत्यन्वयबोधापत्तेः। चित्रपदार्थस्य गोपदार्थस्य वा लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र गवादेरन्वयायोगात् यतो हि चित्रपदस्य चित्रस्वामी तथा गोपदस्य गोस्वामी इत्यर्थः भवति लक्षणायाम् अत्र उभयोः अर्थयोः पदार्थैकदेशत्वेन अतः परस्परान्वयः न सम्भवति पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन इतिव्युत्पत्तिवशात् किन्तु अन्वयस्तु उभयोः पदार्थयोः मध्ये ईप्सितः वर्तते। न च चित्राऽभिन्ना गौः इति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं ता दृशगोस्वामी गोपदेन लक्ष्यते। तत्र गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमना विरहेण लक्षकत्वासम्भवात्। तत्र नैयायिकः कथयति 'चित्रगु' इत्यत्र गोपदस्यैव लक्षणा गोपदे लक्षणयां स्वत्वनिरूपित स्वामित्वरूपसाक्षात् शक्यसम्बन्धः वर्तते अन्यपदार्थेन सह। चित्रपदस्य तु गुणवाचित्वात् स्वसमावायिनिष्ठस्वत्वनिरूपितस्वामित्वरूपः परम्परात्मकः शक्यसम्बन्धः अन्यपदार्थेन सह विद्यते। शक्यसम्बन्धकृतं गौरवमादाय पूर्वपदस्य लक्षणां न स्वीकुर्मः अपितु उत्तरपदस्यैव लक्षणा स्वीक्रियते। उत्तरपदस्य लक्षणपक्षे शक्यसम्बन्धात्मकं लाघवमेव विनिगमकं विद्यते गोपदे लक्षणयां। 'चित्रगुः' इत्यादौ लक्षणासंभवेऽपि किन्तु प्राप्तोदकः इत्यादौ लक्षणया निर्वाहः नैव भवति। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिस्थलेषु लक्षणया अभीष्टार्थस्य लाभः नैव कर्तुं शक्यते। अथ च समुदायशक्त्यस्वीकारे बह्वीनां व्युत्पत्तीनां भङ्गापत्तिः दोषः आगच्छति। इदानीमेकमुदाहरणत्वेन प्राप्तोदकमिति लक्ष्यमादाय वयं विचारयामः। प्राप्तं उदकं यं इत्यर्थे प्राप्तोदकः अयं समस्तप्रयोगः भवति। अत्र समासेन 'उदककर्तृकप्राप्तिकर्म' इत्याकारकः समुदायशक्त्या बोधो भवति। वाक्येन तु यत्कर्मकप्राप्तिकर्म उदकम् इति बोधः जायते। व्यपेक्षावादिनां मते तु प्राप्त पदार्थस्य पूर्वम् उदकपदार्थे अभेदसम्बन्धेन अन्वयः भवति तेन प्राप्तिकर्त्रभिन्नो दकमिति बोधः भवति तदनन्तरम् तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानेन उदकपदस्य उदकसम्बन्धिनि इत्यर्थे लक्षणयां प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकसम्बन्धित्वेन ग्रामः प्रतीयते अतः लक्षणया अभीष्टार्थस्य लाभः भवितुमर्हति इति उच्यमाने वैयाकरणः कथयति लक्षणया नैव अभीष्टार्थः लभ्यते यतो हि लक्षणया प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकसम्बन्धित्वेन ग्रामः प्रतीयते न तु उदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वेन ग्रामः प्रतीयते। किन्तु अस्माकमभीष्टार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतः ग्रामः अयमेव विद्यते। सः तु उदकपदस्य लक्षणायामपि न भवति अतः समुदायशक्तिः आवश्यकी वर्तते। वैयाकरणानां मते तु प्राप्तोदकमिति समस्तस्य पदस्यैव उदककर्तृकप्राप्तिकर्म इत्यर्थे समुदायशक्तिः वर्तते अतः नास्ति काचित् समस्या। इदानीं प्राप्तोदकपदे बहुव्युत्पत्तिभञ्जनत्वमुपस्थाप्यते “प्राप्तैतिकप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरण-प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्राप्तिकर्मैति स्यात् अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय-व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः”² अनेन कौण्डभट्टीयमूलग्रन्थेन प्राथमिकः व्युत्पत्तिविरोधः उद्भाविताः वर्तते। अयमाशयः वर्तते अस्य ग्रन्थस्य प्राप्तोदकमित्यत्र घटकीभूतप्राप्तपदार्थः प्राप्तिक्रियाकर्तारूपः वर्तते। अत्र प्रपूर्वकाद् आप्धातोः गत्यर्थकर्मकश्लेषशीङ्स्थाऽसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च इति सूत्रेण कर्तरि क्तप्रत्ययः भवति। तस्यैव क्तप्रत्ययस्य कर्तृरुपाथस्य स्ववृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वसम्बन्धेन कर्मणि अर्थे लक्षणां स्वीकृत्य उदकस्य प्राप्तौ कर्तृतयाऽन्वयं कृत्वा उदकनिष्ठप्राप्तिकर्मत्वभीष्टार्थलाभः सञ्जायते अतः प्राप्तोदकः इत्यादौ अपि न समासशक्तिः स्वीकरणीया विद्यते। अस्य पक्षस्य खण्डनं व्युत्पत्ति विरोधत्वेन कृतं वर्तते यतो हि एका व्युत्पत्तिः वर्तते “समानाधिकरणनामार्थयोः अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन नान्वयः” अत्र प्राप्तोदकयोः समानविभक्तित्वेन समानाधिकरणत्वात् उभयोः नामार्थयोः अभेदान्वये सति उदकाभिन्नप्राप्तिकर्म इत्यनिष्टबोधापत्तिः प्रसज्यते। अत्र यदि नामार्थयोः अभेदान्वयं न स्वीकुर्मः तदा समानाधिकरणनामार्थयोः अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयः अनया व्युत्पत्त्या सह विरोधः अवश्यमेव

¹ प्रभाष्याख्या दपर्ण व्याख्या च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः

आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २८४

² प्रभाष्याख्या दपर्ण व्याख्या च समुल्लसितः वैयाकरणभूषणसारः

आदर्शग्रन्थमालाया द्वितीय पुष्पम् २८६

आगच्छति । एवमेव लक्षणयोपस्थापिते प्राप्तिकर्मणि घटकीभूते प्राप्त्यर्थे उदकस्य कर्तृत्वेनान्वयं स्वीकृत्य उदककर्तृकप्राप्तिकर्म अयमभिप्रेतार्थः लभ्यते इति उच्यते तदा “ नामार्थधात्वर्थयोः साक्षात् भेदेनान्वयः न भवति” अनया व्युत्पत्त्या सह विरोधः प्रसज्यते । यदि इमां व्युत्पत्तीं न स्वीकुर्मः तदा देवदत्तः पच्यते इत्यत्र देवदत्तस्य साक्षात् कर्तृत्वरूपभेदसम्बन्धेन पच्चात्वर्थपाकक्रियायामन्वयसम्भवेन देवदत्तः पच्यते इदं वाक्यमनन्वितार्थकमिति इष्टप्रवादानुपपत्तिः प्रसज्येत । कुतः अयं प्रवादः प्रचलति यत् इदं वाक्यमनन्वितार्थकं वर्तते तत्र इदमेव कारणं देवदत्तशब्दोत्तरं तृतीयाविभक्तिः नास्ति अतः देवदत्तस्य कर्तृत्वेन पाकक्रियायामन्वयासम्भवेन अत एव देवदत्तः पच्यते इदं वाक्यमनन्वितार्थकं सञ्जातं परन्तु प्राप्तोदकः ग्रामः इत्यत्र यथा उदकस्य प्राप्तिरुपधात्वर्थे कर्तृत्वेन अन्वयं स्वीकुर्वन्ति व्यपेक्षावादिनः तद्वत् देवदत्तः पच्यते इत्यत्रापि अन्वयसम्भवेन अनन्वितार्थकस्य वाक्यस्य प्रयोगापत्तिः व्यपेक्षावादिनां मते प्रसज्यते । इदानीं पुनः व्यपेक्षावादी आक्षिपति यदा उदकस्य प्राप्तिरुपधात्वर्थे कर्तृत्वेनान्वयं स्वीकुर्मः तदा एव नामार्थधात्वर्थयोः साक्षात् भेदेनान्वयः न भवति अनया व्युत्पत्त्या सह विरोधः आगच्छति । तिङन्तस्थलवत् प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य त्यागेन यदा प्राप्तपदार्थः कर्तृत्वविशिष्टप्राप्तिरूपः स्वीक्रियते तदनन्तरम् उदकस्य प्राप्तपदार्थविशेषणीभूते कर्त्तरि अभेदसम्बन्धेनान्वयं कृत्वा उदकाऽभिन्नकर्तृविशिष्टप्राप्तिः अयमर्थः सम्पद्यते तदनन्तरं प्राप्तिस्वच्छित्वेन ग्रामः लक्ष्यते । अतः उदकाभिन्नकर्तृविशिष्टप्राप्तिसम्बन्धिग्रामः इति अभीष्टार्थस्य लाभसम्भवेन नामार्थधात्वर्थयोः साक्षात् भेदेनान्वयः इति व्युत्पत्त्या अविरोधेन च समासे समुदायशक्तिः न स्वीकरणीया एतादृशे पूर्वपक्षे उपस्थिते सति कौण्डभट्टः उत्तरयति “प्राप्तेः धात्वर्थतया कार्थकर्तारं प्रति विशेष्यतायाः असंभवात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्याः एव नामार्थत्वेनोदकेन सममभेदान्वयवापत्तेश्च । अयमाशयः प्राप्तपदेन प्राधान्येन प्राप्त्यर्थस्य भानं नैव भवितुमर्हति यतो हि अत्र प्राप्तिरूपः प्रकृत्यर्थः कर्तृरूपः प्रत्ययार्थः तयोः मध्ये प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वेन कृदन्तस्थले भानस्वीकारेण प्राप्तेः प्राधान्येन भानं न जायते अतः उदकाभिन्नकर्तृत्वविशिष्टप्राप्त्यात्मकस्य अर्थस्य प्रधानत्वाभावेन कार्थकर्ता विशेषणत्वेन प्रकृत्यर्थप्राप्तौ न अन्वेति प्राप्तेः विशेष्यत्वाभावात् । तिङन्तस्थले प्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागे प्रमाणं वर्तते “ भावप्रधानमख्यातमिति” वचनं किन्तु कृदन्तस्थले प्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागे किञ्चित् प्रमाणं नोपलभ्यते । प्राप्तेः नामजन्यप्रतीतविशेष्यत्वात् प्राप्तेः सह उदकस्याभेदान्वयः भवेत् किन्तु तयोः द्रव्यक्रिययोः मध्ये अत्यन्तभेदादभेदान्वयः बाधितः वर्तते अतः अभेदान्वयवापत्तेः अस्य दोषस्य कः अभिप्रायः इदानीं टीकाकृद्भिः प्रदर्शितः अभिप्रायः वर्णयते नामजन्यप्रतीतविशेषणीभूतेन कर्त्रा सह उदकस्याभेदान्वयः सर्वथा असंभवीति अभेदान्वयवापत्तेः इत्यस्य विशेषणीभूतकर्त्रा सहोदकस्य अभेदान्वयबोधानापत्तेरित्यर्थः । एतावत्पर्यन्तं व्यपेक्षावादिनां मते बहुव्युत्पत्तीनां विरोधः वर्णितः अस्ति । अस्माकं मते तु समुदायशक्तिस्वीकारेण न तत्तद्व्युत्पत्तिविरोधः वर्तते यतो हि इमाः व्युत्पत्तयः भिन्नोपस्थितिविषये प्रवर्तन्ते । प्राप्तोदकः इत्यादिवत् अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिस्थलेषु व्यपेक्षावादिभिः समुदायशक्तिकल्पना अवयवशक्तित्यागश्च अभ्युपेयः विद्यते । अत एव श्रीमता कौण्डभट्टेन साधकान्तरत्वेन समर्थितः वर्तते अयं पक्षः ।

अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तर कल्पना । क्लृप्तत्यागश्चास्ति तव तत्किं शक्तिं न कल्पयेः ॥ अनया कारिकया सर्वत्र समासे अवयवशक्त्यतिरिक्तसमुदायशक्तेः समर्थनं कृतमस्ति । यथा प्राप्तोदकादौ अगत्या समुदायशक्तिकल्पना क्रियते तथैव सर्वत्र समासे सा विशिष्टशक्तिः स्वीकर्तव्या वर्तते । कुत्रचित् समासेविशिष्टशक्तिः कुत्रचित् अवयवशक्तिः इति अर्धजरतीयस्यानौचित्येन सर्वत्रैव समासे विशिष्टशक्तिः अवश्यमेव स्वीकरणीया विद्यते । समासे शक्त्यस्वीकारे एकः महान् दोषः आगच्छति प्रातिपदिकसंज्ञानापत्तिरूपः यतो हि अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् अनेन शास्त्रेण धातुभिन्नस्य प्रत्ययभिन्नस्य प्रत्ययान्ततदादिभिन्नस्य अर्थवतः शब्दस्वरूपस्य प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । समासे शक्त्यभावे अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा न भविष्यति तेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोः अस्य शास्त्रस्य समासस्थले अप्रवृत्तौ समासघटकीभूतसुपां लुक् न भवेत् यतो हि समासस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् प्रातिपदिकावयवभूतसुपः तेन शास्त्रेण लुग्विधानादिति भावः । अवयवशक्तिवादिनां मते समासस्य अवयवानामर्थवत्त्वेऽपि समुदायस्य अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा न जायते । अतः समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानार्थं समासे विशिष्टशक्तिः सर्वैरपि अङ्गीकरणीया वर्तते । कृततद्धितसमासाश्च अनेन सूत्रेण समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न कर्तुं शक्यते तत्रत्य समासग्रहणस्य भाष्यकृता नियमार्थत्त्वप्रतिपादनात् । अत एव राज्ञः पुरुषः इत्यादिवाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भवति ।

निष्कर्षः

समासशक्तिः विषये वैयाकरणाः विशिष्टशक्तिपक्षमेव स्वीकुर्वन्ति । अवयवशक्तिपक्षे बहुव्युत्पत्तिभङ्गापत्त्यात्मकाः दोषाः समागच्छन्ति एवमेव समासे शक्त्यस्वीकारे समस्तपदानां प्रातिपदिकत्वानापत्तिरूपः महान् दोषः आगच्छति । अतः कौण्डभट्टेन व्यपेक्षावादिनां मतं समासशक्तिविषये निराकृतमस्ति ।

जैनवृत्तिस्वरूपविमर्शः

डा. बिपिन कुमार झा¹ डा. दीपिका दीक्षित²

शोधसारः

जैनदर्शने शब्दाः केवलं संचारस्य माध्यमरूपे नास्ति, अपितु ज्ञानप्राप्तेः तत्त्वचिन्तनस्य च महत्त्वपूर्णसाधनरूपे गृह्यते। शब्दानां सामर्थ्यं तदर्थं च अवगन्तुं जैनदार्शनिकपरम्परा अनेकान्तवाद, स्याद्वाद, नयवाद-इत्यादीनां सिद्धान्तानाम् आश्रयं लभते। अपि च वृत्तिः अपि एतद्वदेव शब्दानां व्याख्यानं महत्त्वपूर्णतत्त्वं स्थानं प्राप्नोति। जैनदर्शने शब्दार्थयोः सम्बन्धः अनेकान्तवादस्य सिद्धान्तात् परिलक्षितः भवति। कश्चिदपि शब्दः पूर्णतया सत्यम् असत्यं वा न भवति, अपितु तस्य अर्थः सन्दर्भानुगुणं परिवर्तयितुं शक्नोति। उदाहरणतया "शुद्धात्मा" आत्मनः शाश्वतस्वभावानुसारेण एतत् वचनं सत्यम्। "आत्मा बन्धने अस्ति" एतत् वचनं व्यावहारिकदृष्ट्या सत्यमपि भवितुं शक्नोति।

जैनदर्शने शब्दाः शब्दमात्रं न अपितु ज्ञानप्राप्तेः साधनं भवन्ति। शब्दशक्तेः त्रयः प्रकाराः अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना चापि जैनदर्शने महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति। वृत्तिः शब्दानां भिन्नार्थानां स्पष्टीकरणे सहाय्यं विदधाति। अनेकान्तवादप्रभृति शब्दव्याख्यायाः बहुपक्षीयं दृष्टिकोणं प्रददाति। अतः जैनदर्शने शब्दप्रवृत्तिप्रयोगः केवलं भाषायाम् एव सीमितः नास्ति, अपितु दर्शनं मोक्षमार्गं च नेतुम् अपि महत्त्वपूर्ण साधनम् अस्ति।

कुञ्जिशब्दाः- जैनदार्शनिकपरम्परा अनेकान्तवाद, स्याद्वाद, नयवाद, वृत्तिः।

संस्कृतवाङ्मये विविधेषु स्थलेषु भाषायाः महत्त्वं पूर्वाचार्यैः प्रकटितम्- यथा हि ब्रह्म विष्टितं तावती वाक् (ऋग्वेदे)। वागर्थप्रतिपत्तये, जगतः पितरौ बन्दे पार्वतीपरमेश्वरी (रघुवंशे)। इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्, यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते (काव्यादर्श), समसर्वगुण सन्तौ सुहृदाविव संगतौ, परस्परस्य शोभा शब्दार्थेषु भवति यथा। एभिः वचनैः भाषायाः महत्त्वं स्पष्टीकृतवन्तः आचार्याः। एभिः उद्भूतैः संस्कृतभाषायाः वाक्यानां च प्रचलनं तस्य दिव्यत्वं च दर्शितम् अस्ति। वाचां शक्तिः विस्तारश्च ब्रह्मणः शक्ति इव विस्तृता अस्ति। एतेन ज्ञायते यत् वाक्यानां सीमा नास्ति; सम्पूर्णे विश्वे प्रसृतम् अस्ति। वैदिकपरम्परायामपि वाग्वैभवं दृश्यते ऋग्वेदादिषु वेदेषु वाक् (सरस्वती) ज्ञानसृष्टेः मूलशक्तिः इति मन्यते। वाचां चत्वारः स्तराः वर्णिताः सन्ति - परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी च। इत्थं वाचां शक्तिः असीममिता अस्ति, सा च सम्पूर्णे विश्वे विस्तृता अस्ति। अस्मान् चिन्तयितुम् अवगन्तुं च शक्तिं ददाति, येन समग्रसृष्टेः ज्ञानं सम्भवं भवति।

शब्दार्थः तत्सम्बन्धश्च

भाषाविषयिणी चर्चा मानवसभ्यतायाः आरम्भतः एव विविधरूपेषु दरीदृश्यते। भाषाविचारस्य इतिहासः अतीव प्राचीनः अस्ति तथा च दर्शनशास्त्रेण, व्याकरणेन, मनोविज्ञानेन, समाजशास्त्रेण च गभीररूपेण सम्बद्धः अस्ति। भाषायाः उत्पत्तिः, संरचना, प्रभावः च विभिन्नासु सभ्यतासु, दार्शनिकपरम्परासु च विचारिताः सन्ति। भारते भाषाविचारः अत्यन्तसमृद्धः विस्तृतः च दृग्गोचरी भवति, यत्र वेदात् आरभ्य आधुनिकभाषाविज्ञानपर्यन्तं विविधस्तरयोः चर्चाः कृताः सन्ति।

शब्दशक्तिः वृत्तिश्च

शब्दशक्तिः शब्दस्य शक्तिः अर्थं बोधयति इति अर्थः। भाषाविज्ञानस्य काव्यशास्त्रस्य च एषः महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति। शब्दस्य तदर्थस्य च संबन्धस्थापनप्रक्रिया वृत्ति उच्यते। शब्दस्य प्रयोगे तस्य अर्थस्य बोधः प्रवृत्तिः इति कथ्यते। शब्दस्य अर्थसंप्रेषणशक्तिर्भवति शब्दशक्तिः तत्रैव वृत्तिः शब्दार्थयोः संबन्धस्थापनप्रक्रिया भवति। शब्दशक्तेः मुख्यभेदाः सन्ति- अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना च तत्रैव वृत्तेः प्रकाराः सन्ति- अभिधावृत्तिः, लक्षणावृत्तिः, व्यञ्जनावृत्तिः। स्वरूपविषये अपि पार्थक्यम् अस्ति शब्दशक्तिः शब्दस्य सामर्थ्यरूपा गुणरूपा वा भवति। वृत्तिः शब्दस्य तदर्थस्य च सम्बन्धं व्याख्यां प्रस्तौति। शब्दशक्तेः कार्यं शब्दस्य अर्थग्रहणप्रक्रिया संचालनमस्ति। वृत्तिः शब्दशक्तेः आधारेण अर्थस्य स्पष्टीकरणाय कार्यं करोति। उदाहरणम् गङ्गाशब्दस्य सामर्थ्यम् अस्ति शब्दशक्तिः। तत्रैव वृत्तिः 'गङ्गा' इत्यर्थः जलं, शुद्धिं, तीर्थेन सह संयोगप्रक्रियां वा बोधयति शब्दशक्तिः शब्दस्य अर्थग्रहणशक्तिः अस्ति, वृत्तिः तु शब्दस्य यथार्थस्य अवगमनप्रक्रिया वर्तते। शब्दशक्तिः भाषायाः मूलरूपं निर्धारयति, वृत्तिः अर्थस्य सन्दर्भं प्रयोजनं च स्पष्टयति। उभयम् अपि गहनतया सम्बद्धम् अस्ति, यतः शब्दानां शक्तिः केवलं वृत्तिद्वारा एव व्यक्ता भवति। शब्दशक्तिः शब्दार्थदर्पणम् इवास्ति, वृत्तिस्तु तस्य दर्पणस्य स्पष्टीकरणस्य विधिरिव।

शब्दशक्तेः महत्त्वम्

संस्कृतव्याकरण-दर्शन-वेदान्त-न्याय-जैन-बौद्ध-परम्परासु शब्दस्य सामर्थ्यस्य विशिष्टं स्थानमस्ति। शब्दसामर्थ्यं नाम शब्दशक्तिः। शब्दशक्तिः शब्दस्य तदर्थं बोधयितुं सामर्थ्यं निर्दिशति। संस्कृतव्याकरणे दर्शने च शब्दशक्तिः त्रिधा वर्तते। यदा शब्दस्य सामान्यार्थं मुख्यार्थं वा प्रयोगः भवति तदा अर्थावबोधे प्रयुक्ता भवति अभिधा शक्तिः। उदाहरणतया- गङ्गायाः तटे स्नानं करोमि। अत्र "गङ्गा" इत्यस्य आशयः

¹ सहायकाचार्यः, संस्कृत-वैदिकाध्ययनविभागः, BBAU केन्द्रीयविश्वविद्यालयः,

² सहायकाचार्यः, हिन्दू अध्ययनम्, IKS-Cell, CSU, मुख्यालयः, नवदेहली

भवति नदीविशेषः। यदा कश्चन शब्दः स्वस्य मुख्यार्थं विहाय अन्यं सम्बद्धम् अर्थं प्रकाशयति तदा लक्षणाशक्तिः उच्यते। उदाहरणतया- गङ्गायाम् घोषः अस्ति। अत्र "गङ्गा" इत्यस्य आशयः गंगाप्रवाहः नैव अपितु शीतत्वपावनत्वयुते गंगाते घोषः अस्ति। एवमेव व्यञ्जनाशक्तिर्भिन्ना भवति-यदा कश्चन शब्दः न तु प्रत्यक्षार्थं न त गौणार्थं प्रयुक्तः भवति, किन्तु किञ्चित् गुप्तं गहनतरं वा व्यङ्ग्यार्थं प्रकाशयति तदा तस्य व्याञ्जनशक्तिः प्रयुक्ता इति कथ्यते। उदाहरणतया "राजा सिंहासने उपविष्टः अस्ति।" अत्र "सिंहासनम् उपविष्टः" इति न केवलं उपवेशन क्रियायाः, अपितु शासनशक्तिं, अधिकारं च निर्दिशति।

भारतीयदार्शनिकपरम्परासु शब्दशक्तिमहत्वम्

वेदान्तदर्शने शब्दानां शक्तिः - वेदवचनानां शक्तिः अनन्तं नित्यं च मन्यते। शब्दब्रह्मसिद्धान्तः - वेदान्ते शब्दः ब्रह्मसाक्षात्कर्तुं साधनं मन्यते। "ॐ" इति शब्दशक्तेः उच्चतमं रूपं मन्यते। न्यायदर्शने प्रत्यक्षम्, अनुमानम् आप्तवचनं च प्रमाणत्वेन स्वीकृतानि सन्ति। गौतमऋषेः न्यायसूत्रेषु शब्दः प्रमाणत्वेन अस्ति तस्य शक्तिः तर्कस्य आधारत्वेन व्याख्याता अस्ति। मीमांसादर्शने शब्दसामर्थ्यस्य विशिष्टं स्थानं ददति आचार्याः विशिष्य वाक्यविन्यासे। मीमांसायां वेदवचनं परमाधिकारं मन्यते, यतः ते न ईश्वरेण वा केनचित् मानवेन वा प्रकाशिताः, अपितु वेदैः एव प्रकाशिताः। बौद्धदर्शने शब्दाः केवलं भ्रमाः (अव्यक्ताः) इति मन्यन्ते यतो हि ते वस्तुनां पूर्णं वास्तविकतां प्रकाशयितुं न शक्नुवन्ति। तथागतबुद्धः अवदत् यत् शब्दाः केवलं सूचकाः एव सन्ति, ते एव परमसत्यं प्रति नेतुम् न शक्नुवन्ति। शून्यवादस्य मतमस्ति यत् शब्दानां शक्तिः सीमितं भवति, ते केवलं व्यावहारिकस्तरस्य एव सत्यं भवन्ति। जैनदर्शने शब्दः श्रुतज्ञानस्य मुख्यस्रोतत्वेन अङ्गीकृतः वर्तते। अनेकान्तवादमाश्रित्य शब्दानां भिन्न-भिन्न-प्रसङ्गेषु भिन्न-भिन्नार्थाः भवितुम् अर्हन्ति। शब्दस्य यथार्थः आशयः सन्दर्भं दृष्टिकोणं च विचार्य एव अवगन्तुं शक्यते।

जैनागमे वाच्यार्थः व्यञ्जना चेति

शब्दः, अर्थः, ज्ञानरूपाः पदार्थाः त्रिविधाः भवन्ति। कस्यापि वस्तुनः त्रिधा विभाजनं कर्तुं शक्यते - बुद्धिः (ज्ञानम्), शब्दः, अर्थः च।¹ जीवाख्यं वस्तु, 'जीव' शब्द तथा जीवसम्बन्धी ज्ञानम्, एतत्-पदत्रयम् अविचारसिद्धम् अस्मिन् लोके, तेषां सिद्ध्यर्थं किमपि विशेषं चिन्तनं कर्तुं आवश्यकता नास्ति।² त्रिधा भेदितः कालः अर्थात् शब्दः, ज्ञानम् अर्थश्च अभिधेयः अस्ति।³ एवमेव शब्दस्य अर्थः लिङ्गस्य च संख्यायाः पर्यायाद् भिन्नः, व्यक्तिः, ग्रहः, भेदः वर्तमानमात्रात् भिन्नः न च शब्दभेदः न च अर्थभेदः परस्परं भिन्नः। व्यञ्जनभेदेन वास्तुभेदध्यवसायिनो व्यञ्जननयः। अर्थपर्याय-व्यञ्जनपर्यायभेदरूपैः लिङ्गसंख्या कालप्रकरणसमुग्रोपग्रहाभ्यां अभेदैः वर्तमानकालवस्तुमात्रज्ञापकाः ये त सन्ति नयाः। अत्र शब्दभेदात् अर्थान्तरं न अभिप्रेतम्। अनुदात्तभेदाधारितं वस्तुभेदं निर्धारयति यः नयः सः व्यञ्जना इति कथ्यते।⁴

जैनागमे वृत्तिः

आचार्यपरम्परातः सम्प्राप्तः मूलसिद्धान्तः आगम् इति कथ्यते। यद्यपि जैनागमः मूलरूपेण अतीव विस्तृतः अस्ति तथापि तस्य अधिकांशः भागः कालकवलिताः सञ्जाताः। तस्य आगमस्य महत्त्वं न तस्य शब्दावलीना अपितु अर्थव्यञ्जनात् महनीयमस्ति। अतः उपचारमात्रेण शब्दनिर्माणं आगम् इति उच्यते। यद्यपि शब्दस्य अर्थः कालेन प्रदेशेन च परिवर्तते तथापि तस्य अर्थः समानः एव तिष्ठति अत एव आगमः सनातनः इति उच्यते। यद्यपि शब्दनिर्माणदृष्ट्या पौरुषं तथापि नित्यार्थतः अपौरुषेयत्वम्। आगमस्य अधिकांशरचना सूत्रेषु एव संजाता यतोहि सूत्रद्वारा अल्पेषु शब्देषु बहुविधम् अर्थं प्रसारयितुं शक्यते। तद्व्याख्यानाय परवर्तिविद्वांसः भाष्याणि लिखितवन्तः। तानि भाष्याणि अपि प्रामाणिकानि यतः तेषु समानमूलसूत्राणां सारं प्रस्तुतं भवति।

जैनागमेषु शब्दार्थसम्बन्धविषयविश्लेषणप्रक्रिया

शब्देषु अर्थप्रतिपादने सामर्थ्यं भवति। शब्दे तस्यार्थं च वाचकवाच्यशक्तिर्भवति। तस्मिन् सूचकत्वात् इदम् अस्य शब्दस्यार्थः इति ज्ञात्वा, तादृशज्ञानेन शब्दादिभिः वस्तुज्ञानं लभ्यते। यथा मेरुप्रभृतिवस्तुनि सन्ति अर्थात् मेरुशब्दोच्चारणेन जम्बूद्वीपमध्ये स्थितस्य मेरुशब्दस्य ज्ञानं लभ्यते। अन्यद्रव्याणि अपि तथैव वेदितव्यानि। उक्तम् अस्ति- सहजयोग्यता संकेतवशाद्धि शब्दादयो वस्तु प्रतिपत्तिहेतवः।⁵ **को नाम शब्दः?** प्रकृतशक्तिनिर्देशेन अर्थं बोधयति यत् तत् शब्द उच्यते। स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोध निबन्धनं शब्दः।⁶ **भिन्नशब्दानां भिन्नाः अर्थाः भवन्ति-** यदि शब्दभेदः अस्ति तर्हि अर्थान्तरं भवितुमर्हति। शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं भवितव्यम्।⁷ यदा शब्दभेदः भवति

1 श्लोकवार्तिक/२/१/५/६८/२७८/३३ उद्धृतम्- समन्तभद्रस्वामिनः वचनम् - बुद्धिशब्दार्थसंज्ञास्तास्तिषो बुद्धयादिवाचकाः।

2 राजवार्तिक ४/४२/१५/२५६/२५ जीवार्थो जीवशब्दो जीवप्रत्ययः इत्येतन्नित्यं लोके अविचारसिद्धम्।

3 पंचास्तिकाय/तात्पर्यवृत्ति/३/२/२४ शब्दज्ञानार्थरूपेण त्रिधाभिधेयतां समयशब्दस्य...।

4 धवला १/१,१,१/८६/१ तत्रार्थव्यञ्जनपर्यायैर्विभिन्नलिङ्गसंख्याकालकारक-पुरुषोपग्रहभेदैरभिन्नं वर्तमानमात्रं वस्त्वध्यवस्यन्तोऽर्थनयाः, न शब्दभेदानार्थभेद इत्यर्थः। व्यञ्जनभेदेन वस्तुभेदाध्यवसायिनो व्यञ्जननयाः।

5 परीक्षामुख परिच्छेद 3/100

6 स्याद्वादमंजरी 14/178/30

7 सर्वार्थसिद्धि 1/33/144

तदा अर्थभेदः अर्थात् वक्तव्यवस्तु निश्चितः।¹ शब्दभेदे ध्रुवोऽर्थभेद इति।² यावन्तः वक्तव्याः सन्ति तावन्तः शब्दाः सन्ति।³ संज्ञावानपदार्थप्रतिषेधः अस्ति चेत् निषेधव्यः। संज्ञिनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्यादृते क्वचित्।⁴ यावन्मात्राः शब्दाः तावन्मात्राः परमार्थाः भवन्ति।⁵ अर्थशब्दयोः वाच्यवाचकसम्बन्धः भवतीत्यपि निश्चप्रचम्।⁶ प्रश्नः - शब्दस्य अर्थस्य च सम्बन्धः नास्ति चेदपि कथम् अर्थस्य वाहकः भवेत्? उत्तरम् - प्रमाणं तस्यार्थेन सह सम्बन्धः नास्ति चेदपि कथं अर्थस्य उपभोक्तृत्वं भवितुमर्हति? सर्वे शब्दाः संख्यात्मकाः एव सन्ति। पदार्थानां तु पर्यायवाची संख्या असंख्याता अनन्तविविधा च। शब्दाश्च सर्वे संख्येया एव, द्रव्यपर्यायाः पुनः संख्येयाऽसंख्येयानन्तभेदाः।⁷ शब्दस्य अर्थः कालदेशानुसारेण व्याख्यातव्यः। स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोध निबन्धनं शब्दः।⁸

उपसंहृतिः

जैनपरम्परायां शब्दशक्तिः मुख्यतया ज्ञानस्य नानारूपेषु विशेषतः प्रमाणनययोः सन्दर्भे अवगम्यते। जैनपरम्परायां शब्दः सापेक्षतया दृष्टिपति आयाति, येन अन्येभ्यः भारतीयदर्शनेभ्यः भिन्ना स्थितिर्दृश्यते। जैनदर्शने शब्दानां सामर्थ्यं सापेक्षिकं सन्दर्भाधारितं च मन्यते। शब्दानां वास्तविकता बहुलवादी अस्ति, अतः सन्दर्भदृष्टिकोणानुसारेण तेषाम् अर्थस्य अवगमनं आवश्यकम्। शब्दाः केवलं ज्ञानस्य साधनं भवन्ति, परन्तु परमसत्यं प्राप्तुं तर्क-अनुभव-स्वाध्यायस्य आवश्यकता अस्ति। जैनदर्शने शब्दार्थयोः सम्बन्धः अन्यपरम्पराभ्यः भिन्नरूपेण वर्तते, शब्दानां केवलं प्रतीकात्मकत्वं, तेषां नियतः, शाश्वतः अर्थः नास्ति इति स्वीकृत्य एवं जैनधर्मे शब्दशक्तिविचारः अत्यन्तं सूक्ष्मं, सापेक्षतावादी, व्यावहारिकं च अस्ति, येन भाषायाः ज्ञानस्य च जटिलसम्बन्धस्य अवगमने महत्त्वपूर्णं योगदानं भवति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- वाल्मीकि. (n.d.). *रामायणम्*. (Gita Press Edition).
- व्यास, महर्षि. (n.d.). *महाभारतम्*. (Critical Edition, BORI).
- कालिदासः. (n.d.). *अभिज्ञानशाकुन्तलम्*. (Ed. & Trans. by M.R. Kale).
- भवभूति. (n.d.). *उत्तररामचरितम्*. (Ed. & Trans. by G.K. Bhat).
- बाणभट्टः. (n.d.). *कादम्बरी*. (Ed. by P.V. Kane).
- स्याद्वादमंजरी शेठ मणिलाल, बम्बई-१९७१
- श्लोकवार्तिके, सम्पा. सी कुंजुनु राजा, युनिवर्सिटी आफ् मद्रास, 1946.
- शब्दार्थमीमांसा, सम्पा. प्रभाती लाल शास्त्री, दिल्ली : अभिषेक प्रकाशन, 2009.

आधुनिक ग्रंथ एवं शोध

- Apte, V. S. (1965). *The Social and Moral Aspects of Sanskrit Drama*. Motilal Banarsidass.
- Kane, P. V. (1941). *History of Dharmashastra (Vol. II, Part I)*. Bhandarkar Oriental Research Institute.
- Altekar, A. S. (1959). *The Position of Women in Hindu Civilization*. Motilal Banarsidass.
- Sharma, R. (2011). *Feminine Sensibility in Sanskrit Literature*. DK Printworld.
- Mishra, R. (2006). *Women in Ancient Indian Literature*. Eastern Book Linkers.
- Joshi, L. (2020). *Reinterpreting Women in Classical Sanskrit Texts*. Oxford University Press.

¹ राजवार्तिक 1/6/5/34/18

² राजवार्तिक 1/33/10/98/31

³ आसमीमांसा 27

⁴ राजवार्तिक 1/6/5/34/18

⁵ कार्तिकेयानुप्रेक्षा 252

⁶ कषायपाहुड़ 1/13-14

⁷ राजवार्तिक 1/26

⁸ स्याद्वादमंजरी 14/179/29

सिद्धान्तशेखरीयक्षेत्रव्यवहारविमर्शः

दिनेशमोहनजोशी¹, गिरीशभट्टः बि², दिवाकरशर्मा³

शोधसारः

सिद्धान्तशेखर इति कश्चन सिद्धान्तज्यौतिषसम्बद्धो मौलिको ग्रन्थः श्रीपतिना विरचितः । श्रीपतिः (९९९ AD) प्राचीनभारतीयः प्रसिद्धो गणितज्ञः खगोलज्ञः फलितशास्त्रविच्चासीत् । धीकोटिकरणम्, गणिततिलकम्, सिद्धान्तशेखरः, ज्योतिषरत्नमाला इत्यादिग्रन्थान् स रचयामास । एतेषु ग्रन्थेषु सिद्धान्तशेखर अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः खगोलशास्त्रीय एवञ्च गणितशास्त्रीयो ग्रन्थ अस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे विंशतिः अध्यायाः सन्ति । तेषु त्रयोदशतम अध्यायो व्यक्तगणिताध्याय अस्ति । एतावत्पर्यन्तम् अस्मै ग्रन्थाय कस्यामपि भारतीयभाषायां पाश्चात्यभाषायां वा आधुनिकगणितरीत्या व्याख्या नोपलभ्यते । एतदर्थम् अस्माभिरस्य ग्रन्थस्य आधुनिकगणितदृष्ट्या संस्कृतव्याख्याकरणे प्रयासः क्रियमाण अस्ति । अस्मिन् शोधपत्रे अस्माभिर्व्यक्तगणिताध्यायस्य २६ तमश्लोकादारभ्य निरूपितस्य क्षेत्रव्यवहारस्य विषये आधुनिकगणितदृष्ट्या विमृष्टम् ।

कुञ्जिशब्दाः – क्षेत्रम्, त्रिभुजम्, वृत्तम्, चतुर्भुजम्, जीवा ।

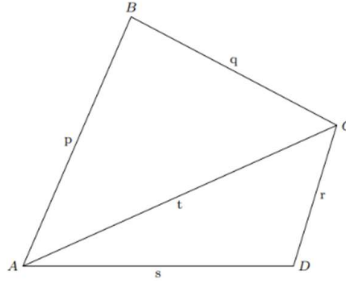
अक्षेत्रलक्षणम्

शरानना नित्यगतिश्चरार्धहता स्वयं वा समयोर्युतिः स्यात् ।⁴

चतुर्भुजायामखिलस्य वा स्यादवक्रबाहोरधिका भुजाच्चेत् ॥

ऊनः समो वेतरबाहुयोगो ज्ञेयं तदक्षेत्रमुदारधीभिः ।⁵

चतुर्भुजक्षेत्रस्य चतुर्षु भुजेषु त्रयाणां भुजानां योग अवशिष्टभुजस्य अपेक्षया अधिको भवति चेत् स अवशिष्टो भुज अवक्रबाहुरित्युच्यते । किन्तु चतुर्भुजक्षेत्रस्य चतुर्षु भुजेषु त्रयाणां भुजानां योग अवशिष्टभुजस्य अपेक्षया न्यूनो भवति चेत् अथवा अवशिष्टभुजेन समानो भवति चेत् स अवशिष्टो भुज अक्षेत्रम् इत्युच्यते ।

चित्रम् १ : अवक्रबाहोः अक्षेत्रस्य च लक्षणम्

चित्रम् १ मध्ये p, q, r, s भुजाः एवञ्च t कर्णः अस्ति । त्रिभुजस्य अतुल्यतासिद्धान्तेन (*Triangle Inequality rule*) अस्माभिः अवक्रबाहोः, अक्षेत्रस्य च परिभाषां निरूपयितुं शक्यते ।

अस्मिन् चतुर्भुजे ABC एवञ्च ACD त्रिकोणौ वर्तेते । ABC त्रिभुजे,

$$\begin{aligned} p + q &> t \\ p + q - t &> 0 \end{aligned}$$

$$q - t > -p$$

(१)

¹ मानविकी एवं समाजविज्ञानविभागः, भारतीयप्रौद्योगिकीसंस्थानम्, मुम्बई

² सिद्धान्तज्यौतिषशास्त्रे विद्यावारिधि(Ph.D)-शोधच्छात्रः, ज्योतिष-वास्तुविभागः

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

³ आचार्यतुरीयसत्राद्धम् (सिद्धान्तज्यौतिषशास्त्रम्), ज्योतिष-वास्तुविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः (आन्ध्रप्रदेशः)

⁴ सर्वेषामपि टीकाकाराणामभिप्रायेण पङ्क्तिरियं स्पष्टा नास्ति ।

⁵ सिद्धान्तशेखरः १३.२६-२७

$$-t = -(p + q) \quad (2)$$

एवञ्च ACD त्रिभुजे,

$$\begin{aligned} t + s &> r \\ t + s - r &> 0 \\ s - r &> -t \end{aligned} \quad (3)$$

(३) तमे समीकरणे (२) तमसमीकरणस्य उत्थापनेन,

$$\begin{aligned} p + q + s - r &> 0 \\ p + q + s &> r \end{aligned} \quad (4)$$

अनेन प्रकारेण श्लोकानुसारेण अवक्रबाहोर्निरूपणं जातम् ।

$$p + q + s \leq r \quad (5)$$

यदि समीकरणम् (५) सदृशी स्थितिः भवति चेत् एतद् अक्षेत्रम् इत्युच्यते ।

त्रिभुजचतुर्भुजयोः फलानयनम्

भुजसमादलं हि चतुःस्थितं निजभुजैः क्रमशः पृथगूनितम् ।

अथ परस्परमेव समाहतं कृतपदं त्रिचतुर्भुजयोः फलम् ॥¹

चतुर्भुजस्य सर्वेषां भुजानां योगस्यार्धं चतुर्षु स्थानेषु स्थाप्यम् । तत् यथाक्रमं चतुर्भुजस्य चतुर्भिः भुजैः हीनं कार्यम् । तदानीं यानि चत्वारि फलानि लभ्यन्ते तेषां घातस्य मूलं क्रियते तदा चतुर्भुजस्य क्षेत्रफलं समुपलभ्यते ।

एवञ्च त्रिभुजस्य त्रयाणां भुजानां योगस्यार्धं चतुर्षु स्थानेषु स्थाप्यम् । तेषु त्रिषु स्थानेषु स्थापितानि फलानि यथाक्रमं त्रिभुजस्य त्रिभिर्भुजैर्हीनानि कार्याणि । चतुर्थे स्थाने स्थापितं फलं तथैव स्थाप्यम् । एतेषां चतुर्णां फलानां घातमूलं त्रिभुजस्य फलं भवति ।

श्लोकानुसारेण समीकरणम् अधोनिर्दिष्टप्रकारेण लेख्यम् -

$$s = \frac{a + b + c}{2} \quad (6)$$

समीकरणम् (६) मध्ये s त्रिभुजस्य त्रयाणां भुजानां योगार्धं वर्तते । अस्य मानस्य प्रयोगः त्रिभुजस्य क्षेत्रफलानयनार्थं क्रियते । एतद्वारा त्रिभुजस्य क्षेत्रफलसाधनक्रमः समीकरणम् (७) मध्ये श्लोकानुसारेण त्रिभुजस्य क्षेत्रफलसाधनसूत्रं निरूपितमस्ति ।

$$A_{\Delta}(\text{त्रिभुजस्य क्षेत्रफलम्}) = \sqrt{(s - a)(s - b)(s - c)} \quad (7)$$

चतुर्भुजस्य सन्दर्भेऽपि s इत्यस्य ग्रहणं कृतमस्ति । चतुर्णां भुजानां योगार्धम् अत्र s रूपेण स्वीकृतमस्ति । अतः,

$$s = \frac{a + b + c + d}{2} \quad (8)$$

एतदुपयुज्य चतुर्भुजस्य क्षेत्रफलम् आनीयते । तद्यथा -

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.२८

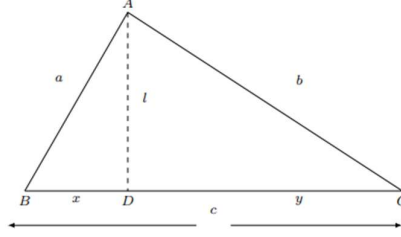
$$A_{\square}(\text{चतुर्भुजस्य क्षेत्रफलम्}) = \sqrt{(s-a)(s-b)(s-c)(s-d)} \quad (९)$$

त्रिभुजक्षेत्रे आबाधयोः लम्बस्य चानयनम्

बाहुवर्गविवरद्विनिघ्नभूक्तवर्जितयुते स्वभूदले ।

तेऽवधे हि भवतोऽवधाभुजावर्गजान्तरपदं तु लम्बकः ॥¹

त्रिभुजक्षेत्रे द्वौ भुजौ, भूमिश्चेति त्रय अवयवाः सन्ति । यो बाहुः त्रिभुजस्य आधारः स एव भूमिः । तत्र भूमिमानस्यार्धं स्थानद्वये स्थाप्यम् । भुजयोर्वर्गयोरन्तरं द्विगुणितभूमिमानेन भक्तं चेत् यत्फलं लभ्यते तत् एकत्र हीनम्, अपरत्र युतञ्च कार्यम् । ते आबाधे भवतः । आबाधा-भुजयोः वर्गान्तरपदं लम्बको भवति ।

चित्रम् २ : त्रिभुजक्षेत्रे आबाधयोः लम्बस्य चानयनम्

चित्रम् २ मध्ये, a, b बाहू, c भूः, एवञ्च l लम्बको वर्तते । अधः श्लोकानुसारेण त्रिभुजे आबाधयोः लम्बकस्य चानयनं कृतमस्ति । अत्र (१०), (११) इत्यनयोः समीकरणयोर्मध्ये A_1, A_2 आबाधे भवतः । एवञ्च (१२), (१३) इत्यनयोः समीकरणयोर्मध्ये मध्ये l लम्बकः वर्तते ।

$$A_1(\text{आबाधा}) = \frac{a^2 - b^2}{2c} - \frac{c}{2} \quad (१०)$$

$$A_2(\text{आबाधा}) = \frac{a^2 - b^2}{2c} + \frac{c}{2} \quad (११)$$

$$l(\text{लम्बकः}) = \sqrt{b^2 - A_1^2} \quad (१२)$$

अथवा

$$l(\text{लम्बकः}) = \sqrt{a^2 - A_2^2} \quad (१३)$$

अस्मिन् विषये प्रतिपादितेषु भारतीयेषु ब्रह्मगुप्तः प्रथमो भवति ।² जैनाचार्येण महावीरेणापि स्वकीये गणितसारसङ्ग्रहग्रन्थे एष विषयः प्रतिपादितः ।³ अधोनिर्दिष्टानि समीकरणानि महावीराचार्यस्य गणितसारसङ्ग्रहसम्बद्धानि वर्तन्ते । अत्रापि (१४), (१५) समीकरणयोः A_1, A_2 आबाधे भवतः । एवञ्च (१६), (१७) समीकरणयोः l लम्बको वर्तते ।

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.२९

³ गणितसारसङ्ग्रहः ७.४९

² ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः १२.२२

$$A_1(\text{आबाधा}) = \frac{1}{2} \left[c + \frac{(a+b)(a-b)}{c} \right] \quad (१४)$$

$$A_2(\text{आबाधा}) = \frac{1}{2} \left[c - \frac{(a+b)(a-b)}{c} \right] \quad (१५)$$

$$l(\text{लम्बकः}) = \sqrt{b^2 - A_1^2} \quad (१६)$$

$$l(\text{लम्बकः}) = \sqrt{a^2 - A_2^2} \quad (१७)$$

अनेन ज्ञायते यद् उभयोरपि सूत्रं समानमेवेति ।

चतुर्भुजस्य क्षेत्रफलसाधनम्

लम्बाहतं कुमुखयोगदलं फलं स्याद्

यद्वाऽखिलेष्वपि चतुर्भुजसंज्ञकेषु ¹

भूमि-मुखयोः अर्धं लम्बेन गुणितं चेत् चतुर्भुजस्य क्षेत्रफलं भवति ।

चित्रम् २ मध्ये, a मुखं, b भूमिः, एवञ्च h लम्बो भवति । श्लोकानुसारेण (१८) तमं समीकरणम् उपपद्यते । एतदेव चतुर्भुजस्य क्षेत्रफलानयने सूत्रं भवति ।

$$A_{\square}(\text{चतुर्भुजस्य क्षेत्रफलम्}) = \left[\frac{a+b}{2} \right] h \quad (१८)$$

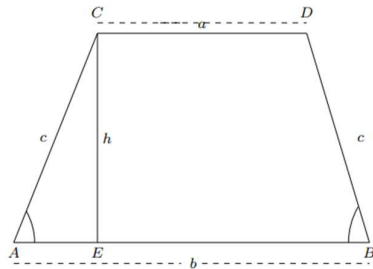
एतत्समीकरणं तृतीयचित्रेण उपपादितम् ।

त्रिभुजस्य स्पष्टक्षेत्रफलसाधनम्

द्वाभ्यां हता वसुमती त्रिभुजे विनिम्ना

लम्बेन रू.....फलमागृणन्ति ²

भूमिः द्वाभ्यां विभक्ता लम्बकेन गुणिता चेत् त्रिभुजस्य स्पष्टं क्षेत्रफलं भवति ।

चित्रम् ३ : त्रिभुज-चतुर्भुजयोः क्षेत्रफलानयनम्

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.३०a

² सिद्धान्तशेखरः १३.३०b

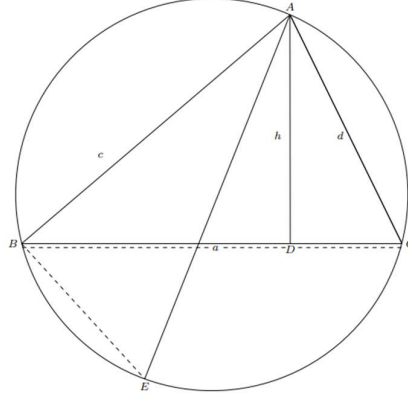
$$A_{\Delta}(\text{त्रिभुजस्य क्षेत्रफलम्}) = \frac{b}{2} \times h \quad (१९)$$

(१९) तमे समीकरणे b भूमिः, h लम्बको भवति ।

त्रिभुजक्षेत्रस्य हृदयरज्जुसाधनम्

त्रिबाहुनः पार्श्वभुजावधार्ध लम्बेन भक्तं हृदयस्य रज्जुः ¹

त्रिभुजक्षेत्रस्य पार्श्वस्थयोः भुजयोः घातार्ध लम्बकेन भक्तं चेत् हृदयरज्जुः² भवति ।

चित्रम् ४ : त्रिभुजक्षेत्रस्य हृदयरज्जुसाधनम्

चित्रम् ४ मध्ये, AE व्यासः ($AE = 2r$) स्वीकृतः । $\triangle AEB$, $\triangle ACD$ समानौ भवतः । अतः अनुपातेन,

$$\begin{aligned} \frac{AB}{AE} &= \frac{AD}{AC} \\ \frac{AB}{2r} &= \frac{AD}{AC} \\ AB \times AC &= 2r \times AD \\ 2r &= \frac{AB \times AC}{AD} = \frac{cd}{h} \end{aligned}$$

$$r(\text{हृदयरज्जुः}) = \frac{cd}{2h} \quad (२०)$$

(२०) तमे समीकरणे c , d भुजे भवतः । h लम्बो भवति ।

अन्येन प्रकारेणापि त्रिभुजस्य हृदयरज्जुः साधनं कर्तुं शक्यते । एतदर्थम् अस्मभ्यं लम्बकस्य (h) ज्ञानम् अपेक्षितम् ।

चित्रम् ४ अनुसारेण लम्बकम् अधोनिर्दिष्टप्रकारेण (२१) तमं समीकरणं प्राप्यते –

$$\begin{aligned} A_{\Delta}(\text{त्रिभुजस्य क्षेत्रफलम्}) &= \frac{1}{2} \times a \times h \\ 2A_{\Delta} &= a \times h \end{aligned}$$

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.३१a

² हृदयरज्जुर्नाम circumradius (कर्णः) ।

$$h \text{ (लम्बकः)} = \frac{2A_{\Delta}}{a} \quad (21)$$

अत्र (२०) तमे समीकरणे (२१) तमसमीकरणस्योत्थापनेन,

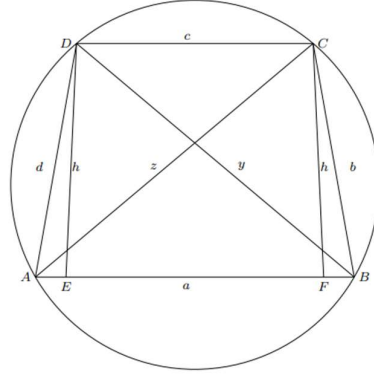
$$r \text{ (हृदयरज्जुः)} = \frac{cd}{2} \times \frac{a}{2A_{\Delta}} = \frac{adc}{4A_{\Delta}} \quad (22)$$

इति (२२) तमं सूत्रम् उपपद्यते । एतदेव त्रिभुजस्य हृदयरज्जुसाधनस्य द्वितीयं सूत्रं भवति ।

समचतुर्भुजस्य (Cyclic quadrilateral with equal sides) हृदयरज्जुसाधनम्

चतुर्भुजेषु श्रुतिपार्श्वबाहुवधस्य चार्धं खलु लम्बभक्तम् ॥¹

चतुर्भुजक्षेत्रे कर्णस्य पार्श्वबाहोश्च घातस्य अर्धं लम्बेन विभक्तं चेत् हृदयरज्जुः लभ्यते ।

चित्रम् ५ – समचतुर्भुजस्य हृदयरज्जुसाधनम्

चित्रम् ५ मध्ये h लम्बकः, एवञ्च a, b, c, d भुजाः वर्तन्ते । इदानीं श्लोकानुसारेण (२३) तमं समीकरणम् उपपद्यते ।

$$r \text{ (हृदयरज्जुः)} = \frac{z \times b}{2h} = \frac{y \times d}{2h} \quad (23)$$

(२३) तमे समीकरणे y, z कर्णौ स्तः । एवञ्च b, d भुजौ स्तः । h लम्बक अस्ति ।

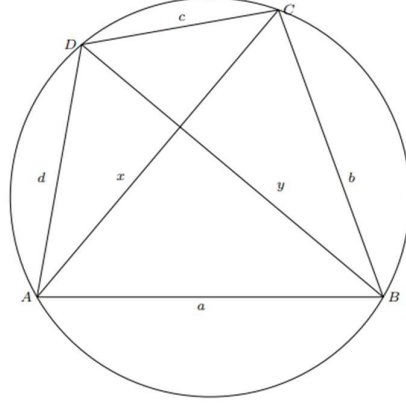
विषमचतुर्भुजस्य (Cyclic quadrilateral with unequal sides) हृदयरज्जुसाधनम्

अतुल्यबाहोः प्रतिबाहुबाहुवर्गैक्यमूलस्य दलं हि यद्वा ॥²

विषमबाहुचतुर्भुजस्य प्रतिबाहोः बाहोश्च वर्गयोगमूलस्य अर्धं हृदयरज्जुः भवति ।

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.३१ b

² सिद्धान्तशेखरः १३.३२a

चित्रम् ६ – विषमचतुर्भुजस्य हृदयरज्जुसाधनम्

चित्रम् ६ मध्ये a, b, c, d विषमचतुर्भुजस्य भुजा वर्तन्ते । अनयोः प्रयोगेण श्लोकानुसारेण अधोनिर्दिष्टेन

(२४) तमसमीकरणमाध्यमेन हृदयरज्जोः साधनं प्रकारद्वयेन करिष्यते ।

$$\begin{aligned} \text{हृदयरज्जुः } (r) &= \frac{1}{2} \sqrt{a^2 + c^2} \\ &\text{अथवा} \\ &= \frac{1}{2} \sqrt{b^2 + d^2} \end{aligned} \quad (२४)$$

हृदयरज्जुद्वारा व्याससाधनम्

द्वाभ्यां हताऽसौ हृदयस्य रज्जुर्व्यासो बहिर्वृत्तभवः प्रदिष्टः ॥¹

हृदयरज्जुः (त्रिज्या) द्वाभ्यां गुणिता बहिर्वृत्तस्य (त्रिभुजोपरिगतस्य चतुर्भुजोपरिगतस्य वा वृत्तस्य) व्यासो भवति ।

(२५) तमे समीकरणे d व्यासः अस्ति । अन्यत्सर्वं स्पष्टम् ।

$$r \times 2 = d \quad (२५)$$

द्वितुल्यबाहुचतुर्भुजस्य सर्वसमावरचतुर्भुजस्य च कर्णसाधनम्

द्वितुल्यबाहोश्च चतुर्भुजेषु स्यातां श्रुती सर्वसमावरेषु ।

बाहुप्रतीबाहुवधैक्यमूलमतुल्यबाहोरधुना प्रवक्ष्ये ॥²

द्वितुल्यबाहुचतुर्भुजस्य (समानान्तरचतुर्भुजस्य) सर्वसमावरचतुर्भुजस्य (वर्गक्षेत्रस्य) च बाहु-प्रतिबाहुघातयोगमूलं कर्णो भवति ।

चित्रम् ५ अनुसारेण द्वितुल्यबाहुचतुर्भुजस्य कर्णसाधनं क्रियते । चित्रे BD कर्ण अस्ति । तस्य साधनम् अधोनिर्दिष्टप्रकारेण क्रियते –

$$\begin{aligned} BD^2 &= DE^2 + BE^2 \\ &= (AD^2 - AE^2) + BE^2 \\ &= d^2 - \left[\frac{(a-c)}{2} \right]^2 + \left[\frac{(a+c)}{2} \right]^2 \\ &= d^2 + a.c \end{aligned}$$

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.३२b

² सिद्धान्तशेखरः १३.३३

चित्रम् ५ मध्ये $b = d$ अस्ति । अतः, $d^2 = b^2$ इत्यपि लेखितुं शक्यते । अनेन,

$$BD = y = \sqrt{b^2 + a \cdot c} \quad (२६)$$

भवति ।

विषमचतुर्भुजस्य कर्णानयनम्

कर्णान्तरसंश्रितभुजाहतिसंयुतिर्या
भक्ता परस्परमसौ गुणयेद् द्विधा ताम् ।
युत्या भुजप्रतिभुजावधयोः पदे तु
कर्णाविमौ हि विषमाख्यचतुर्भुजस्य ॥^१

विषमबाहुचतुर्भुजस्य उभयपार्श्वे कर्णाश्रितौ यौ भुजौ भवतस्तयोर्भुजयोः पृथक् पृथक् घातौ कृत्वा तयोर्योगः कार्यः । एवम् अन्यकर्णस्यापि उभयपार्श्वस्थितयोः भुजयोरैक्यं कार्यम् । एवं सिद्धम् ऐक्यद्वयं परस्परं भाजितं कार्यम् । लब्धफलं भुज-प्रतिभुजयोः घातयोः युत्या गुणयेत् । तयोर्मूले विषमबाहुचतुर्भुजस्य कर्णौ स्याताम् ।

चित्रम् ६ मध्ये a, b, c, d भुजाः, x, y कर्णौ स्तः । श्लोकानुसारेण उभयोरपि कर्णयोः साधनम् अधोनिर्दिष्टयोः (२७), (२८) समीकरणयोः माध्यमेन प्रदर्श्यते -

$$AC = x = \sqrt{\frac{(ad + bc)}{(ab + cd)}(ac + bd)} \quad (२७)$$

$$BD = y = \sqrt{\frac{(ab + cd)}{(ad + bc)}(ac + bd)} \quad (२८)$$

वृत्तस्य परिधिसाधनम्

विष्कम्भवर्गे दशभिर्विनिघ्ने पदीकृते स्यात्परिधिः सुसूक्ष्मः ।^२

व्यासस्य वर्गं दशभिः सङ्गुण्य मूलं क्रियते चेत् सुसूक्ष्मः परिधिः समुपलभ्यते ।

$$\begin{aligned} c \text{ (परिधिः)} &= \sqrt{d^2 \times 10} \\ &= d\sqrt{10} \\ &= 2r\sqrt{10} \end{aligned} \quad (२९)$$

(२९) तमे समीकरणे c परिधिः, d व्यासः, r व्यासार्धं वर्तते । शेषं स्पष्टम् । बहुषु गणितग्रन्थेषु $\sqrt{10} = \pi$ इति निर्दिष्टमस्ति । यदि एतदेव मानम् अस्माभिः (२९) तमे समीकरणे स्थाप्यते तर्हि $2\pi r$ इति भवति । एतदेव सूत्रम् अर्वाचीनगणिते वृत्तस्य परिधिसाधनार्थं प्रयुज्यते । π विषये अधिकं ज्ञातव्यं तर्हि हिन्दीभाषायां प्रकाशितं “भारत में π का क्रमिक विकास” इति शोधपत्रम् अनुसरणीयम् ।^३

^१ सिद्धान्तशेखरः १३.३४

^२ सिद्धान्तशेखरः १३.३५a

^३

<https://www.ijtsrd.com/mathematics/other/50621/%C F%80-evolution-of-in-india/dinesh-mohan-joshi>

वृत्तस्य क्षेत्रफलानयनम्

विष्कम्भवर्गस्य चतुर्थभागवर्गाद्दशगुणाच्च पदं फलं स्यात् ॥¹

विष्कम्भवर्गस्य (व्यासवर्गस्य) चतुर्थांशस्य वर्गं दशभिः सङ्गुण्य मूलं क्रियते चेत् वृत्तस्य क्षेत्रफलं समुपलभ्यते ।

(३०) तमे समीकरणे A_c वृत्तस्य क्षेत्रफलमस्ति । d व्यासः, r व्यासार्धम् अस्ति । श्लोकानुसारेण अस्मिन् समीकरणे वृत्तस्य क्षेत्रफलसाधनं प्रदर्शितम् ।

$$\begin{aligned} A_c(\text{वृत्तस्य क्षेत्रफलम्}) &= \sqrt{\left(\frac{d^2}{4}\right)^2 \times 10} = \frac{d^2}{4} \sqrt{10} \\ &= \frac{d \times d}{2 \times 2} \times \sqrt{10} = \left(\frac{d}{2}\right)^2 \times \sqrt{10} \\ &= r \times r \times \sqrt{10} = \sqrt{10} r^2 \end{aligned} \quad (३०)$$

वृत्तस्य ज्यासाधनम्

वृत्तव्यासादिष्टबाणोननिम्नाद्वेदैः क्षुण्णाद् यत्पदं ज्या भवेत्तत् ॥²

वृत्तव्यासात् शरं (उत्क्रमज्यां) संशोध्य चतुर्गुणितशरात् सङ्गुण्य मूले गृहीते सति ज्यामानं प्राप्यते ।

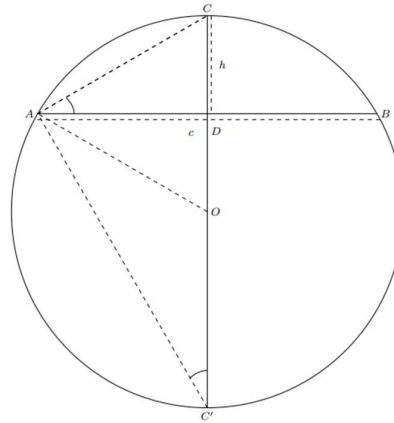
$$c(\text{ज्या}) = \sqrt{4h(d-h)}$$

चित्रम् ७ मध्ये त्रिभुजे ADC' एवं CDA समाने स्तः । अतः अनुपातेन अधोनिर्दिष्टप्रक्रियाद्वारा ज्यासाधनं कृतम् –

$$\begin{aligned} \frac{CD}{AD} &= \frac{AD}{C'D} \\ \frac{h}{c} &= \frac{c}{2} \\ \frac{c^2}{4} &= h(d-h) \end{aligned}$$

$$c(\text{ज्या}) = \sqrt{4h(d-h)} \quad (३१)$$

(३१) तमे समीकरणे h बाणः, d वृत्तव्यासः एवञ्च c ज्या वर्तते । अतः सिद्धम् ।

चित्रम् ७ – चाप-शर-ज्या-व्यासादीनां साधनम्

शरसाधनम्

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.३५b

² सिद्धान्तशेखरः १३.३७a

वृत्ते जीवाव्यासकृत्योर्विशेषान्मूलं प्रोह्य व्यासतोऽर्धं शरः स्यात् ॥¹

व्यासवर्गात् ज्यावर्गं संशोध्य मूलं गृहीत्वा तस्य अर्धं कार्यम् । तदानीं यत्फलं लभ्यते तत् व्यासात् शोध्यते चेत् शरः (उत्क्रमज्या) समुपलभ्यते ।

$$\begin{aligned} h (\text{शरः}) &= d - \frac{\sqrt{d^2 - c^2}}{2} \\ &= d - \sqrt{\frac{(d+c)(d-c)}{2}} \end{aligned} \quad (३२)$$

अत्र शरसाधनेऽपि चित्रम् ७ इत्यस्य उपयोगः कृतः । (३२) तमे समीकरणे d व्यासः अस्ति, c ज्या अस्ति ।

व्याससाधनम्

जीवार्धवर्गे शरवर्गयुक्ते शरोद्धृते व्यासमुशान्ति वृत्ते ।²

जीवायाः अर्धस्य वर्गं शरवर्गेण संयोज्य शरमानेन विभज्यते तदा व्यासमानं समुपलभ्यते ।

(३३) तमं समीकरणं श्लोकानुसारेण प्रतिपादितमस्ति । समीकरणे d व्यासः, c जीवा, h शर अस्ति ।

$$d (\text{व्यासः}) = \frac{\left(\frac{c}{2}\right)^2 + h^2}{h} \quad (३३)$$

37 तमे श्लोके c (ज्या) = $\sqrt{4h(d-h)}$ सूत्रं स्वीकृतमस्ति । अनेन अधः (३३) तमसमीकरणस्य उपपत्तिः प्रतिपादिता । अत्र,

$$\begin{aligned} d - h &= \frac{c^2}{4h} \\ c^2 &= 4h(d-h) \\ \frac{c^2}{4} &= h(d-h) \\ &= hd - h^2 \\ \frac{c^2}{4} + h^2 &= hd \\ d (\text{व्यासः}) &= \frac{\frac{c^2}{4} + h^2}{h} \end{aligned} \quad (३४)$$

इति सिद्धम् ।

मिथश्छिन्नयोर्वृत्तयोः शरसाधनम्

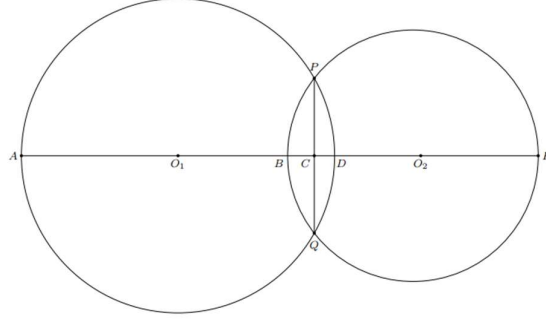
व्यासौ तथा ग्रासविहीननिघ्नौ ग्रासोनयुत्या विहृतौ शरौ स्तः ॥³

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.३७b

³ सिद्धान्तशेखरः १३.३८b

² सिद्धान्तशेखरः १३.३८a

ययोर्वृत्तयोर्मिथः छेदनं भवति तयोर्वृत्तयोर्व्यासौ ग्रासप्रमाणेन पृथक् पृथक् संशोध्य ग्रासप्रमाणेनैव सङ्गुण्यते चेत् यत्फलं लभ्यते तदुभयोर्वृत्तयोर्ग्रासोनव्यासप्रमाणयोर्योगेन विभज्यते तदा तयोर्वृत्तयोः शरौ पृथक् पृथग्भवतः ।

चित्रम् ८ - मिथः छिन्नयोः वृत्तयोः शरसाधनम्

चित्रम् ८ मध्ये AD , BE वृत्तयोर्व्यासौ भवतः । BD ग्रासो वर्तते । श्लोकानुसारेण (३५), (३६) समीकरणे उपपद्येते । अनयोः समीकरणयोः BC , CD शरौ स्तः ।

$$BC \text{ (शरः)} = \frac{(AD - BD) \times BD}{(AD - BD) + (BE - BD)} \quad (३५)$$

$$CD \text{ (शरः)} = \frac{(BE - BD) \times BD}{(AD - BD) + (BE - BD)} \quad (३६)$$

चापानयनम्

वर्गादिषोः षड्गुणिताच्च जीवावर्गेण युक्तात् पदमत्र चापम् ¹

शरवर्गं षड्भिः सङ्गुण्य ज्यावर्गेण संयोज्य मूले गृहीते सति चापमानं समुपलभ्यते ।

श्लोके यदुद्धृतं तद् आधुनिकरीत्या (३७) तमे समीकरणे प्रदर्शितम् ।

$$a \text{ (चापम्)} = \sqrt{6h^2 + c^2} \quad (३७)$$

अस्मिन् समीकरणे a चापम्, h इषुः एवञ्च c जीवा वर्तते । एतत् चित्रम् ७ मध्ये अवलोकयितुं शक्यते ।

प्रकारान्तरेण इषु(शर)साधनम्

ज्याचापवर्गान्तरतोऽङ्गभक्ताद्यद्वर्गमूलं तदिषोः प्रमाणम् ²

ज्या-चापवर्गान्तरं षड्भिः विभज्य मूले गृहीते सति इषोः प्रमाणम् लभ्यते ।

(३८) तमे समीकरणं श्लोक उद्धृतं गणितं प्रतिपादयति ।

$$h \text{ (इषुः)} = \sqrt{\frac{a^2 - c^2}{6}} \quad (३८)$$

अस्मिन् समीकरणे h इषुः, a चापं, c ज्या च वर्तते । अस्मिन् प्रसङ्गेऽपि चित्रम् ७ इत्यस्य प्रयोगः कृतः ।

ज्यासाधनम्

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.३९a

² सिद्धान्तशेखरः १३.३९b

धनुःकृतेर्बाणकृतिं विशोध्य रसाहतं मूलमपीह जीवा ।¹
चापवर्गात् षड्गुणितशरवर्गं संशोध्य मूले गृहीते सति जीवा समुपलभ्यते ।

$$c(\text{जीवा}) = \sqrt{a^2 - 6h^2} \quad (३९)$$

(३९) तमे समीकरणे c जीवा, a धनुः, h बाणो वर्तते । अस्मिन् प्रसङ्गेऽपि चित्रम् ७ अवलोकनीयम् ।
व्यासानयनम्

चापस्य वर्गार्धमिषोश्च कृत्या हीनं भवेद्व्यास इषुद्विभक्तः ॥²

चापवर्गार्धं शरवर्गेण संशोध्य द्विगुणितशरेण विभज्यते चेत् व्यासमानं समुपलभ्यते ।

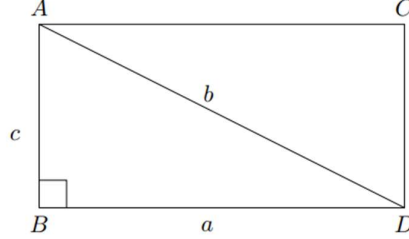
$$d(\text{व्यासः}) = \frac{\frac{a^2}{2} - h^2}{2h} \quad (४०)$$

(४०) तमे समीकरणे d व्यासः, a चापं, h शरः च वर्तते । अस्मिन् प्रसङ्गेऽपि चित्रम् ७ अवलोकनीयम् ।
चतुर्भुजस्य कोटिकर्णयोः साधनम्

इष्टा भुजा तत्कृतिरिष्टभक्तहीनार्धिता कोटिरसौ समेता ।

प्राग्भाजकेन श्रवणः सुधीभिर्जात्यायतक्षेत्रविधौ निरुक्तः ॥³

इष्टभुजवर्गम् इष्टसङ्ख्यया सम्भाज्य इष्टसङ्ख्यया ऊनीकृत्य अर्धाक्रियते तदा भुजः लभ्यते । इष्टभुजवर्गम् इष्टसङ्ख्यया सम्भाज्य इष्टसङ्ख्यया ऊनीकृत्य लब्धं फलम् अर्धाकृत्य इष्टसङ्ख्यां योज्यते तदा च कर्णः लभ्यते ।

चित्रम् ९ – चतुर्भुजस्य कोटिकर्णयोः साधनम्

चित्रम् ९ मध्ये a इष्टभुजः स्वीकृतमस्ति । चित्रे b कर्णः, एवं c भुज अस्ति । श्लोकानुसारेण अधोनिर्दिष्टप्रकारेण अनयोः साधनं कर्तुं शक्यते । (४१), (४२) समीकरणयोः n इष्टसङ्ख्या वर्तते । अतः श्लोकानुसारेण,

$$c(\text{भुजः}) = \frac{1}{2} \left[\frac{a^2}{n} - n \right] \quad (४१)$$

$$b(\text{कर्णः}) = \frac{1}{2} \left[\frac{a^2}{n} - n \right] + n \quad (४२)$$

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.४०a

² सिद्धान्तशेखरः १३.४०b

³ सिद्धान्तशेखरः १३.४१

एतत्सर्वं चित्रम् ९ मध्ये प्रदर्शितम् ।

जात्यत्रिभुजाभ्यां विषमचतुरस्रानयनम्

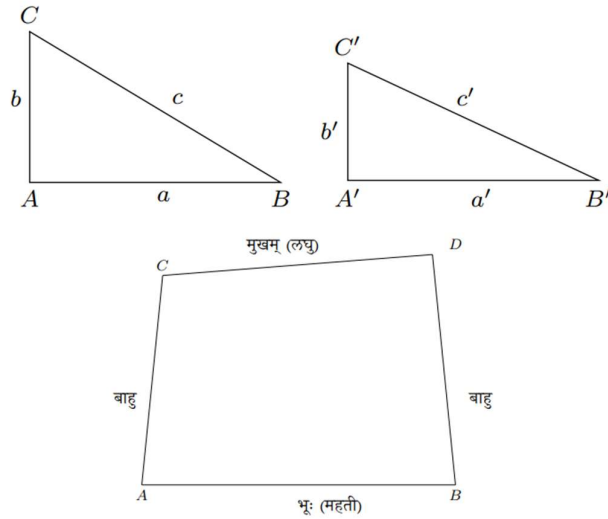
जात्ययोः श्रुतिहताः परस्परं क्षेत्रयोरिह हि बाहुकोटयः ।

तेषु भूमिरधिकोऽल्पको मुखं शेषकं तु विषमस्य दोर्द्वयम् ॥¹

द्वयोरजात्यत्रिभुजयोर्भुजकोटी परस्परं कर्णेन सह गुणनीयौ । तदानीं यदधिकं लभ्यते सः भुजः, यदल्पकं भवति तत् मुखम् । अवशिष्टं यद्भवति तद्भुजो भवति ।

$$\begin{aligned} c \times a' &= x \\ c \times b' &= x_1 \\ c' \times a &= x_2 \\ c' \times b &= x_3 \end{aligned}$$

(४३)

चित्रम् १० : जात्यत्रिभुजाभ्यां विषमचतुरस्रसाधनम्

(४३) तमे समीकरणे x, x_1, x_2, x_3 यत् प्राप्तं तेषु यस्य मानं सर्वाधिकं भवति तस्य नाम भूमिः, अल्पकं मुखम्, शेषौ भुजाविति । चित्रम् १० मध्ये एतत् स्पष्टतया दृश्यते ।

निष्कर्षः – भारतीयगणितपरम्परायाम् आर्यभट्टप्रभृतीनां नैकानाम् आचार्याणां योगदानं विद्यते । आचार्य आर्यभट्टः (४७६ AD) स्वकीये आर्यभटीयग्रन्थे गणितपादे क्षेत्रव्यवहारसम्बद्धं वृत्तक्षेत्रफलम्, विषमचतुरस्रादेः क्षेत्रफलम्, ज्यासाधम्, वृत्तपरिधि-व्यासप्रमाम्, ज्या-खण्डज्यावृत्तादिपरिकल्पना, शङ्कुच्छाया, कोटि-भुज-कर्ण-शरादीनां साधनप्रकारान् सङ्केपरूपेण प्रतिपादयामास । एवमेव आचार्यब्रह्मगुप्तेनापि (५९८ AD) चतुर्भुज-जात्यक्षेत्र-चतुरस्रोपरि वृत्तस्य व्यासज्ञानम्, त्रिभुजोपरि गतवृत्तस्य व्यासार्धज्ञानम्, विषमचतुर्भुजस्य कर्णसाधनम्, सूचीक्षेत्रम्, वृत्तपरिधिफलानयनम्, जीवाव्यासयोरानयनम्, ज्याव्यासाभ्यां शरानयनम् – इत्यादिविषयाः स्वकीयब्राह्मस्फुटसिद्धान्तग्रन्थे विवेचिताः । अस्माभिर्लक्षितं यत् ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य क्षेत्रव्यवहारस्य श्लोकोक्तविषयैस्सह श्रीपतेः क्षेत्रव्यवहारस्य विषयेषु साम्यं दृश्यते । अतः श्रीपतिना ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य अनुसरणं कृतं स्यादिति भाति । यद्यपि सिद्धान्तशेखर एको विशालो महत्त्वपूर्ण उपयोगी च ग्रन्थो वर्तते तथापि अस्य ग्रन्थस्य कृते कस्यामपि भारतीयभाषायां पाश्चात्यभाषायां वा समीचीना व्याख्या नोपलभ्यते । अत एव अस्माभिर्ग्रन्थस्यास्य

¹ सिद्धान्तशेखरः १३.४२

संस्कृतानुवाद आधुनिकगणितानुसारेण करणीय इति सङ्कल्पितः । अस्य ग्रन्थस्य क्षेत्रव्यवहारस्य संस्कृतानुवादेन सह आधुनिकगणितानुसारेण व्याख्या अस्माकं प्रथमं सोपानं भवति । शनैः शनैरस्य ग्रन्थस्य अन्येषाम् अध्यायानामपि व्याख्यानं कृत्वा प्रकाश्यते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. **सिद्धान्तसम्राट्**; ग्रन्थकर्ता – जगन्नाथसम्राट्, प्रथमसंस्करणम्, संस्करणवर्षम् – सा.यु.१९७६, प्रकाशनसंस्था – संस्कृतपरिषद्, सागरविश्वविद्यालयः, सागरम् (मध्यप्रदेशः)
2. **श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीतः सिद्धान्तशिरोमणिः – स्वोपज्ञवासनाभाष्यसंवलितो नृसिंहदैवज्ञकृतवार्तिकोपेतश्च**; सम्पादकः – डॉ.मुरलीधरचतुर्वेदः; तृतीयं संस्करणम्; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१०; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
3. **“ज्या-सिद्धान्तः” Formulas of Sine**; सम्पादकः – पं. शिवचरणशास्त्री; प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.२०१४; प्रकाशनसंस्था – राष्ट्रियसंस्कृतसाहित्यकेन्द्रम्, जयपुरम्
4. **सिद्धान्तसार्वभौमः – द्वितीयो भागः**, ग्रन्थकर्ता – मुनीश्वरः, प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.१९३५, प्रकाशनसंस्था – राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः, वाराणसी
5. **सिद्धान्ततत्त्वविवेकः – प्रथमो भागः**, ग्रन्थकर्ता – कमलाकरभट्टः, व्याख्याकारः – श्रीगङ्गाधरशर्मा, द्वितीयसंस्करणम्, संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१७, प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
6. **सिद्धान्तशेखरः**; ग्रन्थकर्ता – श्रीपतिः, व्याख्याकारः – सत्यदेवशर्मा, प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
7. **सिद्धान्तशिरोमणेरगोलाध्यायस्योपपत्तिः** – लेखकः – डॉ. प्रेमकुमारशर्मा, संस्करणम् – सा.यु.२००५, प्रकाशनसंस्था – नागप्रकाशनम्, नवदेहली
8. **अर्वाचीनं ज्योतिर्विज्ञानम्**; ग्रन्थकर्ता – श्रीरमानाथसहायः; प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.१९९६; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
9. **ज्योतिर्विज्ञानम्**; ग्रन्थकर्ता – धूलिपाल अर्कसोमयाजी; प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.१९६४; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
10. **म०म०बापूदेवशास्त्रिकृता सरलत्रिकोणमितिः**; सम्पादकः – पण्डितश्रीगोविन्दपाठकः; प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.२००२; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
11. **म०म० बापूदेवशास्त्रिकृता सरलत्रिकोणमितिः (संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्)**; व्याख्याकारः – पं.सत्यदेवशर्मा; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१२; प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी
12. **पं. बलदेवमिश्रकृता सरलत्रिकोणमितिः**; व्याख्याकारः सम्पादकश्च – डॉ. कमलाकान्तपाण्डेयः; प्रकाशनवर्षम् – सा.यु.२००७; प्रकाशनसंस्था – शारदासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी
13. **ज्योतिष-सिद्धान्त-मञ्जूषा**; ग्रन्थकर्ता – डॉ. विनयकुमारपाण्डेयः; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०२०; प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी
14. **मन्दशीघ्रफलसाधनसमीक्षा**; ग्रन्थकर्ता – विद्यावाचस्पतिः डॉ. रामजीवनमिश्रः; प्रथमसंस्करणम् – सा.यु.२००५; प्रकाशनसंस्था – ठाकुरप्रकाशनम्
15. **म.म.पं.सुधाकरद्विवेदिविरचितं दीर्घवृत्तलक्षणम्**; सम्पादको व्याख्याकारश्च – डॉ. चन्द्रमा पाण्डेयः; प्रथमसंस्करणम् – सा.यु.२००६; प्रकाशनसंस्था – शारदासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी
16. **सुराकान्तसङ्कलितः ज्योतिर्विज्ञानशब्दकोषः**; लेखनं सम्पादनञ्च – डॉ. सुराकान्तझा; प्रथमं संस्करणम्; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२००९; प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
17. **सूर्यसिद्धान्तः (आर्षग्रन्थः)**; व्याख्याकारः – श्रीकपिलेश्वरशास्त्री; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१५; प्रकाशनसंस्था – चौखम्बा संस्कृतभवनम्, वाराणसी
18. **म.म.सुधाकरद्विवेदिप्रणीतया ‘सुधावर्षिणी’टीकया संवलितः सूर्यसिद्धान्तः**; सम्पादकः – विद्यावारिधिः श्रीकृष्णचन्द्रद्विवेदी; द्वितीयं संस्करणम्; संस्करणवर्षम् – सा.यु.२०१६; प्रकाशनसंस्था – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
19. **भास्करीयगोलमीमांसा**; प्रधानसम्पादकः – प्रो. वाचस्पति उपाध्यायः, लेखकः – प्रो. देवीप्रसादत्रिपाठी, सम्पादकः – प्रो. रमेशकुमारपाण्डेयः, संस्करणम् – सा.यु.२०१०, प्रकाशनसंस्था – श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली
20. **उपपत्तीन्दुशेखरः**; महामहोपध्यायश्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन सङ्कलितः, सम्पादकः – श्रीगिरिजाप्रसादद्विवेदी, संस्करणम् – सा.यु.२००८, प्रकाशनसंस्था – भारतीयबुक कारपोरेशन् – नवदेहली

व्याकरणशास्त्रे रचनात्मकविधेः प्रयोगः

डॉ. परमेशकुमारशर्मा

शोधसारः

रचनात्मकविधेः छात्रानामध्ययनदृष्ट्या सुतरां प्रयोगः भवितुमर्हति, अनेन विधिना छात्राः अल्पपरिश्रमेण अधिकाभ्याससमयं प्राप्स्यन्ति यथा- बाणभट्टसन्दर्भे पुत्रोत्तरस्योदाहरणे काचित् प्रसिद्धा घटना वर्तते। यत्र पुत्रयोः कौशलपरीक्षणेन अग्रिमकार्ययोजनां विदधाति। बाणभट्टः पुत्रौ पृच्छति- “सूख वृक्ष घर के सामने खड़ा है” इत्यस्य संस्कृतं किमस्ति तदा एकः पुत्रः उक्तवान्²- शुष्कः वृक्षः तिष्ठत्यग्रे, द्वितीयः अपि उक्तवान् यत् नीरसतरुह विलसति पुरुतः। तथा अत्र वाक्यद्वयेन रचनात्मकविधेः संद्योतनं भवति अत्र वर्णितं यत् यदि अभ्यासेन विषयस्य अधिगमेन च ज्ञानं शीघ्रं जायते तर्हि अस्माभिः प्रयत्नेन विषयः समुपस्थापनीयः येन छात्राणां शीघ्रं ज्ञानं जायते। लालित्यपूर्णता च उपवर्णिता। अस्यां पद्धत्याम् इकारपञ्चकप्रतिमानं महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्णितं वर्तते। Engage, Explore, Explaining, Elaborate, Evaluate इति³। तत्र संलग्नता, अवगाहनम्, व्याख्यानम्, विस्तारणम्, मूल्याङ्कनञ्च। तेषां भाषाधिगमः व्याकरणाधिगमः च शीघ्रं भविष्यति इति साधुतया वर्णितं वर्तते रचनात्मकविधेः विन्दुरूपेण चिन्तनप्रचानात्मकविधेः स्वरूपम्, रचनावादिशिक्षणस्य इतिहासः, व्याकरणाध्यापने रचनात्मकविधेः प्रयोगः, पदरचनाभ्यासाः, वाक्यरचनाभ्यासाः च, अस्मिन् लेखे विधास्यते।

व्याकरणाध्ययनदृष्ट्या कार्यमिदं सर्वथा विनूतनं वर्तते अनेन कार्येण शोधार्थिनां महान् उपकारः भविष्यति अत्र विशिष्य छात्राणां हितकामनया अनेकविधपरिश्रमः विहितः वर्तते। तत्र प्रामुख्येण इमे विषयाः वर्णिताः सन्ति। यथा-

अस्य लेखस्य मुख्यांशाः

- रचनात्मकविधेः भूमिकावगमः
- रचनात्मकविधेः विन्दुरूपेण चिन्तनम्
- रचनात्मकविधेः स्वरूपपरिज्ञानम्
- रचनावादिशिक्षणस्य इतिहासज्ञापनम्
- व्याकरणाध्यापने रचनात्मकविधेः प्रयोगपरिज्ञानम्
- पदरचनाभ्यासज्ञापनम्
- वाक्यरचनाभ्यासावसरकल्पनम्
- पारिभाषिकशब्दावली- १. रचनात्मकविधिः, २. आई-पञ्चकम्, ३. प्रत्ययाः ४. धातवः, ५. वाच्यपरिवर्तनानि सन्ति।

अद्यतनसमये प्रचलितेषु विधिषु रचनात्मकविधिः सुतरां महत्त्वभूतः वर्तते। प्राचीनकाले श्रुतिपरम्परया छात्राः विषयान् अधिगच्छन्ति स्म।⁴ आचार्यः श्रवणं कारयति स्म। छात्राः श्रवणबलेन विषयान् अधिगच्छन्ति स्म। तत्र शिक्षकाणां छात्राणां च प्राधान्यं भवति स्म। आचार्याः ज्ञानस्वरूपाः भवन्ति स्म। छात्राः अत्यन्तं मेधाविनः ज्ञानग्राहकाश्च भवन्ति, छात्रेषु च मेधाशक्तेः बाहुल्यमासीत्, किन्तु प्रायः आधुनिककाले छात्रकेन्द्रितशिक्षायाः प्राबल्यं जातमस्ति⁵ यतः जीवनशैलीकारणेन छात्रेषु तथा समग्रता, ग्राहकता, एकग्रता, तत्परता अत्यधिकपरिश्रमावसरः च नास्ति। कारणं हि भोजनं वातावरणम् उभयं बहुधा नष्टं वर्तते। अतः अधुना जनाः भणन्ति – शिक्षकः केवलं सौविध्यप्रदायकः, पथप्रदर्शकः प्रेरकः सहयोगी च भवति। छात्रैरेव स्वज्ञानबलेन विषयाणाम् अधिगमः कर्तव्यः भवति। शिक्षकः क्रियाः शब्दान् वा श्यामफलके लिखति, तासाम् अभ्यासं वाक्यरचनां च स्वयं छात्राः कर्तुं प्रयतन्ते अर्थात् छात्रेभ्यः अवसरकल्पनं सामान्यरूपेण शिक्षककार्यम्। बालः स्वयमेव विषयं जानीते। अनुभवैः सूचनाः यदा युक्ताः भवन्ति, तदा तज्ज्ञानं विकसितं भवति। शिक्षकाः तथाभूतान् अवसरान् छात्राणां पुरस्तात् समुपस्थापयन्ति। यदि रचनात्मकविधेः विन्दुरूपेण चिन्तनं कुर्मः तर्हि-

¹ सहायकाचार्यः, शिक्षापीठं, श्रीलालाबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, कटवारियासराय नईदिल्ली.

² कादम्बरी, बाणभट्टः, चौखम्भाप्रकाशनम्

³ उच्चप्राथमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षणअधिगमकेन्द्रं, श्रीलालाबहादुरशास्त्री राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 60

⁴ दर्शनशिक्षा,

⁵ उच्चप्राथमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षण-अधिगमकेन्द्रं, श्रीलालाबहादुरशास्त्री राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 30

- छात्राधारिता शिक्षा।¹ अत्र छात्राः आधिक्येन कार्यं कुर्युः।
- स्वाधिगमः – छात्राः स्वज्ञानबलेन एव अनुभवबलेन च अधिगमं कुर्वन्ति।
- छात्राः कक्षायां अधिकसहभागितां कुर्युः इति प्रयत्नः क्रियते।
- शिक्षकः गतिविधिषु सहयोगं करोति।
- स्वयमेव छात्राः ज्ञानस्य सर्जनं कुर्वन्ति।
- स्वयमेव छात्राः त्रुटिसंशोधनाय प्रयत्नं कुर्वन्ति।
- अर्थाभिव्यक्तेः फलं प्राप्नुवन्ति।
- अनुभवेन ते ज्ञानस्य निष्पादनं कुर्वन्ति।

अनेन रचनावाद्यधिगमक्रमे छात्राः स्वयमेव विषयस्य अधिगमं कुर्वन्ति।

रचनात्मकविधेः स्वरूपम्

रचनाधारेण शब्दाः त्रिधाः भवन्ति- रूढशब्दः, यौगिकशब्दः, योगरूढशब्दश्च। **रूढशब्दः**²- यस्य खण्डनं न सम्भवति। यथा- गृहम्, पुरुषः, महिला, कमलः, पुस्तकम् इत्यादयः। **यौगिकशब्दः**- रूढशब्दे कश्चन शब्दः यथा युक्तः भवति अथवा उपसर्गप्रत्ययः च युक्तः भवति तदा ये शब्दाः निष्पद्यन्ते। यथा- पुस्तक+आलयः पुस्तकालयः, विद्या+आलयः विद्यालयः एते रूढेणैव योगेन उत्पद्यन्ते यौगिकाः शब्दाः उच्यन्ते। - **योगरूढः**- योगरूढे शब्दः स्वीयं पृथक् अर्थं प्रददाति। पृथक् अर्थप्रदातारः ये शब्दाः भवन्ति ते योगरूढशब्दाः कथ्यन्ते। यथा- लम्बोदरः न लम्बः वर्तते, न च उदरं वर्तते, तर्हि कः वर्तते? कश्चन अपरः अर्थः जायते। यथा- जलधिः न जलमस्ति न धी अस्ति तर्हि का अस्ति? जलधिः इत्युक्ते समुद्रः। जलजः न तु जलमस्ति न तु जः अस्ति तर्हि कः अस्ति? जलजः जलाद् उत्पद्यते कमलम्। एवं ये शब्दाः सन्ति ते योगरूढाः शब्दाः सन्ति। रचनात्मकाधारेण त्रिधा एतान् शब्दान् विभक्तुं शक्नुमः।

रचनात्मकशिक्षणस्येतिहासः

रचनात्मकशिक्षणस्य रचनात्मकविधेः वा दर्शनेन ज्ञायते यत् महाभारत-पंचतंत्र-पातंजलमहाभाष्यादि ग्रन्थेषु अस्य प्रयोगः लभ्यत एव। तर्हि प्राप्यते महाभारते-

आचार्यात्पादमाधत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया।

पादं सन्नह्यचारिभ्यः पादं कालक्रमेण च।³

श्लोके अस्मिन् स्पष्टं जायते यत् यदि शिक्षाध्ययनस्य पादचतुष्टयं क्रियते तर्हि छात्राः गुरोः केवलं एकं पादमेव अधीयते, स्वबुद्ध्या च शिष्यः एकं पादम्, स्वमित्रैः च एकं पादम्, कालक्रमेण च एकं पादं विद्यायाः प्राप्नुवन्ति।

लिखितमस्ति एवमेव महाभाष्ये पस्पशाह्निके चतुर्भिः प्रकारैः विद्योपयुक्ता भवति।⁴

- आगमकालेन।
- स्वाध्यायकालेन।
- प्रवचनकालेन।
- व्यवहारकालेन च।

समाजे स्पष्टं भवति यत् यावत् छात्रस्य स्वयमेव प्रवृत्तिः न भवति, तावत् विषयस्य पूर्णाधिगमः न जायते। अतः अत्र विषयस्य पूर्णाधिगमाय रचनात्मकविधौ छात्रेभ्यः आधिक्येन अवसरः प्रदीयते। एषः व्याकरणशिक्षणाय अत्यन्तोपयोगी विषयः भवितुमर्हति।

¹उच्चप्राथमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षण-अधिगमकेन्द्रं, श्रीलालाबहादुराशास्त्री राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 30

² परमलघुमञ्जूषा, नागेशभट्टः, चौखम्भाप्रकाशनम्, वाराणसी

³ महाभारतं

⁴ महाभाष्ये पस्पशाह्निके

बाणभट्टसन्दर्भे पुत्रोत्तरस्योदाहरणे काचित् प्रसिद्धा घटना वर्तते। सः पुत्रौ पृच्छति। एकः पुत्रः वदति¹- शुष्कः वृक्षः तिष्ठत्यग्रे, द्वितीयः अपि वदति नीरसतरुहं विलसति पुरतः। रचनात्मकविधेः वाक्यद्वयेन संघोटनं भवति अर्थात् पुनः पुनः अभ्यासेन विषयस्य अधिगमकरणेन च ज्ञानं शीघ्रं जायते तदर्थम् अस्माभिः यदि प्रयत्नेन विषयः समुपस्थाप्यते छात्राणां शीघ्रं ज्ञानं जायते। लालित्यपूर्णता च उत्पद्यते अस्यां पद्धत्याम् इकारपञ्चकप्रतिमानं महत्त्वपूर्णं योगदानं प्रददाति। Engage, Explore, Explaining, Elaborate, Evaluate इति²। तत्र संलग्नता, अवगाहनम्, व्याख्यानम्, विस्तारणम्, मूल्याङ्कनञ्च।

व्याकरणाध्यापने रचनात्मकविधेः प्रयोगः-

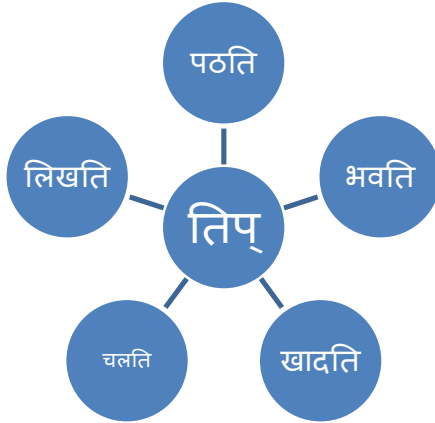
पदरचना वाक्यरचना च मुखे भवतः, पूर्वं पदरचनाविषये अवधेयं तदनु शनैः शनैः वाक्यसंरचनाविषये स्वयमेव अभ्यासबलेन परिज्ञानं भविष्यति। एतदेवाश्रित्य छात्राणां परिश्रमम् आश्रित्य तैः पदरचनापुरस्सरं क्रियायाः आधारेण वाक्यसंरचनाविषये अभ्यासः कारणीयः अस्ति।

१. पदरचनाविषये अवधानम्- विविधस्तरे पदरचना कथं जायते आदौ विचार्यते-

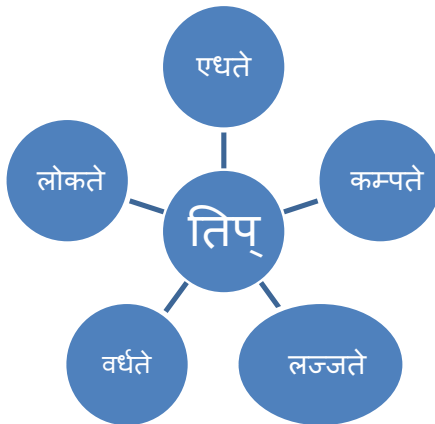
I. तिङ्प्रत्ययाधारेण पदरचना³-

अस्मिन् क्रियापदे भ्वादिगणस्य पठधातुः तिप्प्रत्यययोजनेन पठति इति सिध्यति। अतः पठति गच्छति, खादति, भवति इत्यत्र ति पदं योजयित्वा लट्-लकारे धातुरूपाणां रचना कर्तव्या। परस्मैपदिभ्यः आत्मनेपदिभ्यः उभयभ्यः धातुभ्यः प्रत्ययाः भवन्ति। उदाहरणं समुपस्थाप्यते यस्य अभ्यासः बृहद्भातुकुसुमाकरं हस्ते निधाय करणीयः। यथा-

परस्मैपदिधातूनाम् उदाहरणं⁴

आत्मनेपदिधातूनाम् उदाहरणं⁵

¹ कादम्बरी, बाणभट्टः, चौखम्भाप्रकाशनम्

² उच्चप्राथमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षणअधिगमकेन्द्रं, श्रीलालाबहादुराशास्त्री राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 60

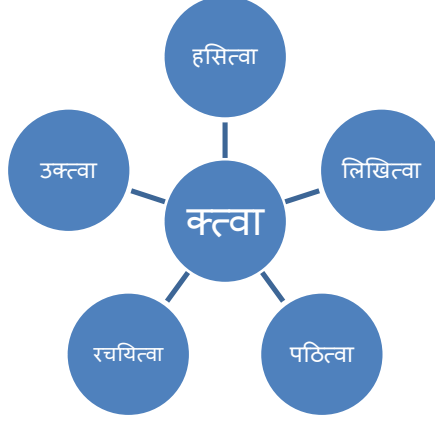
³ लघुसिद्धान्तकौमुदी, गीताप्रेस गौरखपुर, उत्तरप्रदेश

⁴ लघुसिद्धान्तकौमुदी, गीताप्रेस गौरखपुर, उत्तरप्रदेश

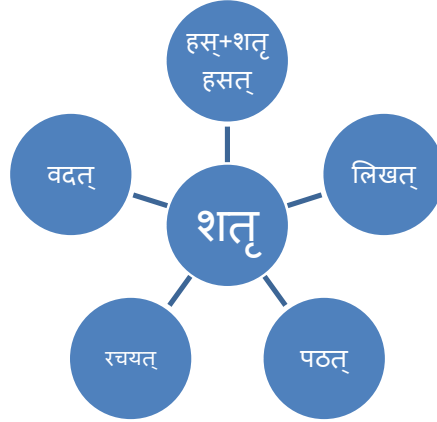
⁵ लघुसिद्धान्तकौमुदी, गीताप्रेस गौरखपुर, उत्तरप्रदेश

एवंरीत्या सर्वलकार-गण-आदिधातूनां साहाय्येन उभयपदित्वे अभ्यासः कर्तव्यः ।

II. कृत्प्रत्ययानामाधारेण पदरचना- कृत्प्रत्ययानामाधारेण अनेकविधप्रक्रियायाः अवलम्बनेन पदरचना कर्तुम् शक्यते।
१. क्त्वा-प्रत्ययानामाधारेण पदरचना-

२. शतृ-प्रत्यययोजनपुरस्सरं पदरचना¹- यथा शतृ-प्रत्ययः तु समानः भवति । गम्-धातोः शतृप्रत्ययः गच्छत् खाद्-धातोः शतृप्रत्ययः खादत् । पठ्-धातोः शतृ-प्रत्ययः पठत् लिख्-धातोः शतृप्रत्ययः लिखत् पदरचना भवति एवं कारयित्वा छात्रस्य शीघ्रं व्याकरणावबोधः

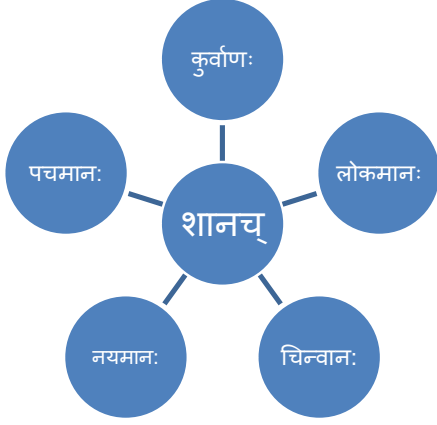

सरलतया कारयितुं शक्यते ।

३. शानच्प्रत्यययोजनपुरस्सरं पदरचना²- तत्र कथं शब्दस्य समुत्पादनं भवति? प्रक्रियाबोधनं तत्र वर्धते वर्धमानः । कम्पते कम्पमानः । लज्जते लज्जमानः । लज्ज्-धातोः+शानच्प्रत्ययः= लज्जमानः । एवं कृत्वा पदरचनां कारयित्वा छात्राणां बोधनं कारयितुं शक्यते ।

¹ शतृशानजन्तमञ्जरी ; लेखकः-जि. महाबलेश्वरभट्टः, प्रकाशकः-संस्कृतभारती;
पृष्ठसङ्ख्या-36

² शतृशानजन्तमञ्जरी ; लेखकः-जि. महाबलेश्वरभट्टः, प्रकाशकः-संस्कृतभारती;
पृष्ठसङ्ख्या : 3+65.

४.क्त- प्रत्यययोजनपुरस्सरं पदरचना-

गम्+क्त = गतः, खाद्+क्त = खादितः, पठ्+क्त = पठितः इत्यादयः अनेके अभ्यासाः छात्रैः स्वयमेव करणीयाः, यच्च चित्रात्मकरूपेण अधः कल्पनायै उपस्थाप्यते ।

एतेषु उदाहरणेषु क्वचित् इकारः आगच्छति क्वचित् इकारः नागच्छति । एवं रीत्या अपि बोधनपूर्वकं पदरचना कथं भवति? क्तप्रत्यययोजनपुरस्सरं इति छात्राणां रचनात्मकविधिना तेषाम् अभ्यासमुखेन शिक्षकः कारयितुं शक्नोति ।

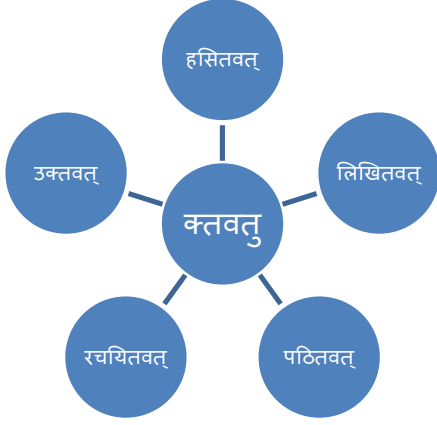
५. क्तवतुप्रत्यययोजनपुरस्सरं पदरचना-

गम्+क्तवतु = गतवत्

खाद्+क्तवतु = खादितवत्

पठ्+क्तवतु = पठितवत् इत्यादिप्रयोगमाध्यमेन पदरचना कथं भविष्यति? इति पदरचनायाः प्रक्रियां छात्राणां कृते शिक्षकः बोधयितुं शक्नोति ।

¹ लघुसिद्धान्तकौमुदी, गीताप्रेस गौरखपुर, उत्तरप्रदेश

III. सुप्रत्ययाधारेण पदरचना¹

IV. स्त्रीप्रत्ययाधारेण पदरचना

छात्रे डीप्, डीष्-प्रत्ययाः दीयन्ते ।

टाप्-प्रत्यययोजनपुरस्सरमपि शब्दरचनाप्रक्रियां शिक्षकः छात्रान् प्रयोगबलेन अभ्यासबलेन च कारयितुं शक्नोति । यथा-

बालक+टाप्-प्रत्ययः क्रियते + बालिका ।

नायक+टाप् प्रत्ययः = नायिका ।

चालक+टाप् प्रत्ययः = चालिका

इत्यादिरूपेण छात्राणां स्त्रीलिङ्गे टाप्-प्रत्यययोजनपुरस्सरम् चिन्तनं कारयितुं शक्यते । उदाहरणरूपेण एतानि कानिचन उदाहरणानि प्रत्ययस्थानि वर्तन्ते ।

V. आरम्भिकस्तरे अक्षरयोजनपुरस्सरं उत मध्यपदपूरणपुरस्सरं पदरचना- शिक्षकः क-मध्ये रिक्तस्थानं त्यक्त्वा लकारं लिखति छात्रेण पूरणीयः शब्दः । तर्हि किं भविष्यति? कमलम् । ग-मध्ये स्थानं पुनः न इति । मध्यवर्णः योजनीयः तर्हि गमनम् । पदस्तरे एतत् । यथा-पदरचनाभ्यासाः- सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा छात्राणां विशेषाभ्यासाय विविधाभ्यासाः प्रदातुं शक्यन्ते ते यथा-

भ....न= भवनम्

खा...न= खादनम्

एवं रीत्या अन्यान् अभ्यासान् कारयितुं शक्नुमः ।

¹ लघुसिद्धान्तकौमुदी, गीताप्रेस गौरखपुर, उत्तरप्रदेश

VI. तद्धितप्रत्ययाधारेण पदरचना

समानप्रत्ययेनानेकशब्दरचनाभ्यासः कार्यते । यथा-

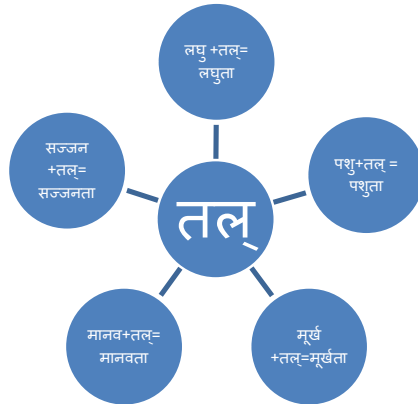
१. ठक्-प्रत्ययपुरस्सरं पदरचना

२. सर्वनामशब्देभ्यः त्रल्-प्रत्ययाधारेण पदरचना¹

३. प्रातिपदिकशब्देभ्यः तल्-प्रत्ययाधारेण पदरचना

२. सर्वनामशब्देभ्यः थाल्-प्रत्ययाधारेण पदरचना²

¹ लघुसिद्धान्तकौमुदी, गीताप्रेस गौरखपुर, उत्तरप्रदेश

² लघुसिद्धान्तकौमुदी, गीताप्रेस गौरखपुर, उत्तरप्रदेश

३. प्रातिपदिकशब्देभ्यः त्व-प्रत्ययाधारेण पदरचना

२. वाक्यरचनाविषये अवधानम्- विविधस्तरे पदरचना कथं जायते आदौ विचार्यते-

I. प्रथमविभक्तिं योजयित्वा वाक्यरचना

रामः गच्छति, ते गच्छन्ति, भवान् पठति, इत्यादिक्रमेणानेकवाक्यरचना कर्तुं शक्यते । तस्याः अभ्यासः अभ्यासक्रमे कर्तुं शक्यते

II. क्रियायाः आधारेण (लकाराणाम् आधारेण)

खाद्यताम्- मया खाद्यताम्, गम्यताम्- तेन गम्यताम्, त्यज्यताम्- तेन त्यज्यताम्, उपयुज्यताम्- अस्माभिः उपयुज्यताम् इत्यादिक्रमेणानेकवाक्यरचना कर्तुं शक्यते । तस्याः अभ्यासः अभ्यासक्रमे कर्तुं शक्यते

III. विविधकारकाणां योजनपुरस्सरं वाक्यरचना

द्वितीयतृतीयादिकारकाणाम् आधारेण वाक्यरचना कार्यते ।

IV. कर्तृपदचयनपुरस्सरं वाक्यरचना-

अत्र शिक्षकः कर्तृपदवाक्यानि लिखति । छात्रेण तानि वाक्यानि योजयित्वा वाक्यनिर्माणं करणीयं भवति । यथा क्रियापदं तु भवति गच्छन्तीति अपरस्मिन् पार्श्वे त्रयः शब्दाः लिखिताः भवन्ति । बालः, बालिका, बालकाः । गच्छन्ति इति कारणेन किम् आगमिष्यति इत्यस्य अभ्यासं शिक्षकः कारयति । एवमेव द्वित्रान् अभ्यासान् प्रददाति । पठामि लिखति वदति एकस्मिन् कोष्ठके पञ्चशब्दान् लिखति । छात्राः तान् शब्दान् चित्वा कर्तृपदसंयोजनाभ्यासं कुर्वन्ति तेन तेषां भाषाधिगमः संरचनाविधिमाध्यमेन जायते । एवमेव उदाहरणमेकं समुपस्थाप्याते

कर्तृपदयोजनपुरस्सरं वाक्यरचना¹-

.....पठामि लिखामि चलामि ।(बालः, अहम्, शिशुः, मातरः)

- V. **क्रियापदचयनपुरस्सरं वाक्यरचना²-** अनेनैव क्रमेण शिक्षकः कर्तृपदं लिखति क्रियापदं त्यजति । छात्रैः स्वयमेव क्रियापदं योजनीयं भवति । तत्र बहूनि क्रियापदानि लिखितानि भवन्ति । तेन शिक्षकः वारं वारं योजयित्वा अभ्यासं कुरुते । गणेशः पुस्तकं..... (क्रिया) गच्छति³ पठति लिखति । छात्राः स्वयमेव ततः एकां क्रियां योजयित्वा वाक्यं निर्मान्ति । एतदस्ति क्रियापदयोजनाभ्यासः । द्वित्राणि वाक्यानि तथा निर्मान्ति । पुनः पुनः अनेकक्रियाः लिखित्वा तदर्थं वाक्यरचनायै छात्रान् प्रेरयितुम् शक्नोति⁴ ।

रचनात्मकविधेः अभ्यासः- १.पदरचनाभ्यासः, २.वाक्यरचनाभ्यासःच ।

१.पदरचनाभ्यासः-

१.पदरचनाभ्यासः⁵- तत्र शब्दरचनाभ्यासे बहुधा भवितुमर्हति । तत्र शब्दनिर्माणं प्रथममस्ति शब्दः भवति, छात्रः प्रत्ययैः शब्दानां योजनं करोति । यतः रामःइति लिखितं भवति पञ्चम्यां किं भवेत्? तर्हि डस् प्रत्ययः लिखितः भवति, छात्रेण सह प्रत्ययः योजनीयः, वाक्यस्य च निर्माणं कर्तव्यम् । एवमेव गणेश+सु, सीता+भ्यस्, एवं छात्रेण स्वयमेव तत्र शब्दरचनाभ्यासः करणीयः । एकप्रत्यययोजनपूर्वकम् । तथैव लिङ्गभेदपुरस्सरं सुप्रत्ययस्य पदरचनासामर्थ्यम् प्राप्तव्यम् । यथा राम + सु पदम् उत्पद्यते रामः ।

राम + सु	रामः
हरि + सु	हरिः
गुरु + सु	गुरुः

सु इति प्रत्ययः समानस्तु अस्ति परं प्रत्येकं पदे स्वीयम् अर्थं समुत्पादयति हरि+सु तत्र तत्र प्रथमान्तत्वम् अर्थं द्योतयति । गुरु+सु इति गुरुः तर्हि यत्र यत्र सर्वत्र प्रथमान्तत्वमेव संसूचितं भवति । तत्र अर्थः तु प्रथमान्तः अर्थः एव ज्ञायते ।

एवमेव 'गणेश सु' अपि एतस्य वयम् अभ्यासं कर्तुं शक्नुमः । रचनात्मकविधेः प्रयोगं कर्तुं शक्नुमः ।

एवम् अन्यान्यप्रत्ययानां योजनपुरस्सरं पदरचनाप्रक्रिया अनेन रचनात्मकविधिना शिक्षकैः कारयितुं शक्यते । एवं कृत्वा विविधाः अभ्यासाः कार्यन्ते तर्हि छात्राणां स्पष्टं ज्ञानं समुत्पद्यते । एतेषु त्रिषु छात्राः स्वयमेव कृत्वा अधिगमं कुर्वन्ति । अतः रचनावाद्युपागमे इमे विधयः अन्तर्भूताः भवन्ति । केवलम् अभ्यासक्रमभेदः कश्चन परिवृत्तः भवति । रचनात्मकविधौ शब्दपूर्णात्मकः अभ्यासः विधीयते ।

३. क्रियारचनाभ्यासः⁶-

प्रकृतिप्रत्यययोजनेन शब्दः । धातुं वदति शिक्षकः पुनः प्रत्ययं वदति । गम्-धातुः अस्ति तिप्-प्रत्ययं योजयति तर्हि किं भवति? गच्छति । मिप्-प्रत्ययं योजयति गम्-धातुः तदा किं भवति? गच्छामि । एवं कृत्वा क्रियापदशब्दनिर्माणे क्रियापदनिर्माणप्रक्रियां साधयति शिक्षकः । तदनु क्रियापदयोजनायाः परं शिक्षकः क्रियारूपाणि पुनः कृद्-रूपाणि तत्र शब्दनिर्माणप्रक्रियां करोति । कृद्-रूपेषु गन्तव्यम् । गम्+तव्यत् गन्तव्यम् । कृ+अनीयर् करणीयम् । एवं कृत्वा अभ्यासं कारयति । नाम प्रकृतिप्रत्ययम् एकं प्रकृतिं लिखति अन्ते रूपं लिखति पुनः क्रियायोजनाभ्यासं कारयति संरचनां कारयति । प्रत्यययोजनपूर्वकं कृत्-रूपस्थप्रत्ययानां योजनं कारयति । पुनः तद्धितप्रत्ययस्थानामपि रचनां कारयति । वनितायाः पुत्रः वैनतेयः । अश्वपतेः पुत्रः आश्वपतम् । एवं कृत्वा तद्धितप्रत्ययानाम् । पुनः स्त्रीप्रत्ययान्तरूपैः यथा डीष्-प्रत्ययं योजयित्वा कुर्वत् कुर्वती । गच्छत् गच्छन्ती । एवं कृत्वा छात्रैः द्वारा अभ्यासं कारयति । पुनश्च वाक्याभ्यासद्वारा व्याकरणे वाक्यानि चित्रं दर्शयति । चित्रद्वारा छात्रैः वाक्यानि वाचयति । तेन वाचनाभ्यासः व्याकरणशुद्धतायाः अभ्यासः चित्रमाध्यमेन शब्दानां कथनाभ्यासेन शिक्षकः वाक्यरचनामाध्यमेन छात्राणां पूर्णं विकासं कारयितुं शक्नोति । तेन छात्राः व्याकरणस्य शब्दानाम् अभ्यासं कर्तुं शक्नुवन्ति । प्रत्यययोजनेन शब्दाः निष्पीड्यन्ते । यथा- धातुभ्यः कृत्प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः तद्धितप्रत्ययाः च जायन्ते ।

1 माध्यमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षण-अधिगमकेन्द्रं, श्रीलालबहादुरशास्त्री राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 330

2 प्रथमादीक्षा, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, न. दिल्ली

3 विभक्तिवल्लरी, संस्कृतभारती, बैमगलूरं

4 माध्यमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षणअधिगमकेन्द्रं, श्रीलालबहादुरशास्त्री- राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 327

5 माध्यमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षणअधिगमकेन्द्रं, श्रीलालबहादुरशास्त्री-राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 328

6 क्रियापदकोष्टकं, संस्कृतभारती

४. उपसर्गनियोजनेनापि अर्थपरिवर्तनपुरस्सरं पदरचनाभ्यासः-

- ❖ शब्दः उपसर्गः प्रत्ययः
- ❖ रोगः नि+ रोगः रोग + इन रोगी
- ❖ हारः आ+ हारः आहार+ इन आहारी

अनु-उपसर्गपूर्वकम् अनेकेषां शब्दानां प्रयोगः कर्तुं शक्यते। उपसर्गनियोजनेनापि अर्थपरिवर्तनपुरस्सरं पदरचनाभ्यासः जायते। अन्यच्च यथा अनुशब्दः वर्तते तन्निर्माणाय प्रयत्नः यथा भवेत् तदानुरोधेन एव शब्दः+ क्रिया इत्यनयोः योजनेन पदरचनाभ्यासः कर्तव्यः।

अनु	शब्दाः	क्रियाः
	अनुक्रिया	अनुभवति
	अनुभवः	अनुकरोति
	अनुरागः	अनुतिष्ठति

अत्र एतेषु सर्वेषु अपि शब्देषु क्रियापदेषु वा समानरूपेण यः कश्चन अपि शब्दः दरीदृश्यते, सः शब्दः तु अनु-उपसर्गः एव। यः अनु-उपसर्गः अन्यशब्दानामपि अर्थं परिवर्तयति, अनु-उपसर्गः अयमेव द्वितीयम् अर्थं च अपि जनयति क्रियायामपि। अतः पदरचनात्वात् अयं विधिः वर्तते रचनात्मकविधिः। अनु-उपसर्गः यत्र तिष्ठति तत्र तत्र स्वरीत्या नियमानुसारं अर्थं समुत्पादयति।

एवमेव अपराणि उदाहरणानि अपि अस्माभिः अवलोकनीयानि यथा- प्रतीति उपसर्गः। प्रतीति उपसर्गः प्रत्येकम् इति पदे एकम् इति पदेन योजनेन प्रत्येकम् एवमेव प्रत्याहारः प्रति आहारः इत्यादिषु शब्देषु स्वीयम् अर्थं भिन्नतया परिवोधयति। श्लोकपूर्तिः, समस्यापूर्तिः इत्यादयः रचना समावलम्बन्ते। तत्रैव रचनात्मकविधौ एकस्य धातोः शब्दस्य वा अनेकप्रत्यययोजनेन स्वरूपरचनानन्तरं क्रियते वाक्यादीनाञ्च रचना विधीयते। अत्र हि रचनात्मकविधौ एकस्य एव प्रत्ययस्य प्रयोगेण अनेके अन्यशब्दाः कथं जायन्ते इति रचना चिन्त्यते तत्र अभ्यासः च विधीयते। रचनात्मकविधौ सुतरां योग्यरीत्या चित्रादीनां रेखाचित्रादीनां च प्रयोगपूर्वकं शीघ्रं रुचिकररीत्या च छात्राणां पुरस्तात् विषयः समुपस्थापयितुं शक्यते। उदाहरणरूपेण प्रोपसर्गयोजनपूर्वमनेकशब्दानां रचनाभ्यासः -

प्र-मध्यभागे लिखितः तस्य च चतुष्प्रकारकं रेखाचित्रं कृत्वा, प्रकोष्ठाः, प्रभागाः, प्रकृष्टः, प्रकारः, प्रफुल्लः, प्रकाशः, प्रभावः इत्यादीन् शब्दान् अपि वयं चिन्तयितुं शक्नुमः। एतेषु सर्वेषु अपि शब्देषु एकरूपात्मकः शब्दः केवलं प्र इति उपसर्गः वर्तते। तस्य उपसर्गस्य साहाय्येन अनेकशब्दानां कल्पना कृता अस्ति। प्र इति पदं तु समानरूपेण दृश्यते। अतः अत्र रचनात्मकविधेः उदाहरणं वयं वक्तुं शक्नुमः। एवमेव तिप्रत्ययं योजयित्वा

५. ति-प्रत्यययोजनपुरस्सरमनेकधातूनां शब्दाभ्यासः¹

¹ व्याकरण शिक्षणम्, डा. परमेश कुमार शर्मा, अमरग्रंथपब्लिकेशन, २०२४

चलति पठति लिखति खादति गच्छति अत्रापि ति-इति प्रत्ययपदम् अनेकक्रियाः निष्पादयति। एवं रीत्या विविधैः अभ्यासैः रचनात्मकविधिना छात्राणां व्याकरणबोधनं कर्तुं शक्यते। यथा भ्वादिगणे भू+ति किं भवति ? भवति। पठ्+ति पठति। ति इति प्रत्ययः समानः छात्रैः पठ् धातुं तिप्रत्ययञ्च युक्त्वा परस्परमेलनेन एकस्य शब्दस्य रचनात्मकं नाम निर्माणं कृत्वा अर्थावबोधं व्याकरणविधौ छात्राणां कारयितुं शक्यते। शीघ्रतया छात्राः अनेन विधिना विषयम् अधिगन्तुं शक्यन्ति।

अदादिगणे - अद् + ति = अत्ति।

शीङ् + ते = शेते।

अधि + इङ् + ते = अधीते।

एवं रूपेण अन्यानपि अभ्यासान् शिक्षकः कारयितुं शक्नोति।

तथैव सि प्रत्यययोजनपुरस्सरं क्रियापदरचनां कारयितुं शक्नोति। यथा

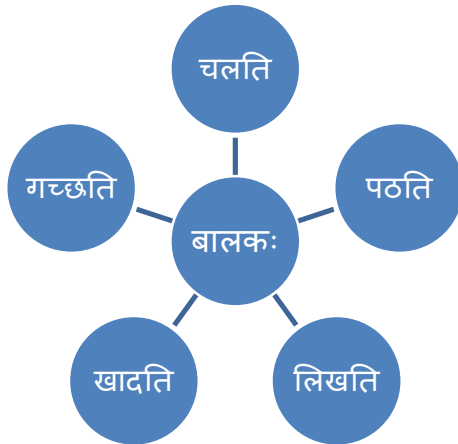
अद् + सि = अत्सि।

शीङ् + से = शेसे।

एवं कृत्वा शेषे शेते शेसे इत्यादिषु अपि छात्राणाम् अभ्यासः कारयितुं शक्यते। तेन प्रेरिताः सन्तः छात्राः उपसर्गप्रयोगेण प्रत्ययानां प्रयोगेण च व्याकरणस्य अनेकशब्दरचनासामर्थ्यं अवगत्य तत्र प्रयोगाय सामर्थ्यशीलाः भविष्यन्ति। यद्यपि अन्यविषयाणां पाठनदृष्ट्या एतस्य विधेः विभिन्नरूपेण प्रयोगः भवति तथापि पदानिर्माणदृष्ट्या अत्र व्याकरणपाठनदृष्ट्या वा अनेन रूपेण प्रयोगः शक्यते।

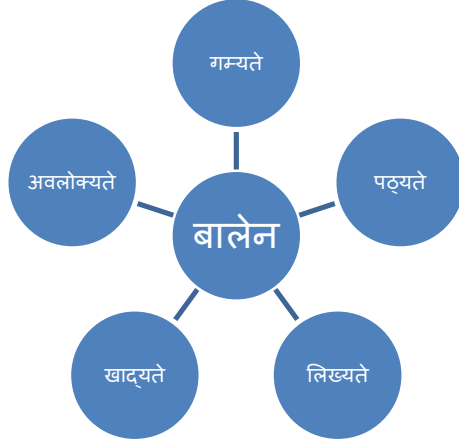
२. वाक्यरचनाभ्यासः-

१. प्रथमविभक्तिं योजयित्वा वाक्यरचनाभ्यासः-

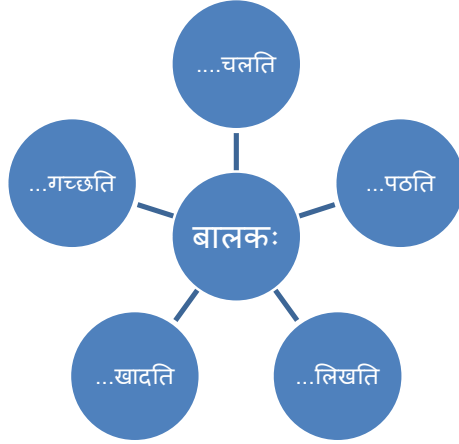
रामः गच्छति अनेन क्रमेणानेकवाक्यरचना। गमिष्यति, पठिता, अभूत् इत्यादीनामन्यलकाराणामभ्यासः अनेन क्रमेण कर्तुं शक्यते।

२. क्रियायाः आधारेण वाक्यरचनाभ्यासः- (लकाराणाम् आधारेण)

अनेन प्रकारेण छात्राणामभ्यासः कारयितुं शक्यते यथा लकारपरिवर्तनपूर्वकं तद्विहाय च- खाद्यताम्- मया खाद्यताम्, गम्यताम्- तेन गम्यताम् इति ।

३. विविधकारकाणां योजनपुरस्सरं वाक्यरचनाभ्यासः- (तृतीया)

पुस्तकेन, हस्तेन, मुखेन, पादेन, यानेन इत्यादीनि पदानि उचितवाक्येन सह तृतीयाविभक्तिस्थवाक्यनिर्माणाय योजयन्तु ।

द्वितीयतृतीयादिकारकाणाम् आधारेण वाक्यरचना कार्यते ।

४. कर्तृपदचयनपुरस्सरं वाक्यरचनाभ्यासः-

वाक्यरचनाकर्म अत्यन्तं प्रेरकं योग्यं च, परं अत्र भूयो भूयो अभ्यासस्य आवश्यकता भवति। तत्र न विशेष-अभ्यासः अपेक्षितः अपितु निरन्तरमभ्यासः कार्यः। येन सुतरां अभ्यासः भवेत्। अत्र शिक्षकः कर्तृपदवाक्यानि लिखति । छात्रेण तानि वाक्यानि योजयित्वा वाक्यनिर्माणं करणीयं भवति । यथा क्रियापदं तु भवति गच्छन्तीति । अपरस्मिन् पार्श्वे त्रयः शब्दाः लिखिताः भवन्ति । बालः, बालिका, बालकाः । गच्छन्ति इति कारणेन किम् आगमिष्यति इत्यस्य अभ्यासं शिक्षकः कारयति । एवमेव द्वित्रान् अभ्यासान् प्रददाति । पठामि लिखति वदति एकस्मिन् कोष्ठके पञ्चशब्दान् लिखति । छात्राः तान् शब्दान् चित्वा कर्तृपदसंयोजनाभ्यासं कुर्वन्ति तेन तेषां भाषाधिगमः संरचनाविधिमाध्यमेन जायते । एवमेव -

कर्तृपदयोजनपुरस्सरं वाक्यरचनाभ्यासः-1-

-पठन्ति लिखन्ति चलन्ति ।(बालः, शिशुः, मातरः)
-पठसि लिखसि चलसि ।(बालः, शिशुः, मातरः, त्वम्)
-पठत लिखत चलत ।(यूयम्, बालः, शिशुः, मातरः)

1 माध्यमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षणअधिगमकेन्द्रं
श्रीलालाबहादुरशास्त्री राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 330

.....पठामि लिखामि चलामि ।(बालः, अहम्, शिशुः, मातरः)

५. क्रियापदचयनपुरस्सरं वाक्यरचनाभ्यासः-1-

वाक्यरचनाकर्म अत्यन्तं प्रेरकं योग्यं च परं अत्र भूयो भूयः अभ्यासस्य आवश्यकता भवति। तत्र न विशेष-अभ्यासः अपेक्षितः अपितु निरन्तरमभ्यासः कार्यः। येन सुतरां अभ्यासः भवेत्। अनेनैव क्रमेण प्राध्यापकः कर्तृपदं लिखति, क्रियापदं त्यजति। छात्रैः स्वयमेव क्रियापदं योजनीयं भवति। तत्र बहूनि क्रियापदानि लिखितानि भवन्ति। तेन शिक्षकः वारं वारं योजयित्वा अभ्यासं कुरुते। सुरेशः पुस्तकं..... (क्रिया) गच्छति^१ पठति लिखति। छात्राः स्वयमेव ततः एकां क्रियां योजयित्वा वाक्यं निर्माणांति। एतदस्ति क्रियापदयोजनाभ्यासः। द्वित्राणि वाक्यानि तथा निर्माणांति। पुनः पुनः अनेकक्रियाः लिखित्वा तदर्थं वाक्यरचनायै छात्रान् प्रेरयितुम् शक्नोति^३।

१. बालकः पुस्तकं(पश्यति, खादति, पठति)
२. बालकः गृहम्(गच्छति ,पश्यति, खादति, पठति)
३. बालकः यानं(गच्छति ,पश्यति, खादति, पठति)
४. बालकः फलं(गच्छति ,पश्यति, खादति, पठति)
५. बालकः अजां(नयति , क्षिपति, खादति) ।
६. बालकः अवकरं(नयति , क्षिपति, खादति) ।

अत्र क्रियापदयोजनपुरस्सरमभ्यासं कारयति। शीघ्रतया अवगमः च भवति।

रचनात्मकविधिमाध्यमेन बालः रूच्या, क्षमतया, पूर्वज्ञानाधारेण मित्राणां सहयोगबलेन च सामाजिकपरिवेशेन कक्षागतपरिवेशेन च ज्ञानस्य समार्जनं कर्तुं शक्नुवन्ति। तेषां ज्ञानं स्थिरं सहजं सकारात्मकरूपेण च भवितुमर्हति, यतः तैः स्वयमेव तस्य ज्ञानस्य समर्जनं वाक्यादीनां प्रयोगपूर्वकं प्राप्तमस्ति। अतः तत्र आरम्भिकस्तरात् नाम ककारनिर्माणं, ककारः यकारः इत्यादिनिर्माणपूर्वकं शिक्षकः वाच्यपरिवर्तनं, शुद्धतासम्पादनं, शब्दनिष्पादनं च व्याकरणस्य लक्ष्यमस्ति तत्सर्वं शिक्षकः कारयितुं शक्नोति। अतः निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्नुमः रचनाविधिः व्याकरणशिक्षणे बहुमहत्त्वपूर्णं योगदानं विदधाति। अनेन विधिना यदि शिक्षणं विधीयते तर्हि छात्राणां सहभागितया आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये अध्यापनं कारयितुं शक्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. संस्कृत साहित्य का इतिहास, वाचस्पति गैरेलाः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1994
2. साहित्यशिक्षणविधिः , लोकमान्यमिश्रः, राजस्थानी, ग्रन्थागारः, जोधपुरम् , प्रथमसंस्करणम् -1998
3. व्याकरणशिक्षणम् , रजनीकान्तशुक्लः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठ तिरुपतिः , प्रथमसंस्करणम् -2007
4. संस्कृतशिक्षणम् , प्रो. सन्तोषमित्तलः, नवचेतना पब्लिकेशनम्, जयपुरम् , द्वितीयसंस्करणम् -2013
5. कौशलबोधिनी डॉ.एच.आर.विश्वासः, संस्कृतभारती नवदेहली, द्वितीयसंस्करणम् -2006
6. संस्कृतशिक्षणम् - नविनप्रविधयश्च, प्रो.च.ल.ना.शर्मा, डॉ. फ़तेहसिंहः, आदित्यप्रकाशनम् जयपुरम् , द्वितीयसंस्करणम्-2008
7. माध्यमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षणअधिगमकेन्द्रं , श्रीलालाबहादुराशास्त्री राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 327
8. उच्चप्राथमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षणअधिगमकेन्द्रं, श्रीलालाबहादुराशास्त्री राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 60

1 प्रथमादीक्षा, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, न. दिल्ली

2 विभक्तिवल्लरी, संस्कृतभारती, बैंगलूरुं

3 माध्यमिकस्तरीयसंस्कृतशिक्षणसंदर्शिका, शिक्षणअधिगमकेन्द्रं,

श्रीलालाबहादुराशास्त्री- राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पृष्ठसंख्या- 327

साहित्यशास्त्र में प्रतिपादित आगम तत्त्वविमर्श

डॉ. राजकुमार मिश्रा

शोध सार

संस्कृतसाहित्यशास्त्र की आचार्य परम्परा में भगवती शारदा से समलंकृत काश्मीर देश का विशिष्ट स्थान है। आलंकारिक मनीषियों में आनन्दवर्धन मम्मट कुन्तक उद्भट्ट कल्हण क्षेमराज आदि अनेक आचार्यों ने काश्मीर भूमि को अपने जन्म से सुशोभित किया। और उन आचार्यों में आचार्य अभिनव गुप्त का विशिष्ट महत्त्व है। अभिनवगुप्त आलंकार शास्त्र के परमाचार्य ही नहीं अपितु काश्मीर शैवागम के संस्थापक आचार्य हैं। इन्होंने भरतमुनि के रससूत्रों की मनोवैज्ञानिक व्याख्या (अभिव्यंजनावाद) कर अलंकार शास्त्र को दर्शन के उच्चशिखर तक पहुंचा दिया और साथ ही शैवागम सिद्धान्त को अपने प्रौढ विचारों और तर्कों से सम्पूर्ण देश में प्रचार प्रसार किया। यह आगम भी वेद का अंग है इसको तंत्रशास्त्र भी कहते हैं। तंत्र के प्रथम प्रवक्ता भगवान शिव को माना जाता है। निगमागममूलक भारतीय जनमानस में जिस प्रकार वेद का महत्त्व है उसी प्रकार आगम का भी स्थान है यद्यपि दोनों शास्त्र स्वतंत्र होते हुए भी परस्पर एक दूसरे के पोषक हैं अतएव वेद और आगम में पोष्यपोषकभाव सम्बद्ध है। वेद ज्ञान कर्म और उपासना के स्वरूप को बताता है तो आगम इनके उपायभूत साधनों का वर्णन करता है। इसलिए वाचस्पति मिश्र ने तत्त्ववैशारदी की योगभाष्य के व्याख्या में आगम शब्द कि व्युत्पत्ति करते हुए कहते हैं आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति अभ्युदयनिःश्रेयसोपायाः यस्मात् स आगमः। आगमशास्त्र के विषय में वाराही तंत्र में कहा गया है कि आगम इन सात लक्षणों से समन्वित है, सृष्टि, प्रलय, देवतार्चन, सर्वसाधन, पुरश्चरण, षड्कर्म (शांति वशीकरण स्तंभन विद्वेषण उच्चाटन तथा मरण) साधन और ध्यानयोग।

महानिर्वाण तंत्र के अनुसार इस कलियुग में प्रत्येक मनुष्य पवित्र विचारों से प्रायः हीन है अतएव मनुष्यों के प्रति परम दयालु भगवान शिव ने आगमों का उपदेश भगवती पार्वती को स्वयं दिया, इसलिए कलियुग में आगम सम्बन्धी पुजापद्धति का विशेष महत्त्व बताया गया है, **कलौ आगमसम्मतः**। भारतीय जनमानस ने अपने उपास्य देवता के भेद से वैष्णव आगम शैव आगम और शाक्त आगम भेद से तीन प्रकार के देवता की मान्यता दी है। इन्हीं उपास्य देवों को अनेक स्थलों पर आलंकारिक आचार्यों ने वर्णन किया है।

कुंजी शब्द (Key words)- परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी, आगम, प्रतिभा।

विषयोपस्थापन

प्रस्तुत लेख में अभिनवगुप्त द्वारा प्रतिपादित साहित्य शास्त्र में आगमीय विषयों को यथामति प्रस्तुत करूंगा। अभिनवगुप्त के अनुसार 36 तत्त्वों में शिव स्वरूप जो शक्ति तत्त्व है वही परा है। सदाशिव पश्यन्ती की अवस्था है अथवा परा का विवर्त पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी संवित् है। शैवागम मत में शक्ति और शक्तिमान में परस्पर भेद नहीं है। वैयाकरण के मत में यही परा वाग् शब्दब्रह्म है जो मूलाधारस्थ स्पन्दशून्य बिन्दुरूपिणी है। शैव मत में परा वाग् ही चिद्रूप है वह स्वप्रकाशस्वरूप है उसी का नामान्तर प्रतिभा है। अभिनवगुप्त ने ध्वान्यालोक के लोचन नामक व्याख्या ग्रन्थ में इन्हीं चारों वाग् की चर्चा करते हैं। ध्वान्योक की लोचन टीका के प्रथम उद्योत के अन्तिम में कहा - **यदुन्मीलनशक्त्यैव विश्वमुन्मीलति क्षणात्**

स्वात्मायतनविश्रान्तां तां वन्दे प्रतिभां शिवाम् ॥²

प्रस्तुत पद्य की विभिन्न प्रकार से आचार्यों ने व्याख्या किया है। यथा जिस भगवती पार्वती की उन्मीलन शक्ति से क्षणमात्र में विश्व प्रकाशित हो जाता है अपनी आत्मरूपी आयतन में विश्राम करने वाली उस प्रतिभा नामक शि वा को प्रणाम करते हैं। प्रस्तुत पद्य में कहा गया है जैसे भगवती अपनी कृपाकटाक्ष से हृदय तत्त्व को उन्मीलित करती है वैसे ही सम्पूर्ण विश्व करतलामलकवत् विना किसी अन्य उपकरण से हमारे अन्तःकरण में उद्भासित होने लगता है। अथवा उस रसावेष से वैशद्य निरवद्य सुन्दर कवि और सहृदय के हृदयों में वर्णनीय वस्तुनिष्ठ कवि प्रज्ञा विशेष को प्रणाम करते हैं जिससे प्रकाशित होकर सम्पूर्ण विश्व प्रतिक्षण नूतनतया प्रतिभासित होने लगता है "यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते"। अभिनवगुप्त के लोचन ग्रन्थ के कौमुदीटीका में टीकाकार संस्कृत व्याख्या करते हुए पूर्वोक्त पद्य की व्याख्या इस प्रकार करते हैं **शिवाशब्देन विश्वसारभूतस्य परमात्मशब्दवाच्यस्य परमेश्वरस्य महीयसी शक्तिः पराशब्दाभिधेया स्वयंप्रकाशद्वैतरूपा तदव्यतिरिक्तस्वरूपतया तदीयकृत्यसर्वस्वनिर्वहणधुरन्धरा कापि देवताभिधीयते।³**

शैव सिद्धान्त के अनुसार विश्व का सारभूत परमात्मतत्त्व शिव की परम शक्ति जो स्वयं प्रकाशस्वरूप "सर्वस्य स्वप्रकाशरूपा परमार्थतश्चान्तःमुखत्वेन प्रकाशमात्रपरमार्थतया भेदाभावक्रमा"⁴ परावाग् शब्द से वाच्य शिवा है और उसी का नाम प्रतिभा है "पराशक्तेः

¹ सहायक आचार्य, के. सं. वि., श्री रणवीर परिसर, कोट-भलवाल, जम्मू।

² अभिनवगुप्तकृत लोचनटीका पृष्ठ संख्या 436

³ लोचनटीका की श्रीमदुत्तुंगकृत कौमुदी टीका पृष्ठ संख्या 439

⁴ ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवरण पृष्ठ संख्या 179

नामान्तरं प्रतिभेति¹ जो शिव से अव्यतिरिक्त है परिपूर्ण है स्वयं प्रकाश और चैतन्य स्वरूप वाली चितिशक्ति (चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः) के उन्मीलन से व्यापार से यह जगत् प्रकाशित है। और यह जो प्रतिभा है अक्रम चिद्रूप है जैसा कि कहा गया है

या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता

अक्रमानन्तचिद्रूपा प्रमाता सः महेश्वरः ॥²

पदार्थक्रमरूपितेति सक्रमा। वस्तुतोऽक्रमैव स्वयं स्वकीयैश्वर्यविलासतः क्रमारुषिततयावभासते इति। ततः क्रमादभासनमूलकारणभूताप्यक्रमैव सा स्वयम्³। वह प्रतिभा सक्रमा और अक्रमभेद से दो प्रकार की है। जो अक्रम है वह स्वप्रकाशरूप है विश्वप्रकाशिका परा संवित् है। जैसा कि कहा गया है अक्रमा शिवात्मिका स्वप्रकाशा विश्वप्रकाशिनी च परा संवित्⁴।

लोचन के मंगलाचरण में भी अभिनवगुप्त कहते हैं क्रमात्प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगं भासयति तत्सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते⁵ इत्यादि पद्य में प्रख्या का अर्थ प्रतिभा है और उपाख्या का वचन। प्रतिभा और वचन के प्रसार से हृद्य काव्य तत्त्व सर्वोत्कृष्ट है। प्रस्तुत पद्य के सरस्वत्यास्तत्त्वं इस पद की व्याख्या शैवागम अनुसार भी करते सकते हैं सरस्वत्याः शब्दप्रपंचाभिमानिन्याः देवतायाः परमार्थिकं तत्त्वं अर्थात् अबाधितं स्वरूपं तत्त्वं सा च परावाग् क्योकि परा हि स्वप्रकाशचिदात्मनः परमेश्वरस्य महती शक्तिस्तदभिन्ना मुख्या देवता। क्योकि जैसे शक्ति शक्तिमान से व्यतिरिक्त नहीं है इनके मध्य में परस्पर तादात्म्य है जैसे वह्नि और उसकी दाहकता शक्ति दोनो में परस्पर भेद नहीं होता उसी प्रकार।

सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्नाशिवंकरी सा खलु स्वरूपज्योतिरेवान्तः परावागनपायिनी⁶।

यद्यपि अभिनवगुप्त के मत में शक्ति और शक्तिमान में भेद नहीं है परात्रिंशिका में कहते हैं नहि शक्तिः शिवात् भेदमामर्शयेत्⁷। परन्तु कहीं कहीं भेद भी देखा जाता है। आचार्य कुन्तक ने वक्रोक्तिकाव्यजीवितम् के मंगलाचरण में कहते हैं कि

जगन्नितयवैचित्र्यचित्रकर्मविधायिनम्

शिवं शक्तिपरिस्पन्दमात्रोपकरणं नुमः ॥⁸

प्रस्तुत पद्य में जगत् निर्माण में जगदीश्वर शिव को शक्ति के परिस्पन्द व्यापार के अतिरिक्त किसी अन्य की आवश्यकता नहीं है यह बताया गया है। आचार्य अभिनवगुप्त ने अपने मंगल श्लोकों में शिव की परम शक्ति संकोचकलंककालुष्यलेशशून्या भगवती परा संविद् को बहुत अत्यधिक स्मरण किया है ध्वन्यालोक के द्वितीय उद्योत के आरम्भ में अपने लोचन में कहते हैं।

या स्मार्यमाणा श्रेयांसि सूते ध्वंसयते रुजः

तामभीष्टफलोदारकल्पवल्ली स्तुवे शिवाम् ॥⁹

प्रस्तुत पद्य में भी उसी परम शिव की शिवा शक्ति को स्मरण करते हैं जो परम कल्याण को देने वाली है। प्रथम उद्योत के अन्तिम पद्य में आचार्य अभिनवगुप्त प्रतिभा को शिवा कहते हैं "वन्दे तां प्रतिभां शिवां " उसी प्रकार इस पद्य में शिवा शब्द का अर्थ यदि प्रतिभा माना जाए तो इसका अर्थ होगा कि प्रज्ञा विशेष प्रतिभा संवित् की जैसे उपासना की जाती है वैसे ही आनन्द मंगल को प्रदान करती है क्योकि काव्य के अनुशीलन से ब्रह्मानन्द सहोदर आनन्द की प्राप्ति है और लोकवृत्त में दक्षता प्रदान कर अकल्याण का नाश करता है जिससे अनायास ही चतुर्वर्गफल प्राप्ति हो जाती है इसीलिए प्रतिभा को सभी फल देने के लिए उदार कल्पलता कहा गया है। वस्तुतः विमर्शरूप ही प्रतिभा है वही कदाचित् परमेश्वर के अनुग्रह से योगी के हृदय में उदित होती है इसलिए उसके स्वात्म ज्ञान को प्रातिभ कहा जाता है।

यथा एकैव सा परमेश्वरी प्रतिभा अस्मदुक्तिमाहात्म्यकल्पिता एवंविधा अपरिच्छिन्नस्वभावापि सर्वालैव¹⁰।

प्रस्तुत पद्य को भी जब परावाग् परक अर्थ करते हैं तो वही स्वयं प्रकाश रूप परमार्थ तत्त्व परा संवित् उदारकल्पलता अभीष्टफलप्रदा इत्यादि अर्थ हो जाता है।

प्रथम उद्योत में परा वाक् की चर्चा के पश्चात् द्वितीय उद्योत के लोचनग्रन्थ के अन्त में पश्यन्ती वाक् की चर्चा करते हैं यथा

प्राज्यं प्रोल्लासमात्रं सद्भेदेनासूच्यते यथा

वन्देऽभिनवगुप्तोऽहं पश्यन्तीं तामिदं जगत्¹¹ ॥

प्रस्तुत पद्य में अभिनवगुप्त कहते हैं कि जिस पश्यन्ती वाक् से यह जगत् सर्वप्रथम प्रतीतिमात्र सत् होता हुआ प्रकाशित होता है अर्थात् ब्रह्म से भिन्नरूप से प्रकाशित होता है उस पश्यन्ती वाग् को प्रणाम करता हूँ।

1 काश्मीरशैवदर्शनबृहदकोश पृष्ठ 414

2 ईश्वरप्रत्यभिज्ञा 108

3 काश्मीरदर्शनबृहदकोश 415

4 काश्मीरदर्शनबृहदकोश पृष्ठ संख्या 415

5 ध्वन्यालोकलोचन पृष्ठ 35

6 लोचनटीका की श्रीमदुत्तुंगकृत कौमुदी टीका 43

7 अभिनवगुप्तकृत परात्रिंशिका पृष्ठ संख्या 03 संपादक महामहोपाध्याय मुकुन्दरामशास्त्री

8 कुन्तककृत वक्रोक्तिकाव्यजीवितम् पृष्ठ संख्या

9 अभिनवगुप्तकृत लोचनटीका द्वितीयोद्योत पृष्ठ संख्या

10 अभिनवगुप्तकृत परात्रिंशिका विवरण पृष्ठ संख्या 108 संपादक महामहोपाध्याय मुकुन्दरामशास्त्री

11 अभिनवगुप्तकृत लोचनटीका द्वितीयोद्योत पृष्ठ संख्या 120

परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी ए चार प्रकार की संवित् हैं। परा संवित् में शब्द और अर्थ में भेद नहीं होता, जिस प्रकार घट पटादि का बाह्यभेद ब्रह्म में नहीं होता उसी प्रकार परा संवित् में पूर्ण अभेद होता है। पश्यन्ती संवित् का ग्रहण बुद्धि के द्वारा होता है इसमें बुद्धि भेद को ग्रहण करती है इसलिए कहा गया कि पश्यन्ती संवित् बुद्धि क्षेत्र में वर्तमान होकर इस विश्व को भेद रूप से प्रकाशित करती हैं। परात्रिंशिका में अभिनवगुप्त कहते हैं कि सा शक्तिः लोकानुग्रहविमर्षमयी प्रथमतः परामर्शमय्या पश्यन्त्या आसूत्रयिष्यमाणानन्तशक्तिताविभिन्ना प्रथमतरं अदेशकालकलितायां सविदि निरूढा तावत् पश्यन्त्युद्भवभविष्यदुक्तिप्रत्युत्थविभागेनैव वर्तते 1 मध्यमा संवित् के विषय कहते हैं कि -

आसूत्रितानां भेदानां स्फुटतापत्तिदायिनीम्
त्रिलोचनप्रियां वन्दे मध्यमां परमेश्वरीम् 2 ॥

अर्थात् सूत्रो द्वारा निर्दिष्ट क ख ग इत्यादि ध्वन्यादिभेद को स्पष्टता प्रदान करने वाली (मध्यमा संवित् वैखरी संवित् में स्फुटता को प्रदान करती है) भगवान शिव की प्रिया स्वरूप मध्यमा संवित् को प्रणाम करते हैं। परात्रिंशिका में। अभिनवगुप्त कहते हैं। मध्यमा पुनः तयोरेव वाच्यवाचकयोः भेदमादर्श्य सामानाधिकरण्येन विमर्शव्यापारः3

मध्यमा संविद् में उपांशु जप के समय में कुछ शब्द का भान होता है ऐसा आचार्य नागेश कहते हैं। मध्यमानादश्च सूक्ष्मतरः कर्णपिधाने जपादौ च सूक्ष्मतरवायुव्यंग्यः शब्दब्रह्मरूपस्फोटव्यंजकश्च4। अभिनवगुप्त भी कहते हैं अत्र हि मध्यमापदे आत्मैव संश्रुणुते नापरः इत्युक्तम् परप्रमातृदर्शनमात्रगोचरजिह्वोष्ठपुटादिसंयोगे तु यद्यपि आत्मनः एव श्रवणं स्यात् न परस्य तथापि मध्यमापदे एतत् संपद्यते 5 अर्थात् आचार्य अभिनवगुप्त कहते हैं कि मध्यमा संविद् में शब्द का श्रवण स्वयं को ही होता है अन्य को नहीं। अभिनवगुप्त और शैव दृष्टि से ज्ञान क्रिया शक्तिमय शिव परमब्रह्म है महामाया भगवती पार्वति भेदो का सूत्रपात कर जगत् को सत्ता प्रदान करती हैं। मध्यमा और पश्यन्ती भगवती पार्वति की स्वरूप हैं।

चतुर्थ संवित् की चर्चा करते हुए कहते हैं

स्फुटीकृतार्थवैचित्र्यबहिःप्रसरदायिनीम्
तुर्यां शक्तिमहं वन्दे प्रत्यक्षार्थनिदर्शनीम् 6 ॥

अर्थात् उस चतुर्थ वैखरी संवित् को प्रणाम करते हैं जो वक्ता के मन में स्पष्ट अर्थवैचित्र्य को श्रोता के कर्ण पर्यन्त अप्रत्यक्ष भी अर्थ को प्रत्यक्ष के सदृश निर्देश करती है।

नागेशभट्ट कहते हैं कि वैखरीनादो ध्वनिः सकलजनमात्रश्रोत्रग्राह्यः भेर्यादिनादवन्निरर्थकः। परश्रोत्रेणापि ग्राह्याः वैखरी वागुच्यते7 परात्रिंशिका ग्रन्थ में अभिनवगुप्त कहते हैं कि मध्यमा नाद में शब्द और अर्थ में परस्पर भेद नहीं होता परन्तु वैखरी में शब्द और अर्थ में भेद स्पष्ट होता है। यथा वैखरी तु तदुभयभेदस्फुटतामय्ये 8। वस्तुतः अभिनवगुप्त के सिद्धान्त को नागेशभट्ट ने लिया क्योंकि दोनों आचार्यों ने वैखरी नाद में भेद स्पष्ट होता है और सम्पूर्ण जन श्रोत्रग्राह्य होता है ऐसा मानते हैं।

शोधनिष्कर्ष

शैवागम के अनुसार परम शैव निराकार पूर्ण ब्रह्म जो सभी तत्त्वों से परे है, जिसका प्रतीक शिवलिंग है, जिसे समाधि की अवस्था में अनुभव किया जाता है, जो शिव है सर्वत्र व्यापक है परन्तु लिंग में लीनतया विद्यमान रहता है, और सदाशिव पश्यन्ती मध्यमा वैखरी संविद् पद वाच्य है, इनमें परस्पर तादात्म्य है। इसी प्रकार शिव और परा संविद् में परस्पर कोई भेद नहीं है। शक्ति और शक्तिमान में तादात्म्य शैव मत में माना जाता है। इस प्रकार अभिनवगुप्त द्वारा लोचन में प्रतिपादित आगम तत्त्व को यथामति उपस्थापित किया यद्यपि आलंकार शास्त्र में अन्य ग्रन्थों में भी सर्वत्र आगमतत्त्वों का आचार्यों ने विचार किया है परन्तु संक्षेप से लोचन में प्रतिपादित विषय को मैंने ग्रहण किया। इति शम्

1 अभिनवगुप्त परात्रिंशिका पृष्ठ संख्या 03 संपादक महामहोपाध्याय मुकुन्दरामशास्त्री

2 अभिनवगुप्तकृत लोचनटीका पृष्ठ संख्या 320

3 अभिनवगुप्तकृत परात्रिंशिका पृष्ठ संख्या 05 संपादक महामहोपाध्याय मुकुन्दरामशास्त्री

4 नागेशभट्टकृत संपादक सदाशिवशास्त्री द्वितीयसंस्करण परमलघुमञ्जूषा पृष्ठ संख्या 27

5 अभिनवगुप्तकृत परात्रिंशिका पृष्ठसंख्या 71 संपादक महामहोपाध्याय मुकुन्दरामशास्त्री

6 अभिनवगुप्तकृत लोचनटीका पृष्ठ संख्या 350

7 नागेशभट्टकृत संपादक सदाशिवशास्त्री द्वितीयसंस्करण परमलघुमञ्जूषा पृष्ठ संख्या 27

8 अभिनवगुप्तकृत परात्रिंशिका पृष्ठ संख्या 05 संपादक महामहोपाध्याय मुकुन्दरामशास्त्री

शोध सार

वर्तमान युग की सबसे गम्भीर चिंताओं में अन्यतम है पर्यावरण संरक्षण। प्राचीन समय में पेड़-पौधे, वन, नदियाँ, सरोवर आदि जल के मुख्य स्रोत वायु, अन्न, औषधियाँ आदि सभी स्वच्छ एवं पुष्टिकारक होते थे। इसका कारण था प्रकृति से सामंजस्य रखकर जिया जाने वाला जीवन। पर्यावरण की परिभाषा 'परितः आत्रियते येन तत् पर्यावरणम्' जो सभी ओर से ढंक कर रखे उसे पर्यावरण कहते हैं। वैदिक दृष्टि से विचार करने पर ऋग्वेद के प्रथम दार्शनिक सूक्त 'नासदीय सूक्त' के प्रथम मंत्र² में उपस्थापित प्रश्नत्रय में सृष्टि से सम्बन्धित प्रथम प्रश्न 'किमावरीवः' अर्थात् सृष्टि उत्पत्ति से पूर्व यह जगत् किसके द्वारा आवृत था। इससे स्पष्ट है कि आवरण किंवा पर्यावरण वैदिक साहित्य में भी चिंतनीय तत्त्व है।

नासदीय सूक्त के अनुसार घोर अंधकार में निगूढ तमस् तत्त्व (ब्लैक मैटर) उस परमेश्वर की सर्जन एवं अनेकरूपता की कामना से उसकी तपोमहिमा से नानारूप वाली सृष्टि के रूप में प्रतिभासित होने लगा। इस प्रकार परोपकारार्थ हूत यज्ञ से उत्पन्न सृष्टि की नाभि अंतरिक्ष, सिर द्यौ, चरण पृथ्वी और दिशाएँ कर्णरूप थी।³ पर्यावरण की दृष्टि से प्राकृतिक तत्त्वों पर विचार किया जाए तो तैत्तिरीयोपनिषद् का ऋषि लिखता है कि उस परमात्मा से सर्वप्रथम आकाश उत्पन्न हुआ।⁴ प्रकृति के इन पाँच तत्त्वों पर इस पत्र में क्रमशः विचार किया जा रहा है।

1.) **आकाश** – परमात्मा से उत्पन्न सर्वप्रथम प्राकृतिक तत्त्व आकाश है। आकाश को सर्वव्यापक माना गया है। आकाश को सर्वव्यापक माना गया है अत एव ईशावास्योपनिषद् में ब्रह्म को आकाश के समान व्यापक कहा गया है।⁵ आकाश सर्जन करने के लिए स्थान प्रदान करने वाला तत्त्व है। सभी ग्रह आकाश में ही विचरते हैं, शरीर की धमनियों में रक्त का संचरण भी आकाश के कारण ही संभव है।

आकाश को परिभाषित करते हुए दर्शन ग्रन्थों में उसे शब्द गुण वाला बताया गया है।⁶ शब्द आकाश में उत्पन्न होकर वहीं विद्यमान रहता है। जब वही शब्दवान् आकाश कर्णशष्कुली-अवच्छिन्न आकाश में आता है तब शब्द श्रवणगोचर होता है। स्वाभाविक रूप से 20 से 80 डेसिबल ध्वनि को मनुष्य के लिए सहनीय माना गया है।⁷ इससे अधिक ध्वनि को हानिकारक माना गया है। इसे ही ध्वनि प्रदूषण कहा जाता है। आधुनिक समय में कारखानों, वाहनों और (डी. जे.) ध्वनि विस्तारक यंत्रों के अत्यधिक प्रयोग से ध्वनि प्रदूषण बहुत अधिक होता है जिसके कारण मनुष्य को रक्तचाप की अनियमितता, अनिद्रा आदि अनेक रोग हो रहे हैं। मोबाइल. टी. वी., इंटरनेट आदि के प्रयोग से तथा परमाणु परीक्षण आदि के द्वारा उत्सर्जित रेडियोधर्मी प्रदूषणों से आकाश के प्राकृतिक तन्तु क्षुब्ध हो रहे हैं जिनसे नभचर पक्षियों के स्वास्थ्य पर भी प्रतिकूल प्रभाव पड़ रहा है।

वैदिक विज्ञान में इसके विपरीत सामगान आदि का विधान किया जाता है। सभी वेदमन्त्रों के अपने स्वर हैं जो संगीत शास्त्र में प्रयुक्त होने वाले सात स्वर ही हैं। ये संगीत के सात स्वर वैदिक स्वरों का प्रतीकात्मक रूप हैं। स – षड् , रे- रैवत, ग- गान्धार, म - मध्यम, प - पंचाल, ध – धैवत, नि-निषाद में इस प्रकार स्वरों पर आधारित राग-रागिनियों का विकास हुआ, जो ऋतु, मास, प्रातः मध्याह्न, रात्रि आदि के अनुरूप नियोजित किये गए हैं। गायत्री आदि वैदिक छन्दों को दिशाओं का पवित्र करने वाला व दुरितनाशक माना गया है।⁸ गन्धर्ववेद पर आधारित संगीत के आधार पर आधुनिक चिकित्सा विज्ञान ने साउंड थेरेपी का आविष्कार किया है। जो बहुत से रोगों के उपचार में सहायक है।

2.) **वायु** - आकाशजन्य वायु पर्यावरण का सर्वप्रमुख तत्त्व है। अत एव इसे प्राणवायु भी कहा जाता है। इसी वायु से श्वास-प्रश्वास का आवागमन संभव है। यह हमारे शरीरों के अन्दर और बाहर संचरण करता है। पृथ्वीस्थ वायुमण्डल में विभिन्न गैसों का आनुपातिक संतुलन है इसमें किञ्चित् भी असंतुलन सृष्टि का विनाशक हो सकता है। वैदिक ऋषियों ने इसी कारण वायु को देवता माना है। कठोपनिषद् में वायु की व्यापकता का उदाहरण देते हुए ब्रह्म की व्यापकता को बताया गया है।⁹ दर्शन ग्रंथों में भी प्राण, अपान, समान, व्यान और उदान पाँच प्रकार के प्राण एवं नाग, कूर्म, कृकल देवदत्त एवं धनंजय पाँच प्रकार के उपप्राणों का वर्णन है।

1 सहायकाचार्यः, संस्कृत विभाग, नानकचंद ऐंग्लो संस्कृत महाविद्यालय, मेरठ।

2 नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्मः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥ ऋग्वेद -10/121/1

3 नाभ्याऽऽसीदन्तरिक्षं शीष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रांस्तथा लोकां अकल्पयन् ॥ ऋग्वेद - 10/90/14

4 तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।

अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्यो अन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसो पुरुषः ।

तैत्तिरीयोपनिषद् - 2/1/1

5 ओम् खं ब्रह्म । यजुर्वेद 40/15

6 शब्दगुणकम् आकाशम् । तर्कसंग्रहः - पृष्ठ - 50

7 <https://decibelpro.app/blog/how-many-decibels-can-a-human-hear/#2>

8 गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्या सह ।

वृहत्युष्णिहा ककुप्सूचिभिः शम्यन्तु त्वा ॥ यजुर्वेद 23/33

9 वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ कठोपनिषद् 2/2/10

पुरुष सूक्त में सृष्टि उत्पत्ति के क्रम में खाद्य पदार्थों की उत्पत्ति के पश्चात् वायव्य जीवों की उत्पत्ति बताई गई है।¹ क्योंकि वायव्य जीव पर्यावरण के लिए बहुत महत्वपूर्ण है। वायु की शुद्धता एवं संतुलन ही जीवन का आधार है। वर्तमान समय में औद्योगिक क्रांति, बहुविस्तृत आवासीय निकायों की योजना, अत्यधिक वाहनों का प्रयोग और वातानुकूलन यंत्रों के बहुत प्रयोग के कारण विषाक्त गैसों का उत्सर्जन हो रहा है, जिससे पूरा विश्व अपने अस्तित्व को लेकर सशंकित है। वैज्ञानिकों के अनुसार अग्रिम दो शताब्दियों में पृथ्वी जीवन के अनुकूल नहीं रह जाएगी। वायु प्रदूषण का स्तर विनाशक रूप धारण कर लेगा।

वायु प्रदूषण के निवारण का उपाय वैदिक ऋषियों के प्रकृति संरक्षण के साथ यज्ञमय जीवन ही है। वैदिक मनीषियों ने यज्ञ को सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड का केन्द्र बिन्दु माना है।² यज्ञ से केवल वायु प्रदूषण ही नहीं अपितु जल पृथ्वी ध्वनि प्रदूषण एवं एतज्जन्म रोगों का निवारण भी किया जा सकता है। अथर्ववेद में कहा गया है कि यज्ञ में दी गई आहुति वायुमण्डल में स्थित रोगाणुओं का इस प्रकार नाश कर देती है जैसे नदी का वेग झाग का।³ वैदिक मनीषियों ने वायु शोधन हेतु नाना प्रकार की समिधाओं और सामग्री से यज्ञ का विधान किया है। प्रसिद्ध वैज्ञानिक प्रो. ओमप्रकाश पाण्डेय अपनी पुस्तक भारत वैभव में लिखते हैं कि " आम की समिधा जलने पर एथिलीन आक्साइड और प्रोपेलीन गैसों को छोड़ती है जो वातावरण में विद्यमान क्लोरो फ्लोरो कार्बन जैसी हानिकारक गैसों को नष्ट कर देती है।" लखनऊ स्थित राष्ट्रीय वनस्पति विज्ञान संस्थान ने एक शोध में सिद्ध किया है कि आम की समिधा को जलाने से उत्पन्न होने वाली 'फार्म एल्डिहाइड' गैस प्रबल जीवाणुनाशक है।⁴ मदार, पलाश, खदिर चिडचिडा, पीपल, गूलर, शमी आदि की समिधाओं से निकला धूम अनेक प्रकार के रोगों का नाशक है। भारत सरकार के सांख्यिकी मंत्रालय ने केन्द्रीय प्रदूषण नियंत्रण बोर्ड के साथ मिलकर यज्ञ पर अनेक प्रकार के शोध किये जिसके परिणाम में यह पाया गया कि यज्ञ किये जाने वाले स्थान में यज्ञ से पूर्व और पश्चात् वायु में हानिकारक तत्वों की उपस्थिति में भारी कमी पाई गई जो कई दिनों तक बनी रही। वायु हमारे जीवन को प्रत्यक्ष रूप से प्रभावित करती है यह रोगादि दोषों को शरीर से बाहर करता है।⁵

3.) अग्नि- अग्नि सृष्टि का तृतीय तत्त्व है। वैदिक परंपरा में अग्नि सर्वाधिक पूज्य देवता है। ऋग्वेद का प्रथम सूक्त अग्नि सूक्त है तथा उसके प्रथम मन्त्र में ही अग्नि को पुरोहित (सर्वप्रगामी और देवताओं का ऋत्विक्) माना गया है।⁶ अग्नि शब्द 'अग्नि गतौ' धातु से सिद्ध होता है जिससे सभी पदार्थ गतिशील हैं वहीं अग्नि है। निरुक्त में अग्नि का निर्वचन इस प्रकार किया गया है – 'अग्निः अग्रणी भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते, अङ्गं नयति संनममानः'।⁷

अग्नि को ही तेज भी कहा जाता है। अग्नि का एक पर्यायवाची पावक भी है। जो ' पुञ् पवने' धातु से सिद्ध होता है, इसका अर्थ है कि अग्नि सभी को पवित्र करने वाला तत्त्व है। अग्नि का सबसे बड़ा स्रोत सूर्य है। अथर्ववेद में कहा गया है कि 'सूर्य दृष्ट - अदृष्ट समस्त पर्यावरण रक्षक तत्वों के प्रदूषण को नष्ट करने वाला महौषध है'।⁸ यजुर्वेद में 'सूर्य की किरणों को पर्यावरण को पवित्र करने वाला बताया गया है'।⁹ अग्नि के वान्य, सामुद्रीय, यज्ञीय, गार्हस्थ्य आदि अनेक रूप हैं, ये सभी अग्नियों तत्-तत् सम्बद्ध पदार्थों के दोषों की नाशक हैं।¹⁰ अथर्ववेद के एक मन्त्र के द्वारा वैद्य अपने रोगी को सम्बोधित करते हुए कहता है कि 'मैं यज्ञ में दी गई आहुति द्वारा अज्ञात रोगों से लेकर राजयक्ष्मा रोग तक छुड़ाए देता हूँ'।¹¹

पार्थिव अग्नि को वैश्वानर कहा जाता है निरुक्त में वैश्वानर शब्द का व्याख्यान करते हुए कहा गया है कि "यह अग्नि सभी मनुष्यों को इस लोक से परलोक पहुँचाता है। इसको सब मनुष्य प्राप्त करते हैं अथवा जो सबको प्राप्त हो, सबमें पहुँचा हुआ हो सबमें विद्यमान हो उसे वैश्वानर कहते हैं।"

विश्वान्नरान् नयति । विश्वे एनं नरान् नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् । प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि ।¹²

1 पशुस्तौधक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये । ऋग्वेद 10/90/08

2 अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः । यजुर्वेद 23/62

3 इदं हविर्यातुधानान् नदी फेनमिवावहत् । अथर्ववेद 1/8/1

4 भारत वैभव - पृष्ठ - 289

5 आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद् रपः ।

त्वं हि विश्वभेषजं देवानां दूत ईयसे ॥ अथर्ववेद 4.13.3

6 अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रबधातमम् ॥ ऋग्वेद - 1/1/1

7 निरुक्तम् - 7/14

8 उत सूर्यो दिव एति पुरो रक्षांसि निजूर्वन ।

आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ अथर्ववेद 6/52/1

9 सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रस्मिभिः । यजुर्वेद 4/4

10 अग्ने हंसि न्यथत्रिणं दीद्यन्मर्त्येषु । स्वे क्षये शुचित्रत । ऋग्वेद - 3/9/8

11 मुञ्जामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् । अथर्ववेद - 1/8/1

12 निरुक्त - 7/6/3

4.) **जल** -जल इस सृष्टि का सर्वप्रथम स्थूल भौतिक पदार्थ है। 'अप एव ससर्जादौ' जल ही आदिम सृष्टि तत्त्व माना गया है। ऋग्वेद के नासदीय सूक्त के तृतीय मन्त्र में कहा गया है कि सृष्टि प्रलय दशा में जल में ही निमग्न थी, घोर अंधकार में सब कुछ सलिल रूप ही था।¹

वेदों में जल के विविधरूपों का वर्णन है -

आकाशीय जल को दिव्य, नदियों के जल को स्रवन्ती, भूमि को खोदकर निकाले गए जल को खनित्रिमा तथा तडागादि अन्य स्रोत से प्राप्त जल को स्वयंजा कहते हैं।² इनके अतिरिक्त संहिताओं में जल के अन्य रूप भी प्राप्त होते हैं जैसे रेतीले प्रदेश में पाए जाने वाले जल को 'धन्वन्य', हिम से निकले जल को 'हैमवत', स्रोतों के जल को 'स्वयंजा', बावडी के जल को 'वैशन्त', नदियों के जल को 'मधुश्रुतः', नहर के जल को 'कुल्य', कुएं के जल को 'कूप्य', बडी झीलों के जल को 'ह्रघ', तालाबों के जल को 'सुत्य' और वनस्पतियों में निहित जल को 'वनम्' कहा जाता है।³ सभी जलों में समुद्र जल का भण्डार होने से ज्येष्ठ है।⁴ जलों का राजा वरुण है।⁵

उद्योगों से निकले अपशिष्ट जल, शहरों के वाहित मल, अपमार्जक तथा कृषि में प्रयुक्त रासायनिक पदार्थों के अपशिष्ट से सम्पूर्ण जल चक्र बर्बाद हो गया है। जल प्रदूषण से जहाँ बहुत सी बीमारियों का जन्म हो रहा है, वहीं भूगर्भीय जल के अतिशय दोहन के कारण पेयजल की कमी का संकट गहराता जा रहा है। जल प्रदूषण का बड़ा कारण आधुनिक शौचालय व्यवस्था है इसमें एक वार फ्लश करने से पाँच लीटर शुद्ध जल-मल के साथ बहकर भूमिगत सीवर के माध्यम से शहरी अपशिष्टों के रूप में नदियों में प्रवाहित हो रहा है। गांवों कस्बों में सीवर प्रणाली के अभाव में 'पिट शौचालय' की व्यवस्था के कारण मल अपशिष्ट सीधे मिट्टी के सम्पर्क में आकर भूगर्भीय जल को प्रदूषित कर रहा है।

मानव जीवन की व्यवस्थिति हेतु जल का शुद्ध होना अति आवश्यक है। मनुष्य अपने शरीर वस्त्रादि के स्वच्छता हेतु जल पर निर्भर है।⁶ अथर्ववेद के मन्त्र में स्नानादि के लिए स्वच्छ जल की कामना की गई है।⁷

5.) **पृथ्वी** - पृथ्वी जीवन का आधारभूत तत्त्व है। वैदिक शब्दकोश निघण्टु में भी सर्वप्रथम पृथ्वी के 21 पर्यायों को गिनाया गया है। यह सभी प्राणियों की प्रतिष्ठा है। सारे प्राणी इसी से उत्पन्न होते हैं यही सबको धारण करती है।⁸ अथर्ववेद में कहा गया है कि यही पृथ्वी दोपाये, चौपाये सभी प्राणियों का धारण करती है तथा इन्हीं प्राणियों के लिए सूर्य अपनी किरणें फैलाता है -

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं विभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः।

तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य उद्यन्त्सूर्यो रश्मिभिरातनोति।⁹

अथर्ववेदीय पृथिवी सूक्त में बहुत प्रकार की वाणी वाले तथा अन्यान्य संस्कृतियों का अनुसरण करने वाले प्राणियों को एक कुटुम्ब के मनुष्यों की तरह रखने वाली पृथ्वी को बताया गया है।¹⁰ अथर्ववेद में भूमि को विविध रंगों वाली - काली भूरी, लाल, तो कहीं पर बड़े-बड़े शिलाखण्ड, कहीं कंकड तो कहीं मुदु धूलि वाली बताया है। -

शिला भूमिरश्मा पांसुः सा भूमि संधृता धृता। तस्यै हिरण्यवक्षसे पृथिव्या अकरं नमः।¹¹

आज औद्योगिक विकास की प्रक्रियाओं द्वारा भूमि नष्ट हो रही है। रासायनिक उर्वरकों द्वारा भूमि की उर्वरता समाप्त हो रही है। वन काटे जा रहे हैं। भूगर्भ का जल सूख रहा है। उसके अंदर छिपे बहुमूल्य रत्न और खनिजों का अतिशय दोहन हो रहा है। अथर्ववेद में कृषि आदि हेतु आवश्यक खनन के पश्चात् पुनः संरोहण के लिए पृथ्वी से क्षमापूर्वक अनुरोध किया गया है-

यत् ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु।

मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पितम्।¹²

प्रकृति की शक्ति अनश्वर है। यह शक्ति प्रकृति को गौ आदि (शाकाहारी) जीवों से प्राप्त होती है। गौ आदि जीवों के नष्ट होने से प्रकृति का नष्ट होना अनिवार्य है।

दक्षिण अफ्रीकी देश रोडेशिया में जैवविज्ञानियों के एक समूह ने प्रयोग किया। एक जंगल में 25 वर्षों में दस हजार हाथियों को मार दिया गया। हाथियों के मरने से जंगल स्वतः नष्ट होने लगा। उस वैज्ञानिक समूह में प्रमुख एलेन सेवरी ने प्रयोग किया कि फिर उसी जंगल में कुछ गाय लाकर छोड़ी गई परिणामस्वरूप कुछ वर्षों में जंगल आश्चर्यजनक रूप से हरा-भरा हो गया। वैज्ञानिक इस निष्कर्ष पर

1 तम आसीत्तमसा गूढमग्रेप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् । ऋग्वेद - 10/129/3

2 या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः । समुद्रार्था याः

शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु । ऋग्वेद 7/49/2

3 यजुर्वेद - 16 / 37-38

4 समुद्रज्येष्ठाः - ऋग्वेद - 7/49/1

5 यासु राजा वरुणो - ऋग्वेद - 7/49/4

6 श्वानाः पीताः भवत यूयमापो अस्माकमन्तरदरे सुशेवाः ॥ यजुर्वेद - 4/12

7 शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं निदध्मः । पवित्रेण पृथिवि मोत्सुनामि

। अथर्ववेद - 12/2/30

8 'पृथिवी विश्वस्य धारिणी' - मुण्डकोपनिषद् - 2/1/3

9 अथर्ववेद - 2/1/15

10 जनं विभ्रती बहुधा विवाचसम् - अथर्ववेद 2/1/45

11 अथर्ववेद - 12/1/26

12 अथर्ववेद - 12/1/35

पहुंचे कि जिस भूमि में गौ का एक किलो गोबर फैला दिया जाता है, उस भूमि में वर्षा के नौ लीटर जल का आर्द्रता के रूप में समेटने का सामर्थ्य आ जाता है। ऋग्वेद में कहा गया है कि जहाँ, गोपालन होता है वहाँ भूमि में आर्द्रता बनी रहती है और वहाँ के निवासी इतने समृद्ध होते हैं कि दोनों कानों में स्वर्ण के कुण्डल पहनते हैं।¹

अथर्ववेद में गाय के गोबर द्वारा पृथ्वी को उर्वर बनाने का निर्देश दिया गया है-

करीषिणीं फलवती स्वधारामिरां च नो गृहे ।

औदुम्बरस्य तेजसा धाता पुष्टिं दधातु मे ।²

यजुर्वेद में पृथ्वी की दृढता बनाये रखने के लिए पृथ्वी की हिंसा न करने को कहा गया है -

पृथिवीं दंह ह पृथिवीं मा हिंसीः ।³

पृथ्वी को ग्रह के रूप में मानने पर पृथ्वी के चारों ओर ओजोन परत है जो सूर्य की किरणों को सीधे पृथ्वी से टकराने से रोकती है किन्तु प्राविधिक कारणों से क्लोरो फ्लोरो कार्बन, मोनो ऑक्साइड, हाइड्रो फ्लोरो कार्बन आदि विषाक्त गैसों से ओजोन परत में छिद्र हो गया है। जिसके परिणामस्वरूप जीका वायरस, बर्ड फ्लू, निपाह आदि अनेक बीमारियों से मानव जीवन संकटग्रस्त हो गया है।

इसका उपाय ऋग्वेद में बताया है -

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजप हि ।

बलं वः तस्मा एतमन्तरिक्षं न वातमिन्द्रं सोमैरोणुर्तजूर्न वस्त्रैः ॥⁴

वनों की वृद्धि से वायु प्रदूषण में कमी और विविध औषधियों से यागादि के द्वारा वायुमण्डल के शुद्धीकरण से ही ओजोन परत का रक्षण संभव है।

निष्कर्ष :-

इस प्रकार यह देखा जा सकता है कि आकाश में होने वाला ध्वनि प्रदूषण गन्धर्ववेद में वर्णित संगीत और मधुर वाणी बोलने की वैदिक आज्ञाओं के पालन से कम किया जा सकता है। वृक्षारोपण, वन संरक्षण एवं यागादि से वायु प्रदूषण कम किया जा सकता है। अग्नि सभी को पवित्र करने वाला तत्त्व इसके द्वारा सभी पदार्थ संचालित होते हैं अतः उर्जा का समुचित और यथोचित उपयोग ही अग्नि का संरक्षण है। जल के संरक्षण व अनावश्यक प्रयोग से बचने से जल संरक्षण संभव है। पृथ्वी की जैव विविधता को संरक्षित करने एवं यागादि से पृथ्वी को संरक्षित किया जा सकता है। जो वेदोक्त उपायों से ही संभव है।

सन्दर्भ ग्रंथ सूची

1. ऋग्वेद - शर्मा जयदेव , आर्य साहित्य मण्डल , अजमेर – 1951
2. यजुर्वेद - शर्मा जयदेव , आर्य साहित्य मण्डल , अजमेर – 1930
3. अथर्ववेद – शर्मा जयदेव , आर्य साहित्य मण्डल , अजमेर – 1928
4. एकादशोपनिषद् – सिद्धान्तालंकार, डॉ सत्यव्रत , विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द , दिल्ली , 2023
5. हिन्दी निरुक्त – यास्क , शास्त्री, सीताराम , मुंशीराम मनोहरलाल , दिल्ली
6. तर्कसंग्रहः – अन्नभट्ट , कांशीराम , मोतीलाल बनारसीदास , दिल्ली – 2007
7. भारतवैभव – पाण्डेय, ओमप्रकाश, राष्ट्रीय पुस्तक न्यास, नई दिल्ली – 2021

1 गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णा हिरण्यया । ऋग्वेद – 8/72/12

2 अथर्ववेद – 19/31/3

3 यजुर्वेद – 13/18

4 ऋग्वेद – 2/14/3

शोध सार

वेद भारतीय धर्म जीवन और आध्यात्मिक जीवन का आधार है, जिस प्रकार प्राण के बिना जीवन, उसी प्रकार वेदों के बिना धर्मादि। वेदों का स्थान इहलोक और परलोक विचार में सर्वश्रेष्ठ है। ऋग्वेद के दशम मंडल का १०८ वां सूक्त सरमा-पणि संवाद सूक्त है। इसके ऋषि पणयः असुर हैं और देवता सरमा है। विशेषतः 2,4,6,8,10 एवं 11 मन्त्रों में ऋषिका हैं—सरमा देवशुनी। शेष बचे सभी मन्त्रों में देवता हैं— पणयः। इसका छन्द त्रिष्टुप है। यह एक अत्यंत प्रसिद्ध सूक्त है। सरमा- पणि आख्यान के माध्यम से गूढ़तम सन्देश को ऋषियों ने हमारे समक्ष प्रस्तुत किया है। वेद व्याख्यान की अनेक परम्पराएँ हैं तथा वेद मन्त्रों के अनेक अर्थ प्राप्त होते हैं। इस सूक्त पर भी अनेक भाष्यकारों के भाष्य प्राप्त होते हैं, तथापि आज आधुनिक संदर्भ में इस सूक्त पर विचार करने की महती आवश्यकता है। वर्तमान में सामाजिक और आर्थिक समस्याओं के समाधान के लिए यह सूक्त अत्यंत महत्वपूर्ण है।

सरमा – पणि संवाद की पृष्ठभूमि

सरमा- पणि संवाद में सरमा एक देवशुनी है पणि असुर हैं। पणियों ने आर्यों की गायों को चुराकर कहीं गुफा में रखा है। इंद्र ने देवशुनी (सरमा) को उन्हें खोजने और पणियों को समझाने के लिए दूती बनाकर भेजा। सरमा पणियों को इंद्र के अतुलित पराक्रम के विषय में बतलाती है, परन्तु उन्होंने उसकी बात नहीं मानी।²

वैदिक तथा पौराणिक साहित्य में सरमा – पणि आख्यान

सर्वप्रथम ऋग्वेद में सरमा – पणि आख्यान प्राप्त होता है। 'पणि' उस समय का कोई जनसमुदाय था। वल नामक असुर के गण, पणियों ने इंद्र की गायें चुरा ली थी जिसे बृहस्पति ने देख लिया। बृहस्पति की सूचना पर इंद्र ने सरमा नामक शुनी को गायों की खोज के लिये भेजा। जैमिनीय ब्राह्मण में ऋग्वेदीय आख्यान के विपरीत, देवता पहले 'सुपर्ण' को चोरी की गई गायों को खोजने के लिए भेजते हैं।³ सुपर्ण पणियों से रिश्वत लेता है और इंद्र के पास वापस लौटता है। इंद्र सुपर्ण को दण्डित करता है। इसके अनंतर वह 'सरमा' को गायों के अन्वेषण हेतु भेजते हैं, जो कि गायों की जानकारी लेकर इंद्र के पास लौटती है।⁴ पौराणिकों के अनुसार जब देवताओं की गायों का असुरों ने अपहरण कर लिया तब इंद्र ने सरमा नामक शुनी को इसका पता लगाने के लिए असुरों के पास भेजा।

आचार्य शौनक प्रणीत बृहद्देवता के अनुसार, पणि नाम के असुरों ने जो कि रसा नाम की नदी के पार रहते थे,⁵ उन्होंने इंद्र की गौओं का अपहरण कर छिपा दिया। बृहस्पति ने इसे देख लिया तथा इंद्र को बताया। इंद्र ने सरमा को दूत बनाकर पणियों के पास भेजा। सरमा उन दिव्य गायों का दूध पीने के लिए ललचाती है जिन्हें पणियों ने छुपाया था। पणि उसे दूध प्रदान करते हैं।⁶ इंद्र द्वारा गायों के बारे में पूछे जाने पर वह नकारात्मक उत्तर देती है। जिससे इंद्र क्रोधित हो जाते हैं। इंद्र द्वारा उसे दण्डित किये जाने पर वह पिए हुए दूध का वमन करती और इंद्र को पणियों तक पहुँचने का मार्ग बताती है।⁷ इंद्र पणियों को मार कर गायों को मुक्त करते हैं।

सामाजिक संसाधनों पर नियंत्रण करने वालों के प्रतिनिधि के रूप में पणियों का चित्रण

समाज में सदैव एक ऐसा वर्ग उपस्थित रहता है, जो सामाजिक संसाधनों पर अपना प्रभुत्व जमाना चाहता है। ऐसे जमाखोर लोग सामाजिक संसाधनों का दुरुपयोग करते हैं तथा छिपाते हैं। इस सूक्त के अध्ययन से ज्ञात होता है कि पणि भी निश्चित रूप से इसी वर्ग का प्रतिनिधित्व करते हैं। वैदिक कालीन समाज में गायें बहुत बड़ी संपत्ति थी। पणियों ने गायों को चुराया तथा गुफाओं में छिपा दिया। जब सामाजिक संसाधनों पर जमाखोरों का नियंत्रण होता है तो यह निश्चित है कि समाज में विद्रोह उत्पन्न होगा।

संसाधनों पर एकाधिकार स्थापित करने वालों के प्रति, संगठित सामाजिक प्रतिक्रिया

जब-जब दुष्टप्रवृत्ति समाज की सम्पत्ति पर एकाधिकार करने का प्रयत्न करती है तो उसके विरोध में सामाजिक प्रतिक्रिया का होना निश्चित है। उसी प्रतिक्रिया के फलस्वरूप संगठन तैयार होता है। उसी दृष्टि से देवताओं का पणियों के विरोध में संगठन तैयार हुआ, जिसका नेतृत्व इंद्र कर रहे हैं। प्रतिक्रिया भीषण भी हो सकती है, परन्तु यहाँ यह व्यवस्थित संगठनात्मक प्रतिक्रिया है, जिसमें कि अत्यंत आक्रामकता न दिखा कर, पहले संवादात्मक शैली से समस्या का निदान किया जा रहा है। इंद्र द्वारा इस आख्यान में इस शैली को अपनाया गया है, जो कि सर्वथा उचित है। देवशुनी सरमा राजदूत के रूप में संवाद स्थापित करने का कार्य कर रही है।⁸

1 सहायक प्राध्यापक, भारती कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय।

2 नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स, यस्येदं दूतीरसरं पराकात्। ऋग्वेद 10.108.4

3 अथ ह वै पणयो नामासुरा देवानां गोरक्षा आसुः। ताम्भिरहापातस्युः। ता ह रसायां निरुध्य वलेनापिदधुः। ते देवा अलिक्त्वमूचुसुपर्णमा नो गा अन्विच्छेति.....

। जैमिनीय ब्राह्मण 2.440

4 ते सरमामब्रुवन्सरं इमा नस्त्वं गा अन्विच्छेति।... जैमिनीय ब्राह्मण 2.441

5 असुरा पणयो नाम रसपारनिवासिनः। बृहद्देवता 8.24

6 पिबेयं तु पयस्तासां गवां यास्ता निगुहथ। असुरास्तां तत्थेत्युक्त्वा तदाजहः पयस्ततः।। बृहद्देवता 8.30,31

7 तां जघान पदा क्रुद्धः उद्विरन्ती पयस्ततः। जगाम सा भयोद्विग्रा पुनरेव पणीम्रति।। बृहद्देवता 8.34,35

8 न तं गूहन्ति श्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे॥ऋग्वेद 10.108.4

कार्यसिद्धि हेतु बाधाओं को सहन करने की कला

देवशुनी सरमा अनेक संघर्षों को तथा बाधाओं को सहन करते हुए कार्य की सिद्धि में सक्रिय है। वह गहरी नदियों को पार करके गोंओं को ढूँढने आई है। समाज के हित में लगे हुए सज्जनों को कार्यसिद्धि में अनेक कठिनाइयों का सामना करना पड़ता है। तभी उद्देश्य की प्राप्ति होती है।

शत्रुओं से संवाद स्थापित करने की कला

जब दो राष्ट्रों में आपस में युद्ध होता है तो एक विपक्षी राजा से दूसरे राष्ट्र के राजदूत को कैसे वार्तालाप स्थापित करना चाहिए, इसका ज्ञान भी हमें इसी आख्यान से प्राप्त होता है। क्योंकि सरमा इस सूक्त में राजदूत की भूमिका का ही निर्वहन कर रही है, राजदूत को अत्यंत आक्रामक न होकर शांतिपूर्ण रूप से अपना सन्देश संप्रेषित करना चाहिए। सरमा ने पहले शांति की बात कही, तदनन्तर साम, दान, दंड का भय दिखाकर आपने राजा की वीरता को शत्रु रूपी पणियों के सामने रखा।¹

कार्यसिद्धि में विघ्न रूप में उपस्थित होने वाले प्रलोभनों का परित्याग

व्यक्ति का त्याग ही समाज में निस्वार्थ वातावरण उत्पन्न करता है। त्याग ही विजय का मार्ग प्रशस्त करता है। यह सत्य है कि जो समाज का प्रतिनिधि बनता है उसे समाज द्वारा अनेक प्रलोभन प्राप्त होते हैं। सामान्य रूप से प्रतिनिधि, प्रलोभनों के सामने नतमस्तक हो जाते हैं। समाज की चिंता छोड़कर प्रलोभनों को स्वीकार कर लेते हैं। सरमा-पणि आख्यान हमें यह बताता है कि प्रलोभनों के सामने हमारी क्या प्रतिक्रिया होनी चाहिए? सरमा को पणियों ने अनेक प्रलोभन दिए, परन्तु सरमा अपने उद्देश्य से विचलित नहीं हुई।² क्योंकि दृढ संकल्प वाले न्याय के मार्ग का परित्याग नहीं करते।³

सरमा-पणि संवाद के विविध निहितार्थ

विद्वानों ने सरमा-पणि संवाद की अनेक व्याख्याएं प्रस्तुत की हैं। वैदिक काल के अधिकतर आख्यान प्राकृतिक व भौतिक शक्तियों का मानवीकरण हैं। निरुक्त में आचार्य यास्क ने सरमा पद को गत्यर्थक सू धातु से निष्पन्न माना है।⁴ नैरुक्तों के अनुसार सरमा मेघध्वनि का वाचक है। ध्वनि गमन करती है अतः सरमा कहलाती है। निरुक्त के व्याख्याकार आचार्य दुर्ग ने स्वकीय व्याख्या में नैरुक्तों के मत को प्रस्तुत करते हुए सरमा को मध्यमा वाक् स्वीकार किया है।⁵ आचार्य सायण ने सरमा पद का 'शीघ्रगामी' अर्थ किया है।⁶ 'रसा' पद का अर्थ आचार्य सायण, अन्तरिक्ष में उपस्थित योजनशतविस्तीर्ण मेघ रूपी नदी करते हैं।⁷ यजुर्वेद 33.59 में प्रयुक्त सरमा पद का आचार्य उव्वट तथा महीधर ने स्वकीय भाष्य में 'वाणी' अर्थ किया है।⁸ स्वामी दयानंद सरस्वती ने ऋग्वेद 1.62.3 में प्रयुक्त सरमा पद का अभिप्राय, स्वकीय भाष्य में 'विद्याधर्मादि बोधों को उत्पन्न करने वाली माता' स्वीकारा है। राल्फ थॉमस हॉचकिन ग्रिफिथ ने ऋग्वेद 1.62.3 के अनुवाद में सरमा को सूर्य की रश्मियाँ तथा पणियों को रात्रि का अंधकार स्वीकार किया है। महर्षि अरविन्द के अनुसार सरमा-पणि संवाद प्राचीन भारतीय इतिहास का कोई विकृत रूप नहीं है अपितु यह प्रकाश और अंधकार की शक्तियों के बीच होने वाला एक आलंकारिक युद्ध है। उनके अनुसार यह बहुत ही स्पष्ट है कि सरमा, प्रकाश रूपिणी उषा की कोई शक्ति है, और गौँँ प्रकाश रूपिणी उषा की ज्योतियाँ। यह अवश्य ही मानवीय मन के अन्दर सत्य का अन्वेषण करने वाली कोई शक्ति है जो कि मानवीय सत्ता में, अज्ञान के अंधकार में छिपे पड़े सत्य को खोज लाती है। निश्चित रूप से यह वह शक्ति है जो पराचेतन {Superconscious truth} से अवतीर्ण होकर आयी है और हमें उस प्रकाश तक ले जाती है जो कि हमारे अन्दर अवचेतन {Subconscious} में छिपा पड़ा है। ये सभी लक्षण अंतर्ज्ञान {Intuition} पर घटित होते हैं। उनके अनुसार सरमा का कार्य ठीक वही है जो कि अंतर्ज्ञान {Intuition} का होता है। वह सीधे सत्य पर पहुँचता है तथा अंधकार तथा झूठे आवरण के अन्दर से सत्य को निकालकर मुक्त कर देता है। उसके माध्यम से ही मन, स्वतः ज्ञान {Revelation} प्राप्त करने में समर्थ होता है।⁹ श्रीअरविन्द के अनुसार ऋग्वेद में जिस युद्ध और विजय का वर्णन हुआ है वह कोई भौतिक युद्ध और लूटमार नहीं है अपितु वह एक अध्यात्मिक संघर्ष और अध्यात्मिक विजय है।¹⁰

आचार्य यास्क के अनुसार 'पणि' पद वणिक् का वाचक है। उनके अनुसार व्यापार करने के कारण 'पणि' कहलाया।¹¹ यह पद व्यवहारार्थक पण् धातु से इन प्रत्यय करने पर निष्पन्न होता है। निरुक्त के भाष्यकार दुर्गाचार्य के अनुसार व्यापार करने के कारण पणि

1 असेन्या वः पणयो वास्यनिषव्यास्तनवः सन्तु पापीः ।

अधृष्टो व एतवा अस्तु पन्या बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ऋग्वेद 10.108.6

2 एवा च त्वं सरम आजगंध प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।

स्वसारं त्वा कृणवे मा पुनर्मा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ऋग्वेद 10.108.9

3 न्यायात्यथः प्रविचलन्ति पदं न धीरा, नीतिशतक 85

4 सरमा सरणात् । निरुक्त 11.24

5 माध्यमिका वाक् नैरुक्त पक्षेण । निरुक्त 11.24

6 सरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी । सायण भाष्य, ऋग्वेद 10.108.1

7 रसायाः शब्दायमानाया अन्तरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णयाः पर्यासि.... । सायण भाष्य, ऋग्वेद 10.108.1

8 सरमा वाक् त्रयीलक्षणा । यजुर्वेद भाष्य 33.59

9 वेद रहस्य {पूर्वार्ध}, अध्याय 20, श्रीअरविन्द

10 वेद रहस्य {पूर्वार्ध}, अध्याय 21, श्रीअरविन्द

11 पणिर्वणिग्भवति । पणिः पणनात् । निरुक्त 2.17

कहलाया, वह अपना कार्य ईमानदारीपूर्वक नहीं करता।¹ पणि शब्द पुल्लिंग में कृपण का { जो यज्ञ की आहुतियों की बचत करता है, तथा दक्षिणा देने में अत्यंत कृपण है } तथा स्त्रीलिंग में बाजार का वाचक है। यह शब्द लोभी और अपावन { जो कि अपने कर्मों में अपवित्र है } का भी वाचक है।² मोनियर विलियम प्रणीत संस्कृत- अंग्रेजी शब्दकोश में पणि ऐसे ठगों का पर्याय है जो पुरोहित दिखाई देते हैं परन्तु नहीं, जो कि ईर्ष्यालु लोगों का एक समुदाय है।³ पणि के लिए रेवत, असुन्वत, अराधस व वेकनाट जैसे विशेषण प्रयुक्त होते थे। इनका अर्थ क्रमशः धन संचयी, यज्ञ व दान न करने वाला, धन न देने वाला व सूदखोर है। श्रीअरविन्द के अनुसार पणि सत्य के विचारों के अवरोधक, ज्ञान रहित अंधकार में निवास करने वाले, आध्यात्मिक प्रकाश के शत्रु, दिव्य सत्य और दिव्य विचार के शत्रु हैं। उनके अनुसार पणि वे शक्तियाँ हैं जो जीवन की अप्रकाशमान इन्द्रिय क्रियाओं की अधिष्ठात्रियाँ हैं। जिनका मूल अंधकारमय अवचेतन की भौतिक सत्ता में होता है, न कि दिव्य मन में। मनुष्य का सारा संघर्ष इन क्रियाओं को हटाकर इसके स्थान पर मन और प्राण की दिव्य क्रिया को लाना है।⁴ श्रीअरविन्द के अनुसार वैदिक विचार यह था कि अवचेतन अंधकार के अन्दर तथा सामान्य अज्ञानरूपी जीवन में वे सभी ऐश्वर्य छिपे पड़े हैं जो दिव्य जीवन से सम्बन्ध रखते हैं, इन गुप्त ऐश्वर्यों को पुनः प्राप्त करना अनिवार्य है। इन्हें प्राप्त करने का मार्ग यही है कि अज्ञान की शक्तियों का नाश किया जाए और निम्न जीवन को उच्च जीवन के अधीन किया जाए।⁵

'गौ' पद के अलग-अलग अर्थों के कारण आख्यान के विभिन्न अर्थ प्राप्त होते हैं। अनेक विद्वान गौ का अर्थ 'गाय' स्वीकारते हैं। वे इसे गायों को मुक्त कराने का आख्यान मानते हैं। परन्तु कुछ विद्वानों को गौ से, रश्मि अर्थ अभिधेय है। इस अर्थ को स्वीकारने वाले विद्वान इसे रात्रि के बाद उषा का रूपक मानते हैं। आचार्य चतुरसेन, वेद और उनका साहित्य नामक ग्रन्थ में लिखते हैं कि सरमा-पणि संवाद में रात्रि के अंधकार के बाद पूर्ण प्रकाश के फैलने का रूपक है। प्रकाश की रश्मियों की तुलना उन गायों से की गई है जिन्हें इन्द्र खोज रहा है। सरमा उषा है। 'पणि' अंधकार है। वह अंधकार को खोज कर उसे प्रकाश द्वारा नष्ट करती है।⁶ डॉ. रामनाथ वेदालंकार के अनुसार इन्द्र आत्मा है और गौवें आत्मिक प्रकाश की रश्मियाँ हैं। आत्मा इन रश्मियों के माध्यम से शरीर की सभी क्रियाओं को प्रकाशित करना चाहती है परन्तु असत् रूपी पणि अंतःकरण की इन प्रकाश रश्मियों को पकड़कर छुपा देते हैं। तब आत्मा अपनी दिव्य वाणी रूपी सरमा को दूती बनाकर उनके पास भेजती है। असत् विचारों तथा आत्मलोक में बृहद अंतर है, यही उनके बीच की रसा रूपी विस्तीर्ण नदी है। जिसे पार कर वह असत् विचारों के पास पहुँचती है और आन्तरिक अंधकार को दूर करती है।⁷

पणियों को असुर के रूप में भी स्वीकारा गया है। वे प्राण-रक्षा में रमे हुए स्वार्थी हैं। मानव की इन्द्रियाँ भी जब अपनी आत्मा से विमुख हो कर स्वार्थ में रममाण हो जाती हैं, तो यही गौओं की चोरी है। बृहस्पति, जो ज्ञान के अधिष्ठाता हैं, यह तथ्य जब समझ लेते हैं, तब सरमा रूपिणी विवेकिनी बुद्धि, जिसे देवशुनी भी कहा गया है, वह मनुष्य को आत्मोन्मुख करने में सहायता करती है। यदि गायों को ज्ञान के रूप में स्वीकार करते हैं, तो यह कह सकते हैं कि पणि वे शक्तियाँ हैं जो ज्ञान की प्रगति को रोकती हैं। पणि ज्ञान का अपहरण करने वाली शक्तियाँ हैं। प्रस्तुत सूक्त ज्ञान प्राप्त करने के संघर्ष को दर्शाता है।

आध्यात्मिक दृष्टिकोण से यह निश्चित है कि इस सूक्त का मुख्य उद्देश्य विषय की वासना में बंधे व्यक्तियों को मानव की आंतरिक संपत्ति का ज्ञान कराना है। विवेकिनी बुद्धि रूपी सरमा, कलुषित वृत्ति रूपी पणियों को जाग्रत करने के प्रयोजन से एवं उसे उर्ध्वगामी तथा सत्य मार्ग का अनुसरण करने हेतु इन्द्रियों को विषय वासना के मोह से बचाने वाले, इन्द्रियों के रक्षक, गोपति, अत्यंत शक्तिशाली दिव्य चेतना रूपी इन्द्र की सन्देश वाहिका के रूप में, विषय-वासना रूपी भावसागर को पार कर कलुषित वृत्ति रूपी पणियों के पास जाती है।

उपसंहार

उपर्युक्त विवरण से यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि सरमा पणि संवाद नामक यह लघु वैदिक आख्यान अपने गहन निहितार्थों के कारण आधुनिक संदर्भ में भी अत्यंत महत्वपूर्ण है। विविध परिप्रेक्ष्यों में इस आख्यान का वैशिष्ट्य, आख्यान की सार्वकालिकता तथा सार्वभौमिकता को सिद्ध करता है। वेद के विषय में कहा गया है – “अनुपक्षीणशक्तयो विभवो ह्यनन्ताश्च वेद शब्दाः” अर्थात् वैदिक शब्द अत्यंत ही व्यापक तथा अनंत हैं। इस दृष्टि से वैदिक शब्दों के व्यापक अर्थों में से हम अपने सीमित सामर्थ्य के कारण, सीमित अर्थ ही ग्रहण कर पाते हैं। अतएव वैदिक आख्यानों के माध्यम से ऋषियों ने जो मार्ग हमारे सामने प्रस्तुत किया है, उस मार्ग का अनुसरण करते हुए हम इस आख्यान का वाच्यार्थ ही ग्रहण कर पाते हैं। हम अपने सीमित सामर्थ्य के आधार पर आज के परिप्रेक्ष्य में अपनी विविध समस्याओं के समाधान के अनेक संकेत-सूत्र इस संवाद सूक्त से ग्रहण कर सकते हैं।

1 पणि: पणिति व्यवहारं करोति । पणिर्वणिगु भवति, न हि विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरति ।

2 संस्कृत-हिंदी कोश, वामन शिवराम आटे, पृष्ठ 544

3 Thief Appearing as a Purohita, Sanskrit English Dictionary, Sir Monier Monier Williams, page.580

4 वेद रहस्य {पूर्वार्ध}, अध्याय 22, श्रीअरविन्द

5 वेद रहस्य {पूर्वार्ध}, अध्याय 22, श्रीअरविन्द

6 वेद और उनका साहित्य, द्वितीय अध्याय, पृष्ठ 66

7 आर्ष ज्योति, डॉ. रामनाथ वेदालंकार

वैदिक साक्ष्य के आलोक में भारत के विकास का पुनरवलोकन

डॉ. अखिलेश कुमार मिश्रा

शोध सार

ज्ञान परम्परा की असीमित यात्रा भारत है। यहाँ “भा” का अर्थ ज्ञान एवं “रत” शब्दार्थ संलग्न अथवा तल्लीनता से सम्बद्ध है। भारतीय ज्ञान परम्परा के अधिकरण, असीमित संस्कृतसाहित्य, सभ्यता एवं संस्कृति के आंचल में पल कर न जाने कितनी सभ्यताएं समुत्पन्न हुईं, कितने सांस्कृतिक विकास हुये इसका कोई लेखा-जोखा प्रस्तुत करना असंभव सा प्रतीत होता है, परन्तु सन्धान और अनुसन्धान का मार्ग प्रशस्त है।

सृष्टि संरचना के सन्दर्भ में पुराणों का अनुशीलन अगर किया जाय तो इस सृष्टि का निर्माण भारत के ब्रह्मावर्त में किया गया था। यहीं से आदि सृष्टि हुई। आदम और हौआ अदन वाटिका से निकल कर भारत में ही प्रगट हुए। प्रसिद्ध इतिहासकार “सर वाल्टर रेले” के अनुसार जल प्रलय के अनन्तर भारत वर्ष में ही वृक्ष लता उत्पन्न हुईं और मनुष्यों ने बसना प्रारम्भ किया।¹² इस प्रकार सभ्यता व सांस्कृतिक विकास के संघ मनुज की सृष्टि का भी समारम्भ जिस धरा पर हुआ, वही भारत वर्ष के नाम से प्रसिद्ध है। और यहाँ के व्यक्ति, अग्रजन्मा कहलाए। मनु ने स्पष्ट शब्दों में कह दिया कि यहाँ पर समुद्भूत अग्रजन्मा ने अपने चरित्र के द्वारा सभी मनुष्यों को सुशिक्षित किया।¹³

“एतद्देश-प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।”

गंगा, हिमालय, षड्ऋतु, वनसम्पदा से सम्पन्न यह भारत देश प्रकृति का क्रीडा स्थल है। जिसे ईश्वर ने यत्नपूर्वक निर्माण किया। यह पुण्य भूमि है, यह धर्म भूमि है। यहाँ के धरा की उर्वरा ने समस्त भूभाग को समृद्ध किया व उदर पूर्ति में समर्थ रही। यह कहाँ से प्रारम्भ हुई ? कैसे विकसित हुई ? और उसके वैदिक साक्ष्य क्या है ? इस प्रश्नत्रय के आलोक में समुद्भूत यह विषय – “वैदिक साहित्य के आलोक में भारत के विकास का पुनरवलोकन” अनुसन्धेय है। प्रकृत अनुसन्धान प्रपत्र में अधोलिखित विषयों के परिप्रेक्ष्य में वैदिक वाङ्मय का आधार अत्यावश्यक है, क्योंकि वेद ज्ञानमय है⁴ तो यह समस्त भूभाग का आदिम ग्रन्थ है।

1. **सृष्टिवाद विकास का प्रथम आधार** - विकास का प्रथम आधार निर्माण होता है। निर्माणात्मक अवस्था विकास को परिभाषित करती है। आगम के आलोक में भारत या किसी भी देश का प्रारम्भ या ब्रह्माण्ड का प्रारम्भ किस तरह हुआ - यह चर्चा का विषय है। नासदीय सूक्त⁵ की माने तो चारों ओर यह सृष्टि जलमय था। और जल प्रभृति तत्त्वों के द्वारा इस धरा का निर्माण हुआ। इस तथ्य को अनुवाद के रूप में मनु ने भी अपने स्मृति ग्रन्थ में उल्लेख किया जो इस प्रकार है⁶ “अप एव ससर्जादौ तासु बीजम् अवासृजत्” इस प्रकार विकास की प्रथमावस्था जोकि भारत या समस्त धरा की है, विज्ञेय है।

2. **भारत में सामाजिक विकास** - समाज मनुष्यों के विकास को दर्शाता है। समज हो या समाज इसकी एक व्याख्या व्याख्यायित है कि समुदाय की स्थिति। मनुष्य ने अपने अनुकूल परिस्थिति को जान कर सामुदायिक भाव विस्तृत किया जिसकी चर्चा ऋग्वेद के दशम मण्डल में की गई है। और यह अनुकूलन ही वर्णवाद को उत्पन्न करता है। मनोधारणा की एकाकारता संस्कृति को उत्पन्न कर समाज के सम्मुख एक व्यवस्था को लाती है और यह व्यवस्था विकास को दर्शाती है।

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्मणः कृतः⁷

ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत”

यहां मुख, बाहू, ऊरु और पद के द्वारा समाज की अवधारणा प्रस्तुत की गई है। यहाँ राजन्य शब्द क्षत्रिय पद पर्याय है। प्रकृत मन्त्र में सक्रिय समाज परिलक्षित होता है जिसका गत्यात्मक आधार अगर शूद्र है तो उदरपूर्ति की व्यवस्था वैश्य के हाथों में परिलक्षित है। राजा और ब्राह्मण न्यायिक व्यवस्था को सम्हालते थे। जहां राजा की प्रधानता होती थी। यहाँ कुछ लोग प्रकृत मन्त्र की व्याख्या से सामाजिक सद्भाव को तिरोहित करने की चेष्टा करते हैं तो उनके लिए यह ऋग्वेदीय भाव द्रष्टव्य है कि सभी की उन्नति के लिए समान रूप से प्रार्थना की गई है जहां इन चारों व्यवस्थाओं का उल्लेख है⁸ -

“रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुजं राजसु नस्कृधि।

रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥”

1 सहायक-आचार्य, वेद विभाग, महर्षि वाल्मीकि संस्कृत विश्वविद्यालय, कपिष्ठल, हरियाणा-136027

2 भारत भारती, मैथिलीशरण गुप्त, 1984, पृ. सं. - 4 । प्रसङ्ग - नासदीयसूक्त एवं मनुस्मृति सृष्ट्युत्पत्ति अध्याय ।

3 मनुस्मृति -2.20

4 मनुस्मृति-2.7

5 ऋग्वेद, नासदीयसूक्त-10.129.3

6 मनुस्मृति: -1.8 , सम्पादक: गंगानाथ झा, परिमल पब्लिकेशन दिल्ली

7 ऋग्वेद - 10.90.12

8 वाजसनेयिसंहिता - 18.48

सभी के साथ समान व्यवहार व समुचित भाषा के प्रयोग की यात्रा को ऋग्वेद अपने सूक्तों में सदैव स्थान दिया जिससे हमें भारत के विकास की यात्रा वैदिक साक्ष्य के आलोक में अधिगमित होता है। -

“यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः

ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च ॥”

इतना ही नहीं विश पद की अवधारणा से यह व्यक्त होता है कि सामुदायिक व सामाजिक सौहाद्र चरम पर था। इस सामाजिक विकास का प्रथम आधार परिवार था। जिसकी अवधारणा ऋग्वेद के सौमन्य सूक्त में दृष्ट है। माता, पिता, पुत्र, पौत्र, नाती, भाई, भौजाई की जो अद्यतन अवधारणा समाज में परिलक्षित है, उसका मूल वैदिक काल में पल्लवित हो चुका था। आदर्श परिवार में सामञ्जस्य व सौमन्य देखा जाता था। यही सामञ्जस्य आज भी सामाजिक मर्यादा प्रस्तुत करता है और सामाजिक अस्तित्व की व्याख्या भी करता है।

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्चः सन्नता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥²

यद्यपि आज इस सामाजिक व्यवस्था का विकृत स्वरूप देखा जाता है; परन्तु यदि सामाजिक व्यवस्था के विकृत रूप को सामञ्जस्य व सौमन्य के परिधि में लाना है तो वैदिक व्यवस्था और संस्कृति को अपनाना ही होगा।

3. भारत में शैक्षिक विकास – वैदिक काल की शैक्षिक अवधारणा सम्प्रति दृष्टिगत ह्रास स्वरूप को विकास में परिवर्तित करने का सामर्थ्य रखती है। राष्ट्र कवि मैथिलीशरण गुप्त ने इस भाव को इस प्रकार अपने ग्रन्थ “भारत-भारती” में व्यक्त किया है, जोकि उपनिषद् अंश का अनुवादित रूप है³ -

हम वेद, वाकोवाक्य-विद्या, ब्रह्मविद्या विज्ञ थे ,

नक्षत्र-विद्या ,क्षत्रविद्या, भूतविद्याऽभिज्ञ थे ।

निधि, नीति- विद्या, राशि- विद्या, पित्र्य -विद्या में बड़े,

सर्पादि- विद्या, देव -विद्या, दैव -विद्या थे पढ़े ।

वैदिक काल में शिक्षा के छह अंग विकसित थे -

1. शिक्षक 2. शिक्षा केन्द्र 3. माता-पिता

4. शिक्षार्थी 5. शिक्षा का विषय 6. समाज

क) शिक्षक – वैदिक काल में शिक्षक का महत्त्व अतिशय था। अज्ञान का अपाकरण संस्कार का उद्बोधक ज्ञान-विज्ञान के रूप को प्रतिष्ठापित करने वाला शिक्षक कहलाता है। शिक्षण प्रक्रिया में शिक्षक को आचार्य और छात्र को ब्रह्मचारी कहते थे। यहां, काठक संहिता प्रमाण के रूप में द्रष्टव्य है।

“आचार्यो ब्रह्मचारिणः प्रजापतिः⁴

यहाँ प्रदत्त ज्ञान और नैतिक विज्ञान के समस्त भावों के अधिष्ठाता ही शिक्षक पद वाच्य था। जिनकी शिक्षा व्यवस्था ने समाज को एक नई दिशा प्रदान की।

“वयमिह पदविद्या तर्कमान्वीक्षिकी वा

यदि पथि विपथे वा वर्तयाम स पन्थाः ।

उदयति दिशि यस्या भानुमान् सैव पूर्वा

नहि तरणिरुदीते दिक् पराधीनवृत्तिः ॥⁵”

ध्यातव्य हो कि ऋग्वेद के प्रत्येक मण्डल के ऋषि एक महान् शिक्षक थे और अपने विषय के विशेषज्ञ थे। जोकि इस प्रकार है -

शतार्चिनं गृत्समद विश्वामित्र वामदेव वशिष्ठ अत्रि मधुच्छन्दा कुत्स ।

आचार्य अच्छे शिष्य अन्वेषण हेतु सदा तत्पर रहते थे। सत्र के आरम्भ में गुरु-शिष्य सत्रीय सवन करते थे, जिसका साक्ष्य यह मन्त्र है⁶ -

आमायान्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायान्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्रमायान्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमयान्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायान्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।

1 शुक्लयजुर्वेद - 26.2

2 अथर्ववेदः - 3.30.2-3

3 .भारत भारती-78, पृष्ठ-28

4 काठकसंहिता - 51.6

5 उदयनाचार्य, किरणावली पृ. 9

6 तैत्तिरीयोपनिषद् - 1.4.3 शिक्षावल्ली

शिक्षक निष्कपट भाव से शिक्षा प्रदान करते थे। परस्पर गुरु शिष्य में द्वेष नहीं रहता था। शिक्षक का शिक्षकत्व छात्र जय पर निर्धारित रहता था। शिक्षक और छात्र का साहचर्य अतीव प्रसिद्ध था।¹

“सह नावतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधीतम् अस्तु मा विद्विषावहै।”

इस प्रकार शिक्षक को आदर्श भूमिका व आचार-विचार छात्र को पुनीत करता था। शिक्षक समाज निर्माता था, आदरणीय था। वह आचरण, आचयन के आधार पर आचार्य कहलाता था। इस प्रकार वैदिक व्यवस्था में शिक्षक व शिक्षण वृत्ति अतीव शुद्ध व परिष्कृत थी।

ख) शिक्षार्थी – वैदिक वाङ्मय के अनुशीलन से यह ज्ञात होता है कि छात्र दो प्रकार के होते थे। एक – ब्रह्मचारी, दूसरा – आचार्यकुलवासी। समिधा लाना समित्याणि हो कर आचार्य समक्ष प्रस्तुत होना छात्र का परिचायक था। छात्र भिक्षाटन हेतु सदैव निर्दिष्ट थे जहां अहं भाव का नाश उद्देश्य के स्वरूप में व्यक्त था। अवकाश हेतु छः दिनों की छूट मिलती थी। सातवें दिन वह ब्रह्मचर्य से च्युत हो जाता था।

“सप्तमीं नातिनयेत्सप्तमीमतिनयन्न ब्रह्मचारी भवति,

समिद्धैश्च सप्तरात्रमचरितवान् ब्रह्मचारी पुनरुपनेयो भवति।²

इस प्रकार आधुनिक समस्त शैक्षिक विकास का मूलाधार वैदिक वाङ्मय में विद्यमान था जो भारत के शैक्षिक विकास गाथा को व्यक्त करता है।

ग) शिक्षा-केन्द्र – शिक्षा केन्द्र के तौर पर तीन व्यवस्था देखी जाती है जो वैदिक कालीन शिक्षा के केन्द्र की आधारशिला है –

1.) आश्रम

2.) परिषद्

3.) सम्मेलन³

आश्रम एक औपचारिक संस्था थी जहां छात्र निर्धारित समय में शिक्षा प्राप्त करते थे। यह गुरुकुल भी कहलाता था। यह आचार्य कुलम् के नाम से जाना जाता था। यह प्राकृतिक वातावरण में स्थित रहता था।

वैदिक काल में उच्च शिक्षा हेतु परिषद् का स्वरूप देखा जाता है। यह एक प्रकार की शोध संस्था थी। यहां सभी स्वतन्त्र रूप से अपने विषय को व्यक्त करते थे। सभी विषयों पर शास्त्रार्थ प्रथा थी। लोग परिषद् की सदस्यता भी लेते थे। यह एक प्रकार का हायर स्टडी सेंटर था। छात्र यहां आकर अपनी समस्या सुलझाते थे।

सम्मेलन शिक्षा के प्रचार व प्रसार के लिए प्रयुक्त था। यह राजा द्वारा करवाया जाता था। यहां विद्या प्रदर्शन किया जाता था, या यूं कहे कि सम्मेलन विद्या प्रदर्शन का एक अखाड़ा था तो अतिशय उक्ति नहीं होगी।

घ) शिक्षा का विषय – अध्यात्म, ज्ञान-विज्ञान अन्तरिक्ष विज्ञान प्रभृति विषय यहाँ अध्येतव्य के रूप में स्थित था।

“आये नहीं थे स्वप्न में भी जो किसी के ध्यान में”

वे प्रश्न पहले हल हुए थे एक हिन्दुस्तान में”

शून्य और दशमलव का प्रयोग जो भारतीय है; उसके आधार पर आज समग्र पाश्चात्य विराम आश्रित है।

ड) माता-पिता – माता-पिता शिक्षण के मूल्याङ्कन कर्ता थे। आरुणि ने अपने शिष्य श्वेतकेतु की परीक्षा ली और उदण्ड श्वेतकेतु को देखकर पूछा – “कः ते उपाध्यायात् अतिशायतः प्राप्तः येन त्वं कुलानरूपम् आचरसि।” अतः प्राथमिक मूल्याङ्कन कर्ता के रूप में माता-पिता का स्थान अतीव पूज्य था जो आज भी है, परन्तु युगधर्म परिलक्षित होता है।

च) समाज – समाज शिक्षा का महत्त्वपूर्ण अंग था। समाज शिक्षा के उत्थान को सदैव तत्पर रहता था। शिक्षा देना और शिक्षण केन्द्र की रक्षा करना समाज का प्रमुख कर्तव्य था और स्नातकों का मूल्याङ्कन केन्द्र भी था।

इस प्रकार शिक्षा का विकास वैदिक साक्ष्य के सन्दर्भ में उन्नत व दर्शनीय था। जिसकी प्रक्रिया तैतिरीय उपनिषद में निर्दिष्ट है⁵ -

“अथाधिविद्यम्। आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवासी उत्तररूपम्। विद्या सन्धिः। प्रवचनं सन्धानम्। इति अधिविद्यम्”

4. भारतीय सामाजिक विकास – समाज की अवधारणा और अस्तित्व के सन्दर्भ में आधुनिक वैज्ञानिकों के द्वारा निर्धारित काल वैदिक समय के उत्तर काल को दर्शाता है परन्तु सामाजिक विकास के कतिपय साक्ष्य वेद व वेदाङ्गों में वर्णित है।

यह समाज ग्राम प्रधान था; जहां कृषि मुख्य सामाजिक निर्वहण का आधार होता था। परन्तु नागरीय व्यवस्था भी परिलक्षित थी। वैदिक समाज धातुओं के प्रयोग में निपुण था। स्वर्ण कलश, स्वर्ण पात्र, रजत स्थाली दैनन्दिन प्रयोग में देखे जाते थे। शुक्लयजुर्वेद का चमकाध्याय साक्ष्य के रूप में प्रष्टव्य है⁶ -

1 कठोपनिषद् - शान्तिपाठ

2 गोपथब्राह्मणम् - 1.2.6

3 संस्कृत साहित्य का वृहद् इतिहास - पृ. सं. 571

4 भारत भारती मैथिलीशरणगुप्त

5 .तैत्तिरीयोपनिषद् -शिक्षावल्ली-3.3

6 शुक्लयजुर्वेद - 18.13

“अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यश्च मेऽयश्च मे श्यामं च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्”

प्रकृत मन्त्र में हिरण्य की याचना, शीश की याचना और रांगा की याचना धातु प्रधान समाज को व्यक्त करता है। जिसके लिए यज्ञ निर्दिष्ट था। तल्प प्रोष्ठ जोकि शयन के लिए प्रयुक्त था वह भी स्वर्णमय ही होता था।

अन्नादि की सम्पन्नता वैदिक काल में पर्याप्त रूप से देखी जाती है। जहाँ पुरोडाश चरु प्रसिद्ध याज्ञिक भोज्य पदार्थ था। सामान्य रूप से सक्तु का भी प्रयोग मिलता है, जिससे शारीरिक शुद्धि होती है।¹

“सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत”

ब्रीहि, यव, माष प्रभृति अन्न का उल्लेख वैदिक वाङ्मय में देखा जाता है। भोज्य पदार्थ में पक्क अपक्क व्यवस्था देखी जाती है जो पका हुआ भोजन होता था उसे पक्क कहते थे।

यहाँ सारणीकृत कतिपय खाद्य पदार्थ द्रष्टव्य है –

क्रमांक	खाद्य पदार्थ	सामग्री	स्रोत
1	पुरोडाश	यव, गोधूम ब्रीहि का चूर्ण	तै. सं. 1.8.10.1
2	सक्तु	अन्नो को भूनकर तथा पीसकर	ऋ.वे. 25.6
3	पक्ति	पके हुए भोजन के लिए	ऋ. वे. 4.24.5
4	ओदन	चावल के भात के लिए	ऋग्वेद -8.69.14
5	यवागू	यव चूर्ण को पकाकर	तै. सं. 6.25.2
6	करम्भक	यव चूर्ण एवं दही	सं.सा. पृ. सं. 579
7	क्षीरोदन	दूध में पका चावल	श.ब्रा. 2.5.3.4
8	उपसेचन	दाल, भात, सब्जी	कठ 1.2.25
9	अपूप	आटा को दूध में गूथकर घृत में तलना	ऋ.वे. 3.52.7

उपरि उक्त अवधारणा के अध्ययन से मैं तो स्तब्ध हूँ कि वैदिक समाज के खाद्यान्न की व्यवस्था कितनी सुदृढ़ व सम्पन्न थी। आज की तेहरी, बिरियानी सभी खाद्यान्न पूर्व काल से ही प्रचलित थे। पेय पदार्थ के रूप में गन्ने का रस, मधु, तक्र, दध्याशिर, आमिक्षा, दुग्ध प्रयुक्त था तो सोमरस के माहात्म्य से सभी परिचित ही हैं। मधु भाव का महत्त्व यह था कि ऋषिगण प्रार्थना करते थे कि हवा मधुमयी हो। सिन्धु मधु क्षरण करे। ओषधियां मधुमती होवें। आकाश मधुमान् हो।²

आधुनिक ग्रन्थों की मर्यादा को स्पर्श किया जाय तो वस्त्र, वसन की अवधारणा का भारतीय स्थान स्पष्ट नहीं है। परन्तु वैदिक वाङ्मय परिशीलन से यह ज्ञात होता है कि वैदिक जन वस्त्र, उपवस्त्र व उसके विभिन्न प्रकार के भेदों का उपयोग करते थे। वासस्, पाण्डव, अधीवासस्, उस्णीष्, यह चतुर्विध वस्त्र सामान्य उपयोग के लिए प्रसिद्ध था।

इतना ही नहीं वैदिक काल में विकसित आमोद-प्रमोद के साधन आज भी देखे जाते हैं। सामाजिक विभिन्न अवसरों पर सभी एकत्रित हो नृत्य करते थे। यहां नाटक का भी आयोजन होता था।³

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्माय सभाचरं नरिष्ठायै भीमलं नर्माय रेभं हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय तक्षाणम् ॥

क्रीडा में अक्ष प्रसिद्ध था। यज्ञों के भी कुछ क्रीडा होते थे जो कर्मकाण्ड का एक अङ्ग था। परन्तु अक्ष न खेलने के लिए व्यवस्था भी देखी गई है⁴ -

“ अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥”

कृषि कर्म के सम्बन्ध में कहना ही क्या जब समस्त धरा अन्न के सन्दर्भ में जानते नहीं थे तो उस समय हम चरु पुरोडाश का प्रयोग करते थे। भारतीय कृषि कर्म के विकास की गाथा को राष्ट्रकवि गुप्त जी ने इस प्रकार व्यक्त किया है –⁵

“कृषिकर्म की उत्कर्षता सर्वत्र विश्रुत है सही” और भी इस प्रकार है⁶ -
था एक ऐसा भी समय पडता अकाल न था यहाँ

1 महाभाष्य – पस्पशाह्निक 1.1.1, पृ. सं. 44

2 शुक्लयजुर्वेद- 13.27-29

3 शुक्लयजुर्वेद - 30.6

4 ऋग्वेद - 10.34.13

5 .भारत भारती – पद्य – 31, पृष्ठ संख्या - 92

6 भारत भारती वर्तमान खण्ड - 92

हो या न हो वर्षा जलाशय थे यथेष्ट जहाँ तहाँ ॥

भारत पढो, देवर्षि ने है क्या युधिष्ठिर से कहा

कृषि-कार्य वर्षा की अपेक्षा के बिना तो हो रहा ॥

आशय यह है कि जल संरक्षण की व्यवस्था इतनी अच्छी थी कि वर्षा हो या न हो कृषि कर्म में जल की कमी नहीं होती थी।

ऋग्वेद का एक सूक्त समस्त कृषि व्यवस्था को दर्शाने में समर्थ है जहां बल प्रभृति शब्दों का प्रयोग हुआ है।¹

“शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम्

शुनं वरत्रा बध्यन्ता शुनमष्टामुदिङ्गय”

इतना ही नहीं कहीं कहीं तो सारी प्रक्रिया अर्थात् कृषि कर्म का व्यवस्थित उल्लेख मिलता है।

कृषि कर्म पशुपालन के बिना असंभव था। अतः वैदिक काल में पशुपालन व्यवस्था देखी जाती थी। यहाँ पशुओं का वर्गीकरण भी देखा जाता है² -

- वायव्य
- आरण्य
- ग्राम्य

इन पशुओं की उपयोगिता के आधार पर भी महत्त्व देखा जाता था। जहां गाय का महत्त्व अवर्णनीय था। “गोभिः प्रति धुक तस्यै शृतं तस्यै शरः, तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्”।

गायों के लिए चारागाह, स्थान, गोपालन का निर्देश सभी मिलता है। गाय के अतिरिक्त अनड्वान्, अश्व, ऊंट, गर्दभ, खच्चर, कुत्ता व भेड़ आदि का उल्लेख मिलता है। इस प्रकार हम देखते हैं कि वैदिक काल में सामाजिक विकास चरम पर था व सुव्यवस्थित था। और आज की अपेक्षा उन्नत था। आज हम बहुत पशुओं की प्रजातियों का संरक्षण नहीं कर पा रहे हैं। चाहे वह दुग्ध देती हो या नहीं।

बैलों की संख्या न्यूनतम है। विज्ञान के आविष्कार ने पाशविक परिस्थितियों को बहुत प्रभावित किया। पशुओं से अत्यधिक लाभ हो इसके लिए पशुत्व जाति को आत्मान्तर कर अपने अनुसार बना लिया गया।

एक नस्लीकरण का उदाहरण “हरधेनु” के रूप में देखा जा सकता है जो तीन पशुओं के जींस से बना हुआ है। “लुवास” लाला लाजपत राय पशु विज्ञान एवं पशु चिकित्सा विश्वविद्यालय की यह देन है, जिसके अनुसार यह गाय प्रतिदिन 50 से 60 लीटर दूध देगी। यह चमत्कार कहें या अत्याचार समझ नहीं आता है।

5. भारत में उद्योग का विकास – वैदिक वाङ्मय के अध्ययन से यह ज्ञात होता है कि औद्योगिक विकास वैदिक काल में अत्यधिक था। कृषि कर्म हेतु विभिन्न उपकरण के साक्ष्य ऋग्वैदिक काल से ही उपलब्ध है। कृषि उपकरण के निर्माता को कर्मार कहा जाता था। तथा वह काष्ठ कर्म में निपुण होता था। काव्य और काष्ठ कर्म की समानता परक मन्त्र वेदों में वर्णित है। त्वष्टा वैदिक देवता के रूप में भी प्रसिद्ध है। यहाँ वस्त्र उद्योग भी उन्नत स्थिति में था। यज्ञ में उपवीत होने के कारण यज्ञोपवीत साक्ष्य अथर्ववेद में वस्त्र वयन की कला का आलङ्कारिक प्रयोग मिलता है³।

“ तन्त्रमेके युवती विरूपे अभ्याक्रामं वयव षण्मयूखम् प्रान्या तन्तूस्तिरते धत्ते अन्या नाप वृञ्जाते न गमातो अन्तम् ?”

वस्त्र के प्रयोग में इतना नैपुण्य देखा जाता था कि देवता और यज्ञादि कर्म में सिले हुए वस्त्र का निषेध था। कर्मकाण्ड में देवता और पण्डितों को वस्त्र देने की परम्परा साक्ष्य सम्मत है।

यहाँ कढ़ाई किये वस्त्र, बारीक वस्त्र, ऊर्णा के वस्त्र बहुत प्रसिद्ध मिलते हैं। इतना ही नहीं कटुक वस्त्र का उल्लेख यहाँ देखा जाता है जिसका तात्पर्य तृण कण्टकों से निर्मित वस्त्र से है।

यहाँ उद्योग के रूप में चर्म उद्योग, मृत्पात्र उद्योग, चटाई उद्योग, कृषि उद्योग, पशुपालन, धातु उद्योग देखा जाता है। पशुपालन के सन्दर्भ में मनुष्य गाय, महिष, अजा इत्यादि पाले जाते थे तो इनका एक कर्मकाण्डीय महत्त्व भी होता था। यथा अश्व से अश्वमेघ प्रसिद्ध है तो गव्य का उपयोग यदि न किया जाय तो कोई भी यज्ञ सम्पन्न ही नहीं होगा।

6. भारत में वाणिज्य का विकास – वैदिक वाङ्मय में प्रयुक्त व्यापारिक शब्दावली, उस युग के वैदिक वाणिज्य व्यवस्था को दर्शाता है। यहाँ गाय, वस्तु विनिमय के एक साधन के तौर पर स्वीकृत थी। अर्थात् वस्तुओं के आदान-प्रदान में गाय का प्रयोग होता था। निश्च एक स्वर्ण मुद्रा के रूप में प्रयुक्त थी जोकि व्यापारिक साक्ष्य व वाणिज्यिक व्यवस्था को दर्शाता है। क्रय-विक्रय हेतु प्रपण तो आदान-प्रदान

¹ ऋग्वेद- 4.57- 4-8

³ अथर्ववेद- 10.7.42

² शतपथब्राह्मणम् – 3.3.3.2

के लिए प्रतिपण शब्द प्रयुक्त होते थे। क्रय-विक्रय की व्यवस्था में नैतिकता का स्थान था। जब किसी पदार्थ का मूल्य निर्धारित हो जाता था तो उसको बदला नहीं जाता था चाहे क्रेता धनवान् हो या बलवान्, पण्डित हो या कोई अन्य।

वस्तु विनिमय की परम्परा में न केवल गाय ही प्रयुक्त होती थी अपितु चादर, वस्त्र, चर्म का भी प्रयोग देखा जाता है।¹

“पवस्तैस्त्वा पर्यक्रीणन्दूर्शीभिरजिवैरुत।

प्रक्रीरसि त्वमोषधेऽभिखाते न रुरूपः ॥”

यहां ओषध क्रय के प्रसंग में पवस्तं का प्रयोग हुआ है जो चादर के रूप में अभी प्रयुक्त है। वाणिज्य हेतु प्रयुक्त, क्रय राशि को धन कहा जाता था। धन कमाना उसका संरक्षण करना सबका उद्देश्य होता था। कतिपय वैदिक मन्त्र यहाँ द्रष्टव्य है।²

“येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमान।

तन्मे भूयो भवतु मा कनीयोऽग्रे सातघ्नो देवान्हविषा निषेध ॥”

इस प्रकार वैदिक वाणिज्य व्यवस्था सुदृढ़ थी। अन्य देशों के साथ व्यापारिक सम्बन्ध के साक्ष्य तो नहीं मिलते परन्तु नौका विज्ञान के आधार पर यह कहा जा सकता है कि व्यापारिक सम्बन्ध था।³

“उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम्।

ये अस्या आचरणेषु दग्निरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥”

7. विकास की अवस्था और नैतिकता – विकास की वह अवस्था जहां चतुर्दिक विकास हो रहा था परन्तु उसके समानान्तर नैतिकता का भी विकास समाज के प्रतिपक्ष में व्याप्त था। समाज के प्रत्येक नियम का परिपालन यथावत् किया जाता था। जो व्यक्ति सामाजिक व धार्मिक नियमों की अवहेलना करता था वह प्रायश्चित्त का भागी होता था।

गुरुकुल परम्परा में अधीती होने के अनन्तर स्नातक से पहले गुरु के द्वारा प्रदत्त सामाजिक अनुशासन को भी यथार्थ के धरातल पर परिपालन हेतु आदिष्ट होना पड़ता था।

“सत्य कर्हो। धर्म का आचरण विधिवत् करो। स्वाध्याय हेतु प्रमाद मत करो। आचार्य को गुरु दक्षिणा देकर पुत्रपोत्रादि का विस्तार करो। सत्य से प्रमाद मत करो। धर्म से प्रमाद नहीं करना चाहिए। देव और पितरों के कार्य से कभी प्रमाद नहीं करना चाहिए।⁴ इस प्रकार विविध अनुशासन से अनुशिष्ट हो स्नातक समाज का नेतृत्व करता था व समस्त ऊपपोह उसके अधीन रहता था। समाज को सत्यपथ पर ले जाने के लिए पुरोहित अग्नि की प्रार्थना नैतिक तत्त्व का पोषक है तो एक सामाजिक आधार का संस्थापक भी है –

“अग्ने नय सुपथा राये”⁵ और भी अग्निभीडे पुरोहितम्⁶

इस तरह अधीत विद्या समाज में प्रतिष्ठित हो समस्त क्रिया-कलाप का परिचायक होता था। वह आचारवान्, होते हुये आचार-विचार और नैतिकता का समर्थन करता था। क्योंकि – **“आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः”**

8. प्राशासनिक विकास – वैदिक वाङ्मय में प्रशासन का विकसित रूप देखा जाता है। वैदिक वाङ्मय के आदि प्राशासनिक स्वरूप का वर्णन करते हुए महाभारत का शान्ति पर्व कहता है कि न तो कोई राज्य था न ही राजा न दण्ड की व्यवस्था थी और न कोई दाण्डिक धर्म का प्रशासन ही समस्त क्रिया-कलाप को परिभाषित व निर्धारित करता था।

“न राज्यं न च राजासीत् न दण्डयो न च दाण्डिकः।⁷

धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्तिस्म परस्परम् ॥”

परन्तु मात्स्यन्याय की अधिकता होने पर प्रजातांत्रिक प्रणाली का उल्लेख मिलता है। जहां राजा का स्थान प्रमुख होता था। अथर्ववेद के मन्त्रों में प्रजा द्वारा राजा के नियुक्ति की व्यवस्था का वर्णन प्राप्त होता है। यहाँ ऋषि कहते हैं कि – **“हे राजन् ! इस प्रजा ने तुम्हें नियुक्त किया है, पांच देवियों ने तुम्हें चुना है, आप राष्ट्र के सर्वोच्च पद पर प्रतिष्ठित होकर उसे अलङ्कृत करें और प्रजा के लिए धन व विविध योजनाओं का विस्तार करें।”⁸**

राजकीय प्रशासन के सन्दर्भ में राजसूय यज्ञ भी अपना महत्त्वपूर्ण स्थान रखता था ; जिसके द्वारा पड़ोसी राज्य पर अपना अधिकार जमाया जाता था। महाराज, एकराज, राजाधिराज इत्यादि पदों का प्रयोग देखा जाता है। प्राशासनिक विकास का क्रम ग्राम – जन – विश – राष्ट्र पर्यन्त देखा जाता है। यहाँ प्रयुक्त जन शब्द जनपद का पर्याय है। यहाँ क्षामण का महत्त्वपूर्ण स्थान होता था। यहाँ दूत, गुप्तचर, महिषी, पुरोहित, नूत, क्षत्तु, भागदुध, अक्षावाप, रथकार प्रभृति द्रष्टव्य है।

1 अथर्ववेदः – 4.7.6

2 अथर्ववेदः -3.15.5

3 ऋग्वेद- 1/48/3

4 तैत्तरीयोपनिषद् - 1.11. 1-6

533. ईशावास्योपनिषद् -16

6 ऋग्वेद. – 1.1.1

7 महाभारत शान्ति पर्व – 59 -19

8 अथर्ववेद – 3.4.2

समुचित विकास हेतु राजा का इन सभी के साथ सामञ्जस्य व सौमनस्य अत्यावश्यक था। इन सभी में किसी एक के साथ वैमस्य राजा के लिए भारी पड़ता था। इस प्रकार वैदिक युग में प्राशासनिक विकास के पर्याप्त साक्ष्य दृष्टि गोचर होते हैं।

8. साहित्यिक विकास – समस्त संसार का आदि ग्रन्थ ऋग्वेद है जो साहित्यिक विकास का यदि मूलाधार है तो सांस्कृतिक क्रिया-कलाप का प्रतिनिधि भी है। चार वेद, ब्राह्मण ग्रन्थ, आरण्यक, उपनिषद्, न्याय वेदांत, मीमांसा, निरुक्त, व्याकरण, छन्दस्, प्रतिशाख्य, चरण प्रभृति, साहित्यिक स्वरूप किसी भी राष्ट्र के साहित्यिक विकास को प्रतिष्ठापित करने के लिए पर्याप्त है, तो समस्त संसार को साहित्यिक तत्त्वावबोध हेतु सर्वथा समर्थ है। ऋग्वेद का पाठ्य, सामवेद का गीत, रस अथर्ववेद का और यजुष् का अभिनयांश स्वीकृत कर आज भी नाटक का परिवर्धित रूप मनोरञ्जन हेतु प्रयुक्त होता है। उपमा अलंकार की बात हो या संवाद सूक्त सभी साहित्यिक स्वभाव को पारिभाषित करते हैं। उपरि लिखित साहित्यिक मर्यादा को अवबोधित रहते हुए राष्ट्र कवि मैथिलीशरण गुप्त जी लिखते हैं कि संसार के प्रत्येक भाग में वैदिक ज्ञान का आलोक है। सर्वत्र प्रसिद्ध है! -

**“ फैला यही से ज्ञान का आलोक सर्व संसार में
जागी यहीं थी जग रही जो ज्योति अब संसार में
इंजील और कुरान आदि थे न तब संसार में
हमको मिला था दिव्य वैदिक बोध जब संसार में”**

इस प्रकार जीवन के प्रत्येक पक्ष को प्रभावित करने की दृष्टि से, पर्यावरण व मानवीय तन्त्र को तन्त्रित करने की इच्छा से क्षिति जल प्रभृति पाञ्चभौतिक तत्त्व से सामञ्जस्य की कामना से प्रकृति का वह ध्वनि घोष जो वेद पद वाच्य है, आज भी इष्ट प्राप्ति व अनिष्ट परिहार हेतु प्रयुक्त है। इस प्रकार साहित्यिक विकास का स्वरूप अवगम्य है।

सारांश - ज्ञान, संस्कृति, सभ्यता के सम्प्रेषण में भारतीय विकास का अवलोकन हेतुतया यहाँ अनुसन्धेय विषय के रूप में प्रस्तुत है। प्रकृत प्रपत्र में साहित्यिक विकास से लेकर सृष्टिवाद की चर्चा की गई है तो उद्योग, वाणिज्य व प्राशासनिक समस्त भावों को यथावत् उपस्थापित किया गया है। शैक्षिक विकास को सन्दर्भ के रूप में उपस्थापित करें तो क्या उत्कृष्ट स्वरूप **“भारतीय शिक्षा”** का देखा गया है। आश्रम परिषद् और सम्मेलन का जीवन्त रूप यथावत् तो आज नहीं देखा जाता परन्तु कुछ परिवर्तन के साथ आज भी भारतीय शिक्षा को नई दिशा प्रदान करने में अग्रसर है। समाज और सामाजिक संरचना का आनुपूर्वी स्वरूप स्पष्ट देखा जाता है। सम्बन्धों में लचीलापन स्वाभाविक है, परन्तु चातुर्वर्ण्य की व्यवस्था आज भी देखी जाती है। यही वैदिक साम्राज्य को व्यक्त करने में वृहत्तम प्रमाण है कि आदिम आधारशिला सहस्रों वर्षों के अनन्तर भी यथावत् है चाहे मध्यकालीन युग में कितने अत्याचार हुये हो। खान-पान की परम्परा का तो कहना ही क्या, आज भी यवागू का सेवन शहरों में लोग करने लगे हैं बस नाम का अन्तर है। लोग रागी को खाने लगे हैं लेकिन वह तो वैदिक कालीन अन्न की श्रेणी में पारिभाषित है।

भारतीय नैतिक तथ्यों का अनुशीलन तो करना ही चाहिए। आज भी मानवीय स्वरूप को व्यक्त करने में इस नैतिक भाव का योगदान अभूतपूर्व है। अन्यथा मनुष्य और दानव में कोई अन्तर नहीं होता। धन्य भारत देश है और धन्य उसकी ज्ञान परम्परा।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. ऋग्वेदसंहिता -4.40.5-6, सम्पादक – पण्डित –रामगोविन्द- त्रिवेदी , प्रकाशक – चौखम्बा- विद्याभवन- वाराणसी , पो.बा. नं. 1069, वाराणसी – 221001, पुनर्मुद्रितसंस्करणम् – 2011, भाग: – 1-5 पर्यन्तम्।
2. तैत्तिरीयसंहिता, सम्पादक- टी.एन.धर्माधिकारी, वैदिक संसोधन मण्डल पूना, संस्करण – 1970
3. शुक्लयजुर्वेद-9.22 , , पो. बा. नं. - चौखम्बा विद्याभवन प्रकाशक. रामकृष्ण शास्त्री सम्पादक: – डॉ, 1069, वाराणसी- 221001, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्- 2005ई.
4. अथर्ववेद- सायणभाष्यसहित , सम्पादक – शंकर पाण्डुरंग पण्डित,प्रकाशक - कृष्णदास अकादमी , पो. बा. नं. 1118,वाराणसी- 221001,संस्करण- पुनर्मुद्रित, वि.सं.2045
- 5.श्रीसायणहरिस्वामिभाष्यसमेते- शतपथब्राह्मणम्, प्रकाशक: –ज्ञानपब्लिशिंगहाउस,29/6, शक्तिनगरम्, देहली- 110007,पुनर्मुद्रणम् 1987
6. गोपथब्राह्मण, सम्पादक – प्रज्ञा देवी, प्रकाशक – चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली
7. तैत्तिरीयोपनिषद् , सम्पादक – स्वामी त्रिभुवन दास , प्रकाशक – चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली , 2017
8. कठोपनिषद् , सम्पादक – डॉ. देवेन्द्र नाथ पाण्डेय, प्रकाशक – हंशा प्रकाशन जयपुर, 1997
9. मनुस्मृति , सम्पादक – गङ्गानाथ झा, प्रकाशक - परिमल पब्लिकेशन्स दिल्ली- 11007 , संस्करण-2004ई०।
10. भारत भारती , लेखक – श्रीमैथिलीशरण गुप्त, प्रकाशक – साहित्य-सदन चिरगाँव (झाँसी) , दशम संस्करण 1984
11. ऋक्सूक्तमणिमाला, सम्पादक – डॉ.ब्रजबिहारी चौबे, प्रकाशक – कात्यायन वैदिक प्रकाशन, होशियारपुर, 2010

1 भारत भारती , अतीत खण्ड , हमारा साहित्य प्रकरण,पद्य – 84, पृष्ठ – 31

त्रिक दर्शन में प्रमाता एवं तत्त्वमीमांसा विषयक अवधारणाएँ

डॉ. रमेश चन्द्र नैलवाल एवं डॉ. योगेश पाण्डेय²

शोध सार

शैवदर्शन के अनुसार परमशिव प्रकाश रूप है तथा विमर्श उसका स्वातन्त्र्य स्वभाव है। अपनी इसी विमर्श शक्ति से स्वातन्त्र्यभाव पूर्वक परमशिव पूर्ण अहन्ता के आनन्द में अनवरत स्पन्दमान रहता है। परमशिव का स्वभाव है कि वह अपनी आनन्द स्वभाव की अभिव्यक्ति हेतु आत्मस्वरूप को ही प्रमातृ-प्रेमय के विविध स्वरूपों में अभिव्यक्त करता है। परमशिव के आनन्दस्वभाव की बाह्य अभिव्यक्ति ही शक्ति का स्फार कहा जाता है³। अपने ही स्वभाव के अभिव्यक्ति क्रम में वह 'अहम्' रूप में अर्थात् प्रमाता के स्वरूप में विविध प्रकारों से स्थित रहता है। शैवदर्शन में परमेश्वर के स्वभाव विकास के इन अनन्त प्रकारों को 'शिव प्रमाता' से लेकर 'सकल प्रमाता' पर्यन्त स्थूलतया सात वर्गों में समाहित किया गया है। साथ ही विविध प्रमेयों की अभिव्यक्ति को ३६ वर्गों में विभाजित किया गया है। प्रमेय वर्ग के इन ३६ प्रमेयों को ही ३६ तत्त्वों की सञ्ज्ञा दी है। तत्त्व की व्याख्या करते हुए आचार्य अभिनवगुप्त कहते हैं कि अपने कार्य में, धर्म समुदाय में या अपने समान गुणवाली वस्तु में सामान्य रूप से व्यापक पदार्थ को तत्त्व कहते हैं⁴। जैसे – समुद्र, नदी, तालाब इत्यादि पदार्थों में जलतत्त्व की प्रधानता होने से उसे अमृतत्व कहा जाता है। उसी प्रकार पर्वत, वृक्ष, ग्राम, नगर इत्यादि पदार्थों में पृथिवी तत्त्व की प्रधानता है। अवरोह क्रम में परमशिव अपनी इच्छा से विश्ववैचित्र्य के जिन ३६ तत्त्वों को प्रकाशन करता है।

परिणाम एवं चर्चा – भारतीय दर्शनों में शैवदर्शन अत्यन्त तार्किक एवं आगममूलक दर्शन है। शैवदर्शन में परमतत्त्व/परमशिव के स्वरूप को शैवदर्शन के दार्शनिक ग्रन्थों के आधार पर प्रस्तुत करना शोधपत्र का मुख्य उद्देश्य है। इससे काश्मीर शैवदर्शन की तत्त्वमीमांसा को समझने में सहायता प्राप्त होगी।

शोधपद्धति – प्रस्तुत शोधपत्र में समीक्षात्मक एवं वर्णनात्मक शोधप्रविधि का प्रयोग किया गया है।

प्रमुख शब्द – शैवदर्शन, परमशिव, त्रिकदर्शन, शक्ति तत्त्व, आत्मा, प्रत्यभिज्ञा

शैवदर्शन के अनुसार प्रकाश-विमर्शमय परमेश्वर ही स्वयं अपने को प्रमातृ-प्रेमयादि अनन्त रूपों में आत्म-अवभासन की इच्छा से अनेक रूपों में धारण करता है। इस सृष्टि कार्य में सम्मिलित होकर भी परमशिव अपने विश्वोत्तीर्णस्वरूप से उसी प्रकार अलग नहीं होता, जिस प्रकार अनन्त वीचित्ररङ्गों से विलसित समुद्र भी अपने समुद्रत्व से च्युत नहीं होता। एक ही परमशिव की विविध रूप उसके मल-कल्पना द्वारा ही होता है। यह मल-कल्पना ही उसके स्वरूप गोपन की क्रीडा है⁵। शैवदार्शनिकों के अनुसार मल मूलतः एक ही है, किन्तु उसे समझाने के लिए तीन रूपों में विभक्त किया गया है – आणव, मायीय एवं कर्म। शिवस्वरूप के सङ्कोचमात्र को आणव कहते हैं, अर्थात् जब शिव सृष्टि अवस्था में स्वयं को असङ्कुचित, अपरिमित तथा सर्वकर्तृत्व इत्यादि से सङ्कुचित, परिमित एवं किञ्चित्कर्तृत्व युक्त कर लेते हैं तो वह अवस्था आणव मल से युक्त कही जाती है। अणुता को प्राप्त प्रमाता की भेद-दृष्टि को मायीव मल कहा जाता है। इसी भेद-दृष्टि रूपी मायीव मल के कारण प्रमाता स्वयं को जगत् से भिन्न समझने लगता है। जीवन-मरण रूप संसृति का मुख्य कारण कर्ममल कहलाता है। उपरोक्त इन्हीं तीन मलों के कारण जीवात्मा स्वयं को शिवस्वभावके अज्ञान के कारण आत्मसत्तास्वरूप अद्वयस्वरूप चैतन्य को भी प्रमाण-प्रेमय-प्रमातृ इत्यादि विविध प्रपञ्चों के रूप में देखने लगता है। इन्हीं के आधार पर शैवदर्शन में सप्तविध प्रमाताओं की चर्चा की गयी है⁶। जो निम्न है -

(क) सकल – सामान्य जीव सकल कहलाता है। इसमें आणव, मायीय एवं कर्म तीनों मल रहते हैं। यह जीव भौतिक एवम् मानसिक शक्तियों के कारण विविध प्रकार के कर्मों में युक्त रहता है। यह शिव के अनुग्रह की प्रथम अभिव्यक्ति है। सकल प्राणियों में सभी वृक्ष-पौधे, कीड़े-मकोड़े, जलचर, पशु-पक्षी, रेंगने वाले जीव, मानव-देवगण आदि सभी मर्त्य एवं स्वर्ग लोग के प्राणी इसी के अन्तर्गत आते हैं। यह सातवीं एवं अन्तिम अवस्था है।

1 सहायकाचार्य, संस्कृत एवं वैदिक अध्ययन विभाग, बाबासाहेब भीमराव अम्बेडकर विश्वविद्यालय, लखनऊ.

2 सहायकाचार्य, साहित्यविभाग, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, वेदव्यास परिसर.

3 सर्व एवायं विश्वप्रपञ्च आनन्दशक्तिस्फारः ॥ तन्त्रालोक, भाग २, पृ. २०१

4 स्वस्मिन्कार्येऽथ धर्मधि यद्वापि स्वसदृग्गुणे। आस्ते सामान्यकल्पेन तन्नादव्याप्तुभावतः ॥ तत्त्व...। तन्त्रालोक भाग ६, ९/४-५

5 परिपूर्णदृक्रियास्वभावस्य एकस्यैव आत्मनो गोपनेन सङ्कुचितदृक्रियात्माणुरनेककः परिगृहीतकृत्रिमानेकरूपः संवृत्तो येनायमियतः संसारस्य समुल्लासः। तन्त्रालोकटीका, भाग ८, पृ. ६९-७०

6 प्रत्यभिज्ञाहृदयम् ५

(ख) प्रलयाकल – इस अवस्था में जीव आणव एवं मायीव मल से युक्त रहता है। इसमें वह अवाञ्छनीय योगाभ्यास करते रहता है। यह छठवीं श्रेणी है, ये प्राणी अपने को शून्यप्राय मानते हैं। ये प्राणी प्रायः सुषुप्ति अवस्था में रहते हैं।

(ग) विज्ञानाकल – पाँचवीं श्रेणी के प्राणी विज्ञानाकल कहलाते हैं। इस अवस्था में जीव माया से ऊपर उठ जाता है, किन्तु शुद्ध विद्या के नीचे है। यहाँ कर्म एवं मायीव मल समाप्त हो जाते हैं; केवल आणव मल शेष रहता है।

(घ) मन्त्र – यह चतुर्थ कोटि है। ये विद्येश्वर भी कहलाते हैं। ये प्राणी शुद्धविद्या में रहते हैं; जिसे महामाया भी कहते हैं। ये शुद्ध प्रकाश को अपना स्वरूप और शुद्ध विमर्श के ऐश्वर्य को अपना स्वभाव समझते हैं। अतः अपने अहं के विषय में इन्हें दो में से किसी एक भी प्रकार का सङ्कोच नहीं होता; इसलिए ये स्फुट आणव मल से रहित होते हैं।

(ङ) मन्त्रेश्वर – मन्त्रेश्वर अवस्था में 'अहं' अंश की प्राधानता तथा 'इदं' अंश अप्रधानता रहती है। अत एव इसको शुद्धाशुद्धप्राणी भी कहा जाता है।

(च) मन्त्रमहेश्वर और महेश्वर – सदाशिवतत्त्व में रहने वाले प्राणी मन्त्रमहेश्वर कहलाते हैं। वे भेद की छाया से युक्त अभेद के दृष्टिकोण से देखते हैं। उन्हें प्रमेय के विषय में 'अहम् इदम्' अर्थात् 'मैं ही प्रमेय तत्त्व हूँ।' ऐसा आभास होता रहता है। वे भी अपने आप को शुद्ध तथा ऐश्वर्यशाली संवित् ही तो समझते हैं।

(छ) शिव प्रमाता – शिव प्रमाता सर्वथा शुद्ध प्रमाता है; क्योंकि यह परमशिव ही है। यह सबसे ऊपर की अवस्था है। इस अवस्था में प्रमाता अपरिमित, परिपूर्ण, अद्वैत और शुद्ध संविद्रूपता का सतत आभास भी होता रहता है। ये परिपूर्ण जगदानन्द अवस्था समुद्र के समान है, जिसमें आनन्द की अनन्त लहरें असङ्ख्य प्रकार से बहिर्मुख एवं अन्तर्मुख उभयाकार स्पन्दन करती हैं। शिवतत्त्व में ठहरने वाले अकल प्राणी शाम्भव प्राणी कहलाते हैं। यही शिवप्रमाता की प्राप्ति ही काश्मीर शैवदर्शन का मुख्य एवं एकमात्र उद्देश्य है। इस दर्शन में मनुष्य द्वारा विविध उपायों द्वारा अपने शिवप्रमाता के विस्मृत स्वरूप को पुनः जानना ही प्रत्यभिज्ञा कहा है। अतः प्रत्यभिज्ञा लाभ ही शैव दर्शन का मुख्यप्रयोजन भी है। प्रत्यभिज्ञा द्वारा ही मनुष्य अपने सर्वकर्तृत्व एवं सर्वज्ञातृत्व स्वरूप का लाभ करता है।

तत्त्व विभाजन का आधार – जगत् के आभास का उपर्युक्त तत्त्व विभाजन माया प्रमाता के प्रत्यक्ष अनुभव अथवा अनुमान पर आधारित न होकर शैवशास्त्र प्रतिपादित है। अर्थात् तत्त्वज्ञान प्रत्यक्ष या अनुमान प्रमाण द्वारा प्राप्य नहीं है। तुरीयस्थिति में स्थित शिवतत्त्व की प्रमाणता केवल योगिजनों के अनुभव से ही प्रमाणित है। यहाँ अक्रम में ही क्रम का आभास है। इन तत्त्वमीमांसीय तत्त्वों को तीन भागों में विभक्त किया जा सकता है – अभेद भूमिका, भेदाभेदभूमिका एवं भेद भूमिका। इस तत्त्वमीमांसा में एक क्रम होता हुआ भी वास्तविक रूप में कोई भेद नहीं है। सभी उस परमशिव से उन्मीलित होने के कारण सत् रूप हैं। इनमें असत् का कोई स्थान नहीं है।

(क) अभेद भूमिका – तुरीय स्थिति प्राप्त परमशिव की अवस्था है, इसे न शिव कहा जा सकता है, न शक्ति; न विश्वोत्तीर्ण कहा जा सकता है, न विश्वमय। यह सामरस्य की एक ऐसी अवस्था है जिसमें शक्ति एवं शक्तिमान् जैसे दो शब्दों की कल्पना तक नहीं की जा सकती। जिस प्रकार मयूर विचित्र चित्रात्मक रूप उसके अण्डे में ही अदृश्य रूप में समाहित रहते हैं, जैसे पत्र, पुष्प, बृहद् शाखाओं से युक्त वटवृक्ष बीज-अवस्था में ही सामरस्य भाव से वट-बीज में अवस्थित रहता है¹; उसी के समान चराचर जगत् में अवस्थित ३६ तत्त्व सामरसरूपता से परमशिव में अन्तर्निहित रहते हैं।

१. शिवतत्त्व – शैवदर्शन के अनुसार इस जगत् का प्रथम तत्त्व शिव है। जो प्रकाश एवं विमर्शमय कहा गया है। अर्थात् जिसको अपने प्रकाश का बोध भी हो। यही विश्वमय रूप सर्जनात्मक कहा गया है; उसे ही शिवतत्त्व कहा गया है। षड्विंशत्सन्दोह में कहा गया है कि जब सृजन की इच्छा से परमशिव स्पन्दमान होता है; वही आद्य स्पन्द को आचार्यों ने शिवतत्त्व की सञ्ज्ञा दी है²।

२. शक्तितत्त्व – यह परमशिव की ही शक्ति कही गयी है। इस अवस्था में भी शिव इदं से रहित केवल 'अहं' के रूप में भासित होता है। शक्ति शिव से भिन्न नहीं है, वह शिव की सर्जनोन्मुखता मात्र है। यह शिव का अहंविमर्श है। इस इस विषय में महेश्वरानन्द जी कहते हैं कि वही परमशिव अपने हृदय के इच्छा-ज्ञान-क्रिया रूपी त्रिकोण के माधुर्य से परिवर्धित उल्लास द्वारा अपने में ही स्थित विश्व को ईक्षण

१ यथा न्यग्रोधबीजस्थः शक्तिरूपो महाद्रुमः । तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ॥
परात्रिंशिका २४-२५

२ यदयमनुत्तरमूर्तिनिजेच्छयाखिलमिदं जगत्सृष्टम् ।

पस्पन्दे स स्पन्दः प्रथमः शिवतत्त्वमुच्यते तज्ज्ञैः ॥ षड्विंशत्-तत्त्व-सन्दोह, पृ. १,
श्लोक १

करने के लिए उन्मुख होने पर शक्ति स्वभाव वाला कहलाता है¹। जब शिव अपने हृदय में स्थित अर्थतत्त्व को बाहर करने के लिए उन्मुख होता है, तब वह शक्ति कहलाता है²।

भेदाभेद भूमिका – जहाँ ‘अहम्’ एवं ‘इदम्’ में किञ्चिद् भेद प्रतीत होने लगे। यद्यपि यहाँ भी शिवतत्त्व का शिवत्व उसी रूप रहता है। तथापि ‘इदम्’ अंश के उपस्थिति से इन्हें भेदाभेद भूमिका कहते हैं।

३. सदाशिव – इदं को अभिव्यक्त करने की इच्छा सदाशिव तत्त्व कहलाता है। इसमें इच्छा का प्राधान्य रहता है। इस अवस्था का अनुभव ‘अहं इदं’ का है; किन्तु इदं तत्त्व अस्फुट ही होता है³। जैसे चित्रकार जिस चित्र को बनाने वाला है, वह चित्र पूर्व में मन में धुंधले रूप में रहता है, उसी प्रकार इस अवस्था इच्छा का प्राधान्य रहता है।

४. ईश्वरतत्त्व – यह परमेश्वर के अनुभव की वह अवस्था है, जिसमें इदं और अधिक स्फुट हो जाता है। इस अवस्था में ज्ञान का प्राधान्य रहता है। अर्थात् इस अवस्था में वेद्य अधिक स्फुट रहता है। जैसे- चित्रकार में मन में चित्र का एक स्पष्ट चित्र अङ्कित हो जाता है।

५. सद्विद्या/शुद्धविद्या – इस अवस्था में अहं एवं इदं का परामर्श एक समान होते हैं। यह समान अवस्था में स्थित तुला के समान होती है। इसमें क्रिया शक्ति का प्राधान्य रहता है। इसमें यद्यपि अहं एवं इदं दोनों एकसम रहते हैं तथापि दोनों की पृथक् विशिष्टता प्रतीत होती है। यहाँ तक पाँचों तत्त्व शुद्धाध्वा कहलाते हैं।

भेदभूमिका के तत्त्व – इस अवस्था में ‘इदम्’ अंश का प्राधान्य हो जाता है।

६. मायातत्त्व – माया से लेकर सभी पृथ्वी तक सभी तत्त्व ‘अशुद्धाध्वा’ कहलाते हैं। मा’धातु से निष्पन्न माया शब्द का अर्थ होता है, मापना, पृथक् कर देना, परिमित कर देना। जो अनुभव को मेय या परिमित बना देती है, अहं को इदं, भेद उत्पन्न कर देती है, वस्तुओं को एक दूसरे से अलग कर देती है, वह माया है। सद्विद्या तक अनुभव सार्वभौमिक होता है, अपरिमित होता है, इदं का भाव है – यह सब कुछ समस्त विश्व। इसी अनुभव में माया के आविर्भाव से केवल ‘यह’ ‘अन्य सब वस्तुओं से भिन्न एक परिमित वस्तु’। यहाँ माया आत्मा पर एक अनावरण डाल देती है, जिससे भेद बुद्धि उत्पन्न कर देती है। तभी माया के द्वारा सङ्कुचितत्व एवं परिमितत्व प्रारम्भ हो जाता है। माया के पाँच कञ्चुक हैं –

७. कला – इस कञ्चुक के द्वारा सर्वकर्तृत्व परमशिव किञ्चित्कर्तृत्व युक्त हो जाता है।

८. विद्या – इसके द्वारा सर्वज्ञत्व परमशिव किञ्चिज्ज्ञत्व हो जाता है। अर्थात् ज्ञान का सङ्कुचन हो जाता है।

९. राग – पूर्णतृप्त परमशिव सङ्कुचित होकर यत्किञ्चित् भागों में आसक्त हो जाती है, उसे राग कहते हैं।

१०. काल – इससे परमेश्वर का नित्यत्व सङ्कुचित होकर भूत, वर्तमान एवं भविष्य में परिच्छिन्न होता है।

११. नियति – इससे परमेश्वर के स्वातन्त्र्य शक्ति को सङ्कुचित कर विशिष्टदेश से परिच्छिन्न कर देती है।

१२-१३. पुरुष-प्रकृति – जिस अवस्था में परमशिव माया सहित कञ्चुकों से युक्त हो जाता है, उस समय परमशिव का सार्वभौम ज्ञान एवं ऐश्वर्य सङ्कुचित हो जाता है, तब वह पुरुष या परिमित पुरुष कहा जाता है। यहाँ पुरुष का अर्थ मानवीय व्यक्ति से नहीं, अपितु सभी सङ्कुचित वेदनशील प्राणी से है। पुरुष को अणु भी कहा जाता है। सद्विद्या के अहं’ अंश से पुरुष की अभिव्यक्ति होती है; जबकि इदं अंश से प्रकृति’ की अभिव्यक्ति होती है। यहाँ पुरुष वेदक है और प्रकृति वेद्यमात्र कही जाती है। यहाँ प्रकृति सभी पुरुषों की भिन्न मानी गयी है। प्रकृति के तीन गुण हैं – सत्त्व, रजस् एवं तमस्। प्रकृति शिव की ही सान्ता शक्ति है और सत्त्व, रजस् एवं तमस् उनकी ज्ञान, इच्छा और क्रिया शक्ति के स्थूल रूप हैं। पुरुष भोक्ता एवं प्रकृति भोग्य है।

१४. बुद्धि – प्रकृति का प्रथम तत्त्व है, यह निश्चयात्मिका होती है। इसके दो प्रकार के अनुभव होते हैं – बाह्य इन्द्रियों द्वारा ग्राह्य एवं आन्तरिक संस्कारों से उत्पन्न कल्पनाएँ।

१५. अहंकार – इसके द्वारा अहं की प्रतीति की जाती है। यह सब मेरा है यह अभिमान होता है; यह बुद्धि का परिणाम है।

१६. मनस् – यह सङ्कल्प एवं विकल्प करता है।

¹ स एव विश्वमेषितुं ज्ञातुं कर्तुं चोन्मुखो भवन्। शक्तिस्वभावः कथितो हृदयत्रिकोण मधुमांसलोल्लासः ॥ महार्थमञ्जरी, पृ. ४०

² यदा स्वहृदयवर्तिनमुक्तरूपमर्थतत्त्वं बहिः कर्तुमुन्मुखो भवति, तदा शक्तिरिति व्यवहियते। महार्थमञ्जरी, पृ. ४०

³ सदाशिवतत्त्वेऽहन्ताच्छादितास्फुटेदन्तामयं विश्वम्। प्रत्यभिज्ञाहृदयम् पृ. ३

- (घ) प्रत्यक्ष करने वाले तत्त्व – ज्ञानेन्द्रिय एवं कर्मेन्द्रिय
 १७-२१. पञ्च ज्ञानेन्द्रियाँ (घ्राण, रसना, चक्षु, त्वग् एवं श्रवण)
 २२-२६. पञ्च कर्मेन्द्रिय (वाग्, हस्त, पाद, पायु एवं उपस्थ)
 २७-३१. पञ्च तन्मात्राएँ (शब्द, स्पर्श, रूप, रस एवं गन्ध)
 (ङ) भौतिकतत्त्व – पञ्चमहाभूत (ये पञ्चतन्मात्राओं के परिणाम हैं)
 ३२. शब्द तन्मात्र का परिणाम – आकाश
 ३३. शब्द एवं स्पर्श का परिणाम – वायु
 ३४. शब्द, स्पर्श एवं रूप का परिणाम – अग्नि
 ३५. शब्द, स्पर्श, रूप एवं रस का परिणाम – जल
 ३६. शब्द, स्पर्श, रूप, रस एवं गन्ध का परिणाम – पृथिवी

निष्कर्ष - शैव दर्शन के अनुसार सदाशिव से लेकर पृथ्वी पर्यन्त ३६ तत्त्व परमशिव के विलास की बाह्याभिव्यक्ति मात्र है। शुद्ध अहं-चेतना अथवा विमर्श ही सारी सृष्टि प्रक्रिया का मूल उद्गम स्थल है। परमशिव की शुद्ध अहं चेतना से ही सृष्टि एवं प्रलय सम्भव है। परमशिव की सृष्टि को वर्णित करते हुए शैव आचार्य कहते हैं कि – स्वातन्त्र्य से परिपूर्ण स्वच्छस्वरूप शिव ही मेरी चेतना में सदा स्फुरित होता रहता है। पराशक्ति ही मेरे इन्द्रियों के प्रान्त में क्रीडा करती रहती है तो फिर यह समस्त जगत् शुद्ध अहं चेतना के चमत्कार से स्फुरित होता रहता है। न जाने कहाँ से संसार की ध्वनि मेरे कानों पर पडती है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. अभिनवगुप्तः. अभिनवस्तोत्रावली: (सं०- शशिशेखर चतुर्वेदी). वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, २०१६.
2. अभिनवगुप्त. तन्त्रालोकः (विवेकटीकासहितः, अष्टभागाः). (भाष्य०- परमहंसमिश्रः 'हंस'). वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, २०००.
3. क्षेमराजः. प्रत्यभिज्ञाहृदयम् (व्या० - जयदेवसिंहः). देहली : विद्यानिधिप्रकाशनम्, २०११.
4. श्री मालिनीविजयोत्तरतन्त्रम् (भाष्य० - परमहंसमिश्रः). वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, २००१.
5. श्री कुलार्णवतन्त्रम् (भाष्य० - परमहंसमिश्रः). वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, २००२.
6. श्री स्वच्छन्दतन्त्रम् (भाष्य० - परमहंसमिश्रः). वाराणसी : चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनम्, २००२.
7. रस्तोगी, नवजीवन. काश्मीर शिवाद्वयवाद की मूल अवधारणाएँ, दिल्ली : मुंशीराम मनोहरलाल पन्लिशर्स, प्रा० लि०, २०११.
8. रस्तोगी, नवजीवन. काश्मीर शिवाद्वयवाद में प्रमाण चिन्तन, अहमदाबाद : लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्या मन्दिर, २०१३.

शोध सार

‘मानस-महाकाव्य’ आधुनिक युग के संस्कृत विद्वान् आचार्य डॉ. नारायणशास्त्री काङ्कर द्वारा संस्कृत भाषा में रचित पञ्चदश सर्गात्मक महाकाव्य है। प्रस्तुत महाकाव्य में कवि ने सामाजिक, सांस्कृतिक एवं समसामयिक विषयों को बड़ी गम्भीरता, सूक्ष्मता और कुशलता से उकेरा है। स्वदेश एवं राष्ट्र, युगधर्म, आरोग्य, नारी तथा देववाणी संस्कृत इत्यादि विभिन्न विषय बिन्दुओं को लेकर सरल, सुबोध और काव्यमयी भाषा-शैली में कवि ने अपने भाव-विचारों को निबद्ध किया है। प्रस्तुतालेख महाकाव्य कृति में देववाणी संस्कृत की महत्ता को लेकर लिखा गया है। ‘उद्गार सर्ग’ एवं ‘देववाणी सर्ग’ में कवि ने देववाणी संस्कृत को संस्कार सम्पन्न, अतिसरल, सुबोध व अन्य भाषाओं की जननी एवं पोषिका बतलाते हुए उसे देवीवाक् अर्थात् देववाणी और दिव्य भाषा कहा गया है एवं इस भाषा के वैशिष्ट्य व महत्ता को उजागर किया गया है। वर्तमान में इस भाषा के हास व उपेक्षा से कवि अतिचिंतित एवं विचलित है। आज जो चहुँ ओर नैतिकता, मूल्यों व शिष्टाचार का लोप एवं पतन हो रहा है तथा अनैतिकता, भ्रष्टाचार, मूल्यों का हास और भौति-भौति के अपराध-दुराचार बढ़ रहे हैं, इसका मूलकारण वे मानव की संस्कृत भाषा से विमुखता को मानते हैं। क्योंकि संस्कृत भाषा नैतिकता, संस्कारों व उच्चादर्शों का आगार है। वह सदैव व्यक्ति को नीति व धर्म के मार्ग पर चलने वाला, सदाचारी और शिष्टाचारी बनाती है। इनके अतिरिक्त अन्यान्य बहुत से ऐसे कारण और तथ्य कवि ने प्रस्तुत किए हैं, जिनको देखते हुए इस भाषा का अध्ययन-पठन-पाठन करना अत्यावश्यक है। कवि केवल भारत देश ही नहीं, वरन् समग्र विश्व के कल्याण हेतु संस्कृत भाषा को अपनाने तथा इसका अधिकाधिक प्रचार-प्रसार करने की बात कहता है। निःसंदेह देववाणी संस्कृत हर युग, देश और काल में सार्वभौमिक मानव के लिए कल्याणकारी है; अतः इसकी महत्ता व उपादेयता को देखते-समझते हुए इस ओर प्रवृत्त होने तथा इस भाषा में निहित लोककल्याणकारी बातों को आत्मसात् करने की महती आवश्यकता है। इसी से हमारी संस्कृत भाषा, संस्कृति और राष्ट्र का गौरव बना रहेगा तथा जन-जन का उद्धार होगा।

कुंजी शब्द - मानस-महाकाव्य, देववाणी संस्कृत, महत्ता, उपादेयता, नैतिकता, मूल्य, सदाचार-शिष्टाचार, संस्कार, प्रचार-प्रसार, शिक्षा, समाज-संस्कृति, राष्ट्र, विश्वकल्याण।

‘मानस-महाकाव्यम्’ आधुनिक युग के संस्कृत विद्वान् तथा महामहिम राष्ट्रपति-सम्मानित एवं राज्य सरकार द्वारा अन्य कई पुरस्कारों से सम्मानित हुए जयपुर के संस्कृत-साधक आचार्य डॉ. नारायणशास्त्री काङ्कर की रचना है। अतिसरल, सुबोध और शिक्षाप्रद रूप में विरचित यह महाकाव्य पञ्चदश सर्गात्मक है एवं कुल 1620 श्लोकों से गुम्फित है। यह संस्कृत वाङ्मय का नैतिक शिक्षोपयोगी अद्वितीय अनुपम ग्रन्थरत्न है; जिसमें कवि ने भिन्न-भिन्न महत्वपूर्ण विषयबिन्दुओं को बड़ी सूक्ष्मता, मौलिकता और कुशलता के साथ उकेरा है। स्वदेशप्रेम व राष्ट्रधर्म, आरोग्य, युगधर्म, नारी, देववाणी इत्यादि महत्वपूर्ण विषयों पर कवि की गम्भीर चिंतानाभिव्यक्ति प्रस्तुत कृति में देखी जा सकती है; जहाँ वे स्वप्रणयन द्वारा मानव में चेतनाबोध जाग्रत करने और नैतिक व शाश्वत मूल्यों का आधान व संचार करने का भरसक प्रयास करते हैं। इसी प्रयास-उपक्रम में ‘उद्गार’ व ‘देववाणी’ नामक सर्गों में प्राचीनतम भाषा देववाणी संस्कृत की महत्ता, उपादेयता, विशिष्टता आदि का प्रकटीकरण काङ्कर महोदय ने किया है, वह वास्तव में अतिमहत्वपूर्ण है। जन-जन को इस भाषा को क्यों अपनाना चाहिए; समाज-संस्कृति व राष्ट्रोत्थान हेतु यह भाषा क्यों और कितनी महत्वपूर्ण है- इत्यादि समस्त बातों का प्रकटीकरण प्रस्तुत कृति में मिलता है, जो कि इसकी महत्ता और प्रासंगिकता को सिद्ध करता है। कवि देववाणी संस्कृत का सदैव सम्यक् सेवन करने और उसका अधिकाधिक प्रचार-प्रसार करने की सलाह देता है; क्योंकि इसमें समस्त विश्व के लिए कल्याणकारी मानव धर्म व एकता के तत्व सुरक्षित हैं-

“किं न संस्कृत-भाषा, सा संसेव्या देववाक् सदा।

यस्यां धर्मैकता-तत्त्वं, निहितं विश्वलाभ-कृत् ॥”²

वह जनमानस की इस भ्रान्त धारणा को दूर करते हुए कि यह कठिन भाषा है, संस्कृत के पठन-पाठन हेतु जन-जन को प्रेरित करता है कि वास्तव में यह भाषा कठिन बिल्कुल भी नहीं है। यदि विधिवत् पढ़ी जाए तो बोलने-सुनने से भी बिना श्रम के ही आ जाती है,

¹ सहायकाचार्य, साहित्य विभाग, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, वेदव्यास परिसर, हिमाचल प्रदेश

² विद्यालङ्कार, आचार्य डॉ. नारायणशास्त्री काङ्कर, द्वितीय संस्करण-2021, मानस-महाकाव्यम्, प्रकाशिका- श्रीमती सौ. इन्दु शर्मा, विद्या-वैभव-भवन, 29 केसव विहार, जगतपुरा, जयपुर (राज.), 12 ‘उद्गार सर्ग’/55

अतैव सभी इसे पढ़-समझ सकते हैं।¹ यह जैसे बोली जाती है, वैसे ही लिखी जाती है। जबकि वर्तमान में प्रभुत्व बनाई हुई अंग्रेजी तो उच्चारण व लेखन में भिन्न-भिन्न है एवं कठिन भी है।² फिर भी सभी की रुचि अंग्रेजी के प्रति बनी हुई है। संस्कृत की प्रधानता वाली शिक्षा ही जगत् का कल्याण कर सकती है- “संस्कृत-मुख्य-शिक्षण, जगत्-कल्याण-कारिणी।”³ किन्तु कवि इस बात से बहुत चिंतित है कि अब यह शिक्षा नहीं दी जाती और वह इसके बाधक तत्वों का अन्वेषण कर उनके अपसारण हेतु जागरूक व प्रयासरत है। देववाणी स्वयं दिव्यभाषा है। उसकी अर्चना करने वाला निश्चितरूपेण दिव्य बन जाता है। देववाणी के द्वारा किया हुआ कर्म भी सदैव दिव्य ही होता है-

“देववाणी स्वयं दिव्या, दिव्यः स्याद् वै तदर्चकः।

देववाण्या कृतं कर्म, दिव्यं भवति सर्वदा ॥”⁴

देववाणी संस्कृत सभी भाषाओं की जननी, उनका पोषण करने वाली तथा निश्चित रूपेण सुख-शान्ति के अमृत की वर्षा करने वाली है।⁵ अनेकानेक विशेषताओं एवं श्रेष्ठताओं के होते हुए भी इस भाषा के प्रति उपेक्षा का भाव अतिचिन्तनीय है। इस भाषा के पुनरुत्थान तथा अधिकाधिक प्रसार व संरक्षण हेतु एवं सर्वजनहितार्थ यह परमावश्यक है कि इसकी शिक्षा सभी को दी जाए। जैसा कि कवि ने लिखा है-

“हितं चेदिष्यते स्वस्य, परस्यापि तथा पुनः।

शिक्षा संस्कृत-भाषायाः, सर्वेभ्योऽपि प्रदीयताम् ॥”⁶

यह भाषा हृदय को पवित्र बनाती है।⁷ संसार में सदैव स्थिर रहने वाला यश प्रदान कराती है- “यशोदं संस्कृत वच्मि, तस्माद् शिक्षेत संस्कृतम् ॥” यह अपने सुभाषितरूपी अमृत से द्वैतभाव को दूर कर ब्रह्मानन्द की अनुभूति कराती है।⁸ इस प्रकार भाँति-भाँति से कवि इस भाषा की महिमा का गुणगान-बखान करता है और यह चिंता भी व्यक्त करता है कि समग्र लोककल्याणार्थ इस भाषा का व्यवहार, पठन-पाठन अत्यावश्यक है। क्योंकि यदि इस भाषा के ज्ञाता विद्वान् शीघ्र नहीं चेतेंगे तो उसके बाद तो इस निधि की रक्षा करने वाला कोई भी व्यक्ति न होने से भाषा का अस्तित्व समाप्त हो जाएगा।⁹ अतैव समय रहते इसे बचाना परमावश्यक है। संस्कृत भाषा किस प्रकार समाज-संस्कृति, राष्ट्र तथा समग्र विश्व के लिए हितकारी व कल्याणकारी है तथा उसे क्यों बचाना व आत्मसात् करना जरूरी है- इस सबका सविस्तर प्रतिपादन कवि ने देववाणी सर्ग में किया है। ‘संस्कृतिः संस्कृताश्रया’ एवं ‘भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा’ जैसे हमारे उद्धोष वाक्यों के अनुसार भारतीय सनातन संस्कृति संस्कृताश्रित ही है तथा भारतदेश की प्रतिष्ठा संस्कृत व संस्कृति से ही तो है। अतैव इनकी संरक्षा व गौरव बनाए रखना परमावश्यक है, जो कि संस्कृत भाषा को अपनाने से ही संभव है। अतैव कवि कहता है- “संस्कृतौ भारतीयायां, गुणाः सन्ति सनातनाः।”¹⁰ अर्थात् भारतीय संस्कृति में सनातन गुण हैं। विदेशी संस्कृति भी उसका विलोप करने में समर्थ नहीं है।¹¹ यह सर्वविदित है कि प्रत्येक व्यक्ति, समाज, संस्कृति और राष्ट्र के लिए सुसंस्कारों की अतिमहत्ता होती है। समस्त संस्कार संस्कृत भाषा में निहित होने से और प्रत्येक व्यक्ति के इस भाषा को अपनाने से वह निश्चित रूप से सुसंस्कारी बनता है और व्यक्ति-व्यक्ति से ही समाज, संस्कृति व राष्ट्र के सुसंस्कार सुरक्षित रहते हैं। यथोक्तम्-

“संस्काराः संस्कृतिश्चैव, संस्कृते विलसन्ति वै।

एतत्सर्वं विना कोऽपि, संस्कृतो न भवेत् क्वचित् ॥”¹²

इस प्रकार मानवोपयोगी संस्कार और संस्कृति- ये संस्कृत में विराजमान होते हैं; अतैव इसके बिना कोई भी व्यक्ति संस्कार सम्पन्न नहीं बन सकता। संस्कृत में समाज-संस्कृति की सुरक्षा और उसी में समस्त सुखप्राप्ति को बतलाते हुए कवि सभी को संस्कृत हेतु प्रेरित

1 वही, 12/64 एवं 13 ‘देववाणी सर्ग’/23 “संस्कृत कठिनं नास्ति. . . ॥” एवं “संस्कृतं सरल-सरल-मधुर-मधुरं. . . ॥”

2 वही, 12/72 “अङ्ग्रेजी कठिना या हि, भिन्नोच्चारण-लेखने ॥”

3 वही, 12/71

4 वही, 13/1

5 वही, 13/4, “देवी वाक् सर्व-भाषाणां, जननी वापि पोषिका.... ॥” एवं पद्य 49

6 वही, 13/5

7 वही, 13/6- “हृदये चेद् विशुद्धिः स्यात्. . . ॥”

8 वही, 13/8- “संस्कृत-सुक्ति-पीयूषं. . . ब्रह्मानन्द निषेवते ॥”

9 वही, 13/10- “संस्कृतज्ञाः स्वयं चेत्र, चेतियन्तीह. . . ॥”

10 वही, 12/82- प्रथम पंक्ति

11 वही, 12/82- द्वितीय पंक्ति- “विदेशि-संस्कृतिश्चापि, तद्विलोप क्षमा नहि. . . ॥”

12 वही, 13/16, अन्य साम्य स्थल 13/53

करता है एवं जो लोग- संस्कृत विद्वान् इस भाषा के लिए निःस्वार्थ भाव से समर्पित हैं; इसके पठन-पाठन व प्रचार-प्रसार में निरत हैं, ऐसे महात्माओं की प्रशंसा करते हुए कवि उन्हें प्रोत्साहित करता है; उनका वन्दन व सम्मान करता है-

“संस्कृतस्य प्रचारार्थ, निःस्वार्थ ये समुद्यताः ।

नमस्तेभ्यो महात्मभ्यः, सादरं भूरिशो मम ॥”¹

कवि के अनुसार भली-भाँति सेवित हुई देववाणी संस्कृत स्वर्ग और मोक्ष को देती है; अतैव दैनिक व्यवहार में सम्पर्क भाषास्वरूप भी अपनाई जाए एवं शिक्षा में भी इसको प्रमुखता दी जाए।² सभी को इस भाषा की शिक्षा प्राप्त हो, इस हेतु संस्कृत पाठशालाएँ स्थापित हों तथा स्त्रियों के लिए भी स्वतंत्ररूप से ऐसी पाठशालाएँ स्थापित हों, जहाँ सभी स्त्रियाँ या बालिकाएँ इसे गृहण कर सकें तथा इसका सर्वत्र प्रचार-प्रसार हो सके।³

इस भाषा की महत्ता और उपादेयता अनेकशः प्रतिपादित करते हुए कवि यह भी बतलाता है कि यदि इस भाषा का पालन नहीं किया जाता है, तो क्या-क्या हानियाँ एवं विसंगतियाँ उत्पन्न होती व पनपती हैं। जैसा कि वर्तमान समय के परिदृश्य को देखते हुए कवि स्वानुभूत सत्य को प्रकट करता है। आज समाज में जो भ्रष्टाचार उत्पन्न हो रहा है तथा प्रबलता के साथ चहुँ ओर स्थापित है, उसका मूलकारण संस्कृत की शिक्षा के अभाव में उत्पन्न हुई संस्कारहीनता ही तो है-

“संस्कृत-ज्ञान-शून्यानां, भ्रष्टाचारः प्रजायते ।

अतः संस्कृत-शिक्षा प्राक्, प्रचार्या किं न सर्वतः ॥”⁴

अतैव भ्रष्टाचार की समाप्ति हेतु सर्वप्रथम संस्कारोपणार्थ संस्कृत की शिक्षा प्रचारित की जाए। क्योंकि संस्कृत सदैव “विद्या ददाति विनयं. . . .” के अनुसार व्यक्ति को विनयसम्पन्न बनाती है और विद्या-विनय से युक्त व्यक्ति सदैव सदाचारी ही बनता है, भ्रष्टाचारी नहीं- “विद्या-विनय-सम्पन्नः, सदाचारी सदा हि सः ॥”⁵ संस्कृत भाषा द्वारा सुसंस्कारित व्यक्ति समस्त प्रकार के अपराध व दुराचारों से दूर रहता है एवं समाज-संस्कृति-राष्ट्र और समग्र विश्व व चराचर जगत् के हितार्थ प्रवृत्त रहता है। इस तथ्य को कवि ने महाकाव्य में अनेक प्रकार के निदर्शन-उदाहरणों द्वारा स्पष्ट किया है। यथा- संस्कृतज्ञ, सुसंस्कारित व्यक्ति आत्महत्या नहीं करता है और उसके द्वारा किसी दूसरे की हत्या करने का तो प्रश्न ही नहीं उठता- “संस्कृतज्ञो यदा नात्महत्यां. कस्यापि नैव जायते।”⁶ अच्छी तरह संस्कृत पढ़ा हुआ व्यक्ति तो सबका हितैषी व बन्धु होता है। संस्कृत के द्वारा कभी भी किसी का कोई अहित नहीं किया गया और न ही किया जा रहा है- इस बात को बड़े गर्व और विश्वास के साथ कहते हुए कवि इस भाषा की महत्ता ही तो सूचित कर रहा है; किन्तु फिर भी यह भाषा विषधर सर्प की भाँति छोड़ी जा रही है- इस बात से वह बहुत विचलित है। इसीलिए इस भाषा के स्वाध्याय, शिक्षा-शिक्षण और पठन-पाठन हेतु जन-जन में चेतना प्रसारित करने का महान् कार्य साधता है, ताकि सभी के मन, वचन व कर्म शुद्ध हो सकें-

“संस्कृतेन कृतं कस्य, भूर्यनिष्टं कदा किमु?

येन तत् त्यज्यते लोकैः, सर्पो विषधरो यथा ॥

संस्कृतस्य पवित्रस्य, स्वाध्यायः क्रियतां सदा ।

मनः-शुद्धिः कर्म-शुद्धिर्, यत एतेन जायते ॥”⁷

सुन्दर वर्णों से विभूषित देववाणी संस्कृत विजयशील है; जिसमें मानवमात्र को श्रेय और प्रेय देने वाली सम्पूर्ण सामग्री विद्यमान है।⁸ आयुर्वेद के ऋषि-प्रणीत सभी शास्त्र संस्कृत में ही हैं; अतैव आयुर्वेद का देदीप्यमान प्रौढ़ ज्ञान तब तक नहीं हो सकता, जब तक टीकाओं व व्याख्यासहित संस्कृत के आयुर्वेद-आर्षशास्त्रों का तत्व न समझ लिया जाए। संस्कृत से भिन्न दूसरी किसी भाषा द्वारा आयुर्वेद का तत्वज्ञान नहीं समझा जा सकता⁹ और आयुर्वेद की महत्ता सर्वविदित है- इसमें कोई शंका नहीं। परन्तु अतिखेद है कि आज संस्कृत भाषा के ज्ञान के बिना आयुर्वेद न तो सही ढंग से पढ़ाया जा रहा है और न ही सही ढंग से इस पद्धति से रोगोपचार हो रहा है- “आयुष्य-वेदोऽपि. रोगोपचार. क्रियतां च सम्यक्?”¹⁰ यदि ऐसी ही स्थिति रही तो कुशल वैद्य ही तैयार नहीं होंगे, यह स्थिति बड़ी हानिकारक

¹ वही, 13/13, अन्य साम्य स्थल 13/17, 90

² वही, 13/19- “स्वर्गं मोक्षं च दत्ता या, देववाणी. . . . ॥”

³ वही, 13/18- “स्त्रीणां संस्कृत-शाला. . . . हि सम्भव ।।”

⁴ वही, 13/22, अन्य साम्य स्थल 13/81

⁵ वही, 13/24, अन्य साम्य स्थल पद्य 93-94, 100

⁶ वही, 13/25,

⁷ वही, 13/27-28

⁸ वही, 13/60- “सौपर्वणीह सौवर्णां, वाणी विजयतेतराम् ।।”

⁹ वही, 13/61- 63- “आयुर्वेदार्ष-शास्त्राणि, सन्ति. . . ।।”

¹⁰ वही, 13/67

होगी। संस्कृत भाषा की शिक्षा स्वल्प व्यय में बहुत अधिक मनोरथ सिद्ध करा देती है- “शिक्षा संस्कृतभाषाया, स्वल्प-व्ययेऽति साधिका”¹। इसके इतने अधिक लाभ और सकारात्मक, कल्याणकारी प्रभाव व परिणाम कवि ने बतलाए हैं कि मात्र एक आलेख में उनका प्रकटीकरण संभव नहीं, वरन् उन पर पूरी एक पृथक् पुस्तक लिखी जा सकती है। संस्कृत भाषा की महत्ता को देखते हुए बार-बार संस्कृतप्रेमी व संस्कृतसेवी काङ्कर महोदय का यही सानुरोध आग्रह और सदुपदेश प्रस्तुत महाकाव्य में देखा गया है कि वे घर-घर में प्रत्येक मनुष्य- बालक-युवा, स्त्री-पुरुष आदि सभी को देववाणी संस्कृत की शिक्षा देने² और ज्ञान का भण्डार प्राचीन संस्कृत ग्रन्थों का अध्ययनाध्यापन करने तथा इस भाषा का अधिकाधिक प्रचार-प्रसार करने व इसके मूल्यों और मर्म को आत्मसात् करने का प्रबल आग्रह रखते हैं; जिससे कि सकल विश्व की उपकारिका तथा सर्वजगत्कल्याणकारिणी इस भाषा से लाभान्वित हुआ जा सके। यथोक्तम्- “संस्कृत-विद्यैवैका, सकल-विश्वोपकारिणी सर्वथा।”³

निष्कर्षः

यह सर्वविदित है कि संस्कृत देववाणी है; यह नैतिकता, मानवता तथा उच्च मूल्यों से सराबोर वह भाषा है, जो हमारी संस्कृति-समाज-राष्ट्र का गौरव है तथा समग्र चराचर जगत् के मंगल की साधिका है। परन्तु वर्तमान समय में ऐसी दिव्य एवं संस्कारसम्पन्न भाषा का सर्वत्र लोप, उपेक्षा एवं विमुखता देखी जा रही है। दैनिक व्यवहार में भी और शिक्षण संस्थाओं में भी इस भाषा से बिल्कुल मुँह मोड़ लिया गया है। इस कारण हमारे समाज-संस्कृति और राष्ट्र के शाश्वत मूल्यों का हास व पतन हो रहा है। हमारे प्राचीन संस्कृत ग्रन्थों में भरे पड़े ज्ञान-विज्ञान की उपेक्षा हो रही है और इस सबके चलते हमें बहुत-सी समस्याओं, रोगों, दुराचारों व विसंगतियों का सामना करना पड़ रहा है। इस सबके समाधान का उपाय एकमात्र संस्कृत भाषा है; जैसा कि कवि ने मानस-महाकाव्य में इस विषय में बहुत विस्तार से वर्णनोल्लेख करते हुए मानव को इस भाषा की महत्ता और वैशिष्ट्य से अवगत कराया है तथा इस भाषा की उपेक्षा से होने वाली समस्याओं और दुष्परिणामों को भी बतलाया है; जिन्हें वर्तमान में स्पष्टतः चहुँ ओर देखा व अनुभव किया जा रहा है। ऐसे में इन सभी समस्याओं से निपटने और हमारे समाज-संस्कृति तथा राष्ट्र के गौरव, सद्भाव और संस्कारों की पुनःप्राप्ति का एक मात्र उपाय है- देववाणी संस्कृत का घर-घर पठन-पाठन, व्यवहार और उसे आत्मसात् करना। इसी से जनकल्याण और विश्वकल्याण की भावना फलीभूत होगी तथा देववाणी संस्कृत की महत्ता और प्रासंगिकता से उपकृत हुआ जा सकेगा। जैसा कि कवि ने कहा है-

“संस्कृतमेकता-भाषा, भ्रष्टाचार विनाशिनी।

सौहार्द-स्थापिका भव्या, लोकद्वय-सुधारिणी ॥”⁴

इस प्रकार यह भाषा व्यक्ति, समाज, राष्ट्र तथा समग्र विश्व के लिए भी कल्याणकारी है तथा मानव के दोनों लोकों-- इहलोक व परलोक को भी सुधारने वाली है, मोक्षप्रदायिका होने से।

¹ वही, 13/80

² वही, 13/81, 86, 100

³ वही, 13/96

⁴ वही, 13/89

शोध सार

भारत में प्राचीन काल से ही धार्मिक वैविध्यता विद्यमान रही है। उनमें अनेक प्रकार के मत-सतान्तरों, धार्मिक आस्थाओं एवं विश्वासों का संगम होने के कारण यहाँ विभिन्न विचारों को बढ़ावा मिलता रहा है। हम यह भी कह सकते हैं कि यहाँ धार्मिक क्षेत्र में विविधता दिखायी पड़ती है। इसी वैविध्यता कड़ी में भारत में नागपूजा का उद्भव हुआ था। नाग पूजा के हमें साक्ष्य सिन्धु घाटी की सभ्यता के पहले से देखने को मिलते हैं। नाग-पूजा की धारा भारत में एकाधिक रूपों में प्रवाहित होती रही है। हिमाचल प्रदेश के क्षेत्र में भी नाग परम्परा का उल्लेख प्राचीन काल से हुआ है। हिमालयन में पड़ने वाले क्षेत्र हिमाचल पर बात की जाये तो इधर नाग परम्परा व संस्कृति फली और फूली इसमें बहुत से ऐसे स्थान हैं जहाँ नागाओं की पूजा या नाग परम्परा और नाग वंश की बात की जाती है। हिमाचल प्रदेश के लोगों की नाग पूजा में बहुत आस्था है। नागों के मंदिर हिमाचल प्रदेश के हर गांव में मिल जाते हैं। हिमाचल के सबसे अधिक पूजे जाने वाले नाग देवता कामरू नाग है, इंद्रनाग, वासुकी नाग यह मंदिर हिमाचल क्षेत्र में पड़ते हैं जिनका उल्लेख पुराण, महाभारत, रामायण में मिलता है। इस राज्य के इतिहास में नागों को बारिश का देवता भी माना जाता है। प्रस्तुत शोध पत्र प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोतों के आधार पर हिमाचल की लोक संस्कृति व परम्परा में नागों के वर्चस्व को देखने के उचित माध्यम रहेगा।

कुंजी शब्द- नाग, सर्प, संस्कृतिक, परम्परा, जनश्रुति, इंद्रनाग, कमरूनाग, वासुकी।

प्रस्तावना

भारतीय साहित्य में नाग शब्द का प्रयोग अक्सर देखने को मिल जाता है जिसे नगाधिपति, नागमणि (एक कीमती पत्थर), नगामल्ली (एक फूल), नगेंद्र (इंद्र का अर्ध-दिव्य हाथी), नगाबास (सैविट तपस्वियों का एक विशेष समूह), नागलोकम (एक उपश्रेणी दुनिया), नागपंचमी (एक त्योहार), इत्यादि। ब्राह्मणवादी परंपरा (वैदिक साहित्य) और लोकप्रिय संस्कृति, साहित्य और लोकगीत दोनों में नागों (सांपों) के कई संदर्भ मिलते हैं। भगवान विष्णु (पृथ्वी के रक्षक) और भगवान शिव (संहारक) दोनों ही नागों (सांपों) से जुड़े हैं। अमरकोषकार ने नाग शब्द को इस प्रकार से परिभाषित किया गया है-

“अधो भुवन पाताल- बलिसह्य रसातलम्।

नाग लोकोउय कुहरं सुषिरं बिबरं बिलम।

पाताल रसातल और बलि का घर नाग लोकांतर्गत है”।

अमरकोष में नागों को पाताल लोक का माना गया है। इंद्र के हाथी को नागों का स्वामी नागेंद्र कहा जाता है। वे मुक्ति, जन्म और पुनर्जन्म का भी प्रतिनिधित्व करते हैं।¹² हिंदू पौराणिक कथाओं में कुछ महत्वपूर्ण नाग हैं जैसे- शेषनाग, वासुकीनाग, कार्कोटकनाग, महापद्मनाग, अस्तिका, तक्षक, हिंदू और बौद्ध मत के पौराणिक कथाओं में नाग राजाओं का उल्लेख देखने को मिलता है। भागवत गीता में हमें शेषनाग ने पृथ्वी को अपने फन में उठाया बताया है -

ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः।

शेषोऽन्वगाद् वारि निवारयन् फनै। श्रीमद्भागवतं 10.6.49

हमें कुछ पुस्तकों में नागजातियों तथा राज परिवार की वंश तालिका भी मिलती है जिससे हम इस नतीजे पर पहुँच सकते हैं कि नाग केवल सर्प के ही रूप में जाने नहीं जाते बल्कि उनकी मानव रूप के साथ-साथ राजपरिवार से भी संबंध रखते थे। नवल वियोगी की पुस्तक प्राचीन भारत के शासक नाग उनकी उत्पत्ति और इतिहास में शुरुआत में ही नागजातियों तथा राज परिवारों की वंश तालिका का उल्लेख हुआ है। वैसे ही भारत के पश्चिमी हिमालय क्षेत्र के हिमाचल प्रदेश में नाग परम्परा प्रचीन युग से ही फलित हुई थी।¹³

हिमाचल प्रदेश में नागपूजा कब से प्रारम्भ हुई, यह स्पष्ट रूप से तो कह पाना अत्यन्त कठिन है, परन्तु इतना तो विचार किया जा सकता है कि हिमाचल प्रदेश के पहाड़ी क्षेत्र में बहुत प्राचीन काल से नाग संस्कृति व परम्परा चली आ रही है। यह देश की परम्परा से अभिन्न अंग रही है। इस पहाड़ी प्रदेश में आज भी ऐसे सैकड़ों मंदिर हैं, जिनमें नाग और नागनियों की प्रतिमाएं मिलती हैं और ग्रामीणवासीयों द्वारा श्रद्धा से आज भी देवरूप में उनकी पूजा होती है। मंदिरों के अतिरिक्त छोटे-बड़े ऐसे अनेक स्थल हैं, जो नाग परम्परा को जीवित रखे हुए हैं। इन ग्रामीण मंदिरों में स्थानीय जनता किसी मंत्र के लिए किसी कार्य की सिद्धी के लिए कोई परम्परा निभाने के लिए किसी आपत्ति से बचने के लिए फसल या वर्षा के लिए किसी कष्ट को दूर करने के लिए और मन की शांति के लिए समय-समय पर पूजा-अर्चना की जाती है। नाग देवता को अपने घर पर यज्ञ के लिए लाते हैं इसके अतिरिक्त मेला या अन्य उत्सव में भी नागों को बुलाते हैं। पहाड़ी

¹ सहायक आचार्य (इतिहास), केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, वेद व्यास परिसर बलाहर, काँगड़ा(हि०प्र०)

² फर्ग्यूसन, जे., ट्री ऐण्ड सर्पेंट वर्शिप, पृ० 3

³ ठाकुर, मौलूराम, (2012), नाग और नागों की उत्पत्ति, सम्पादकीय किताब, हीरालाल, विद्या शर्मा, पश्चिमी हिमालय में नाग-परम्परा, देवप्रस्थ साहित्य एवं कला संगम कुल्लू, पृ० 27

क्षेत्र में यह भी मान्यता है कि जब पहली बार गाय दूध देने लगती है तो गाय का पहला दूध व पहला घी नाग देवता को अर्पित किया जाता है।¹ घर में कोई विवाह हो, पहली फसल आयी हो या अन्य कोई कार्य हो, तो नाग (देवी-देवताओं) की आराधना की जाती है। हिमाचल के कहीं-कहीं नागों को फूल और धूप के अतिरिक्त बकरा या मेंढा भी बलि चढ़ाया जाता था। यह परम्परा हिमाचल के पहाड़ी क्षेत्र में लगभग हर जगह पर मिलती है।

मानवजाति के धार्मिक इतिहास में अनादि काल से विभिन्न पशु-पक्षियों की पूजा-पद्धति विद्यमान रही है। आदिकाल में मानव ज्ञान और विज्ञान के क्षेत्र में इतनी-अधिक प्रगति नहीं कर पाया था, इसलिए उसने अपने से अधिक शक्तिशाली और रहस्यमय उपादानों की पूजा-उपासना आरम्भ की थी। चूँकि नाग सभी जन्तुओं में सबसे विचित्र और रहस्यमय प्रकृति के थे इसीलिए सम्पूर्ण विश्व में नागपूजा का प्रचलन आरम्भ हुआ पर नागपूजा का जिस प्रकार से विभिन्न रूपों में विकास एवं विस्तार भारत में हुआ वह अन्यत्र दुर्लभ रूप से वर्तमान में हिमाचल प्रदेश के क्षेत्र में देखा जा सकता है।²

सम्बद्ध साहित्य की समीक्षा

ओ० सी० हंडा (2004) के द्वारा लिखित पुस्तक **पश्चिमी हिमालय में नाग पंथ और परम्परा** हिमाचल प्रदेश के ऊपरी हिमालय क्षेत्र के नाग परम्परा की जानकारी उपलब्ध कराती है। यह किताब दो भागों में लिखी गई है। पहला भाग में प्रस्तावना जो की आठ अध्याय में बाँटा गया है, जिसमें भूभौतिकीय चित्रमाला सामाजिक-सांस्कृतिक परिदृश्य, पश्चिमी हिमालय में नागा पंथ की उत्पत्ति भूमिगत के मास्टर के रूप में, नाग मौसम के भगवान के रूप में, नाग एक भयानक देवता के रूप में, संरक्षक भगवान के रूप में नाग, एंथ्रोपोमोर्फिज्म हीरो के रूप में वर्णन किया गया है। **वियोगी नवल (2010)** की पुस्तक **प्राचीन भारत के शासक नाग उनकी उत्पत्ति और इतिहास** प्रस्तुत पुस्तक में नागों को एक जातीय विश्लेषणात्मक शोध प्रबंध है। इस पुस्तक में कुल 13 अध्याय हैं जो इस विषय पर गहरी रूचि रखते हैं। इस पुस्तक में नागों की उत्पत्ति और उसके विस्तार की चर्चा की हुई है। नवल वियोगी ने इस पुस्तक के माध्यम से नागों को एक जातीय रूप देने की कोशिश की है। इन्होंने भारत के राजवंशों में नागों का वर्चस्व किस प्रकार से रहा है **जसटा हरिराम (1982)** की पुस्तक **भारत में नागपूजा और परम्परा** प्रस्तुत पुस्तक हिन्दी साहित्य में इस विषय की सर्वप्रथम मौलिक पुस्तक है। इस पुस्तक में सत्रहा अध्याय है जो इस शोध के बहुत उपयोगी सिद्ध हुए हैं इस पुस्तक में पहली बार अलभ्य सामग्री भी संग्रहीत की गयी है, जो फोगल सरीखे विद्वानों को उस समय किन्हीं कारणों से उपलब्ध नहीं हो सकी थी। विद्वान लेखक ने नागपूजा पर गहन अध्ययन के बाद कुछ विचार-बिन्दु पाठकों के सामने रखे हैं, जिनमें प्रमुख हैं- नागपूजा परम्परा का कोई एक आदिस्त्रोत नहीं है; देश के कुछ भागों में आज भी नागपूजा प्रचलित है; तांत्रिक शास्त्र तथा कुण्डलिनी योग में नागों को शक्ति का प्रतीक माना गया है; सारी सर्पजाति का नागपूजा परम्परा से सीधा कोई सम्बन्ध नहीं; भारत के सभी भागों में लोक-परम्परा द्वारा नागपूजा अब भी प्रचलित है।

हिमाचल प्रदेश की संस्कृति में नाग देवता का महत्व

हिमाचल प्रदेश में जातियों को देखे तो नाग, खश, किन्नर, कोहली, डोम, चनाल आदि आज भी देखे जा सकते हैं। डी.डी. शर्मा ने अपनी पुस्तक में नाग और खश का संघर्ष व विस्तार का उल्लेख किया है। अब शायद इन्ही जातियों में नाग वंश का विस्तार हुआ हो और आज ये देवता के रूप में पूजे जाते हो लेकिन अब नाग एक जाति से सर्प कैसे बन गये सोचने का विषय है? हिमाचल में नाग देवता के बहुत मंदिर हैं जो भिन्न-भिन्न शैली के मंदिर बने हैं इसमें कुछ हिस्सों में छोटे नाग मंदिर गाय के गोबर से बने हैं। जब भी कोई जातर (मेला) होती तो मंदिरों को सजाकर बाद में लोग नाग देवता को प्रसाद चढ़ाते हैं। उसके बाद भेंट भगवान शिव के लिए तभी उपयुक्त मानी जाती है जब एक जीवित कोबरा उसके पास से गुजरता है इस प्रकार की मान्यता आम लोगों में प्रचलित है। हिमाचल के हर नुक्कड़ या ऊँचाई के क्षेत्र पर नाग मंदिर देखे जा सकते हैं लेकिन सभी प्रसिद्ध नहीं हैं। हिमाचल प्रदेश में फिर भी कहीं ना कहीं नाग परम्परा को प्राचीन समय की नाग परम्परा से जोड़कर देखा जा सकता है।

हिमाचल प्रदेश में नागों की उत्पत्ति के साथ भी अनेक लोकगाथाएं प्रसिद्ध हैं। ऐसे प्रतीत होता है कि सिन्धु घाटी के अन्तिम चरण तक हिमाचल प्रदेश के क्षेत्र में नाग नामक एक जनजाति भी निवास करती थी, जिसकी जातीय विशेषताएं किन्नर तथा किरात जातियों के सदृश ही देखा जा सकता है। किन्नर के नेगियों और नागों का कभी परस्पर कोई गहरा जातीय सम्बन्ध रहा होगा। इस पर कई विचार किये जा सकते हैं पहला विचार ऐसा लगता है कि नाग जाति के लोग पहले मैदानों में तलहटी में रहते थे। इन्हीं में से कुछ धीरे-धीरे पहाड़ों की ओर भी आए होंगे। परंतु दूसरा विचार यह किया जा सकता है कि नाग जाति भारत के अन्य क्षेत्र की भांति हिमाचल के पहाड़ी इलाके में पहले से निवास करती हो जो नाग पूजा करती हो फिर बाद में ये परम्परा बन गई हो। पहाड़ी क्षेत्रों में मंदिरों पर नाग देवता को शासक के रूप में भी पूजा जाता होगा। क्योंकि इन नागों की मूर्तियाँ मानव आकृति की हैं, जिनके चारों ओर नाग खुदे हैं। आर्यों के आने

¹ अग्रवाल, वी० एस०, (1964), प्राचीन भारतीय लोकधर्म, भारतीय कला, पृ०2

² Wake, C. Stainland, (1988). Serpent-worship and other essays with a chapter on Totemism, p. 34

पर नाग जाति के साथ संघर्ष के फलस्वरूप उन्हें वादियों और पहाड़ों की ओर खदेड़ दिया गया। आज हिमालय के इस क्षेत्र में नाग जाति के लोग नहीं रहे परन्तु नाग-पूजा आज भी अन्य देवी-देवता- पूजा के साथ जीवित है। आज भी कई जगह पर ऐसे मंदिर या अवशेष मिल जायेंगे, जिनमें नाग देवता की शिवलिंग के रूप में पूजा होती है। इन शिवनाग मंदिरों द्वारा ही हिमाचल में प्रागैतिहासिक सिन्धु सभ्यता की शिव शक्तिपूजा की झलक मिलती है।¹

नाग देवी-देवता के मंदिर गाँव में, प्रायः हिमाचल के लगभग सब जगह पर मौजूद है और यह ऊँचे शिखर पर बने होते हैं। पहाड़ी क्षेत्रों में कहीं-कहीं ये मंदिर गाँव के पास जंगल में वृक्षों से घिरे रहते हैं तो कहीं पर चैकोर आकार में पत्थरों और लकड़ी के सुन्दर चबूतरे बने होते हैं ढलवां छत खम्भों पर खड़ी रहती है। इन में लकड़ी के खम्भों पर या पत्थरों पर नाग की मूर्तियाँ खुदी होती हैं। नाग देवता का मुँह प्रायः मानव की तरह परन्तु सिर पर ताज के साथ-साथ नाग के फण बने होते हैं। लोगो में यह भी धारणा रहती है कि नाग देवता कभी-कभी श्रद्धालु भक्तों को साँप के रूप में दर्शन देते हैं, लेकिन यह भी विश्वास है कि नागों का रंग अन्य साँपों से बिलकुल भिन्न होता है।² नाग देवी-देवता की पूजा के लिए कहीं-कहीं पर पुजारी व चेला (जो जरूरी नहींकि हर जगह ब्राह्मण जाति के ही हों) होते हैं। पुजारी प्रति-दिन पूजा करता है, परन्तु चेला प्रायः यज्ञ, हवन, विशेष पूजा, सक्रांति उत्सव पर ही श्रद्धालुओं के आग्रह पर मंदिर में आते है। मेला या उत्सव के दिन न केवल पुजारी और चेला ही अपितु अन्य पड़ोसी ग्राम के देवी-देवता भी नाग देवी- देवता के पास आदर भाव प्रकट करने आते हैं। उनके साथ उनकी मूर्ति, पालकी, छड़ी और अपने-अपने साज-संगीत सभी आते हैं। इन नाग-देवता के निजी और ग्रामीण नाम होते हैं। कभी उन्हें अपने नाम से, कभी उस स्थान विशेष के नाम से जहाँ जनश्रुतियों के अनुसार उनका जन्म हुआ था, पुकारा जाता है। कई जगह पर पौराणिक नाम बिगड़कर रह गए हैं जैसे वासुकी का वासकी, कालिया का कालू, इंद्रनाग, कमरुनाग इत्यादि।³

नाग परम्परा वर्तमान में इतिहास की खोज का विषय है कि प्रागैतिहासिक काल में किरात और नाग ही हिमालय के आदिवासी रहे होंगे। नाग लोग अपनी वीरता और कला-प्रेम के लिए विशेष प्रसिद्ध रहे। हिमाचल प्रदेश में अनेक स्थानों के नाम नागों से जुड़े हुए हैं। इस पहाड़ी प्रदेश के अनेक जलस्रोतों, पानी के चश्मों, तालाब, चबूतरों और बावड़ियों पर नागों की पाषाण मूर्तियाँ सहज ही देखने को मिल जाती हैं, जो लोक-परम्परा, विश्वास और लोककथा के समन्वय को स्थापित करती हैं। नाग उपासना प्रायः सभी पर्वतीय भागों में अब तक प्रचलित है। हिमाचल प्रदेश में असंख्य मन्दिर, तीर्थस्थान, चश्मे, बावड़ियाँ, तालाब, वन और झीलें आदि नागों से सम्बन्धित हैं, जैसे नाग देऊ, नागो रा देहरा, नागो रि तगोण या नगोणी, नाग बोण, नागडू री घार, नागोरी नाली, नागोरा सौर, नागबन, नाग चोला या नाग चला, नागमी, नगोठी, नागा बाड़ी, नागगोई या नगवाई, भागसू नाग इत्यादि। आदिम जाति के रूप में अब कोई नाग जाति नहीं हैं, परन्तु थोड़े बहुत ब्राह्मण हैं, जो अपने नाम के आगे नाग शब्द लिखते हैं।⁴

हिमाचल के नागों की प्रकृति कल्हण द्वारा राजतरंगिणी में वणित नागों से बिलकुल मिलती-जुलती रही है। हिमाचल के इन असंख्य नाग मंदिरों में से केवल कुछ मंदिरों में ही प्रति दिन सुबह-शाम पूजा होती है और उनका पुजारी गुरु या माली भी होता है।⁵ शेष मंदिर या तो भग्नावस्था में पड़े हैं या सक्रांति के दिन ग्रामीणवासी धूप से पूजा करते हैं। चम्बा का मैहलनाग का मंदिर के गर्वगृह में आजतक भी कोई गया है मान्यता है कि जिसने भी कोशिश की वह व्यक्ति जीवित नहीं रहा है य पागल हो गया है। इन कुछ नागों के गांव में प्रति वर्ष या प्रति तीसरे वर्ष मेले लगते हैं। इन मेलों पर ग्रामवासी अपनी रंग-बिरंगी पोशाक में मेले में आकर अपने ग्रामदेवता के प्रति श्रद्धा प्रकट करते हैं। इन मेलों में लोग अपने नाग देवताओं को रथ या पालकी में उठाकर मेले के मैदान में ले जाते हैं। लोक-वाद्यों की धुनों पर लोकनृत्य एवं लोकगीत गाते हैं और विशेष पूजा करते हैं। प्रत्येक नाग का व्यक्तिगत नाम होता है, जिसकी उत्पत्ति और अर्थ कई मामलों में अस्पष्ट है। कुछ नागों के नाम गांव पर पड़े हैं, जहां उनके मंदिर हैं। कुछ नागों के नाम उत्पत्ति से पौराणिक हैं, परन्तु स्थानीय रूप में बिगड़े रूप में प्रयुक्त होते हैं, जैसे वासुकी का बासक नाग, काली नाग का कलुवा नाग, सामरा का इंद्रनाग, चम्बा के खाज्जियर का खज्जीनाग, जुम्हार का जुम्हारनाग, लिहल का वासुकीनाग, मंडी में कमरुनाग, माहूनाग, इत्यादि पुरे हिमाचल में नाग स्थल है।⁶ हिमाचल के कुछ भागों में एक-दो ऐसे व्यक्ति भी मिल जायेंगे, जिन पर सर्प के डंक का कोई प्रभाव नहीं हो पाता। एच० ए० रोज ने कांगड़ा में एक ऐसे व्यक्ति का उल्लेख अपनी पुस्तक में किया है, जिसे एक विषैला सर्प वर्षाऋतु में प्रतिवर्ष डसता था। पहली बार जब उसे एक कोबरा साँप ने डस लिया तो उसने कुटियारी दा गूगा मंदिर में गूगा से प्रार्थना की, उससे वह ठीक हो गया। ऐसे व्यक्ति में विचित्र-सी गंध

1 सिंह, दिलीप कुमार, (2012), प्राचीन भारतीय कला में प्रकृति पूजा, पृ० 129

2 काश्यप, पदुम चन्द्र, (1981), हिमाचल प्रदेश ऐतिहासिक और सांस्कृतिक अध्ययन, हिमाचल पुस्तक भण्डार, पृ० 22

3 जसटा, हरिराम, (1982), भारत में नागपूजा और परम्परा, सन्मार्ग प्रकाशन दिल्ली, पृ० 12

4 चंचल, सरोलावी, (2010), चम्बा में नाग एवं गुग्गा परम्परा, हिमाचल प्रदेश में गुग्गा परम्पराए बुक संपादक, कर्म सिंह, पृ० 232

5 शर्मा, विद्या, हिमाचल के जनजातीय क्षेत्रों में नाग पूजा, सोमसी, हिमाचल कला संस्कृति भाषा अकादमी, अप्रैल (2017), अंक-164 पृ०' 32

6 हरिनाथ, दैन्तीनाग, हिमाचल प्रदेश जनजातीय लोक कथाएँ लाहुल स्पीति किनौर पांगी भरमौर, (2020), सम्पादक, कर्म सिंह हिमाचल कला संस्कृति भाषा अकादमी शिमला, पृ० 287

आती है और काटने का समय आने पर उस पर नशा-सा छा जाता है। इस डसने से वह कुछ दिनों में ठीक हो जाता है। ऐसा विश्वास है कि जो सांप डसता है वह सांपनी होती है लेकिन जो संखिया लिया जाता है वह प्रभावशाली रोग-निरोधक होता है।¹

हिमाचल प्रदेश के पुरे क्षेत्र में नागों की जनश्रुति का उल्लेख हुआ है जिसमें कुल्लू, कांगड़ा, चम्बा, शिमला, मंडी और किन्नौर में नागों के मौखिक इतिहास देखने को मिलता है। बाकि निचले हिमाचल में गुग्गा वीर की गाथाएं चलती हैं। देवभूमि के रूप में पहचाने जाने वाले हिमाचल को देवताओं का निवास स्थान माना जाता है। हिमाचल प्रदेश के बारह जिले हैं जिसमें काँगड़ा, चम्बा, शिमला, हमीरपुर, बिलासपुर, मंडी, कुल्लू, लाहौल-स्पीति, सोलन, ऊना, किन्नौर, सिरमौर हैं। यहां धर्म और पूजा-पद्धति के बिना पहाड़ी लोगों का जीवन शायद निरर्थक है। हिमाचल में, छह महत्वपूर्ण धार्मिक समुदाय हैं हिंदू, मुस्लिम, ईसाई, बौद्ध, सिख और जैन हैं।² हालाँकि आबादी का बड़ा हिस्सा हिंदुओं का है। इस क्रम में चंबा, कांगड़ा और सिरमौर में कुछ सांद्रता के साथ मुस्लिम पहले-दूसरे स्थान पर हैं। बौद्ध और सिख भी आबादी के कुछ हिस्से पर अपना दावा करते हैं। अधिकांश बौद्ध लाहौल और स्पीति, किन्नौर और कुल्लू जिलों में केंद्रित हैं, जबकि सिख ज्यादातर कांगड़ा, शिमला और मंडी जिलों में रहते हैं। बहुत कम संख्या में ईसाई पूरे हिमाचल में फैले हुए हैं और जैन भी बहुत कम संख्या में रहते हैं। इसके अतिरिक्त हिन्दू तबका हिमाचल में नाग पूजा और परम्परा के रूप में भी शामिल हैं।

प्रदेश के कुल्लू क्षेत्र में अन्य देवी-देवताओं के साथ नागों की पूजा भी की जाती है। अठारह नारायणों की तरह कुल्लू में अठारह नागों की कथा भी लोकप्रिय है जिससे अनेक स्थानीय कथाओं ने जन्म लिया है। कुल्लू की सोलंग, व्यास और सवेरी घाटियों और वजीर-रूपी और सिराज क्षेत्र में अनेक मंदिर हैं। इन मंदिरों में काष्ठकला के सुन्दर नमूने मिलते हैं। मंदिरों के प्रवेशद्वार पर नागों की मूर्तियाँ उकेरी गई हैं।³ कहीं-कहीं नाग की लोहे की मूर्तियाँ भी बनाई गई हैं। कुछ विद्वानों के अनुसार किलनारों के साथ-साथ नाग भी इस प्रदेश के आदिवासियों में से थे। कुल्लू में शायद ही कोई उपत्यका हो, जहाँ कभी नागों की बस्तियाँ न रही हों। प्रायः सभी गाँवों या परगनों में नागों की पूजा की जाती है। इन नागों का उल्लेख अनेक लोककथाओं, लोकगीतों, लोकविश्वासों एवं लोक-परम्पराओं में भी मिलता है। कुल्लू में वासुकी हलाण, नारायण डेरा, शिरधन भनारा, जगतसुखू, धुम्मल हलाण, कटराई, कुमरदानु व्यासर, काणा, गोशाली गोशाल, कालीया बटाहर, बाहुड़ शिरड़, फाहली फाहला नाला, राई दथुआ. नात्री रामगढ़ कण्ठी, नौनाग सरपारा इत्यादि लगभग पचास से ज्यादा स्थान ऐसे मिलते हैं जिधर नागों का उल्लेख हुआ है। शिमला क्षेत्र में भी नाग देवता का गुणगान होता है। शिमला क्षेत्र में भी नागों की काफी लम्बी सूची प्राप्त होती है यहाँ केवल मंदिर में स्थापित नाग को देवता के रूप में पूजा जाता है। अन्य साँपों को मारना उचित समझा जाता है। इसमें केवल एक अपवाद की घर के अन्दर साँप निकल आय तो उसे इसलिए नहीं मारा जाता क्योंकि उसे गृह देवता य किसी पुण्य आत्मा का रूप समझा जाता है। इसी तरह मंदिर में किसी को नहीं मारा जाता, क्योंकि लोक-विश्वास में उसे देवता का रूप माना जाता है। शिमला में प्रत्येक नाग देवता की उत्पत्ति, शक्ति, पूजा विधि के बारे में सम्बन्धित ग्राम में मिथ, लोककथाएँ एवं लोक-परम्पराएँ एवं विश्वास प्रचलित हैं। शिमला जनपद में नागों के मंदिरों की बनावट में छत सामने और पीछे की ओर से ढलवाँ होती है और बीच में उठता हुआ शिखर। इन मंदिरों की छतें प्रायः पत्थर की स्लेटों की बनी होती हैं। कहीं-कहीं लकड़ी की बनी हैं। मंदिर एक मंजिले और कई मंजिले हैं। दीवारों तराणे गए पत्थरों और लड़की से बनी हैं। मंदिरों के द्वार, फर्ण, स्तम्भ और दरवाजे बढ़िया लकड़ी के बने होते हैं। दरवाजों पर बढ़िया खुदाई का काम किया हुआ मिलता है। कई दरवाजों पर चाँदी के पत्थर चढ़े हैं, जिनमें देवी-देवता, शेरों और नागों के चित्र उत्कीर्ण किए गए हैं। इनमें से अनेक देवताओं के रथ या पालकियाँ हैं और उनकी अन्य देवी-देवताओं की तरह पूजा होती है।⁴

काँगड़ा क्षेत्र में वर्तमान में नागों का उतना ज्यादा वर्चस्व नहीं रहा लेकिन एक समय में काँगड़ा के क्षेत्र में अधिकांश भाग नाग परम्परा व संस्कृति चलती थी फिर भी जितने भी मंदिर आज मौजूद है उनका हिमाचल के इतिहास में अच्छा खासा स्थान है। इसमें इंदुनाग (खनियारा) धर्मशाला, भाग्सूनाग (भाग्सू) धर्मशाला, शेषनाग रानीताल, नागनी माता नूरपुर और जसूर में भी छोटी नागनी का मंदिर स्थित है जो ऐतिहासिक व सांस्कृतिक साक्ष्यों को सिजोये हुए है।⁵ ऐसे ही चम्बा क्षेत्र में भी नाग सांस्कृतिक सामने आती है जिसमें खोजिनाग, जुम्हारनाग, सेरी में वासुकीनाग, बंदला में सतोहरनाग, सामरा में इंदुनाग, कुगति में नाग, मेहलनाग चुरहा, अंजनी नाग माता हिमगिरी, सरार नाग इत्यादि नाग मंदिर हैं। हिमाचल के स्थान मंडी और किन्नौर में भी नागों का आज भी बोलबाला है मंडी में कमरुनाग, माहूनाग, इत्यादि का उल्लेख होता है। किन्नौर जैसे जनजातीय क्षेत्र में भी नाग पूजा का प्रभाव रहा है। किन्नौर में नाग को देवता के रूप में पूजा जाता है। किन्नौर में नागों की उत्पत्ति प्रायः किसी झील या तालाब से हुई मानी जाती है। अथवा उनका सम्बन्ध किसी पानी से जोड़ा जाता है। ब्रूआ, सापनी, पौण्डा, यूला, उरनी, बरी और सांगला गाँव के नाग इनमें गिने जा सकते हैं। बाकि हिमाचल में नाग परम्परा

¹ सांकृत्यान, राहुल, (2009), हिमाचल एक सांस्कृतिक यात्रा खंड-I, बणी प्रकाशन, पृ० 137

² रम्भावा, महेंद्र सिंह, (1670), कांगड़ा, साहित्य अकादमी, पृ० 64

³ कपूर, बी. एल., (1994), हिमाचल इतिहास और परम्परा, भाषा संस्कृति और कला अकादमी हिमाचल प्रदेश, पृ० 36

⁴ शर्मा, देवराज, (1989), हिमाचल प्रदेश भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक एवं आर्थिक परिचय, जगत प्रकाशन विलासपुर, पृ० 106

⁵ जसवाल, बी.आर., कर्म सिंह, (2013) पूर्वोक्त, हिमाचल प्रदेश में गुग्गा परम्परा, हिमाचल कला संस्कृति भाषा अकादमी शिमला, पृ० 142

होती है लेकिन इन (ऊना, विलासपुर, हमीरपुर इत्यादि) स्थानों में गुग्गा वीर की परम्परा अधिक होती है। गुग्गा वीर को नाग से जोड़ा जाता है परन्तु नाग परम्परा का अलग से स्थान है हिमाचल प्रदेश में और गुग्गा वीर का अलग स्थान है।¹

पहाड़ी प्रदेश के लोगों में ऐसा भी विश्वास है कि सांप शीत निद्रा में चलें जाते हैं। यह यहाँ के रिवाज से भी पता चलता है। दीवाली के बाद कई जगहों पर प्रतिवर्ष नवम्बर में नागपूजा का त्योहार मनाया जाता है, जिसके द्वारा शीत के लिए विदा किया जाता है। कई लोग दीवाली के अवसर पर उपयोग किये गये दीपक को अपने घरों में ले जाते हैं ताकि अगले छः महीनों के लिए सांप डरकर भाग जाए। तीव्र सुगंधि वाला चूहरी सुरेश या चूरी सरोण घरों में सांपों को भगाने के लिए रखते हैं। लोगों की ऐसी भी धारणा है कि मरते समय व्यक्ति को दूध नहीं पिलाना चाहिए, क्योंकि उससे वह अगले जन्म में सांप बन सकता है। हिमाचल प्रदेश में नागपंचमी का त्योहार भी श्रावण मास के शुक्लपक्ष की पंचमी को मनाया जाता है। अनेक जनपदों में इसे रिखी और बिरूड़ी पंचमी के नाम से भी अभिहित किया जाता है। स्पष्टतः महादेव नागेश्वर के रूप में उभरते हैं। शिवलिंग के ऊपर नागफणों को छत्र के रूप में अलंकृत किया गया है। घर की स्त्रियां बरामदे या भीतरी दीवार के एक छोटे भाग में मिट्टी या किसी रंग में पांच, सात या नौ नागों की आकृतियां बना देती हैं।² मण्डी, बिलासपुर और कांगड़ा जनपद में इस प्रयोजन के लिए सफेद मिट्टी का ही प्रयोग किया जाता है। कई जगह गोबर की आकृतियां बनाई जाती हैं। इन आकृतियों के आगे दीपक जलाए जाते हैं और आरती उतारी जाती है। नैवेद्य के रूप में अधिकांशतः भीगे हुए चने, मटर आदि का प्रयोग होता है। कोई स्त्री या पुरुष नाग देवता की कथा सुनाएगा। उस दिन लोग हल नहीं चलाते। इस दिन कुछ किसान अपने खेतों से सब्जी तथा अन्य फसल निकालना उचित नहीं समझते। कुछ जगहों पर दीवाली के बाद भी नागपूजा की जाती है। गोबर की नाग मूर्ति बनाई जाती है और उसे पूजा जाता है। उस दिन जीवित सांप के दर्शन अशुभ माने जाते हैं। यदि कहीं सांप निकल आए तो उसे न्यूगड़ा यानी कृतघ्न कहकर मार दिया जाता है। लोक आस्था है कि दो सांपों को आपस में लिपटा हुआ देखना बड़ा अपशकुन समझा जाता है। यह किसी आने वाली विपत्ति का संकेत समझा जाता है तब देखने वाला ग्रह टालने के लिए किसी धातु का सांप बनाकर ग्राम देवता के मंदिर में भेंट कर आता है। हिमाचल के अनेक मंदिरों के दीवार के साथ प्रायः चांदी, लोहे, तांबे आदि धातु के बने पक्षी और सांप लटके हुए देखने को मिलते हैं।³

निष्कर्ष

हिमाचल प्रदेश के पहाड़ों में नागपूजा सम्भवतः बौद्ध धर्म के प्रवेश से पहले विद्यमान थी। धीरे-धीरे समय पाकर बौद्ध धर्म पर भी इस मत का प्रभाव दृष्टिगोचर हुआ और आदिमानव के मतों के प्रति सहिष्णु बने। परन्तु बौद्ध धर्म के पतन के बाद भी नागमत अपने वास्तविक स्वरूप में जीवित रहा। इस पर राज्य द्वारा स्वीकृत धर्म का कोई प्रभाव नहीं पड़ा। कई स्थानों पर नाग को दानव भी कहा जाता है। कुल्लू में इन्द्रधनुष को बुट्टी नागिन कहकर पुकारा जाता है। इससे नाग के वर्षा का देवता होने के प्रमाण मिलते हैं। चम्बा जनपद में श्वेत रंग के नाग कभी-कभी दीवारों में से निकलते हैं और दूध पीते हैं। कहते हैं दोमूहा नाग जिसे एक बार काट दे, उसे वह दूसरी बार भी काटता है। हिमाचल प्रदेश में हमें जितने भी नाग मंदिर या थल है उनको देखकर यह अंदाजा लगया जा सकता है कि इधर बासुकी नाग का एक समय राज रहा था। क्योंकि हिमाचल के कुछ मंदिरों को अगर छोड़ दिया जाये तो बाकि नाग मंदिर का संबंध शिव के साथ ही जोड़ा गया है। अपवाद स्वरूप चम्बा और काँगड़ा के कुछ मंदिर हो सकते हैं जिनको कृष्ण या विष्णु से जोड़ा गया होगा बाकि सब थल शिव के साथ जुड़े लगते हैं। चम्बा और काँगड़ा में भी हम अगर कुछ मंदिर को रहने दे तो बहुत से नागों की उत्पत्ति का पता करें तो उनका अस्तित्व जम्मू के नागों से मिलता है।

एक बड़ा प्रश्न जो इस विषय पर जोर देता है वो - क्या नाग मानव रूप थे या सर्प? और किस आधार पर नाग मानव से सर्प बन गए होंगे? इसमें एक बात तो यह सोचने वाली है कि इतिहास में हम ये जरूर देखते हैं। शोध का एक उद्देश्य यह भी है कि हिमालय क्षेत्र में बहुत से नाग मंदिर हैं जो अपनी खुबसूरती, सांस्कृतिक और प्राचीन काल के साक्ष्य संजोये हुए हैं। परन्तु आजकल के इस आधुनिक और जिज्ञासु दुनिया में बहुत से नाग स्थलों को प्रयत्न की दृष्टी से उसका दायरा बड़ा तो है लेकिन मंदिर की गरिमा को भूल गए हैं।

¹ वही, पृ० 143

² शर्मा, रूप, (2012), हिमदर्पण भौगोलिक, सांस्कृतिक आर्थिक एवं शैक्षिक दर्पण, पृ० 385

³ ठाकुर, सूरत, (2004), हिमाचल की देव संस्कृति मंदिर मेले-त्योहार, एच. जी. पब्लिकेशन, पृ० 95

जिला सिरमौर की भूमि तथा लोग

डॉ रामचन्द्रशर्मा

शोध सार

सिरमौर जिला के लोगों तथा भूमि का क्षेत्र में विशेष महत्व है भूमि में मुख्य रूप से भौगोलिक, वन और खेती योग्य क्षेत्र, कृषि, बागवानी, उद्योग, पशुपालन, मुर्गीपालन, खनिज और खनन शामिल हैं, यह दोनों किसी भी क्षेत्र की स्थिति को प्रभावित करते हैं अन्य संसाधनों की तरह मानव संसाधन भी किसी विशेष क्षेत्र के विकास में महत्वपूर्ण हैं। मानव संसाधनों की गुणवत्ता और मात्रा का आकलन किया जा सकता है। सिरमौर के लोग का भूमि उपयोग, जनसंख्या वितरण, विकास, जनसंख्या घनत्व, लिंग अनुपात, साक्षरता और कार्य भागीदारी दर में अभिव्यक्त होते हैं, जो क्षेत्र के लोगों की गतिविधियों से निकटता से जुड़े हुए हैं।

कुंजी शब्द - मिट्टी, लोग, संसाधन, क्षेत्र, कार्य।

भूमिका -

किसी भी क्षेत्र की स्थिति में वहां के लोगों तथा भूमि का विशेष महत्व रहता है क्योंकि क्षेत्र के लोग वहां की भूमि के अनुसार ही अपने कार्य करते हैं क्षेत्र की भूमि के अनुसार ही वह क्षेत्र के विकास कार्य एवं जीवन निर्वाह करते हैं यह दोनों किसी भी क्षेत्र की स्थिति को प्रभावित करते हैं जैसा कि अध्ययन क्षेत्र सिरमौर में भूमि तथा लोग का आपस में धनिष्ठता दिखाई देती हैं और यहां के लोग अपनी भूमि के अनुसार कार्य करते हैं जहां की जैसी भूमि होगी वहां के लोग उसे प्रकार के ही कार्य अपनी भूमि पर करते हैं यह हमअपने अध्ययन क्षेत्र को देखकर कह सकते हैं कि जैसे सिरमौर जिले की भू आकृति मुख्य रूप से तीन प्रकार की हैं अधिक ऊंचाई वाले क्षेत्र, मध्य ऊंचाई वाले क्षेत्र एवं मैदानी क्षेत्र वहां पर लोगों की भूमि पर कार्य करने में भी अंतर पाया जाता है जैसे उदाहरण के लिए कृषि तथा बागवानी उपरोक्त उदाहरण से देखा जाता है कि अधिक ऊंचाई वाले स्थान में कृषि में चौलाई, मटर, सेब, लहसुन आदि किए जाते हैं जबकि मध्य एवं मैदानी क्षेत्र में मोटे अनाज जैसे गेहूं एवं चावल, आम आदि हैं इसलिए क्षेत्र की भूमि लोगों के जीवन स्तर पर गहरा प्रभाव दिखती है सिरमौर जिला हिमाचल प्रदेश के दक्षिण-पूर्वी भाग में आता है, जो हिमालय क्षेत्र का हिस्सा है

अध्ययन का उद्देश्य -

- क्षेत्र के भूमि उपयोग करने वाले लोगों की पहचान करना।
- क्षेत्र के विकास में लोगों की भूमिका।

सम्बन्धित साहित्य का पुनरावलोकन -

1. लता चटर्जी (1999) द्वारा भारत में सर्वप्रथम भूमि उपयोग सर्वेक्षण एवं शोध कार्य पश्चिम बंगाल में चौबीस परगना (24 परगना) और हावडा जिलों में किया गया था। उनके द्वारा इन जिलों में किया गया विस्तृत भूमि उपयोग सर्वेक्षण हमारे लिए एक आदर्श बन गया है।
2. कृषि आधुनिकीकरण में शफी (1999) ने यू. पी. में कृषि दक्षता का निर्धारण हेतु श्रेणी बार गुणांक विधि का प्रयोग किया। शफी ने दक्षता निर्धारण के लिए प्रति इकाई क्षेत्र में उच्चतम उत्पादन को आधार माना। उन्होंने उत्तर प्रदेश को पाँच कृषि दक्षता क्षेत्रों में विभाजित किया है। कृषि दक्षता निर्धारण के लिए प्रति इकाई क्षेत्र में उत्तम उत्पादन के अलावा प्रति श्रमिकों द्वारा उत्पादन तथा कृषि उत्पादकता का मूल्य भी दक्षता निर्धारण के आधार हो सकते हैं।
3. चोलें (1999) ने जल, पृथ्वी और मानव का अन्तर्सम्बन्ध बताया। जिसमें प्रकृति प्रदत्त संसाधनों पर मानव की निर्भरता का भी अध्ययन किया है। जल पृथ्वी और मानव के लिए आवश्यक तत्व है, जो कृषि विकास के लिए महत्वपूर्ण है। जल, पृथ्वी और मानव के अध्ययन पर अधिक बल दिया गया है, जिसके माध्यम से मानव को आसानी से भोजन प्राप्त हो सकता है।
4. शफी (1999) ने भूमि क्षमता का वर्णन किया और उत्तर प्रदेश की कृषि भूमि उत्पादकता का विवेचन किया।
5. सिंह (1999) ने भारत के कृषि मानचित्रों का अध्ययन किया है। जिसमें कृषि मानचित्रों की तकनीक को कृषि सामग्री से अन्तर्संबंध पाया जाता है। कृषि मानचित्रों में कृषि से सम्बन्धित तत्वों का वर्णन मानचित्रों के माध्यम से किया है।
6. हुसैन, (2000) ने भी कृषि उत्पादकता निर्धारण हेतु प्रदेश की प्रत्येक संघटक इकाई में उगायी गई फसल का क्षेत्र, उत्पादकता व मूल्य का तत्सम्बन्धित क्षेत्र व फसल के कुल उत्पादकता मूल्य से सम्बन्ध को आधार माना। हुसैन ने इस विधि के आधार पर उत्तर प्रदेश कृषि उत्पादन की क्षमता का निर्धारण किया।

सिरमौर जिला की भूमि एवं भू-आकृति

¹ सहायक आचार्य (भूगोल), केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय वेदव्यास परिसर, बलाहर, कांगड़ा।

सिरमौर का कुल भौगोलिक क्षेत्रफल 224,759 हेक्टेयर है। वन क्षेत्र 48,682 हेक्टेयर है, तथा कुल कृषि योग्य क्षेत्र 75,914 हेक्टेयर है। सामान्य तौर पर यह क्षेत्र लघु हिमालय का हिस्सा है तथा मुख्यतः पहाड़ी है (पाँटा साहिब तहसील में कियार-दा-दून नामक दून घाटी को छोड़कर) जिसमें दक्षिण पूर्व की ओर 400 मीटर से लेकर उत्तर की ओर 3640 मीटर तक की ऊँचाई वाली पर्वतमालाओं के बीच गहरी घाटियाँ हैं। मोटे तौर पर यह जिला षट्कोणीय आकार का है, जिसकी पश्चिम से पूर्व की ओर सबसे लंबी लंबाई 77 किमी है तथा उत्तर से दक्षिण की ओर अधिकतम चौड़ाई 80 किमी है। भौगोलिक दृष्टि से जिले को तीन भागों में विभाजित किया जा सकता है।

1. ट्रांस-गिरी
2. सिस-गिरी (गिरि युद्ध क्षेत्र)
3. कियार-दो या दून घाटी का मैदान।

भू-संरचना

जिले का अधिकांश भाग तृतीयक युग की चट्टानों पर स्थित है, जिसमें कार्बोनिफेरस प्रणाली से संबंधित बिस्तर हैं। जिले की भूवैज्ञानिक संरचना शिवालिक, मुरी श्रृंखला, क्रोल श्रृंखला, मंधाली-चांदपुर समूह और जुटोग समूह से बनी है। ऊपरी सिरमौर वन क्षेत्र के भूविज्ञान में मुख्य रूप से जुटोग समूह, रामपुर, बंजार संरचनाएं, नागथात समूह, शिलाई-देवबन और लार्गी समूह और ग्रेनाइट (अवर्गीकृत) संरचनाएं शामिल हैं। इस क्षेत्र में क्रोल श्रृंखला, शिमला समूह और शिवालिक संरचना के छोटे पथ भी देखे जाते हैं। सिस गिरि क्षेत्र का भूविज्ञान मुख्य रूप से मुरी श्रृंखला, क्रोल श्रृंखला और बलैनी संरचनाओं से बना है। सुबाथू बिस्तर और मंधाली-चांदपुर समूह और शिमला समूह के छोटे पथ भी देखे जाते हैं। सिरमौर शिवालिक क्षेत्र की भूवैज्ञानिक संरचना मुख्य रूप से शिवालिक संरचना क्लारदुन घाटी क्षेत्र का भूविज्ञान मुख्य रूप से शिवालिक संरचनाओं से बना है, जिनमें भूरे और काले रंग की मोटी जलोढ़ मिट्टी है। इस जिले की संरचनाएं सामान्यतः उप-हिमालयी हैं और हिमालय समूह में पूर्व-लैटरशियरी युग की कार्यांतरित संरचनाएं शामिल हैं, जो अकीयन तक फैली हुई हैं।

क्षेत्र के भूमि उपयोग

जनपद सिरमौर की भूमि लगभग 90% से अधिक पर्वतीय तथा पहाड़ी क्षेत्र जबकि 10% क्षेत्र में ही मैदानी क्षेत्र हैं जो कि मुख्य रूप से पांवटा साहिब क्षेत्र ही है जबकि जनपद का शिलाई, संगडाह, पच्छाद, नहान तथा राजगढ़ ये सभी क्षेत्र पर्वतीय क्षेत्र में आते हैं। जनपद सिरमौर में वर्तमान में भूमि संसाधन का वितरण तालिका में दिया गया है

जिला सिरमौर में भूमि (हेक्टेयर)

		कृषि के लिए अनुपलब्ध भूमि			वर्तमान परती भूमि के अतिरिक्त अन्य अकृष्य भूमि	
कुल क्षेत्रफल	वन	अकृषि कार्यों में प्रयुक्त भूमि	बंजर तथा अकृष्य भूमि	स्थायी चरागाह	विविध वृक्ष आदि वाली भूमि	कृषि योग्य भूमि
224759	48419	12099	7109	55542	40396	12118

स्रोत - जिला कृषि विभाग सिरमौर

उपर्युक्त तालिका से स्पष्ट होता है, कि सबसे अधिक भूमि स्थायी चारागाह के अन्तर्गत आती हैं। जो 25% हैं और सबसे कम भूमि बंजर तथा अकृष्य भूमि है जो 3% है।

कृषि

कृषि की दृष्टि से जिले को तीन अलग-अलग क्षेत्रों में विभाजित किया जा सकता है। एक, पच्छाद, राजगढ़, रेणुका और पांवटा साहिब तहसीलों के पहाड़ी हिस्से। दो, नाहन तहसील, जिसे धारटी पर्वतमाला और नाहन और पांवटा साहिब घाटी में विभाजित किया जा सकता है। तीसरा क्यारी दून क्षेत्रों में मक्का प्रमुख फसल है। इसके अलावा, अदरक और हल्दी गर्मियों में उगाई जाती है। अभी भी

अधिक ऊंचाई वाले क्षेत्रों में आलू और गेहूं उगाया जाता है। कियारम घाटी गेहूं और गुणवत्ता वाले चावल के लिए जानी जाती है। एक समय में जिले में अफीम की खेती होती थी, जिसे सरकार ने कानून बनाकर प्रतिबंधित कर दिया है। कृषि जिले में अर्थव्यवस्था का मुख्य आधार है और लगभग 100 प्रतिशत आबादी मुख्य रूप से कृषि पर निर्भर है। सिरमौर जिले में लगभग 85 प्रतिशत लघु व सीमांत किसान परिवार हैं तथा जोत बहुत छोटी व बिखरी हुई है। फसलों की उपज मानक से कम है। प्रमुख खाद्य फसलों को तीन श्रेणियों में बांटा गया है- चना, दालें तथा अन्य खाद्य फसलें जैसे मिर्च, अदरक, गन्ना व हल्दी। गैर-खाद्य फसलें दो प्रकार की होती हैं- तिलहन तथा अन्य फसलें जैसे कपास, तंबाकू आदि। जिले में मक्का, आलू तथा बेमौसमी सब्जियों की फसलें लोकप्रिय हुई हैं। गेहूं, मक्का, धान, चना, केंटिल, गन्ना, सोयाबीन, सूरजमुखी, तोरिया, तिल आदि का उत्पादन बढ़ाने के उद्देश्य से इनकी अधिक उपज देने वाली किस्में जिले में लाई गई हैं। जिले में मटर, टमाटर, गोभी, फूलगोभी तथा आलू जैसी सब्जियों की खेती लोकप्रिय हुई है। मटर, टमाटर तथा आलू की उन्नत किस्में पैदा की गई हैं। इसके अलावा, कीट नियंत्रण के लिए विभिन्न योजनाएं शुरू की गई हैं। इस जिले ने अदरक के उत्पादक और आपूर्तिकर्ता के रूप में नाम कमाया है।

बागवानी

हाल ही में बागवानी व्यावसायिक किस्मों को काफी पसंद किया गया है। पोंटा साहिब क्षेत्र में कागजी नींबू उगाया जाता है, जिसे नाहन और पच्छाद के निचले क्षेत्रों में आगे बढ़ाया गया है, विशेष रूप से दून घाटी में कागजी नींबू की खेती बड़े पैमाने पर की गई है। संतरे की खेती भी पीछे नहीं है और लोकप्रिय किस्म किन्नू है। आम की दशहरी और लंगड़ा किस्में भी घाटी के लोगों को पसंद आ रही हैं, पोंटा साहिब क्षेत्रों में अंदरूनी विधि का सहारा लेने से आम की खेती को बढ़ावा मिला है। बागवानों को सुनिश्चित पारिश्रमिक प्रदान करने के उद्देश्य से सरकार द्वारा धौला कुआं, बागथन और राजगढ़ में तीन फल डिब्बाबंदी इकाइयां स्थापित की गई हैं। इसके अतिरिक्त, राजगढ़, सराहन और पत्रता साहिब में तीन निजी तौर पर संचालित फिट प्रसंस्करण इकाइयां भी कार्यरत हैं। बागवानी विभाग ने तकनीकी सहायता, सब्सिडी, ऋण, बागवानी इनपुट आदि उपलब्ध कराने जैसे विभिन्न उपाय शुरू किए हैं। जिले की स्थलाकृति और कृषि-जलवायु स्थिति बागवानी के लिए काफी उपयुक्त है। विभिन्न फलों की खेती। भूभाग, परिस्थितियों और मिट्टी के आधार पर विभिन्न किस्मों की फसलें, उच्च ढलान वाले क्षेत्रों में सेब से लेकर निचले पहाड़ी और घाटी के क्षेत्रों में आम, लीची, मुंडारिन, मीठे संतरे, लेन, नींबू और सेवई तक जिले में उगाई जाती हैं। बादाम और अखरोट जैसे कुछ फल मध्य पहाड़ी क्षेत्रों में उगाए जाते हैं। पिछले चार दशकों के दौरान सेब की खेती में जबरदस्त प्रगति हुई है। राजगढ़ तहसील ने न केवल जिले में बल्कि पूरे देश में रॉयल, गोल्डन और डिलीशियस रूयल जैसी विभिन्न किस्मों के सेब उगाने में एक प्रमुख स्थान हासिल किया है। राजगढ़ के साथ-साथ पच्छाद तहसीलों में भी बेर उगाया जा रहा है, लोकप्रिय किस्म कैंटा-कोरा और मैरी-रोजा है।

पशुपालन और मुर्गीपालन

जिले की प्रमुख आबादी के लिए पशुधन कृषि के बाद सबसे बड़ी संपत्ति है। हर घर में कुछ गाय या भैंस, भेड़, सुअर और टट्टू अवश्य होते हैं। कुछ लोग व्यवसायिक तौर पर विभिन्न पशुओं और मुर्गीपालन का काम करते हैं। व्यक्तिगत परिवारों द्वारा पशुपालन के अलावा, जिले में पशुओं के मौजूदा स्टॉक में बड़ी संख्या में भेड़ और बकरियां आदि भी शामिल हैं, पशु जनगणना से पता चलता है कि पशुधन की वृद्धि क्रमिक और स्थिर है। 1966 में पशुपालन के अनुसार जिले में ऊँट और ऊँट सहित 339,389 पशु थे। यह संख्या 1991 और जनगणना 2001 के अनुसार क्रमशः 4,37,668 और 8,75,336 हो गई। जिले में पशुधन की नस्ल में सुधार पशुपालन विभाग की मुख्य चिंता है, जिसने वास्तव में इसके सुधार में काफी प्रगति की है। दिसंबर 1960 में पहली बार पशुपालन विभाग द्वारा केंद्रीय पोल्ट्री फार्म की स्थापना की गई थी ताकि मुर्गी पालन में सुधार किया जा सके और जिले के किसानों को इन मुर्गियों को वितरित किया जा सके। यह जिले में पोषण बढ़ाने और रोजगार प्रदान करने के लिए एक महत्वपूर्ण गतिविधि के रूप में तेजी से उभर रहा है। जिले में नाहन में एक केंद्रीय पोल्ट्री फार्म और पांवटा साहिब में एक पोल्ट्री विस्तार केंद्र काम कर रहा है, इसके अलावा पांवटा साहिब, कोलार, मोगीनंद, सराहन और राजगढ़ क्षेत्र में या इसके आसपास स्थित पोल्ट्री फार्म भी हैं।

उद्योग

राजा शमशेर सिंह के समय में कुछ उद्योग शुरू किए गए थे, उनमें से एक है नटून फाउंड्री लिड। जिसे पहली बार 1875 ई। में स्थापित किया गया था, जिसे अब हिमाचल प्रदेश सरकार ने 1964 में अपने अधीन कर लिया है। इस कारखाने के उत्पादन की मुख्य वस्तुएं गन्ना, कोल्हू, कच्चा लोहा और काली चादरें, आटा चक्की, केन्द्रापसारक मोन ब्लॉक पंप सेट और अन्य कृषि उपकरण और सहायक उपकरण हैं। लेकिन यह कारखाना पुराने और अप्रचलित संयंत्र और मशीनरी के कारण घाटे में चल रहा था। राज्य सरकार ने इसे H.P.P.W.D और IPH राज्य कार्यशाला में परिवर्तित करने का निर्णय लिया और कारखाने के परिसर के भीतर सभी परिचालन सेटों को 1988 में उक्त कार्यशाला में स्थानांतरित कर दिया, नाहन में राल और तारपीन कारखाना - एक और सबसे पुराना कारखाना है, यह कारखाना 1945 में खोला गया था और 1949 से परिचालन में आया। कारखाने का नियंत्रण और प्रशासन 1957 में पूरी तरह से राज्य

सरकार द्वारा ले लिया गया था। भारतीय सीमेंट निगम ने राजवन में 600 मीट्रिक टन प्रतिदिन की स्थापित क्षमता के साथ सीमेंट कारखाना स्थापित किया है जिसने लगभग 750 लोगों को रोजगार दिया है। अन्य महत्वपूर्ण कारखाने हैं हुनचल मिनरल एंड केमिकल, पांवटा साहिब, हिमाचल शोडी मिल लिमिटेड, पांवटा साहिब, नाहन सेरामिक्स, पांवटा साहिब, फार्म फ्रेश फ्रूट प्राइवेट लिमिटेड, बाटा मंडी, पांवटा साहिब, हिमाचल प्रदेश सर्जिकल, पांवटा साहिब, सरकारी आयुर्वेदिक फार्मसी। माजरा। हिमाचल टर्पामाइन उत्पाद लाल, काला अंब, हिमाचल माइन ब्राई, बाटा मंडी। जिले में उद्योग विभाग के पास पंजीकृत अनेक इकाइयां हैं जिनमें आरा दूध, चमड़ा इकाइयां, बर्तन मरम्मत व निर्माण, बुनाई तथा आटा चक्की आदि उद्योग शामिल हैं।

खनिज और खनन

पाए जाने वाले महत्वपूर्ण खनिजों में चूना पत्थर, जिप्सम और बेराइड हैं। इनका उपयोग स्थानीय उद्योगों के साथ-साथ आसपास के क्षेत्रों के चीनी और शुद्धिकरण उद्योगों द्वारा किया जाता था। सीमेंट ग्रेड से लेकर रासायनिक ग्रेड तक के चूना पत्थर के विशाल भंडार सतान, मनाल, ह्योना से कमरौ, तिलोर धार से लालग तक पाए जाते हैं। पोंटा साहिब से भरी, बरथल, कनोर, बोरडी, संगराह, नोहरा और भांगरी। इसका कुल भंडार 200 मिलियन टन के क्रम का है। उत्पादित चूना पत्थर का उपयोग सीमेंट, साधारण चूना, हाइड्रेटेड चूना और चीनी और कागज उद्योगों में किया जाता है। बेराइट्स कंडी मशवा, तात्याना और अशनॉग में पाए जाते हैं। इसके उत्पादन के लिए तीन खदानों को मंजूरी दी गई यह खनिज सफेद रंग का और बारीक दाने वाला होता है। यह इन स्थानों पर क्रोल चूना पत्थर, डोलोमाइट, क्रिस्टलीय डोलोमाइट और कैल्साइट से जुड़ा हुआ है।

बिजली और ऊर्जा

बिजली की उपलब्धता के बिना कृषि और उद्योग का विकास तेजी से नहीं हो सकता। इसके अतिरिक्त, आधुनिक समय में बिजली का उपयोग अपरिहार्य हो गया है। वर्ष 1978-79 में गिरि नदी पर 60 मेगावाट की स्थापित क्षमता के साथ जल विद्युत स्टेशन का निर्माण पूरा हुआ। इसके अलावा 2 लाइनें, 220 केवी खोदरी माजरी लाइन और 132 केवी डी/सी गिरि काला अंब लाइन निर्माणाधीन हैं और बाद वाली लाइन को विश्व बैंक द्वारा वित्तपोषित किया जा रहा है। प्रणाली सुधार योजना के तहत तहसील शिलाई और रेणुका में 358.353 लाख रुपये की लागत की दो प्रणाली सुधार योजनाएं इस सर्कल के अंतर्गत संचालित की जा रही हैं।

वन

वन क्षेत्र की जलवायु परिस्थितियों में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। वन मूल्यवान लकड़ी, औषधीय जड़ी-बूटियाँ और बड़े और छोटे उद्योगों के लिए कच्चा माल प्रदान करते हैं, रोजगार प्रदान करते हैं और मिट्टी के संरक्षण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं और समय पर और पर्याप्त बारिश सुनिश्चित करते हैं। वन निचली पहाड़ियों के झाड़ीदार, साल और हनीबू वनों से लेकर उच्च ऊँचाई पर स्थित ऊँची पहाड़ियों के फर और अल्पाइन वनों तक फैले हुए हैं। जिले में कुल वन क्षेत्र 1843 वर्ग किलोमीटर है जिसमें आरक्षित वन के रूप में वर्गीकरण 1,065 वर्ग किलोमीटर है; सीमांकित संरक्षित वन 57 वर्ग किलोमीटर, अवर्गीकृत वन 32 वर्ग किलोमीटर और अन्य वन 689 वर्ग किलोमीटर हैं। जिले में सबसे अधिक आरक्षित वन हैं, उसके बाद अन्य वन हैं।

जनसंख्या का वितरण

2011 की जनगणना के अनुसार, सिरमौर जिले की कुल जनसंख्या 5,29,855 है, जिसमें 2,76,289 पुरुष और 2,53,566 महिलाएँ शामिल हैं। जिले की यह जनसंख्या राज्य की जनसंख्या का 7.7 प्रतिशत है और जिलों में 5वें स्थान पर है। जिले की कुल जनसंख्या में से 89.2 प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रों में रहते हैं जबकि 10.8 प्रतिशत शहरी क्षेत्रों में रहते हैं। जिले की ग्रामीण आबादी 10 तहसीलों/उप-तहसीलों में वितरित है और शहरी आबादी 3 जिलों में फैली हुई है। जिले की शहरी आबादी 57,165 है जिसमें 30,114 पुरुष और 27,051 महिलाएँ शामिल हैं। 2011 की जनगणना के अनुसार कुल ग्रामीण आबादी 4,72,490 है, जिसमें 2,46,175 पुरुष और 2,26,515 महिलाएँ शामिल हैं। ग्रामीण आबादी 968 गाँवों में फैली हुई है। जिले के कुल 976 गाँवों में से 968 गाँव आबाद हैं जबकि 8 गाँव निर्जन हैं। गाँवों की सघनता मुख्य रूप से नदियों/झरनों की ढलानों और घाटियों पर है।

जनसंख्या वृद्धि

2001 की जनगणना के अनुसार जिले की कुल जनसंख्या 4,58,593 थी जो 2011 की जनगणना के अनुसार बढ़कर 5,29,855 हो गई। कुल 71,262 की वृद्धि हुई है। 2001-2011 के दौरान जिले की दशकीय वृद्धि दर 15.5 प्रतिशत है। जिले के ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों की वृद्धि दर क्रमशः 15.0 और 19.9 प्रतिशत है। औद्योगिक क्षेत्र में विकास के कारण जिले में शहरी आबादी की वृद्धि दर अधिक है। घनत्व: सिरमौर जिले में जनसंख्या का घनत्व 188 व्यक्ति वर्ग किमी है। ग्रामीण क्षेत्रों में जनसंख्या घनत्व 168 व्यक्ति प्रति वर्ग किलोमीटर है जबकि शहरी क्षेत्रों में यह 2,990 व्यक्ति है। लिंग अनुपात: सिरमौर जिले में प्रत्येक हजार पुरुषों पर 918 महिलाएँ हैं। सिरमौर जिले के शहरी और ग्रामीण क्षेत्रों में लिंग अनुपात क्रमशः 920 और 898 है। यह देखा गया है कि ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं का अनुपात शहरी क्षेत्रों की तुलना में थोड़ा अधिक है

कार्य सहभागिता दर

कार्य सहभागिता दर को कुल जनसंख्या में कुल श्रमिकों के प्रतिशत के रूप में परिभाषित किया जाता है। इसी तरह इसे मुख्य श्रमिकों और सीमांत श्रमिकों के लिए परिभाषित किया जाता है। 2011 की जनगणना के अनुसार, मुख्य और सीमांत श्रमिकों सहित कुल श्रमिक जिले की कुल आबादी का 52.9 प्रतिशत हैं। कुल श्रमिकों में से, मुख्य श्रमिकों का हिस्सा 36.6 प्रतिशत और सीमांत श्रमिकों का हिस्सा 16.3 प्रतिशत है। शेष 47.1 प्रतिशत आबादी गैर-श्रमिकों की श्रेणी में आती है। 2011 की जनगणना के अनुसार, जिले में पुरुष मुख्य श्रमिकों की भागीदारी दर 48.8 प्रतिशत है और महिलाओं की 23.2 प्रतिशत है। पुरुष और महिला सीमांत श्रमिकों का प्रतिशत क्रमशः 12.5 और 20.4 प्रतिशत है।

साक्षरता

जनगणना में वह व्यक्ति साक्षर माना जाता है जो किसी भी भाषा को समझ के साथ पढ़ और लिख सकता है। 2011 की जनगणना के अनुसार सिरमौर जिले में कुल जनसंख्या का 78.81 प्रतिशत साक्षर है। पुरुषों की साक्षरता दर महिलाओं की तुलना में बहुत अधिक है। ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों की कुल साक्षरता दर क्रमशः 77.3 और 90.7 प्रतिशत है। ग्रामीण क्षेत्रों में साक्षर पुरुष और महिला का अनुपात 84.6 और 69.3 प्रतिशत है जबकि शहरी क्षेत्रों में यह अनुपात क्रमशः 93.4 और 87.8 प्रतिशत है। उरतुन अटकास में पुरुष और महिला साक्षरता दर के बीच अंतर 5.6 अंक है जबकि ग्रामीण क्षेत्रों में 15.3 अंक है। इस प्रकार, यह स्पष्ट है कि जिले के ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं की साक्षरता दर कम है। शहरी क्षेत्रों में शिक्षा उनकी अपेक्षा बेहतर है

निष्कर्ष

सिरमौर के लोगों और भूमि पर चर्चा क्षेत्र के बहुत महत्वपूर्ण हिस्से पर की गई। भूमि पर ज्यादातर भौगोलिक, वन, खेती, मिट्टी, फसल पैटर्न पर चर्चा की जाती है। कृषि, बागवानी आदि। अन्य संसाधनों की तरह मानव संसाधन भी किसी विशेष क्षेत्र के विकास में महत्वपूर्ण हैं। हमसेन संसाधनों की मात्रा और मात्रा का आकलन किया जा सकता है। सिरमौर के लोगों की अभिव्यक्ति विभिन्न, निष्पक्ष जनसंख्या में पाई जाती है। वितरण, वृद्धि, घनत्व, ग्रामीण-शहरी क्षेत्र, जनसंख्या, लिंग अनुपात, साक्षरता और कार्य भागीदारी दर, जो क्षेत्र के लोगों की गतिविधियों से निकटता से जुड़ी हुई हैं।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. बोस, एस.सी. (976), हिमालय का भूगोल, नेशनल बुक ट्रस्ट, भारत, नई दिल्ली।
2. भारत की जनगणना, हिमाचल प्रदेश (2011), श्रृंखला 03.
3. भारत की जनगणना, (2011) अनंतिम जनसंख्या योग, हिमाचल प्रदेश
4. दीवान, के.एल.(1987),हिमाचल प्रदेश हिमालय पर्यावरण एक कार्रवाई का आह्वान, पारिस्थितिकी में प्रगति। आज और कल के प्रिंटर और प्रकाशक, दिल्ली।
5. हिमाचल प्रदेश का आर्थिक सर्वेक्षण (2017-18), आर्थिक एवं सांख्यिकी विभाग,हिमाचल प्रदेश सरकार.
6. भारत राज्य विदेशी मुद्रा रिपोर्ट (2017), हिमाचल प्रदेश वन विभाग।
7. जोशी, के.एल. (1984), हिमाचल प्रदेश का भूगोल, नेशनल बुक ट्रस्ट, भारत, नई दिल्ली,
8. मोनित(1991-921, भारतीय मौसम विज्ञान विभाग नई दिल्ली
9. सिंह, मेन गोवर्धन (1988)। हिमाचल प्रदेश का इतिहास, संस्कृति और अर्थव्यवस्था। मिनर्वा बुक हाउस, शिमला।
10. सिरमौर की सांख्यिकी रूपरेखा, (2016-17),

स्वामी विवेकानन्द की संचार नीति में राष्ट्रवाद की अभिव्यक्ति: एक अध्ययन

हर्ष कुमार¹, डॉ. रविंद्र सिंह², सुनील शर्मा³

शोध सार

राष्ट्रवाद आधुनिक युग के सामाजिक, सांस्कृतिक एवं राजनीतिक चिन्तन में एक ऐसे सार्वभौमिक मूल्य के रूप में उभरा है, जिसने प्रत्येक राष्ट्र की चेतना और उसकी सामूहिक पहचान को गहराई तक प्रभावित किया है। राष्ट्रवाद केवल एक विचारधारा नहीं है, बल्कि एक ऐसी शक्ति है, जो विभिन्न समाजों को उनकी संस्कृति और परम्पराओं के माध्यम से एकजुट करती है। भारत जैसे विविधतापूर्ण राष्ट्र में राष्ट्रवाद का स्वरूप अति विशिष्ट और बहुआयामी है। स्वामी विवेकानन्द ने राष्ट्रवाद को भारत की उन्नति, प्रगति और स्वावलम्बन का आधार माना। स्वामी विवेकानन्द के संचार मूल्यों में राष्ट्रवाद की सशक्त अभिव्यक्ति मिलती है। उनके विचारों में राष्ट्रवाद केवल राजनीतिक स्वतंत्रता तक सीमित नहीं था, बल्कि यह सामाजिक एवं आध्यात्मिक उत्थान का माध्यम भी था। उन्होंने भारतीय संस्कृति, धर्म और परम्पराओं को राष्ट्रवाद के मूल तत्त्वों के रूप में प्रस्तुत किया और इसे आधुनिक भारत के पुनर्निर्माण का पथप्रदर्शक माना। प्रस्तुत शोध पत्र स्वामी विवेकानन्द के विचारों के आलोक में राष्ट्रवाद के विभिन्न आयामों का विश्लेषण करता है। इसमें यह समझने का प्रयास किया गया है कि स्वामी विवेकानन्द के दृष्टिकोण ने आधुनिक भारत के निर्माण और विश्व मंच पर उसकी पहचान को किस प्रकार से आकार दिया। साथ ही यह भी अध्ययन किया गया है कि स्वामी विवेकानन्द के संचार मूल्यों में किस प्रकार से राष्ट्रवाद की एक सशक्त अभिव्यक्ति होती है।

कुंजी शब्द - स्वामी विवेकानन्द, संचार नीति, राष्ट्रवाद, देव सत्ता, देश, धर्म, जन, विकसित भारत इत्यादि।

साहित्य समीक्षा

1. **हंसराज रहबर (2015)** की पुस्तक *योद्धा संन्यासी विवेकानंद* स्वामी विवेकानन्द के जीवन और उनके राष्ट्रवाद को समझने के लिए एक अत्यन्त प्रामाणिक और विस्तृत स्रोत है। यह पुस्तक स्वामी विवेकानन्द के जीवन के विभिन्न पहलुओं को उजागर करती है, विशेषकर उनके राष्ट्रवाद की गहरी समझ को प्रस्तुत करती है। रहबर ने स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद के चार प्रमुख घटकों देव, देश, धर्म और जन का विस्तृत विश्लेषण किया है। यह पुस्तक स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवादी दृष्टिकोण को समझने के लिए महत्वपूर्ण सन्दर्भ प्रदान करती है।

2. **एकनाथ रानडे (2013)** की पुस्तक *हे हिन्दू राष्ट्र! उत्तिष्ठत जागृत!!* में राष्ट्रवाद की अवधारणा पर स्वामी विवेकानन्द के गहरे विचार प्रस्तुत किए गए हैं। रानडे के अनुसार, स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद का केन्द्रीय तत्त्व 'स्व' के बोध में निहित है। उनका मानना था कि राष्ट्र के प्रति सचेतनता और कर्तव्य का भाव तभी विकसित हो सकता है, जब व्यक्ति अपनी मूल पहचान 'हिन्दू' से जुड़ा महसूस करे। रानडे स्पष्ट करते हैं कि स्वामी विवेकानन्द के अनुसार, 'हिन्दू' शब्द भारतीय संस्कृति और उसके मूल्यों का प्रतीक है। उनका दृष्टिकोण है कि हिन्दू समाज की साझा संस्कृति, परम्पराएं और ऐतिहासिक धरोहर ही राष्ट्र की पहचान और सशक्तिकरण का आधार हैं।

3. **रोमां रोलां (2013)** की पुस्तक *विवेकानंद की जीवनी* में न केवल स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद, बल्कि उनके जीवन से सम्बन्धित अन्य महत्वपूर्ण पक्षों को समझने में सहायता मिलती है। स्वामी विवेकानन्द के विचारों को उद्धृत करते हुए वह लिखते हैं, 'जब भी मनुष्य या राष्ट्र अपने में विश्वास खो बैठता है, वह मृत्यु को प्राप्त होता है। पहले अपने पर विश्वास रखो, फिर ईश्वर में। मुट्टी भर आत्मविश्वासी लोग संसार को हिला देंगे।' इस पुस्तक में वर्णित ऐसे अन्य विचार स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद को समझने की एक मौलिक दृष्टि प्रदान करते हैं।

प्रस्तावना

आधुनिक युग में प्रत्येक राष्ट्र ने अपनी प्रकृति एवं लक्ष्यों के अनुरूप अपने राष्ट्रवाद के घटकों का निर्धारण किया है। भारतीय राष्ट्रवाद न केवल राजनीतिक और भौगोलिक अवधारणाओं पर आधारित है, बल्कि यह सांस्कृतिक, धार्मिक और आध्यात्मिक तत्त्वों से भी प्रेरित है। यह विचार भारतीय समाज की जड़ों में निहित है, जहां देव, देश, धर्म और जन चार प्रमुख घटकों के रूप में राष्ट्रवाद को परिभाषित किया गया है।

देव का तात्पर्य उस सम्पूर्ण देव समाज से है, जिसे भारत भूमि पर पूजनीय माना गया है। यह केवल धार्मिक परम्परा तक सीमित नहीं है, बल्कि इसके माध्यम से भारतीय समाज की आध्यात्मिक चेतना भी स्वयं को अभिव्यक्त करती आई है। देवता भारतीय संस्कृति के उन आदर्शों और मूल्यों का प्रतीक हैं, जो सत्य की पवित्र संकल्पना को महत्व देते हैं।

¹ शोधार्थी, कश्मीर अध्ययन केंद्र, हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला।

² रिसोर्सर्स पर्सन, जनजातीय अध्ययन केंद्र, हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला।

³ पूर्व-शोधार्थी, दीनदयाल उपाध्याय अध्ययन केंद्र, हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला।

देश का अर्थ एक भौगोलिक इकाई के रूप में भारत राष्ट्र से है। यह राष्ट्र के प्रति प्रेम और उसकी रक्षा के प्रति निष्ठा को दर्शाता है। भारतीय राष्ट्रवाद में देश भूमि का मात्र टुकड़ा नहीं है, बल्कि एक जीवन्त इकाई है। इसके प्रति नागरिकों का गहरा भावनात्मक और सांस्कृतिक जुड़ाव है।

धर्म का आशय यहां केवल धार्मिक पूजा पद्धति से नहीं है, बल्कि उन नैतिक और सामाजिक दायित्वों से है, जो भारतीय समाज ने अपने जीवन के विभिन्न पहलुओं के लिए निश्चित किए हैं। यह धर्म भारतीय जीवन दर्शन की वह धुरी है, जो सत्य, अहिंसा और न्याय जैसे सार्वभौमिक मूल्यों पर आधारित है। धर्म भारतीय समाज को उसकी नैतिक शक्ति और सामाजिक संरचना प्रदान करता है।

स्वामी विवेकानन्द के अनुसार, जन राष्ट्रवाद का महत्त्वपूर्ण घटक है। उनका मानना था कि भारतभूमि पर निवास करने वाली जनता ही राष्ट्र की आत्मा है। विवेकानन्द ने समाज के हर वर्ग के उत्थान को राष्ट्र की प्रगति के लिए आवश्यक माना। उनके विचार में जन की शिक्षा, आत्मनिर्भरता और नैतिक उत्थान से ही सशक्त राष्ट्र का निर्माण सम्भव है। उन्होंने जनता को आध्यात्मिक जागरण और सामाजिक सुधार के माध्यम से एकजुट करने पर जोर दिया।

भारतवर्ष में राष्ट्रवाद में इन मूलभूत घटकों, देव, देश, धर्म और जन का विस्तार पाया गया है। 'भारत के राष्ट्रवाद का केंद्र भारत के लोग और उसकी संस्कृति है उसकी सांस्कृतिक निरन्तरता है।'¹ इस प्रकार भारतीय राष्ट्रवाद न केवल अतीत की धरोहर है, बल्कि यह आधुनिक भारत के सामाजिक, सांस्कृतिक एवं राजनीतिक दृष्टिकोण को भी प्रेरित करता है।

स्वामी विवेकानन्द के संचार मूल्यों में राष्ट्रवाद की सशक्त अभिव्यक्ति

स्वामी विवेकानन्द का राष्ट्रवाद भारतीय संस्कृति, परम्परा और दर्शन के गहन अध्ययन से उपजा एक समग्र दृष्टिकोण है। उनके राष्ट्रवाद में देव, देश, धर्म और जन चार मूल घटकों का समन्वय स्पष्ट रूप से देखने को मिलता है। यह दृष्टिकोण भारत के बहुआयामी स्वरूप को प्रतिबिम्बित करता है। अपने संचार मूल्यों में स्वामी विवेकानन्द ने इनका सुन्दर समावेश किया था। इनका विस्तृत वर्णन निम्नवत है-

स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद में 'देव'

भारतीय जीवन में देव सत्ता के प्रति गहन समर्पण और आस्था रही है। भारतीय दर्शन में देव केवल एक धार्मिक सत्ता नहीं, बल्कि उच्च आदर्शों और नैतिक मूल्यों का प्रतीक है। यही कारण है कि भारतीय जीवन के हर पहलू, चाहे वह व्यक्तिगत हो या सामूहिक, में ईश्वर का स्मरण करता है। सुख और दुःख के क्षणों में देवताओं का आह्वान समाज को मानसिक संबल प्रदान करता है। यह आस्था जीवन के संघर्षों में साहस और धैर्य का स्रोत बनती है। यही देव सत्ता भारतीय समाज को एक साझा पहचान प्रदान करती है।

स्वामी विवेकानन्द ने भारतीय समाज में राष्ट्रवाद की भावना को पोषित करने हेतु देव सत्ता को एक महत्त्वपूर्ण आधार माना। भारतीय संचार परम्परा में संचार प्रक्रिया को प्रभावशाली बनाने हेतु आदर्श के प्रभाव को विशेष स्वीकार्यता प्राप्त रही है। भारतीय समाज जिन देवी-देवताओं को इष्टदेव के रूप में पूजता है, स्वामी विवेकानन्द उन्हें हर भारतीय के जीवन में अनुकरणीय बनाने के लिए आदर्श के रूप में अपनाने का आह्वान करते हैं। 'राम और सीता भारतीय राष्ट्र के आदर्श हैं। सभी बालक-बालिकाएं, विशेषतः कुमारियां सीता की पूजा करती हैं। भारतीय नारी की उच्चतम महत्वाकांक्षा यही होती है कि वह सीता के समान शुद्ध, पतिपरायणा और सर्वसहा बने।'² 'ऐ भारत! तुम मत भूलना कि तुम्हारी स्त्रियों का आदर्श सीता, सावित्री, दमयन्ती हैं; मत भूलना कि तुम्हारे उपास्य सर्वत्यागी उमानाथ शंकर हैं; मत भूलना कि तुम्हारा विवाह, तुम्हारा धन और तुम्हारा जीवन इन्द्रिय-सुख के लिये अपने व्यक्तिगत सुख के लिये नहीं है, मत भूलना कि तुम जन्म से ही 'माता' के लिये बलि-स्वरूप रखे गए हो, मत भूलना कि तुम्हारा समाज उस विराट् महामाया की छाया मात्र है...'³ इस प्रकार स्वामी विवेकानन्द की संचार नीति में देव सत्ता के प्रति विश्वास में राष्ट्रवाद की सशक्त अभिव्यक्ति होती है।

स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद में 'देश'

स्वामी विवेकानन्द के विचारों में भारत केवल भौगोलिक सीमाओं वाला भूमि का टुकड़ा नहीं था, बल्कि इसे मातृभूमि मानकर सर्वदा वन्दनीय और पूजनीय माना। उनके राष्ट्रवाद में मातृभूमि के प्रति गहन प्रेम, आदर और समर्पण भाव झलकता है। वे मानते थे कि भारत केवल एक देश नहीं, बल्कि एक जीवन्त चेतना है। इस दृष्टि से, भारत के प्रति प्रेम किसी भौतिक सम्पत्ति के प्रति नहीं, बल्कि उसकी

1 भारतीय राजनीति और वंशवाद, दयानंद सांगवान, दी रीडर्ज पैराडाइज, दरियागंज, नई दिल्ली, 2021, प्रथम संस्करण, पृष्ठ-59

2 मेरा भारत, अमर भारत, स्वामी विवेकानन्द, रामकृष्ण मठ, नागपुर, तृतीय पुनर्मुद्रण, पृष्ठ-12

3 मेरा भारत, अमर भारत, स्वामी विवेकानन्द, रामकृष्ण मठ, नागपुर, तृतीय पुनर्मुद्रण, पृष्ठ-17

मूल आत्मा के प्रति समर्पित था। वे मातृभूमि को मां के रूप में देखते थे। मातृभूमि की सेवा, समाज के हर वर्ग के उत्थान और उसकी समृद्धि में निहित थी। स्वामी विवेकानन्द के लिए मातृभूमि केवल एक विचार नहीं, बल्कि राष्ट्र निर्माण की प्रेरणा थी, जो आज भी प्रासंगिक है और भारत को सशक्त बनाने में मार्गदर्शन प्रदान करती है।

पश्चिमी देशों से लौटने के कुछ ही समय पहले एक अंग्रेज मित्र ने स्वामी विवेकानन्द से पूछा था, 'स्वामीजी, चार वर्षों तक विलास की लीलाभूमि गौरवशाली महाशक्तिमान पश्चिमी भूमि पर भ्रमण कर चुकने पर आपकी मातृभूमि अब आपको कैसी लगेगी? उन्होंने कहा, 'पश्चिम में आने से पहले भारत को मैं प्यार ही करता था, अब तो भारत की धूलि भी मेरे लिये पवित्र है, भारत की हवा अब मेरे निकट पवित्रता से मिली हुई है, भारत अब मेरे निकट तीर्थ-सा है।' इसके सिवा और कोई उत्तर मुंह में न आया।¹ 'पहले मैं भी अन्य हिन्दुओं की तरह विश्वास करता था कि भारत पुण्यभूमि है - कर्मभूमि है। पर आज मैं इस सभा के सामने खड़ा होकर दृढ़ता के साथ बार-बार कहता हूँ कि यह सत्य है, सत्य है, सत्य है। यदि पृथ्वी में ऐसा कोई देश है, जिसे हम पुण्यभूमि कह सकते हैं, - यदि ऐसा कोई स्थान है जहां पृथ्वी के सब जीवों को अपना कर्मफल भोगने के लिये आना पड़ता है, - यदि ऐसा कोई स्थान है जहां भगवान को प्राप्त करने की आकांक्षा रखने वाले जीवमात्र को आना होगा, - यदि ऐसा कोई देश है जहां मानव जाति के भीतर क्षमा, धृति, दया, शुद्धता आदि सद्गुणों का सर्वापेक्षा अधिक विकास हुआ है, यदि ऐसा कोई देश है - जहां सर्वापेक्षा अधिक आध्यात्मिकता तथा अन्तर्दृष्टि का विकास हुआ है, तो मैं निश्चित रूप से यही कहूंगा कि वह हमारी मातृभूमि भारतवर्ष ही है।'² इससे स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद में देश अर्थात् मातृभूमि भारतवर्ष के प्रति स्नेहपूर्ण भावना को सहज ही समझा जा सकता है।

स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद में 'धर्म'

स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद में धर्म एक केन्द्रीय और अनिवार्य घटक के रूप में प्रकट होता है। उनके दृष्टिकोण में, धर्म केवल पूजा-पद्धति तक सीमित नहीं था, बल्कि यह भारतीय जीवन का आधार और समाज को एकीकृत करने वाली शक्ति थी। विवेकानन्द का मानना था कि भारत की पहचान उसकी आध्यात्मिकता और धार्मिक चेतना में निहित है। यही धर्म भारतीय संस्कृति एवं सभ्यता का मूल आधार है। वे धर्म को भारत के राष्ट्रीय जीवन की आत्मा मानते थे। उनका मानना था कि धर्म के माध्यम से भारत एक ऐसा राष्ट्र बन सकता है, जो अपनी विविधता में एकता को साकार करे।

स्वामी विवेकानन्द के शब्द हैं, 'हम देखते हैं कि एशिया और विशेषतः भारत में जाति, भाषा, समाज एवं राष्ट्र सम्बन्धी सभी बाधाएं धर्म की इस एकीकरण-शक्ति के सामने उड़ जाती हैं। हम जानते हैं कि भारतीय मानस के लिये धार्मिक आदर्श से बड़ा और कुछ भी नहीं है। धर्म ही भारतीय जीवन का मूलमन्त्र है और हमें इस सर्वाधिक सुगम मार्ग के द्वारा ही सफलता प्राप्त होगी। केवल इतना ही सत्य नहीं कि धार्मिक आदर्श यहां सबसे ऊंचा आदर्श है, अपितु भारत में तो कार्य करने का यही एकमात्र सम्भाव्य उपाय है। पहले इस पथ को सृष्टि किये बिना, दूसरे मार्ग से कार्य करने पर उसका फल घातक होगा। इसीलिये भावी भारत के निर्माण का पहला कार्य युग-युगों से चले आये इस राष्ट्रीय जीवन के महापर्वत में से धार्मिक एकता रूप प्रथम सोपान का निर्माण करना होगा।'³ इस प्रकार स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद में धर्म के प्रति विशेष आग्रह देखने को मिलता है। स्वामी विवेकानन्द धर्म को समूचे भारत राष्ट्र की एकीकरण-शक्ति के रूप में देखते थे। इसलिए उन्होंने राष्ट्रीय जीवन में धार्मिक एकता को एक अनिवार्य घटक के रूप में स्वीकार किया।

स्वामी विवेकानन्द ने धर्म को एक जीवन्त और गतिशील शक्ति माना, जो समय के साथ विकसित होती रहती है। वे ठहराव को धर्म की प्रगति में बाधक मानते थे, क्योंकि यह जड़ता को जन्म देता है। विवेकानन्द के विचार में, धर्म को सदैव नए विचारों और जरूरतों के साथ सामंजस्य बिठाना चाहिए। 'भारत का धर्म बहुत दिनों से गतिहीन है, वह स्थिर होकर एक जगह टिका हुआ है। हम चाहते हैं कि उसमें गति उत्पन्न हो। मैं प्रत्येक मनुष्य के जीवन में इस धर्म को प्रतिष्ठित हुआ देखना चाहता हूँ। मैं चाहता हूँ कि प्राचीनकाल की तरह राजमहल से लेकर दरिद्र के झोपड़े तक सर्वत्र समान भाव से धर्म का प्रवेश हो। धर्म इस जाति में सभी को समान रूप में वंशानुक्रम से प्राप्त हुआ है; धर्म ही इस जाति का जन्मसिद्ध स्वत्व है। इस धर्म को प्रत्येक व्यक्ति के लिये सहज-सुलभ बनाना होगा।'⁴ 'हम चिरकाल ही धर्म के तत्त्वों के उपासक ही रहे हैं, न कि व्यक्तियों के। व्यक्ति केवल तत्त्वों के प्रकट रूप हैं - उनके उदाहरणस्वरूप हैं। यदि तत्त्व बने रहे तो व्यक्ति एक नहीं, हजारों और लाखों की संख्या में पैदा होंगे। यदि तत्त्व बचा रहा तो बुद्ध जैसे सैकड़ों और हजारों पुरुष पैदा होंगे; परन्तु यदि तत्त्व का नाश हुआ और लोग उसे भूल गए एवं सारी जाति ऐतिहासिक व्यक्ति कहलाने वाले किसी पुरुष-विशेष पर ही निर्भर

1 भारत में विवेकानन्द, स्वामी विवेकानन्द, श्रीरामकृष्ण आश्रम, नागपुर, 1950, पृष्ठ-275

2 भारत में विवेकानन्द, स्वामी विवेकानन्द, श्रीरामकृष्ण आश्रम, नागपुर, 1950, पृष्ठ-3-4

3 हे हिंदू राष्ट्र! उत्तिष्ठत जागृत!!., एकनाथ रानडे, सुरुचि प्रकाशन, नई दिल्ली, 2013, पृष्ठ-88-89

4 हे हिंदू राष्ट्र! उत्तिष्ठत जागृत!!., एकनाथ रानडे, सुरुचि प्रकाशन, नई दिल्ली, 2013, पृष्ठ-91

रहे, तो उस धर्म का नाश अवश्यम्भावी है। हमारा धर्म ही एकमात्र धर्म है जो किसी व्यक्ति या व्यक्तियों पर निर्भर नहीं रहता; वह तत्त्वों पर प्रतिष्ठित है।¹ इसे ही वह सनातन भारतीय धर्म की मूल शक्ति मानते थे।

स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद में 'जन'

स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद में जन अर्थात् भारतवर्ष की जनता का एक महत्त्वपूर्ण स्थान है। उनका मानना था कि जनता ही राष्ट्र की आत्मा है और उसके उत्थान के बिना सशक्त राष्ट्र का निर्माण असम्भव है। विवेकानन्द ने समाज के वंचित और पिछड़े वर्गों के प्रति विशेष सहानुभूति व्यक्त करते हुए कहा कि जब तक इन वर्गों को शिक्षा, आत्मनिर्भरता और समान अवसर नहीं मिलेगा, तब तक भारत राष्ट्र अपनी पूर्ण क्षमता तक नहीं पहुंच सकेगा। वे जनसाधारण के उन्नयन के लिए सदैव प्रयासरत रहे। उनका दृष्टिकोण था कि जागरूक और सशक्त जनता ही एक सशक्त राष्ट्र का आधार बन सकती है। स्वामी विवेकानन्द ने समाज को आह्वान किया कि वे गरीबों और वंचितों की सेवा को अपनी प्राथमिकता बनाएं। उनके लिए भारत का परम वैभव तभी सम्भव होगा, जब हर नागरिक आत्मसम्मान और आत्मनिर्भरता के साथ राष्ट्र निर्माण में योगदान दे सके।

भारत के जनसाधारण के उन्नयन को ही वे भारत राष्ट्र के सशक्तिकरण और इसकी परम वैभव तक की यात्रा के रूप में देखते थे। 'भारत के जनसाधारण का उन्नयन हमारा एकमात्र कर्तव्य है।' और इसी उद्देश्य को प्राप्ति के लिये 'हमें पृथक शक्तियों को केन्द्रित करना होगा, आज्ञापालन के गुण सीखने होंगे, साथ मिलकर दूसरों के लिये काम करना होगा।' उन्होंने दूर रहते हुए भी उनकी प्रगति पर नजर रखी।² 'समष्टि (समाज) के जीवन में व्यष्टि (व्यक्ति) का जीवन है; समष्टि के सुख में व्यष्टि का सुख है; समष्टि के बिना व्यष्टि का अस्तित्व ही असम्भव है, यही अनन्त सत्य जगत का मूल आधार है। अनन्त समष्टि के साथ सहानुभूति रखते हुए उसके सुख में सुख और उसके दुःख में दुःख मानकर धीरे धीरे आगे बढ़ना ही व्यष्टि का एकमात्र कर्तव्य है। और कर्तव्य ही क्यों? इस नियम का उल्लंघन करने से उसकी मृत्यु होती है और उसका पालन करने से वह अमर होता है।'³ इस प्रकार स्वामी विवेकानन्द ने राष्ट्र के उत्थान के लिए व्यक्ति से अधिक समष्टि अर्थात् समूचे समाज के उन्नयन को प्राथमिकता दी। उनका मानना था कि जब समाज के सभी वर्ग सशक्त होंगे, तभी राष्ट्र प्रगति कर सकता है। वे व्यक्तिगत स्वार्थ के बजाय सामूहिक हित को प्राथमिक मानते थे और समाज के हर वर्ग के उत्थान को राष्ट्रवाद का आधार मानते थे।

निष्कर्ष

उपरोक्त व्याख्या के आधार पर स्पष्ट है कि देव, देश, धर्म और जन स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद के चार प्रमुख घटक रहे हैं। ये चारों भारत की सशक्त पहचान, गौरव और उज्वल भविष्य की आधारभूमि तैयार करते हैं। राष्ट्रवाद पर स्वामी विवेकानन्द के विचार न केवल भारत की सांस्कृतिक धरोहर को सम्मानित करते हैं, बल्कि हमें एकजुटता, धर्मनिष्ठा और राष्ट्र निर्माण के लिए भी प्रेरित करते हैं। उनके राष्ट्रवाद से प्रेरित होकर हम अपने देश को एक सशक्त एवं समृद्ध राष्ट्र बना सकते हैं, जो विश्व में अपनी विशिष्ट पहचान स्थापित करेगा। आज जब हम 2047 तक एक विकसित और समृद्ध भारत बनने का संकल्प धारण कर आगे बढ़ रहे हैं, तो उस दिशा में स्वामी विवेकानन्द के राष्ट्रवाद से जुड़े विचार निश्चित तौर पर हमारे लिए एक प्रेरणादाई और पथ-प्रदर्शक की भूमिका निभाएंगे।

¹ भारत में विवेकानन्द, स्वामी विवेकानन्द, श्रीरामकृष्ण आश्रम, नागपुर, 1950, पृष्ठ-243-244

² विवेकानन्द की जीवनी, रोमां रोलां, अद्वैत आश्रम, कोलकाता, 2013, पृष्ठ-82

³ वर्तमान भारत, स्वामी विवेकानन्द, श्रीरामकृष्ण आश्रम, नागपुर, 1951, पृष्ठ-28

शोध सार

व्याकरण और दर्शनशास्त्र में 'शब्द' का स्वरूप मुख्य रूप से दो प्रकार का बताया गया है – ध्वनिरूप और स्फोटरूप। ध्वनि रूप वह शब्द है जो कानों से सुना जाता है और लोक में अर्थ प्रकट करता है, जैसा कि पतञ्जलि महाभाष्य में कहते हैं: "प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः 'शब्द' इत्युच्यते"।² उदाहरण स्वरूप, "शब्दं कुरु" आदि में ध्वनि के माध्यम से शब्द का प्रयोग होता है। स्फोट रूप नित्य और शाश्वत शब्द है जो ध्वनि के द्वारा प्रकट होता है, जैसा कि पतञ्जलि कहते हैं: "स्फुट्यते ध्वनिनाऽभिव्यज्यते यः सः स्फोटः"। यहाँ ध्वनि केवल स्फोट (प्रकट होने वाला अर्थ) का वाहक है।³

पतञ्जलि और भर्तृहरि दोनों के अनुसार, शब्द और अर्थ का संबंध नित्य और स्वाभाविक है। यह संबंध 'अभेद' और 'अध्यास' के रूप में है, जिसका अर्थ है कि शब्द और अर्थ एक-दूसरे से अभिन्न होते हैं। भर्तृहरि के अनुसार, यह संबंध शक्ति के रूप में होता है और स्वाभाविक, नित्य (शाश्वत) होता है, न कि सामाजिक संकेतों पर आधारित।

कूटशब्द - ध्वनि, स्फोट, बाह्यार्थ, बौद्धार्थ, तादात्म्याध्यास, स्वाभाविक संबंध, व्याकरण, दर्शन, महाभाष्य, वाक्यपदीय।

सम्बद्ध साहित्य का पुनरावलोकन

यह एक विस्तृत और व्यवस्थित प्रस्तावना है जो शब्द और अर्थ के स्वरूप, उनके संबंध, और विभिन्न दार्शनिक दृष्टिकोणों पर आधारित है। इसमें महर्षि पतञ्जलि, भर्तृहरि, नागेशभट्ट, और अन्य प्रमुख विद्वानों के विचारों को समाहित करते हुए शब्द और अर्थ के द्वैत और अद्वैत की अवधारणाओं का विवेचन किया गया है।

प्रमुख बिंदु -**❖ शब्द के द्वैविध्य (ध्वनि और स्फोट):**

➤ ध्वनिरूप शब्द को सामान्यतः लोक व्यवहार में 'शब्द' के रूप में जाना जाता है।

➤ स्फोटरूप शब्द को चेतन, नित्य और सर्वव्यापी माना गया है, जो ध्वनि के माध्यम से प्रकट होता है। पतञ्जलि ने इसे 'स्फुट्यते ध्वनिनाऽभिव्यज्यते यः' कहकर व्याख्यायित किया है।

❖ अर्थ के द्वैविध्य (बाह्यार्थ और बौद्धार्थ):

➤ बाह्यार्थ: न्याय-वैशेषिक परंपरा के अनुसार द्रव्य, गुण, कर्म आदि में विभाजित।

➤ बौद्धार्थ: मानसिक रूप से निर्मित अर्थ, जैसे शशश्रृंग (खरगोश का सींग), जिनका बाहरी अस्तित्व नहीं है।

❖ शब्द-अर्थ संबंध का स्वाभाविकता सिद्धांत

➤ भर्तृहरि ने शब्द और अर्थ के संबंध को स्वाभाविक और नित्य माना है, जो किसी बाहरी कारक पर निर्भर नहीं करता।

➤ नागेशभट्ट और महर्षि पतञ्जलि ने भी इस संबंध को स्वाभाविकता और नित्यता के आधार पर प्रमाणित किया है।

❖ दार्शनिक दृष्टिकोण

➤ भर्तृहरि ने इसे तादात्म्याध्यास (एकता का आरोप) के रूप में प्रस्तुत किया।

➤ बौद्ध दृष्टिकोण इसे कल्पनात्मक मानता है, जबकि भर्तृहरि इसे स्वाभाविक मानते हैं।

➤ महाभाष्य में पतञ्जलि ने लोक व्यवहार को शब्द-अर्थ संबंध का प्रमाण माना है।

❖ शब्द और अर्थ की योग्यता

➤ शब्द अर्थ का प्रकाशक है, और अर्थ का ज्ञान शब्द के माध्यम से ही होता है।

➤ कार्य-कारण संबंध: शब्द और अर्थ के बीच तादात्म्य, जहाँ दोनों एक-दूसरे में आरोपित होते हैं।

भर्तृहरि, पतञ्जलि, और नागेशभट्ट जैसे विद्वानों ने शब्द और अर्थ के संबंध को न केवल व्याकरणिक, बल्कि दार्शनिक दृष्टि से भी महत्वपूर्ण माना है। यह संबंध नित्य, स्वाभाविक, और अपरिवर्तनीय है, जो व्यवहार और विचार दोनों में स्थायी आधार प्रदान करता है।

प्रस्तावना

व्याकरण और दर्शनशास्त्र के ग्रंथों में 'शब्द' का जो स्वरूप वर्णित है, वह मुख्य रूप से दो प्रकार का माना गया है – ध्वनिरूप और स्फोटरूप। पहला प्रकार वह है जो श्रवणेंद्रिय (कान) द्वारा ग्रहण किया जाता है, जिसे ध्वनिरूप शब्द कहा जाता है। यह वही ध्वनि है जिसे सामान्यतः लोक में 'शब्द' कहा जाता है। इसी संदर्भ में महर्षि पतञ्जलि स्पष्ट रूप से कहते हैं –

¹ शोधार्थी, संस्कृत विभाग, बनारस संस्कृत विश्वविद्यालय, काशी।

³ वहीं।

² पस्पशाह्निकम्, पृ. १९, महाभाष्यम्, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी प्रथमसंस्करणम्- वि.स. २०५५।

"प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः 'शब्द' इत्युच्यते" ¹ अर्थात्, लोक में जो अर्थ को प्रकट करता है, वही ध्वनि 'शब्द' कहलाती है। जैसे – "शब्दं कुरु" . "मा शब्द कार्षीः" , "शब्दकार्यं माणवकः" ² इन सभी उदाहरणों में ध्वनि उत्पन्न करने के लिए 'शब्द' का प्रयोग हुआ है। इसलिए, ध्वनि ही शब्द मानी जाती है।

द्वितीय प्रकार, जो चेतन, नित्य और सर्वव्यापी है तथा जो ध्वनि के माध्यम से प्रकट होता है, उसे स्फोटरूप शब्द कहा जाता है। पतंजलि के अनुसार – "स्फुट्यते ध्वनिनाऽभिव्यज्यते यः सः स्फोटः"। अर्थात्, जो ध्वनि के द्वारा प्रकट होता है, वह स्फोट कहलाता है। इस परिप्रेक्ष्य में ध्वनि 'व्यंजक' है और स्फोट 'व्यंग्य' है। यहाँ यह समझना आवश्यक है कि 'स्फोट' शब्द की व्युत्पत्ति 'स्फुटत्यर्थो येन' से की गई है, जिसका अर्थ है – वह जिसके द्वारा अर्थ स्पष्ट होता है। महाभाष्य में पतंजलि कहते हैं –

"येनोच्चारितेन सास्त्रालाङ्गलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति सः शब्दः" ³

अर्थात्, जब शब्द उच्चारित किया जाता है तो उसमें सास्त्रा पूछ, ककुद, खुर और सींग वाले पशुओं का बोध होता है, वही शब्द है। तात्पर्य यह है कि – 'श्येन' के उच्चारण से जो अर्थ प्रकट होता है, वह स्फोट के माध्यम से ही ज्ञात होता है। यहाँ 'येन' शब्द तृतीया विभक्ति में है, जो करण का बोध कराता है। अब तक शब्दद्वैविध्य को प्रस्तुत किया गया, अब अर्थद्वैविध्य की व्याख्या की जाती है। अर्थ के भी दो प्रकार होते हैं – बाह्यार्थ और बौद्धार्थ।

बाह्यार्थ वह है जिसे न्याय और वैशेषिक दर्शन के आचार्यों ने द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य (जाति) आदि के सात प्रकारों में विभाजित किया है। लोकव्यवहार बाह्यार्थ पर ही आधारित होता है। घट, पट, मठ आदि जिनकी सत्ता बाहरी जगत में स्पष्ट रूप से दिखाई देती है, वे सभी बाह्यार्थ के अंतर्गत आते हैं। लोक और शास्त्र में होने वाला व्यवहार और शब्दों का प्रयोग बाह्यार्थ के आधार पर ही चलता है। उदाहरण के लिए – "घटमानय" (घड़ा लाओ), "गामानय" (गाय लाओ)

इन वाक्यों में बाहरी पदार्थ (घट या गाय) का ही ज्ञान होता है, न कि किसी बुद्धि में स्थित किसी विशेष आभास या मानसिक पदार्थ का। महर्षि पतंजलि ने कहा है – "लोकतोअर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शाश्रेण धर्मनियमः" ⁴ इसलिए, शब्दों के विषय में यह समझना चाहिए कि शब्दों का अर्थ, उनके उपयोग और संदर्भ के अनुसार निर्धारित होता है। शास्त्रों में भी यही बात कही गई है कि अर्थ का ज्ञान शब्दों के साथ उसके स्वाभाविक संबंध के माध्यम से होता है। महाभाष्य में भी इस बात की पुष्टि की गई है। भर्तृहरि ने भी कहा है। "व्याकरण के माध्यम से जो अर्थ लोक में प्रत्यक्ष होता है, उसका ज्ञान संशय रहित होता है। शब्दों की ध्वनि और उच्चारण के द्वारा अर्थ की प्राप्ति होती है।"

व्यवहार की गति स्वाभाविक होती है, और नागेशभट्ट ने भी यह माना है कि शब्द और अर्थ के बीच स्वाभाविक संबंध होता है। इस संबंध में यह ज्ञात होता है कि शब्द और अर्थ के बीच संबंध स्वाभाविक है, न कि कृत्रिम ⁵ व्यवहार में, यह संबंध किसी बाहरी तत्व पर निर्भर नहीं होता।

भर्तृहरि कहते हैं कि लोक में अर्थ प्रत्यक्ष रूप से बुद्धि के माध्यम से ग्रहण किया जाता है, न कि शब्द और अर्थ के बीच किसी अन्य तत्व के द्वारा। बुद्धि में जो अर्थ उत्पन्न होता है, वही अर्थ लोक में व्यावहारिक रूप से समझा जाता है। बौद्ध मत में, शब्द और अर्थ के बीच संबंध कल्पनात्मक माना गया है, परंतु भर्तृहरि का मत है कि यह संबंध स्वाभाविक है। स्वाभाविक रूप से, वस्तुएँ जैसे कि शशशृंग (खरगोश का सींग), भूत, पिशाच आदि केवल कल्पना में ही होते हैं, व्यवहार में नहीं। इसलिए स्वाभाविक संबंध के बिना अर्थ का प्रतिपादन संभव नहीं है। भर्तृहरि के अनुसार, शब्द और अर्थ के बीच संबंध न तो पूर्णतः स्वतंत्र है, न ही पूरी तरह से कल्पित। यह संबंध स्वाभाविक होता है, जो शब्द और अर्थ दोनों के अस्तित्व के लिए आवश्यक है।

नागेशभट्ट ने भी इस विषय में कहा है कि अर्थ व्यवहार योग्य है, और शब्द और अर्थ के बीच संबंध किसी बाहरी तत्व पर निर्भर नहीं होता। अतः यह समझना चाहिए कि शब्द और अर्थ के बीच संबंध एक स्वाभाविक प्रक्रिया है, जो बुद्धि में अर्थ की उत्पत्ति से जुड़ी हुई है।

भर्तृहरि ने यह स्पष्ट किया है कि शब्द और अर्थ के बीच संबंध किसी बाहरी कारण से उत्पन्न नहीं होता, बल्कि यह स्वभावतः विद्यमान रहता है। यह उद्धरण भारतीय दार्शनिक परंपरा में शब्द और अर्थ के स्वाभाविक संबंध की चर्चा करता है, विशेष रूप से भर्तृहरि के विचारों को आधार बनाकर।

1 पस्पशाह्निकम्, पृ.१९ , महाभाष्यम्, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी प्रथमसंस्करणम्- वि.स. २०५५।

2 वहीं।

3 पस्पशाह्निकम्, पृ.१७ , महाभाष्यम्, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी प्रथमसंस्करणम्- वि.स. २०५५।

4 पस्पशाह्निकम्, पृ.९२ , महाभाष्यम्, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी प्रथमसंस्करणम्- वि.स. २०५५।

5 लोक्यते येन शब्दार्थो लोकास्तेन स उच्यते।

व्यवहारोऽर्थवा वृद्धव्यवहृतपरम्परा ।। नागेशभट्टः, महाभाष्यप्रदीपोद्योते (४-१३)

महर्षि पतञ्जलि ने कहा है, "लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्मनियमः" ¹(महाभाष्य १.१.६)। इसका अर्थ है कि शास्त्र में जो नियम निर्धारित किए जाते हैं, वे लोक में प्रचलित अर्थों पर आधारित होते हैं। शास्त्र बाह्य या लोक अर्थों के अनुरूप ही कार्य करते हैं। महाभाष्यकार पतञ्जलि ने इसे फिर से स्पष्ट किया है कि -

"इह हि व्याकरणे ये चैते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्दिशाः क्रियन्ते" ²(महाभाष्य 1.1.6),

अर्थात् व्याकरण में वही शब्द प्रयोग किए जाते हैं, जो लोक में व्यक्त होते हुए अर्थ ग्रहण करते हैं और जिनका समझना लोगों के लिए संभव होता है। नागेशभट्ट ने इसे और भी स्पष्ट किया है -

"लोक्यते येन शब्दार्थो लोकास्तेन स उच्यते।

व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहर्तुपरम्परा ॥" ³

इसका अर्थ है कि शब्द का अर्थ वही होता है, जो लोक में प्रकट होता है, और यही लोक व्यवहार की परंपरा के अनुसार होता है। वह बताते हैं कि बाह्यजगत में जिन वस्तुओं का अस्तित्व नहीं है, जैसे शशशृङ्ग, वन्ध्यापुत्र, खपुष्प आदि, उन्हें 'बौद्धार्थ' कहा जाता है। ये ऐसे अर्थ हैं जो केवल मानसिक रूप से निर्मित होते हैं और बाहरी दुनिया में उनका कोई वास्तविक अस्तित्व नहीं होता। नागेशभट्ट ने यह भी कहा है - "वस्तुतो बौद्ध एवार्थः शक्यः, पदमपि बौद्धं तयोरभेदः न च बौद्धे दाहादिशक्तिमत्वम्" ⁴।

यहां उनका कहना है कि बौद्धार्थों का कोई भेद नहीं होता और ये केवल मानसिक होते हैं, जिनका रूप या प्रभाव केवल विचारों में ही होता है। भर्तृहरि के अनुसार, शब्द और अर्थ का संबंध स्वाभाविक होता है। भर्तृहरि ने यह स्पष्ट किया कि जब शब्द का उच्चारण होता है, तो तीन तत्त्वों की प्रकट होते हैं - शब्दस्वरूप, बाह्यार्थ और वक्तृभिप्राय।

"ज्ञानं प्रयोक्तुः बाह्योऽर्थः स्वरूपं च प्रतीयते।

शब्दैरुच्चरितैस्तेषां सम्बन्धः समवस्थितः" ⁵

जब शब्द का उच्चारण होता है, तो इसका अर्थ भी स्वतः ही प्रकट हो जाता है, क्योंकि शब्द और अर्थ का संबंध स्वाभाविक रूप से जुड़ा होता है। भर्तृहरि ने यह भी कहा है -

"अस्याऽयं वाचको वाच्य इति षष्ठ्या प्रतीयते।

योगः शब्दार्थयोस्तत्त्वमित्यतो व्यपदिश्यते" ⁶

यहां भर्तृहरि कहते हैं कि शब्द और अर्थ का संबंध स्वाभाविक है, और यह संबंध किसी बाहरी सिद्धांत से परिभाषित नहीं किया जा सकता। अंततः, भर्तृहरि के अनुसार शब्द और अर्थ का संबंध धर्म के रूप में स्थापित होता है, और यह संबंध किसी बाहरी नियम से नहीं, बल्कि शब्द और अर्थ के स्वाभाविक मेल से उत्पन्न होता है ⁷।

"उपकारात् स यत्रास्ति धर्मस्तत्राऽनुगम्यते।

शक्तीनामप्यसौ शक्तिः गुणानामप्यसौ गुणः ॥" ⁸

इससे यह सिद्ध होता है कि शब्द और अर्थ का संबंध धर्म की तरह होता है, जो प्रत्येक शब्द और उसके अर्थ के बीच स्वाभाविक रूप से उपस्थित होता है। इसप्रकार, भर्तृहरि के विचारों के अनुसार, शब्द और अर्थ का संबंध अनिवार्य रूप से स्वाभाविक और अविभाज्य होता है, और इसे किसी बाहरी नियम से निर्धारित नहीं किया जा सकता। भर्तृहरि ने संयोग और समवाय के पारंपरिक दृष्टिकोणों का खंडन करते हुए यह कहा है कि ये दोनों केवल बाहरी रूप से जुड़े हुए नहीं हैं, बल्कि इनके बीच का संबंध धर्म या योग्यता के रूप में व्यक्त होता है। इसका अर्थ है कि संयोग और समवाय का संबंध केवल बाहरी जुड़ाव तक सीमित नहीं है, बल्कि एक स्वाभाविक योग्यता होती है, जो इन दोनों के बीच निरंतर और अपरिवर्तनीय रूप से विद्यमान रहती है। भर्तृहरि का कथन है -

"पदार्थीकृत एवान्यैः सर्वत्राभ्युपगम्यते।

सम्बन्धस्तेन शब्दार्थः प्रविभक्तुं न शक्यते ॥" ⁹

यहां भर्तृहरि यह स्पष्ट करते हैं कि अन्य दार्शनिकों द्वारा शब्द और अर्थ के बीच जो संबंध समझाया गया है, वह स्वाभाविक नहीं है और वह शब्दार्थ को स्पष्ट रूप से विभक्त करने में सक्षम नहीं है। उनका तात्पर्य है कि शब्द और अर्थ का संबंध एक नित्य और स्वाभाविक योग्यता से उत्पन्न होता है, जो किसी बाहरी संयोग या परिभाषा पर निर्भर नहीं होता। फिर भर्तृहरि ने यह उल्लेख किया है -

¹ पश्यशाहिकम्, पृ.१२, महाभाष्यम्, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी प्रथमसंस्करणम्- वि.स. २०५५।

² महाभाष्यम्, कारके (१-४-२३)

³ नागेशभट्टः, महाभाष्यप्रदीपोद्योते (४-१-३)

⁴ शक्तिनिरूपणम्, वैयाकरणसिद्धान्तलघुमन्जूषा, सटिप्पणरत्नप्रभाष्याख्योपेता, पृ. सं. 38, चतुर्थसंस्करण, विक्रम

सं. २०६३।

⁵ वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्धसमुद्देशः, कारिका-०१।

⁶ वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्धसमुद्देशः, कारिका-०३

⁷ प्रकाशव्याख्या, वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्धसमुद्देशः, कारिका-०३

⁸ वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्धसमुद्देशः, कारिका-०५

⁹ वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्धसमुद्देशः, कारिका-१२

"इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादियोग्यता यथा ।

अनादिरर्थः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ " 1

यहां वह उदाहरण देते हुए बताते हैं कि जैसे इन्द्रियाँ अपने विषयों से स्वाभाविक रूप से जुड़ी होती हैं, वैसे ही शब्द और अर्थ के बीच का संबंध भी स्वाभाविक और अनादि (अक्षय) होता है।² यह संबंध न तो बाहरी कारणों पर निर्भर होता है, न किसी संयोग पर, बल्कि यह एक स्वाभाविक योग्यता है। इसके बाद भर्तृहरि ने यह बताया –

"सम्बन्धशब्दे सम्बन्धो योग्यता प्रति योग्यता ।

समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोगवत् ॥ " 3

यहां वह यह कहते हैं कि जैसे माता और पुत्र के बीच का संबंध स्वाभाविक रूप से एक योग्यता पर आधारित होता है, उसी प्रकार शब्द और अर्थ के बीच का संबंध भी एक स्वाभाविक योग्यता है, जो समय के साथ अनुभव से प्रकट होती है। अंततः भर्तृहरि ने निष्कर्ष निकाला –

"शब्दः कारणमर्थस्य स हि तेनोपजन्यते ।

तथा च बुद्धिविषयादर्भाच्छब्दः प्रतीयते ॥ " 4

यहां वह स्पष्ट करते हैं कि शब्द का अर्थ केवल शब्द के कारण उत्पन्न होता है, और यह अर्थ बुद्धि के माध्यम से अनुभव किया जाता है। शब्द और अर्थ का यह संबंध बुद्धि और संकेत के द्वारा ही ज्ञात होता है।⁵ इस प्रकार, भर्तृहरि का यह कहना है कि शब्द और अर्थ के बीच का संबंध स्वाभाविक और नित्य है, जो बाहरी कारणों या संयोगों से परे होता है। यह उद्धरण महाभाष्य, पतञ्जलि, और भर्तृहरि के शब्दार्थ संबंध पर विचार प्रस्तुत करता है।

शब्द और अर्थ के अभेद के आधार पर उनके संबंध को तादात्म्याध्यास (एक-दूसरे में आरोपित होने) के रूप में प्रस्तुत किया गया है। ऐसा कहा गया है कि जब तक किसी शब्द की अर्थवृत्ति (अर्थ ग्रहण करने की क्षमता) नहीं होती, तब तक उस शब्द से अर्थ का ज्ञान संभव नहीं होता। अतः संस्कृत भाषा में पारंगत न होने पर, संस्कृत भाषा के शब्दों का अर्थ ग्रहण करना कठिन हो जाता है। इसी तथ्य को हेलाराज ने स्पष्ट किया है प्रतिपाद्य (व्यक्त किया जाने वाला) और प्रतिपादक (व्यक्त करने वाला) के बीच परस्पर अभिप्राय का संचार ही व्यवहार है। यह शब्द उस अर्थ को, जो मूल रूप में स्थित था और अब त्याग दिया गया है, वक्ता की बुद्धि में समाहित कर, श्रोता को अर्पित करता है। श्रोता भी, अपनी वासनाओं (संस्कारों) के विकास के अनुसार, उसी प्रकार उस अर्थ को ग्रहण करता है, जो शब्द के साथ समाहित भावना के रूप में है।⁶

भर्तृहरि ने वाक्यपदीय में शब्द और अर्थ के संबंध को दो प्रकार का बताया है –

1. **योग्यता रूप संबंध** – यह संबंध प्रकशक और प्रकाश्य (जिसका प्रकाशन होता है) की भाँति होता है। जैसे इंद्रिय और उसके विषय के बीच संबंध होता है, वैसे ही शब्द और अर्थ के बीच यह संबंध विद्यमान रहता है। शब्द में अर्थ को प्रकाशित करने की योग्यता निहित होती है, जिसे 'अर्थबोधकता' कहा जाता है।

2. **कार्य-कारण संबंध** – यह संबंध परस्पर तादात्म्य (एकता) के रूप में होता है, जहाँ शब्द और अर्थ एक-दूसरे में आरोपित होते हैं। जैसे – 'योऽर्थः स शब्दः' (जो अर्थ है वही शब्द है) और 'यः शब्दः सोऽर्थः' (जो शब्द है वही अर्थ है)।

यह कार्य-कारण संबंध सामान्य भौतिक कार्य-कारण संबंध के समान नहीं है, बल्कि यह शब्द और अर्थ के अभेद संबंध पर आधारित होता है। जब किसी अर्थ की बोध होता है, तो उससे संबंधित शब्द की बोध स्वतः उत्पन्न होता है और शब्द के उच्चारण से अर्थ की बोध उत्पन्न होता है।

1 वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्धसमुद्देशः, कारिका-३१

2 न चैतदसति सम्बन्धे नियमेन घटत इति ए वास्तवः सम्बन्धावसायो नः सामयिकः शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽभिधानिय मनादानादेः। अत समवस्थित इत्याह। स्वभाव एवं निरूढो न तु पुरुषेण निवेशितः इति हेलाराजः। वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्धसमुद्देशः, कारिका ०१

3 वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्धसमुद्देश, कारिका-०४.

4 वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्धसमुद्देश, कारिका-३२

5 प्रदीप, पश्यशाहिकमहाभाष्यम्, पृ. ५२. प्रथमसंस्करणम्-१९३८ पुनर्मुद्रणम्-१९९९.

6 श्रुतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ति परस्पराभिप्रायसङ्गन्तिर्व्यवहार इत्यन्तः स्थितमर्थ मूलावस्थामाभ्य परित्यक्तं वक्तृबुद्धिसमाविष्ट श्रोतवर्षयति शब्दः। श्रोतापि च तथैव स्ववासनाविकासानुसारेण प्रतिपद्यते समाविष्टशब्दभावनः। इति हेलाराजः, प्रकाशव्याख्या, वाक्यपदीयपदकाण्डसम्बन्ध-समुद्देशः, कारिका-३२

महाभाष्यकार पतञ्जलि के अनुसार शब्द और अर्थ का संबंध नित्य (शाश्वत) होता है। 'सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे च'¹— इस कथन में पतञ्जलि ने स्पष्ट किया है कि अर्थ के साथ शब्द का संबंध नित्य होता है। कैयट की प्रदीप व्याख्या में भी यह स्पष्ट किया गया है कि शब्द में अर्थ को प्रकट करने की शक्ति स्वाभाविक रूप से निहित है। जब शब्द उच्चारित होता है, तो वह अर्थ को प्रस्तुत करता है। भले ही अर्थ नश्वर हो, लेकिन शब्द और अर्थ का संबंध नित्य रहता है, क्योंकि शब्द में अर्थ बोध की शक्ति स्वाभाविक रूप से निहित है। इसी आधार पर पतञ्जलि कहते हैं – 'योग्यता लक्षणत्वात् सम्बन्धस्य' (संबंध की नित्यता उसकी योग्यता के कारण है।

महाभाष्य में पतञ्जलि ने यह भी कहा है कि शब्द और अर्थ के संबंध का प्रमाण लोक है। लोग अर्थ को ग्रहण करके शब्दों का प्रयोग करते हैं और इस व्यवहार को रोकने का प्रयास नहीं करते। पतञ्जलि उदाहरण देते हुए कहते हैं कि जैसे कोई कुम्भकार से कहता है – 'घटं कुरु' – तो वह अर्थ ग्रहण करके कार्य करता है। वैसे ही लोग शब्दों का प्रयोग अर्थ के लिए करते हैं। इस लोक व्यवहार के कारण ही शब्द और अर्थ के बीच संबंध सिद्ध होता है।

निष्कर्ष

भर्तृहरि और पतञ्जलि दोनों के विचारों में शब्द और अर्थ के संबंध को नित्य, स्वाभाविक और अपरिवर्तनीय माना गया है। पतञ्जलि के अनुसार, ध्वनि अर्थ की प्रतीति कराती है, परंतु वह स्वयं अर्थ का वाहक मात्र है। स्फोट, जो चेतन, शाश्वत और नित्य है, वास्तविक अर्थ का प्रकटीकरण करता है। दूसरी ओर, भर्तृहरि का दृष्टिकोण इस संबंध को गहराई से समझाता है, जहाँ शब्द और अर्थ एक-दूसरे से अभिन्न होते हैं और इनका संबंध 'अभेद' और 'अध्यास' के रूप में देखा जाता है। भर्तृहरि के अनुसार, शब्द और अर्थ के बीच का संबंध किसी बाहरी नियम या कल्पना पर निर्भर नहीं है, बल्कि यह स्वाभाविक रूप से मौजूद रहता है। यह संबंध धर्म के रूप में व्यक्त होता है, जिसे न तो तोड़ा जा सकता है और न ही विभाजित किया जा सकता है। नागेशभट्ट और अन्य आचार्यों ने भी इस विचार का समर्थन करते हुए इसे व्याकरण और व्यवहार के लिए आवश्यक माना है। इसके अतिरिक्त, भर्तृहरि ने स्पष्ट किया है कि ध्वनि (व्यंजक) और स्फोट (व्यंग्य) के बीच का संबंध अनिवार्य और नित्य है। शब्द की ध्वनि और अर्थ दोनों एक अद्वितीय योग्यता के कारण जुड़े हुए हैं, जो किसी बाहरी कारण पर निर्भर नहीं करता। अंततः, यह कहा जा सकता है कि भर्तृहरि और पतञ्जलि के मतों में शब्द और अर्थ का संबंध किसी कृत्रिम व्यवस्था का परिणाम नहीं, बल्कि एक शाश्वत सत्य है। इस संबंध को समझना न केवल व्याकरणशास्त्र की गहराई को उद्घाटित करता है, बल्कि भारतीय दर्शन की व्यापक दृष्टि को भी रेखांकित करता है, जो ज्ञान के हर क्षेत्र में स्वाभाविकता और अखंडता को प्राथमिकता देती है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. जयशङ्करलाल त्रिपाठी, पस्पशाह्निकम्, पृ.१९, महाभाष्यम्, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी प्रथमसंस्करणम्- वि.स. २०५५।
 2. रघुनाथ शर्मा - वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डम् (अम्बाकर्त्रीयुतम्) संस्कृत वि०वि० वाराणसी १९६३।
 3. वाक्यपदीयम् वाक्यकाण्डम् (पुण्यराजकृत-प्रकाशयुतम्) - रघुनाथ शर्मा, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय :, १९६८
 4. आचार्य श्रीरामप्रसाद त्रिपाठी - वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९८३।
 5. आचार्य प. सत्यनारायणशास्त्री खण्डूडी वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्ड), कृष्णदास अकादमी वाराणसी ।
 6. प्रो.सत्यनारायण तिवारी - वाक्यपदीयम्, चौखम्बा संस्कृत सीरीज वाराणसी संस्करण २०१५।
 7. चन्द्रिका प्रसाद द्विवेदी - वैयाकरणभूषणसारः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, संस्करण २०१८।
- लघुसिद्धान्तकौमुदी - वरदराजाचार्यप्रणीता, गीताप्रेस गोरखपुर।

¹ पस्पशाह्निकम्, पृ.८०, महाभाष्यम्, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी प्रथमसंस्करणम्- वि.स. २०५५।

वेदार्थ निर्णय में गृह्यसूत्रों की उपयोगिता

आदित्य सिंह¹

शोध सार

भारतीय धर्मशास्त्रों में मानवीय आचार एवं गुणों को धर्म माना गया है।² व्यक्ति के लिये वे पालनीय हैं। धर्म के इस रूप का स्रोत वेदों को माना जाता है। मनु के अनुसार वेद अखिल धर्म का मूल है।³ स्मृतियों का मुख्य उद्देश्य मानव को उचित आचार व्यवहार और व्यवस्था का ज्ञान देना है। पुरातन ऋषि मौलिक विचारक विधिज्ञ एवं शास्त्रज्ञ थे जिन्होंने समाज को तत्कालीन परिस्थितियों के अनुरूप व्यवस्थित एवं नियंत्रित करने का सफल प्रयास किया था। सूत्रकारों ने अपनी परम्परा एवं सिद्धान्तों का निष्पेक्ष नहीं करते हुए देशकाल परिस्थिति के साथ परिवर्तित मान्यताओं को नूतन रूप में स्थापित किया।

कुंजी शब्द - संहिता, सूत्र, ब्रह्मयज्ञ स्रौतसूत्र, वेदाङ्ग, कल्प, कर्मकाण्ड, स्वास्थ्य, विनियोग, शिक्षा।

वेद जगत की अमूल्य निधि है। वेदों का अध्ययन सत्संग का सर्वोत्कृष्ट रूप है। क्योंकि अपौरुषेय वाणी⁴ सर्वथा निर्दोष होती है। भौतिक विधाओं की जानकारी का नाम ज्ञान है और आध्यात्म शास्त्र के तथ्यों के ज्ञान का अभिधान वेद हैं। जहां मानव बाह्य सम्पर्क से विरत होकर अपने ही अन्दर निरत हो जाता है और कभी-कभी ब्रह्मान्दरूप में एकाग्र होकर प्रकाश के दर्शन करता है। ऋषियों को परम्परा से प्राप्त ज्ञानराशि एवं पुस्तकरूप में निबद्ध चार संहिताओं का नाम वेद हैं। वेद शब्द विद् धातु से ज्ञान, सत्ता, लाभ और विचारणा अर्थ में घञ् प्रत्यय करने पर निष्पन्न होता है जिसका मुख्य अर्थ है “ज्ञापक” शतपथ⁵ युनक्ति। साम इति छन्दोः। एतस्मिन् हि इदं सर्वं समानस्, उक्थम् इति बहुचाः, एष हि इदं सर्वं उत्थापयति। यातुः इति यातुविदः एतेन हि इदं सर्वम् यतम्।⁶ यह धर्म का प्रसव है। यज्ञ क्रतु का प्रभाव है। का का प्रवृत्तक है तथा इसका पर्यवसान मोक्ष में होने से यह धर्मार्थ काम मोक्ष का ज्ञापक है। दयानन्द सरस्वती जी लिखते हैं।⁶ “विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति लभन्ते, विन्दते विचारयन्ति सर्वे मनुष्याः सर्वाः सत्यविद्या यैर्येषु वा, तथा विद्वासंश्च भवन्ति ते वेदाः। अतः वेद सब विद्याओं का अधिष्ठान हैं। वेदों का पढना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परम धर्म है। यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै” वेद सर्वजनहिताय है।⁷

यथेमां वाचं कल्याणीं आवदानि जनेश्वरः।

ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च।⁸

वेदों में अवयव रूप विषय तो अनेक हैं, परन्तु उनमें से चार मुख्य हैं। 1. एक विज्ञान अर्थात् सब पदार्थों का जानना 2. दूसरा कर्म 3. तीसरा उपासना और ज्ञान इन तीनों से यथावत् उपयोग का लेना और परमेश्वर से लेकर तृणपर्यन्त पदार्थों का साक्षात् बोध का होना।⁹ पं. बलदेव उपाध्याय का कथन है¹⁰ कि वेदों में आधुनिक विज्ञान से भी उच्चतर वैज्ञानिक सिद्धान्तों का प्रतिपादन है। ऋग्वेद में विज्ञान का विषय है यजुर्वेद कर्मकाण्ड से सम्बद्ध है, सामवेद उपासना का वेद है और अथर्ववेद ज्ञान का प्रतिपादक है।¹¹ वेद चार हैं किन्तु वेदों के लिये त्रयी अथवा त्रय शब्द का भी प्रयोग देखा जाता है।¹² शंका का समाधान है वेद के मन्त्र तीन प्रकार के होने के कारण वेदत्रयी कहा जाता है। पूर्वमीमांसा में मन्त्रों के इस प्रकार त्रय का स्पष्टीकरण प्राप्त होता है “तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था” जिन मन्त्रों की अर्थानुसार पादव्यवस्था है उन मन्त्रों को ऋक् कहते हैं। “गोतिषु समाख्या” गानोपयोगी मन्त्रों को साम कहते हैं। शेषे यजुः शब्दः¹³ इन दोनों प्रकार से अवशिष्ट मन्त्रों को यजुः कहते हैं।

अधिकरण माला में इसी बात को इस प्रकार कहा है-

“पादबन्धेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः”- अर्थों से युक्त पादव्यवस्था समन्वित मन्त्र ऋक् कहलाते हैं। “गीतिरूपामन्त्राः सामानि गीतिमय मन्त्र साम कहलाते हैं। वृत्तगीतिवर्जित्वे प्रश्लिष्ट पठिता मन्त्रा यजूषि”¹⁴ छन्दोव्यवस्था तथागीतिमयता से रहित जो मन्त्र है वे यजुः कहलाते हैं। पूर्वमीमांसा और अधिकरण माला के इस प्रकार त्रय को हम दूसरे शब्दों में इस प्रकार कह सकते हैं। 1. पद्यबद्धमन्त्र ऋक् है 2. गीतिबद्धमन्त्र साम है और 3. गद्यबद्धमन्त्र यजुः है।

1 शोध छात्र, चौ. चरणसिंह विश्वविद्यालय मेरठ।

2 आचारः परमो धर्मः।। मनु. 1/108

3 वेदोऽखिलो धर्ममूलम्।। मनु. 2/6 वेदो धर्ममूलम्।। शौ. धर्म. सूत्र-1/1

श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः।। वसिष्ठ 0/2/4/6

4 मन्त्रद्रष्टारः “न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् सां. दर्शनम्।

5 शत., 20, 3, 6, 20।

6 ऋग्वेद भाष्य भूमिका दयानन्द सरस्वती पृ. 25।।

7 श्वेताश्वतर उपनिषद्।।

8 यजुर्वेद 26.2।।

9 ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका, वेद विषय विचार पृ. 44

10 वैदिकतत्त्वेष्वद्यतनविज्ञानादप्युदात्तर वैज्ञानिक सिद्धान्तानां प्रतिपादनमस्ति संस्कृत वाङ्मय का बृहद इति पृ. 13।

11 अत्र चत्वारो वेदविषयाः सन्ति विज्ञानकर्मोपासनाज्ञानकाण्डभेदात्।। ऋ. भा. भू. वेद विषयविचार पृ. 309।

12 त्रयी वै विद्या ऋचो यजूषि सामानीति। शत. ब्रा. 4.6.7.1

13 पूर्वमीमांसा 2-1-35-37

14 अधिकरणमाला 2-1-5

सम्पूर्ण वैदिक साहित्य को चार भागों में बांटा गया है।

1. वेदों की संहिताएं 2. ब्राह्मण ग्रन्थ 3. आरण्यक 4. उपनिषद्

ऋग्वेद, यजुर्वेद सामवेद अथर्ववेद के रूप में चार संहिताएं वेद मानी जाती हैं। इनमें मन्त्रों का मूल शुद्ध रूप वर्तमान है। प्रत्येक वेद के अपने अपने ब्राह्मण आरण्यक तथा उपनिषदें हैं। वेदों के व्याख्या ग्रन्थ ब्राह्मण हैं। इनमें मन्त्रों की विधि भाग की व्याख्या की गयी है। आरण्य में रह कर शान्तचित्त मुनियों द्वारा लिखे गये ग्रन्थ आरण्यक कहलाते हैं इनमें वानप्रस्थ में की जाने वाली विधियाँ का विधान है उपनिषदों में उच्चकोटि का आध्यात्मिक एवं दार्शनिक ज्ञान निहित है।

अङ्गयते गम्यते ज्ञायते अङ्गी अमीभिरिति अङ्गानि। अर्थात् जिन साधनों से किसी वस्तु के स्वरूप का ज्ञान होता है उसे अंग कहते हैं। वेदस्य अङ्गानि। अर्थात् वेदों के स्वरूप को प्रकट करने वाले शास्त्र। अङ्गामिव अङ्गम् अर्थात् जो हस्तादिअङ्गों के समान वेद का उपकारक हो। “षडाङ्गान्युद्धृत्य”¹ महाभारत के इस वचन से ज्ञात होता है कि वेदाङ्गों को आदि प्रवक्ता शिव के जयचन्द विद्यालंकार ने इस उत्तरवैदिक युग को 800-200 ई. पू. के मध्य रखा है।² शंकर बालकृष्ण दीक्षित के अनुसार वेदाङ्गों की पूर्वसीमा शकपूर्व 1500 वर्ष है।

शिक्षा कल्प व्याकरण निरुक्त छन्दस् और ज्योतिष छः वेदाङ्ग हैं, यथा

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः।

ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु।।

पठनीय शिक्षा में इन छः वेदाङ्गों के महत्त्व का प्रतिपादन करते हुए वेदरूपी पुरुष के छः अङ्गों के समान इन शास्त्रों की कल्पना की है।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।

शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।³

महर्षि पतंजलि ने इन शास्त्रों की महत्ता को ध्यान में रखकर ही महाभाष्य में कहा है।

ब्रह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयोऽज्ञेयश्च।⁴

अर्थात् ब्राह्मण का यह कर्तव्य है कि वह प्रतिफल की आकांक्षा के बिना ही छः अङ्गों सहित वेद का अध्ययन करें। उपनिषदों में भी यह वर्णन प्राप्त होता है।⁵

वेदसंहिताओं से लेकर उपनिषद पर्यन्त वैदिक साहित्य विस्तृत रूप में प्राप्त होती हैं, लेखन शैली के अभाव में इस समग्र साहित्य को तथा इसमें अन्तर्निहित ज्ञान को तत्कालीन परिस्थिति के अनुसार कण्ठस्थीकरण के द्वारा ही संजोकर रखना अत्यन्त दुष्कर कार्य था। इसलिये उत्तरवैदिक काल में एक अद्भुत साहित्यिक शैली का विकास किया गया जो विलक्षण रूप से संक्षिप्त थी। इसलिये कण्ठस्थ किए जाने के लिये अत्यन्त उपयुक्त थी। इस शैली को और इस शैली में उपनिषद् रचनाओं को सूत्र कहते हैं। सूत्र रचनाएं शैली की दृष्टि से संक्षिप्त है और धागे की तरह बिखरे हुए ज्ञान को समाहित करती है इसीलिये इनकी सूत्र संज्ञा अन्वर्थ ही है। सूत्र साहित्य वैदिकसाहित्य का ही अंग है। इसके दो श्रुति से दो भेद है 1. अपौरुषेय श्रुति रचनाओं के विपरीत सूत्र रचनाएं पौरुषेय है। 2. श्रुति रचनाएं स्वतः प्रमाण है। लेकिन सूत्र रचनाएं परतः प्रमाण है। मुख्यतः इनका उद्देश्य विषयों को यथा सम्भव क्रमबद्ध करके संक्षेप में प्रस्तुत करना है।⁶

मुख्यरूप से जनमानस की इस धारणा का कि वेद के मन्त्र केवल याज्ञिक कर्मकाण्ड में विनियोग के लिये है कर्मकाण्ड के अतिरिक्त उनकी कोई सार्थकता नहीं है⁷ इस धारणा के निराकरण के लिये और वेदार्थ ज्ञान की परम्परा को पुनरुज्जीवित करने के लिये वेदाङ्गों अर्थात् वेद की सहायक विद्याओं का जन्म हुआ।⁸ इनमें से दो (अर्थात् शिक्षा और छन्द) का सम्बन्ध वेद के शुद्ध उच्चारण से है। अन्य दो (अर्थात् निरुक्त और व्याकरणों) का वेद के अर्थ निर्धारण से है और शेष दो (ज्योतिष और कल्प) का यज्ञ में विनियोग से इनमें से हमारा प्रयोजन कल्पसूत्रों से है।

कल्प-वेद से जुड़े अनुष्ठानों यज्ञों और कर्मकाण्डों के विवेचन करने वाले शास्त्र को कल्प कहा जाता है। कल्पसूत्र वस्तुतः किसी रचना की संज्ञा न होकर एक संग्रह की संज्ञा है।

संक्षिप्त, सारयुक्त, सन्देहरहित, अप्रतिहत और निर्दोष रूप में विवेचन करना ही कल्पसूत्रों का प्रतिपाद्य विषय है, इनका प्रधान विषय विविधकर्मों का प्रतिपादन संस्कारों की व्याख्या तथा यज्ञों का विधान करना है। इसमें जीवन की अम्युत्रति के उपाय तथा समाज की

¹ महाभारत शान्तिपर्व 284-193

² जयचन्द विद्यालंकार, भा. इति. की रूपरेखा भाग-2 पृ. 30।

³ पाठिनियशिक्षा श्लो. 41/42

⁴ पतंजलि, महाभाष्य, 1-1-1

⁵ तत्रापरा, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पोव्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति।। मु. उप. 1/1/5।

⁶ हिस्ट्री ऑफ संस्कृत लिटरेचर पृ. 35 मैकडानल ए. ए.।

⁷ यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं कौत्सः 1।

⁸ अनर्थका हि मन्त्राः।। निरुक्त (1-15-2)

सद्व्यवस्था की विधियां संकलित हैं। कुछ दोष भी परिलक्षित होते, शूद्र और स्त्री के लिये अच्छे भाव प्रकट न करना, दोषी ब्राह्मण को अवध्य एवं स्वल्प दण्डय बताना।

परि-“कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम्।¹

अर्थात् वेद में विहित कर्मों को क्रमपूर्वक व्यवस्थित करने वाला शास्त्र कल्प है। सायण कल्प की व्युत्पत्ति करते कल्प्यते समर्थयते यागप्रयोगोऽतेति कल्पः।² अर्थात् जिसमें याग के प्रयोग की कल्पना हो उसे कल्प कहते हैं। युधिष्ठिर मीमांसक कहते हैं। कल्पनात् कल्पः। कल्प भी वेद को जानने में सहायक होने से वेदाङ्ग हैं। यह सूत्रों में निबद्ध शास्त्र है।

ब्राह्मण ग्रन्थों का उद्देश्य मन्त्रों की यज्ञपरक व्याख्या करना था जबकि सूत्र ग्रन्थों का उद्देश्य अपनी शाखा में प्रचलित याज्ञिक कार्यों का एक सुव्यवस्थित एवं निश्चित क्रम में विवेचन करना था। इन सूत्रग्रन्थों में 14 श्रौतयज्ञ, 7 पाकयज्ञ 5 महायज्ञ तथा 16 संस्कार मिलाकर 42 कर्मों का विधान मानवजीवन को उन्नत एवं समृद्ध बनाने के लिये किया गया। वासुदेव अध्वरी ने कल्पसूत्रों को प्रयोगशाला कहा है।³

संस्कारों का मुख्य उद्देश्य व्यक्ति को संस्कारित कर समाज को सुखी सम्य और शीलवान बनाना है। ऐसा समाज ही व्यक्ति की अस्मिता का रक्षक हो सकता है। मानव संस्कारों के माध्यम से ही समाज और राष्ट्र के प्रति एक उत्तरदायी नागरिक बन कर अपनी भूमिका निभा सकता है। मनुष्य का आध्यात्मिक विकास तभी सम्भव है जब वह आरम्भिक अवस्था से अपना आचरण शुद्ध रखे और संयम नियम का पालन करता रहे इसके लिये सूत्रकारों ने सोलह संस्कारों का विधान बनाया है, जिसमें मनुष्यों को जन्म से मरण तक अपना रहन सहन शुद्ध सात्विक रखकर अपवित्रता से दूर रहने का आदेश दिया है। सूत्रों में जो चार वर्णों और आश्रमों का जो विभाजन किया गया और उनके जो कर्तव्य कर्म बतलाये गये। उनका एक मात्र लक्ष्य सामाजिक सुव्यवस्था और व्यक्ति की शारीरिक मानसिक बौद्धिक क्षमता का क्रम विकास ही है।

मानव जीवन का परम लक्ष्य पुरुषार्थ प्राप्ति माना गया है। जीवन में धर्म अर्थ और काम का परस्पर समन्वित पालन ही मनुष्य का उद्देश्य कहा गया है। धर्म का अर्थ वे सिद्धान्त हैं जिनके पालन करने से समाज में स्थायित्व रहता है। भारतीय मनीषियों ने मानव के चरम लक्ष्य को स्वाभाविक रूप से प्राप्त करने के लिये चार आश्रमों (ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम सन्यासाश्रम) चारपुरुषार्थ और चार वर्णों का समुचित प्रबन्धन किया था।⁴ समाज के अनुसार समाज के लिये निर्धारित नियमों व्यवस्थाओं के अनुरूप व्यवहार करना सामाजिक परिपक्वता कहलाता है। वर्ण और आश्रम व्यवस्था द्वारा अपने सभी कर्तव्यों की पूर्ति करके मनुष्य अमर हो जाता है या मोक्ष प्राप्त कह लेता है। चारों पुरुषार्थों को हम आश्रमों का मनोवैज्ञानिक और नैतिक आधार कह सकते हैं। व्यक्ति के लिये उसका जीवन आत्म संयम की पाठशाला है इस पाठशाला में अध्ययन के चार स्तर हैं। ये स्तर ही आश्रम कहलाते हैं ये चार आश्रम मनुष्यों के उन कर्तव्यों की पूर्ति पर आधारित है जो उसे अपने जीवन के लक्ष्य की ओर ले जाने में सहायक हो सकते हैं। आश्रम सम्बन्धी संकेत ऐतरेय ब्राह्मण में भी मिलते हैं।⁵ धर्मसूत्रों के अनुसार प्रत्येक व्यक्ति को क्रम से इन चारों आश्रमों के नियमों का पालन करना चाहिये।⁶

सूत्रकाल का जन्म बौद्धधर्म के साथ-साथ या उससे कुछ पूर्व हुआ।⁶

भेदः-मुख्य रूप से कल्पसूत्र चार है क. श्रौतसूत्र 2. गृह्यसूत्र 3. धर्मसूत्र 4. शुल्पसूत्र।

1. श्रौतसूत्र-श्रुतिप्रतिपादितम् (श्रुति + अण = श्रौतम्) वैदिक संहिताओं, ब्राह्मणग्रन्थों आदि में जिन यज्ञयागादि का विस्तृतविवेचन किया गया, उनका साररूप में विवेचन जिन ग्रन्थों में है उन्हें श्रौतसूत्र कहा जाता है। श्रौतसूत्र कल्पसूत्रों के प्रधान अंश है, क्योंकि इनका अपनी शाखा के मन्त्र तथा ब्राह्मण से घनिष्ठ सम्बन्ध होता है।

2. गृह्यसूत्र-कर्मकाण्ड का ही दूसरा कर्म गृह्यकर्म कहलाता है। इन कर्मों में प्रतिदिन किये जाने वाले मुख्यकर्म पंचमहायज्ञ⁷ है जो निम्न प्रकार है-

ब्रह्मयज्ञ-ब्रह्मयज्ञ का अभिप्राय स्वाध्याय एवं वेदाध्ययन है स्वाध्याय के बाद ब्रह्मयज्ञ का दूसरा भाग प्रवचन भी है प्राचीनकाल में गुरुशिष्यों को वेद वेदाङ्गों की शिक्षा देते थे, जिससे वेदाध्ययन की परम्परा एवं स्वाध्याय की इच्छा बनी रहे इस वेदाध्ययन के अतिरिक्त वेदाध्ययन की शिक्षा देना भी ब्रह्मयज्ञ है।

पंचमहायज्ञों के प्रसङ्ग में हमारे ऋषियों में स्वाध्याय रूपी ब्रह्मयज्ञ के नैरन्तर्य को गृहस्थ के लिये अनिवार्य माना है-स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात्।⁸

1 ऋक्सप्रतिशाख्य वर्ग-2

2 प्रयोगस्य क्रत्वनुष्ठानस्य बोधकं प्रयोगशास्त्रं बौधायनापस्तम्बदि

कल्पसूत्रजालम्।। अध्वामीमांसाकौतुहलवृत्ति। 1/3/10)

3 वशिष्ठ धर्मसूत्र, 7-12। छान्दोग्योपनिषद 34,2/23,1

4 ऐतरेय ब्राह्मण -33-11

5 गौ.ध. सूत्र 31, आ.ध.सूत्र 212

6 इण्डियाज् पास्ट, पृ.30

7 बलिकर्म स्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसक्रियाः। भूतपित्रमरब्रह्म मनुष्याणां महामरवाः। या. स्मू. 1/102

8 शतपथ ब्रा. 11,15,16,13-8

स्वाध्यायं सततं कुर्यात्। (ब्रह्म यज्ञ प्रत्येक दिन किया जाने वाला वेदाध्ययन है) इस यज्ञ से प्रसन्न होकर देव मनुष्य दीर्घायु दीप्ति चमक सम्पत्ति यश आध्यात्मिक उच्चता एवं भोजन प्रदान करता है।

2. पितृयज्ञ-इस यज्ञ से साधारणतया पितरों आदि के तर्पण का तात्पर्य लिया जाता है एक गृहस्थ के लिये यह यज्ञ अत्यन्त आवश्यक है पितरों को देवता मानकर इनका तर्पण करना उचित माना जाता है। पितृयज्ञ तीन प्रकार से सम्पादित होता है। 1. तर्पण द्वारा 2. बलिहरण द्वारा जिसमें बलि का शेषांश पितरों को दिया जाता है। एवं प्रतिदिन श्राद्धद्वारा जिसमें कम से कम एक ब्राह्मण को खिलाया जाता है।¹

3. देवयज्ञ-देवयज्ञ का सम्पादन अग्नि में समिधा डालने से होता है।² धर्मसूत्रों के अनुसार देवता का नाम लेकर स्वाहा शब्द के उच्चारण के साथ अग्नि में हविया कम से कम एक समिधा डालना देवयज्ञ है।³ मनु ने होम को देवयज्ञ कहा है (विभिन्न गृह्य एवं धर्मसूत्रों के अनुसार देवताओं के लिये होम या देवयज्ञ किया जाता था इसमें अग्नि प्रजापति इन्दु सोम धन्वन्त पृथ्वी विश्वदेव प्रमुख थे।

4. भूत यज्ञ-प्रतिदिन घर बनाये जाने वाले भोजन में से भूतों के लिये बलि निकाले जाना भूतयज्ञ कहलाता है। भारतीय परम्परा के अनुसार मानव को समस्त प्राणिमात्र का हित करना चाहिये। यह यज्ञ इसी त्याग का प्रतीक भूतयज्ञ में बलि अग्नि में न देकर पृथ्वी पर दी जाती ती। आपस्तम्ब धर्मसूत्र के अनुसार कुत्तों एवं चण्डालों को वैश्वदेव का पकवान देना चाहिये। याज्ञवल्क्य ने भी गृहस्थों के लिये प्रावधान किया है कि वे कुत्तों चाण्डालों एवं कौओं की बलि पृथ्वी पर ही है। इस यज्ञ की विधि जो भी कुछ भोजन बना हो। उसमें से थोड़ा सा लेकर रसोईघर की अग्नि में डालना चाहिये।

5. नृयज्ञ (मनुष्ययज्ञ)-अतिथि सत्कार या सम्मान को नृयज्ञ या मनुष्ययज्ञ कहा जाता है।⁴ “अतिथि देवो भव”। वैदिक युग से ही इस परम्परा का पालन हो रहा है। आपस्तम्ब का कथन है कि अतिथि सत्कार के द्वारा मनुष्य को स्वर्ग प्राप्त होता है तथा पाराशर का मन है कि गृहस्थ को अपने विरोधी को भी भोजन दान करना चाहिये। महाभारत में अनेकस्थानों पर अतिथि सत्कार पर बल दिया गया है। अतएव सभी उदाहरणों से पता चलता है कि अतिथि सत्कार के पीछे एकमात्र प्रेरक शक्ति सार्वभौम दया भावना ही थी।

भारत में सुदीर्घकाल तक मनीषियों ने चिन्तन करने के उपरान्त वर्णाश्रम व्यवस्था का निर्माण किया⁵ वैदिक काल से लेकर मध्यकाल तक एक सुदीर्घ परम्परा रही है जिसमें आचार संहिताओं का निर्माण किया गया है। जो आज हमें धर्मसूत्रों स्मृतियों पुराणों आदि में प्राप्त होती⁶ है धर्मवेत्ताओं ने मनुष्यों पुरातन काल में पंचमहायज्ञ करना गृहस्थ का प्रधान एवं महत्वपूर्ण कार्य समझा जाता था। वैदिक काल से ही ये प्रचलित थे तैत्तिरीयारण्यक में इनके नाम तथा इनकी सरल परिभाषाएं उल्लिखित हैं। जब अग्नि में आहुति दी जाती है भले ही वह मात्र समिधा हो तो वह देवयज्ञ है। जब पितरों को स्वधायया श्राद्ध दी जाती है चाहे वह जल ही क्यों न हो पितृ यज्ञ है। जब जीवों को बलि (भोजन या ग्रास पिंड दी जाती है तो वह भूतयज्ञ कहलाता है जब ब्राह्मणों को भोजन दिया जाता है तो उसे मनुष्य कहते हैं और स्वाध्याय किया जाता है चाहे एक ही ऋचा हो तो वह ब्रह्म यज्ञ कहलाता है।

पंचमहायज्ञ श्रौत यज्ञों से दो प्रकार से भिन्न है। पंच महायज्ञ के सम्पादन में गृहस्थ को किसी व्यवसायिक पुरोहित की सहायता की आवश्यकता नहीं होती है किन्तु श्रौत यज्ञों में पुरोहित मुख्य हैं और गृहस्थ का स्थान केवल गौण रूप में रहता है। दूसरा अंतर यह है कि पंचमहायज्ञों में मुख्य उद्देश्य है विधाता प्राचीन ऋषियों पितरों जीवों में मुख्य उद्देश्य है विधाता प्राचीनऋषियों पितरों जीवों एवं सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड के प्रति अपने कर्तव्यों का पालन किन्तु श्रौत यज्ञों में क्रिया की प्रमुख प्रेरणा है स्वर्ग सम्पत्ति, पुत्र आदि की कामना। श्रौत यज्ञों की अपेक्षा पंचमहायज्ञों में अधिक नैतिकता आध्यात्मिकता और प्रगतिशीलता देखने को मिलती है।

पापों से छुटकारा पाने के लिये पंचमहायज्ञों की व्यवस्था की गयी जो व्यक्ति पंचमहायज्ञों को करता है वह पापों से मुक्ति पाता है। कल्पसूत्रों के अन्तर्गत श्रौतसूत्र गृह्यसूत्र धर्मसूत्र और शुल्कसूत्र आते हैं। गृह्यसूत्रों में गृह्याग्नि में किये जाने वाले गृह्यकर्मों का वर्णन है। तत्कालीन समाज में व्यक्ति के जन्म से लेकर मृत्युपर्यन्त किये जाने वाले नित्य नैमित्तिक कर्म यजमान (गृहस्थ द्वारा यथावसर प्रायः बिना किसी ऋत्विज की सहायता के) स्मात्र अग्नि में किये जाते थे। ब्राह्मणग्रन्थों में प्रायः इन विषयों की चर्चा न होने से गृह्यसूत्रकारों को अधिकतर लोक परम्परा का ही आश्रय लेना पड़ता है। क्योंकि गृह्यसूत्र गृह्यकर्मों का ही आश्रय लेते हैं। मनुष्य अपने कार्य के द्वारा समस्त प्राणियों के मुकुट मणि की उच्च पदवी को प्राप्त कर सकता है यह ज्ञान धर्मशास्त्र के रूप में मानव समाज के हितार्थ प्रकट किया गया है। जिससे ये भोगवाद की आसुरि धारा में न बहकर आत्मकल्याण का चिन्तन कर सकें तथा अर्थ और मोक्ष के साधन के लिये भी प्रयत्नशील रहें।

¹ आ. ध. स. 1.13, 11, 119।

² तै. आ. 2-220

³ आ. ध. स. 1.14, 113, 11।

⁴ वशिष्ठ धर्मसूत्र 7-11-12

⁵ गौतम धर्मसूत्र 3/2

⁶ आ. धर्मसूत्र 2/9/2/11

The Analysis of Four Fundamental Mathematical Operations in Ancient Sanskrit Texts (In perspective of Addition, Subtraction, Multiplication & Division)

Prof. Daya Shankar Tiwary¹

Abstract :

The basic techniques and principles of Mathematics were exceptionally advanced in early intellectual tradition thus mathematicians of the present time are increasingly interested in discovering the knowledge of ancient India. In Indian mathematics we find concept of zero(Shunya), numbers and numeral systems. We find origin and description of four basic operations in the Vedas, Brahmana Granthas, Ramayana , Mahabharata, Vedangas, Shulbasutras, Aryabhatiyam, Lilavati, Bijaganitam, Brahmasphutasiddhanta, Trishatika, Mahasiddhanta etc. Rigveda (1.164.45), Yajurveda (18.24 and 18.25), Atharvaveda (5.15.1-11), Maitrayani Samhita (1.10.8 and 1.5.8) etc. focus on the root of four basic operations and later mathematicians have explained these functions in their own ways. Four basic operations are also the essential exercise of Vedic Mathematics written by Swami Bharti Krishna Tirthaji Maharaja.

This research paper highlights the analysis of mathematical facts from above mentioned ancient Sanskrit texts for four fundamental mathematical operations. We must integrate the gems of ancient Indian mathematics with the principles of modern mathematics.

Key words: Vedas , Shulbasutras, Brahmana Granthas, Maitrayani Samhita.

The *Vedāṅga Jyotiṣa* of Lagadha (1400 BCE) firstly focuses on the significance of Mathematics:-
यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वत् वेदाङ्ग शास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितम् ॥

(*Vedāṅga Jyotiṣa* -verse 4)

i.e Mathematics is at the pinnacle of the Vedanga shastras like the crests on the head of peacock and the gem on the head of cobra . Ancient system of Indian Mathematics may be called Vedic Mathematics. We find references of four fundamental mathematical operations in the Vedas. The Vedas are the source of whole knowledge system (vedoakhilo dharmamūlam).

The Vedas provide us mathematical operations in the form of words or language which are spoken and not in the form of signs (symbols) which are used in the *Rigveda* (1.32.14) – “*nava ca navatim ca*”

Origin and Development of the First Fundamental Mathematical Operation

The Vedas provide undeniable references to numbers. In the Rgveda (1500-1000 BCE), Ekam and Vinśati numbers are mentioned -

एकं च यो विंशतिं च श्रवस्या वैकर्णयोर्जनाग्राजा न्यस्तः ।

दस्मो न सन्नत्रिंशतिर्बर्हिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ (Rgveda-7.18.11)

In the Yajurveda dated approximately (1200-1000 BCE), a comprehensive list of powers of 10 is presented ranging from 10^0 to 10^{12} . It is clear from the following list given below-

10^0 -Ek, 10^1 -Dasha, 10^2 -Shat, 10^3 -Sahsra, 10^4 -Ayuta, 10^5 -Laksha, 10^6 -Prayut, 10^7 -Koti, 10^8 - Nyarbud

10^9 -Samudra, 10^{10} -Madhya, 10^{11} -Anta, 10^{12} -Parardha.

viz. Addition of nine and ninety shows the number nava-navati. i.e. nine ninety. In modern Mathematics, addition can be presented as $9+90 = 99$. Here ‘ca’ means ‘and’ as sign word. In the mantra of *Rigveda* (4.26.3) “*nava sākam navatiḥ*”, there is addition of nava (9) and navati

(90) which is equal to nava-navati ($9+90 = 99$). Here ‘sākam’ denotes

¹ Professor and Sanskrit Department, University of Delhi.

‘together’ which gives the process of ‘addition’ (+). In the *Rigveda* (1.95.1), Agni has two forms first is hari and other is śukra; 2 is analyse as 1+1. *Rigveda* 1.164.20, 3.30.11, 1.13.9, 1.164.44 deals with combination of 1+1 and 1+1+1. *Rigveda* 7.18.11, 1.45.2, 1.34.11, 10.72.8, 10.72.9 describes the number 21 as an addition of 20+1, 33 as 30+3 or 11+11+11, 107 as 100+7 etc. *Taittirīya Samhita* also mentions additions of 12 = 10+2 or 6+6, 14 = 7+7, 24 = 6+6+6+6 etc. In the *Atharvaveda* (19.47.3), we find the series of 99, 88, 77, 66, 55, 44, 33, 22 and 11 (constant difference is - 11).

Āryabhata-II (910) in his *Mahasiddhanta*, defines addition as the process of combining several numbers into one. Terms like saṅkalita (made together), saṅkalana (making together), miśraṇa and yoga (addition) etc are mentioned by Aryabhatta II for Addition. Sridharacharya also throws light on the sankalita vidhi-

सैक पदाहतपददलमेकादिचयेन भवति संकलितम् । (त्रिशतिका, संकलितविधि सूत्र-1)

Rule for finding the sum of a series of natural numbers:

$$S_n = 1+2+3 + \dots + n = \frac{n(n+1)}{2}$$

Bhāskarācārya-II in his *Līlāvātī* says – “Add the figures in the same places in the direct or in the inverse order.” Many ancient mathematicians have provided methods for addition such as-

Brahmagupta (628) in his *Brahmasphutasiddhanta* says – “the sum of two positive numbers is positive, of two negative numbers is negative; of a positive and negative number is their difference.”

Like this, Mahāvīracharya (850), Śripati (1039), Bhāskarācārya-II (1150), Nārāyaṇa (1350) etc have given laws of sign for addition.

Subtraction : Origin and Importance

Like the process of addition, only some examples of subtraction are available in the Vedas. In the *Rigveda* (1.164.45) – “*catvāri vāk parimitā padāni.....guhā trīṇi nihitā neṅgayanti turīyaṃ vāco manuṣyā vadanti,*” in which the remainder ‘one’ is accounted for when ‘three’ is subtracted from ‘four’. In the mantra of *Rigveda* (10.72.8-9), there is reference of subtraction i.e. 8-7 = 1. In the mantra of *Atharvaveda* (10.21.3) – “*mā tvāvato jarituḥ kāmam ūnayīḥ,*” here root *ūn* which gives out the derivative *ūna* meaning ‘less than’. The noticeable examples of the word *ūna* signifying subtraction are the number words *eka- ūna-vimśati* (19), *eka-ūna-triṃśat* (29) etc. In *Taittirīya Samhita* (7.4.7) for 49 “*ekasamāna-pañcāśat*” (= fifty minus one) or even “*ekasyai-na- pañcāśat*” (= one remaining for fifty) is mentioned. Āryabhata II (950) has defined subtraction as – “The taking out (of some number) from the *sarvadhana* (total) is subtraction; what remains is called *śeṣa* (remainder)”.

Origin and Importance of Multiplication

The *Rigveda* (8.96.8) refers to the multiplication of 3X60 = 180. In the *Yajurveda*, even numbers series of multiples of 4 [4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44 and 48] are mentioned in the following mantra –

चतस्रश्च मेअष्टौ च मेअष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे विंशतिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेअष्टाविंशतिश्च मेअष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ (Yajurveda – 18.25)

In *Maitrāyaṇī Samhitā* (1.10.8, 1.5.8) 12X3 = 36, 12X2 = 24 have been mentioned. In *Taittirīya Samhitā* (7.2.11-20), we find multiples of 2, 4, 5, 10, 20 etc. In the *Atharvaveda* (5.15.1-11), the multiples of number eleven have been clearly indicated. Term for multiplication is *guṇana*.

The term **abhyāsa** plays a significant role in the **Śulba sūtras**, which refers to addition and multiplication. In these ancient texts, the multiplication components are distinctly named: the number being multiplied is referred to as the **guṇya**. In contrast, the number that multiplies it is known as the **guṇaka** or sometimes **guṇakara**. The outcome of this multiplication process is called **guṇana-phala**, which translates to "the result of multiplication.". Many methods of multiplication have been propounded and processed by ancient mathematicians such as Brahmagupta (628) mentions four methods:

gomūtrikā, khaṇḍa, bheda and *iṣṭa*. He says: “The product of a positive and a negative (number) is negative; of two negatives is positive multiplied by positive is positive.”

Origin and Importance of Division

In the operation of Division “*dvidhā, tridhā, caturdhā, pañcadhā* and *anśa*” etc., words of the Vedas are found. The ancient texts of Indian mathematics reveal a fascinating understanding of numbers, particularly the division of 1000, which is discussed in three distinct parts. The concept of fractions, significant in various calculations, is first introduced in the Rig Veda (10.90.4). Here, fractions are expressed in terms such as $1/4$ (referred to as "pada"), $1/2$ ("ardha"), and $3/4$ ("tri-pada"). Further elaboration on fractions can be found in the Maitrayani Samhita (3.7.7), which expands the vocabulary of fractions to include $1/16$ (termed "kala"), $1/12$ ("kushtha"), $1/8$ ("sapha"), and again, $1/4$ ("pada"). This early exploration of fractional values highlights the sophistication of ancient Indian mathematics. The decimal-based system is notable for its use of compound numbers, which demonstrate a strong grasp of place value. For instance, 11 is represented as Ekadasha, combining the words for one ("Eka") and ten ("dasha"). Similarly, 21 is called Ekavimshati, meaning one and twenty, while 27 is expressed as Saptavimshati, indicating seven and twenty. These compound forms signify a clear understanding of numerical hierarchies and the foundational aspects of the place value system. Moreover, the concept of zero, termed "shunya," is symbolically important, as evidenced in the Rig Veda. The phrase “rupe shunyam,” found in Pingalachhandashastra, dating back to around 200 B.C., underscores the idea of zero within the context of generating quantifiable measures. Additionally, the Vedic numeral system reveals an intricate method of expressing quantities using the digits 1 through 9. This system includes a series of powers of ten, such as "dasha" for the two-digit series, "shata" for the three-digit series, and "sahasra" for the four-digit series. Furthermore, terms like Dvidashati (where "vimshati" means twenty, thus representing 2×10) and Panchdashati (with "panchashat" meaning fifty, or 5×10) exemplify the systematic approach to numerical representation. Collectively, these concepts signify that zero is not merely an absence but an integral part of the sophisticated Vedic numeral system, reflecting the brilliance of ancient Indian mathematicians. Vedas are not texts on mathematics but mention a lot of mathematical concepts. *Brihadaranyakopanishad* (2.5.10) describes the number of mysteries of *Indra* as *ananta*. Vedic seers were acquainted with the concept of infinity. They were using several words for infinity as *Ananta, Pūraṇam, Aditi* and *Asamkhyāta* etc. *Asamkhyāta* is mentioned in the *Yajurveda* (16.54). In the *Rīveda* (4.35.2-3) “*caturdhā*” has been mentioned as $4 \times 6 = 24$; $24/4 = 6$ or $24/6$.

Division is a mathematical operation described by various terms, including *bhāgahāra, bhājana, haraṇa*, and *chedana*. The first three terms mean “to break into parts” or “to divide,” while *haraṇa* means “to take away,” highlighting the connection between division and subtraction. In this context, the dividend (the number being divided) is called *bhājya* or *hārya*, the divisor (the number that divides) is referred to as *bhājaka, bhāgahara*, or simply *hara*, and the quotient (the result of the division) is known as *labdhi*, meaning “what is obtained,” or *labdha*. This terminology emphasizes the principles

behind the division process. According to Brahmagupta (628) “Positive divided by positive or negative divided by negative becomes positive. But positive divided by negative is negative and negative divided by positive remains negative.”

Conclusion:

So, the basic techniques and principles of Mathematics of ancient intellectual tradition are relevant today for the students, researchers and erudite scholars of modern sciences in understanding the origin of Mathematics and its importance. This knowledge will bridge the gap between ancient Indian scientific tradition preserved in Sanskrit texts and modern science education at the universal level.

References

- 1) Acharya, Sudumna, 2006, *Ganita-Shastra ke Vikas ki Bharatiya Parampara*, Motilal Banarasidass, Delhi.
- 2) Acharya, Sudumna, 2004, *Trisatika etyaparabhidhanah Patiganitasara*, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Delhi.
- 3) Archak, K.B. & Micheal (ed.), 2007, *Science, History, Philosophy and Literature in Sanskrit Classics*, Sundeep Prakashan, Delhi.
- 4) Arya, Vedveer, 2014, *Indian Contribution to Mathematics & Astronomy*, Aryabhata Publications, Hyderabad.
- 5) Bag, A.K., 1979, *Mathematics in Ancient and Medieval India*, Chaukhamba Orientalia, Varanasi.
- 6) Banerjee, M.; Goswami, B. (ed.), 1994, *Science and Technology in Ancient India*, Sanskrit Pustak Bhandar, Calcutta.
- 7) Bose, D.M; Sen, S.N.; Subbarayappa, B.V., 1971, *A Concise History of Science in India*, Indian National Science Academy, New Delhi
- 8) Chaubey, B. B. (ed.), 2009, *Rigveda volume I & II*, IGNCA, New Delhi.
- 9) Datta, B.B. 1932, *The Science of the Sulba*, University of Calcutta, Calcutta.
- 10) Dwivedi, Sudhakar, 1927, *Bijaganitam of Bhaskara II*, Banaras Sanskrit series
- 11) Geetapress (ed.), samvat 2072, *Shrimadbhagvadpuran* (Vol. I & II), Geetapress, Gorakhpur.
- 12) Geetapress (ed.), samvat 2045, *Mahabharat of Vedvyas*, (Vol. I & II), Geetapress, Gorakhpur.
- 13) Gaur, Ramswaroop Sharma (ed.), 2015, *Samveda* (Comm. of Shayan), Chaukhamba Publishing House, New Delhi.
- 14) Jaggi, O.P., 1986, *Indian Astronomy and Mathematics*, Atma Ram and Sons, Delhi
- 15) Kashyapa, R.L. (ed.), 2004, *Tattiriyasamhitā*, Sri Aurobindo Kapali Shastri Institute of Vedic culture, Bangaluru.
- 16) Mishra, K.K. (ed.), 2003, *Sanskrit Vānmaya mein Vijnāna ka Itihasa*, NCERT, New Delhi.
- 17) Patwardhan, Krishna ji Shankar, Nainpally, Somashekhara Amrita and Singh, Shyam lal (trans.), 2015, *Lilavati of Bhaskaracharya*, Motilal Banarasidass, Delhi.
- 18) Prakash, Satya, 1965, *Founders of Sciences in Ancient India*, The Research Institute of Ancient Scientific Studies; New Delhi.
- 19) Rao, Balachandra, S., 1994, *Indian Mathematics and Astronomy*, Jnana Deepa Publications, Bangalore.
- 20) Satavalekara, S.D. (ed), 1942, *Maitrayani Samhita*, Aundh.
- 21) Sen, S.N.; Bag, A.K., 1983, *Shulbasūtras*, Indian National Science Academy, New Delhi.
- 22) Shānkarbhāshya, Samvat 2061, *Brihadāranyakopanishad*, Gita Press, Gorakhpur.
- 23) Sharma, Punita (comm.), 2008, *Vedangajyotish*, Nag Publication Delhi.
- 24) Sharma, Ram Swarup (ed.), 1966, *Brahmasphutasiddhant of Brahmagupta*, Indian Institute of Astronomical and Sanskrit Research, New Delhi.
- 25) Sharma, Shri Ram (ed.), 2015, *108 Upanishad (Gyankhand)*, Yuga Nirman Yojana, Mathura, U.P.
- 26) Sharma, K.V., (ed.), 2009, *Brahmand-mahapurān*, Chaukhamba Krishnadass Academy, Varanasi.
- 27) Sharma, Satyadev (comm.), 2008, *Aryabhatiyam*, Chaukhamba Surbharati Prakashan, Varanasi.
- 28) Shastri, Ramkrishna (trans.), 1999, *Yajurveda (shuklayajurveda)*, Chawkhambha Vidyabhawan, Varanasi.
- 29) Tirtha, Bharati Krishna, 2005, *Vedic Mathematics*, Motilal Banarasi Dass, Delhi.
- 30) Vasishtha, Shivram Sharma (ed.), 1992, *“Shrimadvalmikiramayana”*, Chawkhambha vidyabhawan, Varanasi.
- 31) Whitney, W.D. (trans.), 1996, *Atharvaveda*, Motilal Banarasi Dass, Delhi.
- 32) William, M. Monier, 2011, *Sanskrit-English Dictionary*, Parimal Publications, Delhi.

Value Education: A Discourse

Dr. Pawan Sinha¹

Abstract :

The thinking of value-based education is one of the biggest needs of the times. But putting it into practice is not as easy as talking about it. There has been a lot of talk about this for the last five decades, but values have finally remained a part of the curriculum. Values need to be defined scientifically so that they can be put into action. Values are principles that cannot be certain. Barring some basic principles, most of the values change according to the country, time, circumstances. There is a need to define how value-based education will work in subjects other than moral values. For example, how values will be incorporated in the teaching of science and finance, management etc. Value-based education should not be for teaching values, but training in how to establish values in life. The present article presents an account of the thought and implementation of this value-based education.

KEY WORDS : - Values, Education, Value Education, Value Based Education.

Every moment of life gives a new experience and reveals countless dimensions which have continued to be unseen and untouched in our life till now. New experiences always bring with them new possibilities. These new possibilities can be - to redefine life, redefine society in terms of a new definition of life, redefine education in the context of society and again society in terms of a new definition of education. And then to again redefine life. I don't understand how this cycle develops? How do we go from life to education and then vice versa? This fabric of life, society and education seem incomprehensible.

Perhaps there is much that is yet to be revealed by experiences. Its simple implication is that the experiences should not be considered in vain and out of them the things of their meaning, their work should be kept with them. Out of these experiences, I remember one experience which again pushes me towards understanding life. It is not very old, but it is not that new either. I got the opportunity to work with the children of a settlement and interact a lot with them. This settlement is 'fleeting' like life itself. Don't know when it will end! That is, the settlement that is there today, may not be found there tomorrow. The bulldozer can and does run at any time. These children were talking about keeping the place around them, the settlement clean and being clean themselves. There was talk about how the cleaning work could be done. In this, a child said that we can stay clean, we will not even allow garbage to accumulate near our settlement, but tell us what to do with those people who throw garbage near our settlement. Then the 'Nani' of a settlement who is the grandmother of the whole settlement - took courage

Gathering said that every day from those rooms, big houses, vehicles come full of them and throw garbage here as if we are a 'litter house'. Should they do all this? Is there no lesson for them? Now tell me, what is the solution? The question was too complicated for me. Sitting together and searching for the answer to the question, this question kept on raising many questions along with it. The question is whether cleanliness, honesty, living yourself - letting others live, do not harm anyone, etc. are only bookish things or do they have any merit? When we go deep into these questions, it comes to know that earlier everyone used to live together. His sorrow is my sorrow, his hunger is my hunger, his house is my home, his children my children, there is no discrimination at all. How can someone clean

¹ Professor, Department of Political Science, Motilal Nehru College, University of Delhi

his house and throw the garbage of his house near someone else's house? Where have their values, their values gone? And where has the understanding gone, those who risk the lives of others' children to provide clean air, clean environment to their child! Where did their values go and where did the value of education go? Before moving on to the discussion let us also look at the concept of 'value'.

Concept Of Value

It is not only extremely difficult to see and understand the concept of 'value' in any one bound and necessarily fixed framework or model, but to do so would be a devaluation of the 'value' itself, an injustice to it. In fact, 'value' is understood and used in many ways. On the one hand, it is used in the form of 'standard' or 'norm', on the other hand, it is also seen and understood in the meaning of 'intended'. Values in the form of 'standard' or 'norm' or 'intended' are the basis for commenting about any behaviour or action at the individual, community, society, national and international levels. Not only this, but they are also the criterion on which various behaviours and actions are judged - not only for others but also for one's actions, the direction of decision making.

International Encyclopedia of Social Sciences (1968) defines values as a 'set of principles whereby a conduct is directed and regulated as a guide for individual or social groups'. Values defined by Good (1959, p.636) are "any characteristic deemed important because of psychological, social moral and aesthetic considerations." The Vedanta says that the soul is covered with five *koshas*: *Annamaya*, *Pranayama*, *Manomaya*, *Vigyanamaya* and *Anandmaya*. Hence, when anybody frees themselves from the demands of these *koshas*, he goes higher and deeper attainment of knowledge. The highest is the value of Mukti (liberation of the soul from the bondage of the cycle of birth and rebirth) and the union with the God, the Brahman. There is a hierarchy of values that exists according to Indian Philosophies. The main of Moksha which is acquired by the acquisition of knowledge, the performance of social and religious duties and above all the formation of character. The term "*Purusharthas*" suggests that man consciously and knowingly seeks the realisation of values. Hence they are human values. They are not merely desired by man but they are desirables. They are worthwhile experiences or objects. Human awareness of them and their deliberate pursuit makes them human values or *Purusharthas*. Thus *Purusharthas* are human values because they are consciously sought by human beings. Besides, they fulfil specific human needs and interests. They also do justice to all sorts of demands which stem from man's multidimensional self or personality. The four *Purusharthas* are:

1. ***Dharma***: Moral values such as duties, virtues, etc.
2. ***Artha***: Wealth and political values.
3. ***Kama***: Happiness and Aesthetic joy.
4. ***Moksa***: Liberation or true Self-realisation.

Ved Vyas says in Shanti Parva, "The man of dharma removes all the impurities of the mind and all stains from his heart. He is free from falsehood and does always good to all." In Dharma, everything is established - the five qualities preceding Dharma are truth, tapas or spirituality, *shama* i.e. control of senses, *dama* - control of mind and lastly *daan* or almsgiving.

Values are certainly an integral part of any culture and culture is an integral part of any society. In this form, values are also embedded in the fabric of society. Values cannot be taken apart from the social fabric, nor should one be 'dared' to see. It may not be wrong to say that values arise out of social interactions. They are manifested by folk behaviour. An interesting fact about values is that they are

related to 'perspective'. Values bound by the range of perspectives help one to understand what is right and what is wrong in a particular context. What is good and what is bad? What is good and what is bad? In this sense value is a relative concept that is continuously influenced by social, political, geographical and economic conditions. What is right in one society may be inappropriate in another society. This point is also worth considering from the point of view of things, events or actions. That is the extent of the value that they attach to the perspective. Sometimes the values are also relative to the era. What is meaningful, relevant, or intended for one era may be meaningless or irrelevant for another era, because eras change, times change, society changes, and society's needs and priorities also change. This is the reason why the need and priority of values have to be ensured in the context of changing society.

Values: Creativity and Variability

Values are and should be created keeping the needs of the society at the centre, as the nature of values is changeable. Life is in change, so the basis for the vibrancy of values is also true variability. When we consider values to be immutable and bind them to some invisible shackles, they start giving negative effects instead of positive effects. Rot and foul smell come only in stagnant or stagnant water. Then he starts hating her and then wants to go far away from her. The same is the case with values. If they are not relative to time, they become a 'burden' and sometimes they do not help in taking any right decision, but sometimes they prove to be wrong. Values are created and broken in everyday life. There is creation, continuity and meaning in their creation and destruction. Before independence, 'freedom' was the biggest value in itself, but after getting independence, the things which are useful in maintaining freedom will be the values of that particular era. This is the reason why justice, liberty, equality, and fraternity have been mentioned in the Preamble of the Indian Constitution. These can be called national values. But these values are such that they have 'values' for every age, every society and every individual. In this form, some values are also eternal. Based on this discussion, it can be said that 'value' is a value in itself, that is, what we consider more 'valuable' in our life, based on that we control and operate our conduct, thoughts and behaviour.

In this context, it can also be said that there is also a need to define values scientifically so that they can be given functional form. In other words, values are principles that cannot be certain. Barring some basic principles, most of the values change according to the country-time-circumstances. The principles of *Tretayuga* cannot be applied in *Dwapara Yuga* and the principles of *Dwapara Yuga* in *Kal Yuga*. Even in *Kal Yuga*, the value of 300 CE. They became irrelevant by the end of the 7th century and became a major cause of the nation's loss of sovereignty. We cannot directly apply the sutras of the sages in the way we hear in stories and which is often heard in the interpretation of values. If we want to establish an ideal system without understanding the systems, society and world of our era, then it will prove to be a big mistake. Attempts to do so cannot place "values" more than "curriculum". Perhaps this was the reason that despite constant concerns, fruitful results were not produced in this direction. There is a need to define how value-based education will work in subjects other than moral values. For example, how values will be incorporated in the teaching of science and finance, management etc. 'Value-based education should not be for teaching values, but training in how to establish values in life'. Serious research and brainstorming of religious leaders, psychologists and experienced teachers should be included in its policymaking. It will take one year. Then the policy paper should be kept for the consideration of many scholars and after the consent, there should be

serious training of the management committees, principals and teachers of schools and colleges, only then the dream of value-based education will be fulfilled.

Pedagogy Of Values

An essential aspect of thinking is whether values can be taught. In my opinion, the price should be imposed only. For this, not the classroom but the school environment is needed. For this environment, the first responsibility is on the education department, the second responsibility is on the school management committee, the third responsibility is on the principal, the fourth responsibility is on the teachers and the fifth responsibility is on the parents. It is not the responsibility of the students, but we either put all the responsibility on their heads or keep the teachers on their heads. Other groups steer clear of discharging responsibilities. The education department, school management committee, principal and parents should also be involved in the training of value-based education, otherwise, children will fall prey to confusion by getting entangled in the theory of values and social practicality.

Ultimately, if we analyze the relationship between education and values, it is known that education itself is a 'value'. It means that we give or value education relatively. This is the value of education. With the implementation of the Right to Education, the 'value' of education has increased even more. On the other hand, no education can be valueless. Without values, how can one ensure the priorities of life if education is considered a meaningful and better life? If education is considered as the art of leading a better life or as a preparation for living a better life, then values will help in this preparation. In both these forms, education and values are inextricably linked.

Now the question arises, how is the education of values possible? A common understanding says that a separate curriculum or syllabus should be prepared for value education. His textbooks should be made. Teaching-learning material that teaches values, such as good child, charts on good habits will also be sold in abundance. Now that the syllabus and textbooks are there, then there will be an examination, so the examination of value education should also be taken. Does the question also arise that if values are relative to society, then society can be ignored or neglected for the education of those values? not at all! The best school for the education of values is the society in which the children live, constantly observe something new, analyze based on observation, reason, understand the difference between causation and non-action, behave according to social norms. Huh. Is our society ready for this value of education? Good question!

Cultivation of Values: Whose Responsibility?

You-we have heard this many times and it is a mistake that values cannot be taught, they are accepted. There is no justification for the education of values on this basis. Just give him the environment, he will learn on his own, imbibe the values on his own. Children need this environment not only at home, family, society, but they also need this value-oriented environment in school. So let's share some of the responsibility. Some we do, some you do!

The definitions of 'we' and 'you' include all - the government, the political will, the 'owners' of schools and teachers, parents and the children themselves. If children have to 'show' the value of equality, equality, then that 'equality' and 'equality' will have to be 'shown' in the society! Children constantly see that inequality is rampant in society. Some people have more than one car and some are forced to walk for many miles. Some people throw the leftover food, while some people are doomed to pick up the food and 'fill the stomach' while throwing it away. Some children's schools have all the facilities available, it does not look less than a luxurious hotel, while many schools do not

have basic facilities like drinking water, toilets, playground etc. Government schools are recognized only by the broken glass of the windows. Why study under reservation in some private schools of the economically backward 25 per cent, why not as a right? Why not every child has a proper arrangement of 'meal' at home, why does he has to fill his stomach with a 'mid-day meal' in school? Why does one language go on everyone's head and why not all languages attain their existence? How will children appreciate the value of equality when the school itself is not equal? This will start a price conflict in their mind.

There are also some other practical aspects of value-based education, ignoring which this noble goal of value-based education cannot be achieved. As such, there should be no anger. What will happen if you read it unless you are trained in how to control anger? The nation should be loved but why and how? It is necessary to teach this. The answers to the ideological conflict arising in this education will also have to be given from the perspective of religion and practicality. For example, students ask what should I do if my parents work against the environment, or what should I do if my father does corruption, etc.

In this context, another question arises who will do the work of giving value i.e. who will be the teacher? It is necessary to think deeply about this. No teacher can teach values. There should be a specific selection process for this. To develop values, the method of teaching (pedagogy) also has to be developed. This system will be collective as well as individual, social as well as internal. Religion, literature and history will be their special part, but the method of reading will be a little different. Such abilities have to be developed to enable the students to understand the essence and essence of the mind and it is also necessary to keep on getting practical tests of how a student is understanding the training being given. In this training, it is very important that students and parents take it seriously and for this, regular interaction sessions with parents are necessary for schools.

Values-Based Learning and Policy Prospects

If we want to do something then the government also has to be serious. There should be transparency in its policies. Do whatever he tells you to do. The government should also see that there are values in its functioning. Self-government should be value-oriented. Values should also be developed in those who are opening schools. Teachers also need to develop values in themselves. Lest ivory tusks eat and show off! This situation gives nothing but conflict among the children. Once a price conflict has arisen it becomes difficult to resolve it. We also have to see that values are developed in every field and every person related to education. Only then the children will be able to observe, analyze and assimilate those values if the values are reflected in their behaviour.

Value points can be discussed while teaching subjects in school. Generally, all the focus of the teachers in the school is only on teaching the subjects. It is the expectation of almost every teacher (and also of parents) that children should get good marks in the examination of subjects. School education remains confined to marks only. Thus, the purpose of taking education as art or preparation for leading a better life is defeated. However, when children behave inappropriately, use abusive words, get into some addictions, talk in a rude manner, it is often heard that this is what is learned in school? / This is what is taught in school? / Wasn't taught how to behave in school? etc. When all the attention of teachers and parents will be on the study of subjects and good marks, then this situation will surely come! We have given information about science to the children, but we have not taught them how to use that science properly. We have given information to the children about different types of pollution under the topic of environmental studies, but how we can reduce or eliminate these pollutions in our

personal life - this discussion has never happened. The 'book study' done in school has nothing to do with personal life. Lessons have been taught on social relations, but how to maintain social relations, how to maintain them, how to maintain respectful distance in them - this discussion has never happened in the class! So what will the children learn? What values will you be able to develop? Therefore only 'talk' or 'dialogue' must be done for 30-40 minutes with the children every day. Now the issue is also what to do? Any current issue or children's experiences, their problems, their mental conflicts - anything can be a topic of conversation. It is a pity that in our education system, children are taught only to answer. Answering is considered their destiny. But they do not have the courage and understanding to ask questions, raise questions. Well, I would like to point out that there is a difference between asking a question and raising a question. Both these tasks require logic, analysis and deep understanding. My experience also says that the children of India do not have the confidence to speak their minds. They are going through a crisis of identity. They do not understand whether what we are doing is right or wrong? If it is wrong then why? If it is wrong then what is right? What problems can anyone get by doing such a thing for us, etc? Children also need to be made aware of the scientificity of values.

Schools should also work for the cultural education of the children. It is these values that exist in the form of values. They are the mirror of any personality. Various issues, their problems and their 'questions' can be discussed with the children if the continuous dialogue is organized with the children. In the course of the conversation, they ask 'why'. Asking this 'why' and getting a logical answer, they analyze what is right and what is wrong. Recognizing right and wrong can help them learn to control their unnecessary anger as well. They may also display the courage to admit their weaknesses and ask for ways to overcome them. Trying to apply those methods in your life sincerely is the first step towards values. If parents, teachers and school managers are also involved in this dialogue or conversation, then efforts can be made to understand the mind of the children. Many practical problems are discussed face to face so that parents and teachers etc. get to know about the root causes of the problems and together they can end them.

Value Inclusion

I would like to say one thing outright in the original transplant of children, the biggest "we" are the grown people. "We" means parents, teachers, school management, education department, policymaking people etc.

For the incorporation of values in education, it is necessary to have active work on the following points-

- Indian history and traditions should be taught holistically. One has to understand the nuances of life rooted in history. These nuances help human beings to learn from the past and decide the future direction.
- Special training should be given to all teachers and this training is mandatory for the proper development of children's minds and behaviour.
- Children should also be made aware of the culture and language of other states. This will strengthen the integrity of the country. It is our misfortune that the children of the country do not know about the North-East and Leh-Ladakh as much as they know about America and England.
- Yoga-Meditation should be part of the curriculum at every level. There can be no better way to inculcate mental peace, higher mental abilities, patience and a sense of equality in any student.

- Training of scouts from class VI to class VIII, NCC from class IX to class XII and training of National Service Scheme in higher education should be made compulsory for all the children of the country and it should be taken seriously from the curriculum directly. be added. With this, all the children will gain national pride, physical and mental health, first aid and understanding and strength to deal with any disaster. This will also give the power to deal with the enemies of India.

- The principle of 'religion relativity' should be applied in education. With this, every student will get an opportunity to understand every religion, which will develop values like peace and tolerance in society. He has to be taught to oppose any discrimination from the very beginning so that he can respect women, every caste, religion, language and region.

- The structural system of school education has to be changed which is based only on the information of subjects. It neither gives a better way to live life nor the right direction to invest life in nation-building. The teaching up to class VIII should be life-oriented rather than subjective, and from then onwards, the education up to class XII should be subjective as well as life-oriented, so that they can acquire some skill in the direction of being self-reliant. Education up to class XII should be free. The basis of the education of children should be those skills or skills by which they can be able to face many problems of life.

- In the foundation of Indian education and pedagogy, there should be a deep reflection of the research done in Indian classrooms and Indian society. For this, the research study of Indian texts, Indian thinkers and Indian societies and their history should be promoted on a large scale. All those ancient texts should be preserved in the libraries which will help in understanding Indian history, education system, culture etc. before they become extinct. Neither trees and plants can survive by being cut from their roots, and neither can we, that is, the nation!

- Permanent teachers should be appointed for teaching in this subject.

- Intensive training should be given to each teacher and parent by specialized experts to understand the mind and behaviour of the children. Parenting training should be made an essential part of a teacher training programme.

- Every teacher must be given extra time in school where they can talk to the children and solve their problems and also do their studies.

- From the point of view of the development of children, the early years are the most important. Therefore, maximum attention must be given to primary education. The teacher who lays the foundation for the holistic development of the children should be specially trained. They should be given more pay scale etc. Higher education creates professional life whereas primary education creates life. From here all the evils can also start and all the virtues can also be transplanted from here.

- Special emphasis should be given to the health of children and in that too both physical and mental health should be equally emphasized. Mental health awareness in India is negligible. Anger, rebellion, stubbornness, excessive interest in the opposite sex in children are mental health issues and these practical barriers should be taken seriously. The mind of children and youth is the basis of development or destruction and no concrete work is being done on it in educational institutions and families.

Research findings of this sort are causing educationists to re-think many of their assumptions about a range of developmental issues, including that of learning itself. The taxonomic notion that cognitive

learning outcomes are separable from affective or social ones comes to be seen as inadequate. The idea that learning can be achieved through mastery instruction and testing, without reference to the physical, emotional and social ambience within which the learning is occurring, nor moreover to the levels of confidence and self-esteem of the learner, is similarly seen as potentially an obstruction rather than facilitation of learning. Such findings point to the need for new pedagogy that engages the whole person rather than just the cognitive person.

Ultimately it can be said that we have to create the education system in a new way so that the value of education can be maintained and values can also be taught. One way is fixed for all this and that is dialogue! And also, sincere effort!

References

1. Patil, Yojana Yatin (2013). Role of Value-Based Education in Society. Conference Paper. February 2013, University of Mumbai DOI: 10.13140/RG.2.1.1847.6885
2. International Encyclopaedia of Social Sciences - David L. Sills, MacMillan, New York, 1968.
3. Dictionary of Education - Good C. V. (Ed.), McGraw Hill Book Co., New York, 1959.
4. The Cultural Values of Adolescents - Mrs. Saroj Bagheeayavalle, Shaheed Prakashan, Udaipur, 1991, pp. 17-21
5. Indian Conception of Values And Value Education - Dr. S. G. Nigal, Tattvajnan Vidyapeeth, Thane, 2006, pg.10-11
6. The Cultural Values of Adolescents - Mrs. Saroj Bagheeayavalle, Shaheed Prakashan, Udaipur, 1991, pp. 17-21.
7. Terence Lovat, Neville Clement, Kerry Dally & Ron, Toomey (2011). *The impact of values education on school ambience and academic diligence*, International Journal of Educational Research, Volume 50, Issue 3, 2011, Pages 166-170
8. Mahadevan, B., Bhat Vinayak Rajat, Nagendra Pavana R.N. (2022), *Introduction to Indian Knowledge System: Concepts and Applications*. HI Learning Private Ltd. Delhi.
9. Banerjea, P. (1916). *Public Administration in Ancient India*, Macmillan, London.
10. Kapoor Kapil, Singh Avadhesh (2021). *Indian Knowledge Systems Vol – I & II*. Indian Institute of Advanced Study, Shimla, H.P.
11. National Education Policy 2020. Ministry of Education. Government of India
12. National Curriculum Framework for School Education 2023. NCERT, New Delhi
13. National Curriculum Framework for Foundational Stage 2022. NCERT, New Delhi
14. <https://www.mitgurukul.com/Importance-of-Value-Based-Education.php>
15. https://www.researchgate.net/publication/286933664_Role_of_Value-Based_Education_In_Society/link/5671346808ae0d8b0cc2e18d/download

SYNTHESIS OF ART THROUGH ART-INTEGRATED EDUCATION ACROSS THE CURRICULUM: SELF-IDENTIFICATION AND PANCH KOSHA VIKAS

SUSMITA LAKHYANI¹ & SHIVAM LUTHRA²

ABSTRACT

Contemporary educational practices prioritise integrated pedagogies that are both interdisciplinary and multidisciplinary in nature. Consequently, a fundamental educational method that is frequently advocated for implementation across various subjects in the school curriculum is art-integrated education. In addition to its transdisciplinary and multidisciplinary nature, art-integrated education offers experiential and enjoyable learning opportunities for learners across the curriculum. The same has been advocated in National Education Policy 2020. However, art-integrated education remains an area of inquiry for educators essentially trained in pedagogies pertinent to their specific disciplines, leading to numerous assumptions and misconceptions regarding the comprehension and implementation of art-integrated education among teachers of curricular subjects other than art. These preconceptions and misconceptions not only constrain their ability to implement art-integrated education effectively in the classroom but also diminish the fundamental nature of art-integrated education to mere imitation of activities. To efficiently implement art-integrated education in the classroom, it is essential to comprehend the intrinsic character of art and its experiencing process. The primary focus of all artistic endeavours is on diverse processes, including cognitive, creative, and appreciation processes, whereas the core of these processes lies in the individual's identification with the art itself. This identification is the relationship an individual establishes with art, a link that fosters unity between the art and the individual on spiritual, intellectual, or emotional levels, regardless of the art forms involved. Panch Kosha vikas, an essential component of human development as mentioned in Taittiriya Upanishad. Therefore, it is essential for a teacher to identify the needs of each individual learner and facilitate them in identifying themselves with diverse art-integrated activities, thereby enhancing the efficacy of art-integrated education. This article elucidates the very essence of art, that is identification, and underscores the necessity for educators to facilitate learners' identification with art to enhance the efficacy of art-integrated education.

Keywords: *Art Education, Art-integrated Education, Identification with Art, Panch Kosha Vikas.*

Introduction

The contemporary world, characterised by its swift transformations, necessitates the advancement of educational practices to adequately prepare learners with an extensive spectrum of 21st-century skills essential for their development, including creativity, problem-solving, collaboration, and cooperation, among others. This results in an enhanced emphasis on a multitude of pedagogical practices that embody interdisciplinary and multidisciplinary defining features. The necessity emerges from the inherent characteristics of the challenges and concerns pertinent to the contemporary era, as it proves to be complex to categorise them within a singular discipline or context. The challenges that are grounded in reality are inherently complex, necessitating explorations from a variety of perspectives and methodologies, often integrated in nature. In Western writings, references to integration can be traced back as far as Plato, and later to Rousseau and Dewey (Russell & Zembylas, 2007).

¹ Professor, department of education, university of delhi.

² Lecturer, directorate of education, govt. Of NCT of delhi.

One prominent approach capable of the same and recognised in contemporary educational discourse is art-integrated education. The approach not only serves to engage and motivate learners but also promotes their holistic development by addressing their diverse needs and accommodating various learning styles.

Arts integration is an approach to teaching in which learners construct and demonstrate understanding through an art form. They engage in a creative process which connects an art form and another subject area and meets evolving objectives in both. (Silverstein & Layne, 2010). This phenomenon occurs due to the fact that art-integrated education offers both educators and learners various avenues for engagement. This is because it helps learners express themselves in diverse ways. Further, this approach provides learners with opportunities to augment their engagement while fostering critical thinking and collaboration among individuals from varied backgrounds, thereby cultivating diverse perspectives. Nonetheless, significant apprehensions exist regarding the implementation of art-integrated education, particularly across various school educational levels. The ongoing challenge lies in the inadequate awareness of art education among educators who teach a variety of curriculum subjects within the school setting. This situation is further exacerbated by the numerous preconceived notions that educators hold regarding art education, which subsequently results in a range of misconceptions and assumptions about both art education and art-integrated education. Teacher education and orientation, with respect to art education, at different levels needs a drastic change (National Focus Group on Arts, Music, Dance and Theatre, 2005. pp. 03). Being cognisant of this awareness is crucial for cultivating the competencies required for the effective implementation of art-integrated education among the diverse stakeholders involved in the realm of school education.

Art-integrated Learning as Distinctive to Art and Art Education

The problem of defining art has seemed intractable because it has consistently been approached in the wrong way (Abell, 2012). Nevertheless, art may be conceptualised as a systematic process through which individuals manifest their imaginative constructs and ideas into tangible forms of reality. However, a variety of misconceptions regarding art persist, including the notion that art does not necessitate intelligence; the reduction of art's essence to mere beauty, often confined to a conventional understanding that emphasises aesthetically pleasing physical attributes such as symmetry and proportionality; and the belief that the imitation of an object or concept constitutes art. Nevertheless, the concept of art encompasses significantly more than this singular perspective. Comprehending art parallels the process of grasping various other aspects of existence. It necessitates a process of inquiry and the acquisition of knowledge, a process that is lifelong in nature. Let us try to understand the same with the help of a shloka from Bhagwat Gita by Vyāsa mentioned in Chapter 2, shloka 50:

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥

While the shloka emphasises on the relevance of discarding both good and evil, it also explains what yoga is: something that not only enhances availability skills but also develops the mind and soul. Art, if utilised with its full potential, can be one such yoga.

The same stands for art education. Moreover, a systematic approach towards art education not merely enhances education, but also society. As Lowenfeld (1957) mentions,

The great contribution of art education to our educational system and to our society is the emphasis on the individual and his own potential creative abilities, and above all the power of

art to integrate harmoniously all the components of growth which are responsible for a well-balanced human being (Lowenfeld, 1957. pp. 10).

Art education can be understood as a pedagogical process focused on the teaching and learning of artistic principles and elements, facilitating the development of expressive capabilities through the application of the grammar of art. However, this understanding is often complicated by the proliferation of various misconceptions surrounding the nature and purpose of art education. The misconceptions highlighted, which stem from insufficient exposure, frequently obstruct the progress of art education and the realisation of its objectives. As a result, art education has been a neglected area in the majority of schools, and too much emphasis has been put on core subjects (National Focus Group on Arts, Music, Dance and Theatre, 2005. pp. 03).

The existence of multilayered conceptual challenges associated with the prevalent interpretations of art gives rise to deeper concerns regarding both the comprehension and implementation of art education. This complexity similarly extends to the understanding and implementation of art-integrated education. Art education encompasses the instruction of fundamental principles and elements of art, whereas art-integrated education serves as a pedagogical strategy employed within the teaching-learning process of various curriculum areas and subjects beyond the realm of art. The concept of art-integrated education involves a flexible amalgamation with various subjects through diverse experiential approaches and methodologies. This approach not only fosters the development of skills specific to the subject being taught but also offers learners opportunities to enhance their cognitive, psychomotor, and affective domains. It emphasises the significance of engaging in the process over focusing on the final product, while also accommodating different learning styles. Some educators view the integration of the arts into the curriculum as simple activities that may be used as extras or time fillers (Gullatt, 2008). Unfortunately, when arts integration is misunderstood in this way, art is often watered down in classroom practices (LaJevic, 2013).

The efficacy of art-integrated education is contingent upon its effective implementation, which facilitates the engagement of learners in a manner that incites their minds, bodies, and hearts. This comprehensive engagement with the process encompasses the enhancement of their observational abilities, imaginative capacities, and critical thinking skills. Furthermore, this facilitates learners in acquiring personal experiences and extracting significance from these encounters. Central to the process of employing art-integrated education in teaching and learning of various subjects is the concept of identification with the art itself. This identification is crucial not only for comprehending the nuances of art but also for engaging with the artistic process in its purest form. This is because Lowenfeld believed self-identification was one of the basic factors important for creative expression (Young, 2013).

Identification with Art

Art encompasses a comprehensive engagement that integrates the physical, mental, and spiritual dimensions of human experience. This form of engagement cannot be achieved without a process of self-identification with the art, wherein an individual attains a state of unity with the art itself through the establishment of a profound connection. This is because it is a fact that self-identification with the things we do is essential (Lowenfeld 1957). This premise also holds true for both art education and art-integrated education. Understanding art necessitates a total identification with the art, as artistic expression fundamentally depends on the individual's self-identification with their experiences and the

mediums employed. The establishment of a deep connection with art is essential for the successful implementation of art-integrated education. Moreover, for ensuring effective implementation of art-integrated education, one requires identification not just with art but also with the concept that is being taught through art; the material involved throughout the process, which are again need to be selected by the teacher for which he/she requires identification with the age, needs, background, and experiences of the learners. However, this paper only focuses on understanding how self-identification with art is crucial for art-integrated education.

Initially, it is vital to explore the meaning of self-identification with art. Identity constitutes a fundamental dimension of an individual's personality. According to Freud, identification is more than an act of imitation because it leads a child to think, feel, and behave as though another person's characteristics belong to him or her (Kinket & Verkuyten, 1997). An essential component that significantly contributes to the formation of an individual's identity is experience, specifically the experiences acquired through engagement with the world. Nevertheless, not all experiences hold significance for individuals. For an experience to be deemed significant, it frequently necessitates a lasting impact on the individual's life. This influence may manifest in various forms, including personal, emotional, or transformative dimensions. Regardless of the implications, a fundamental component essential for any such phenomenon is the extensive engagement of the individual with the experience. The experience of significant relevance, which fosters deep engagement, compels an individual to align their self-identity with that particular experience. Self-identification is a dynamic science which embraces the understanding of social, intellectual, emotional, and psychological changes with the creative needs of the child (Lowenfeld 1957. pp. 24). Consequently, it is imperative for educators to take into account these facets of a child's development to facilitate their self-identification with the art.

The experiences that contribute to self-identification are essential for addressing the creative needs of a child. As a result, it is imperative for educators to cultivate a comprehensive understanding of these creative requirements, which will ultimately facilitate the successful integration of art into the educational curriculum. Moreover, this comprehension aims to cultivate an awareness of the cognitive, psychomotor, and aesthetic domains of all individuals within the class, thereby facilitating the development and implementation of art-integrated education. A tailored approach is therefore crucial for the successful implementation of art-integrated education.

The role of the educator extends beyond merely recognising the creative needs of learners for the successful implementation of art-integrated education. It encompasses significantly more than that. The approach must foster a child-centric environment in which children can engage in a substantial and nuanced experience, deriving meaning from the artistic process on an individual basis through the exploration of the associated art activities. An essential component for this is the child's expression, wherein the child experiences a sense of freedom devoid of fear, thereby fostering holistic development. Accordingly, it is essential for the educator to devise a customised strategy that takes into account the individual requirements of the child, while also ensuring that this approach cultivates an environment in which the children can articulate their thoughts and feelings without the apprehension of being judged. An environment of this nature is crucial for developing a setting in which children are able to engage in self-identification with the art offered to them.

Let us now attempt to synthesise everything that we have explored thus far. Art-integrated education is regarded as a highly effective pedagogical approach that addresses the diverse needs of learners in the 21st century. Nevertheless, art education has frequently been regarded as a subordinate component within the broader framework of school education. Consequently, the implementation of art-integrated education remains ineffective within the context of teaching and learning transactions. The successful implementation of art-integrated education necessitates a profound identification with art, which entails engaging with art in a manner that fosters a sense of unity with the artistic expression. In order to facilitate a child's self-identification with art, it is essential for an educator to address the comprehensive needs of the child while simultaneously offering opportunities for the child to derive meaning from the artistic process through direct engagement with the art itself. Let us now discuss how art-integrated education can be implemented in a manner that effectively facilitates learners' identification with art, thereby enhancing their educational experience through artistic engagement.

In a modern educational setting, one can observe the implementation of art-integrated education through different approaches. This may encompass the reproduction of a scientific diagram from a textbook or blackboard; the illustration of a geometric figure in mathematics or the practical derivation of a mathematical formula utilising artistic materials such as origami paper; the creation of a map with the plotting of various geographical locations or structures thereon; the development of a poster on a particular subject in literature classes, for instance, water conservation, and similar activities. The fundamental premise underlying these art-integrated activities suggests that art is perceived merely as an imitative endeavour. This perspective diminishes the efficacy of both art and art-integrated education, as learners fail to establish a personal connection with the artistic expressions involved. As a result, individuals may find themselves unable to appreciate art, as the ability to do so necessitates a connection with the artwork and/or an understanding of the creative process involved in its creation.

Panch Kosha Development through Art

Art, being a transformative medium, has the potential to ensure panch kosha vikas, i.e. necessary development for the enhancement of the mind and the soul of an individual, as mentioned in Taittiriya Upanishad. It comprises five different Koshas, namely, Annamaya kosha, i.e. the physical layer, Pranamaya kosha, i.e. vital energy, Manomaya kosha i.e. the one that deals with emotions, vignanamaya kosha i.e. the one developing rationality, and Anadamaya kosha, i.e. the one leading to eternal bliss. The five Koshas provide a multifaceted view of existence that encapsulates physical, emotional, intellectual, and spiritual dimensions (Bhatia & Singhal, 2024). Art integrated learning can play a crucial role in the development of all the mentioned koshas, with art forms such as theatre providing learners the opportunity to enhance their body posture, control over voice, coordination between different body parts; dance and music strengthening their life energy by acquainting them with essential rhythmic breathing and movement skills; poetry and painting giving them occasions to express their emotions; engaging in arts deepening their analytical skills such as by doing choreography or script writing, and chanting, meditative art to reach a state of eternal bliss.

Implementation Through Identification

The absence of self-identification renders any endeavour to implement art-integrated education fundamentally unfeasible. To understand the same, let us consider a specific example. A few common topics that are being taught in the Sciences, Social sciences, Mathematics, and Physical Education are Pollution, Poverty, Probability, and Yoga respectively. Pollution, while often given sample importance across the disciplines in the form of discussing how it occurs, what kind of

problem it can lead to, how to solve it, etc. the issue with respect to its implementation still persists. This highlights how learners are not able to relate the topic to the extent that they would start implementing the pollution preventive measures in their everyday lives. Teaching this topic with art-integrated learning may include showing them a visual documentary on how pollution impacts the lives of human beings, animals, plants, and the environment around us, followed by making paintings and 3D models on how pollution harms and how human beings can contribute to reducing pollution. Thereafter, they may be asked to explore in their local areas how pollution has impacted the lives of people and what kind of changes are required to make their lives better. In a similar manner, probability can also be taught to the learners with the help of art-integrated education. Probability, as often being taught in mathematics, majorly consists of examples such as tossing a coin, drawing from a deck of cards, rolling a dice, etc. it mostly includes only theoretical discussion on how probability works. However, it can be taught in a more effective way if, say, it would be taught with the help of a small skit that would include the events of tossing a coin, drawing from a deck of cards, rolling a dice, etc. as props for the skit showing them some of the real-life events where probably take place. This way, the learners not only relate to the theoretical concept of probability but will also understand how probability works in their real-life experiences.

Social sciences, as the name itself suggests, show us the reality that is there surrounding us. As a result, one of the best pedagogical techniques to teach social sciences is to use art-integrated education in the classroom, as art-integrated education itself uses the real-life settings of the learner to teach them various concepts. For instance, say the teacher is teaching the topic 'Poverty'. In poverty, statistics play a prominent role while teaching learners how a large number of the population is under the poverty line or explaining what the poverty line means. However, the impact of poverty on the lives of people is not about those statistical aspects but instead about how their quality of life gets hampered. Art can be a medium through which the learners can actually experience how people who are poor live and what kind of challenges they experience in their everyday lives. This can be done by showcasing various paintings, reciting poetry, and plays that reflect on the lives of the poor, making learners understand how difficult it is to be poor and how life gets impacted if someone is poor, eventually projecting to the larger social science reality. Yet another domain that is a part of school education for enhancing the real-life experiences of the learners is Physical Education. One prominent topic that is always given ample importance in modern Times in physical education is 'yoga'. However, if it will be taught by people theoretically, it would lose its relevance and effectiveness. A certain way to enhance its effectiveness is to teach it with the help of art-integrated learning by incorporating innumerable paintings depicting different yoga asanas and their relevance along with detailed images or videos that explain how a yoga asana can be done, eventually making learners perform the yoga asanas themselves effectively, thus realising their impact and consequently improving their learning.

Conclusion

To meet the pedagogical demands of the ever-evolving 21st century, their rise needs of an approach that can be effectively implemented across the curriculum. Art-integrated Learning is an approach that not only accommodates multidisciplinary and interdisciplinary aspects of

curriculum, but also fosters 21st-century skills such as collaboration, cooperation, problem-solving, etc., among learners. However, there exists a number of challenges with respect to awareness, recognition, and implementation of this approach. The reasons lie in well-established misconceptions about art, which are required to be debunked. The same can be achieved by addressing these misconceptions to shift educational discourse through different teacher training programs. Art can help in enhancing teaching-learning and ensuring holistic development of learners, along with the development of personal expressions in them, leading towards self-identification. Moreover, it can lead to an egalitarian and inclusive environment, embracing creativity and unity.

References:

1. Abell, C. (2012). Art: What it Is and Why it Matters. *Philosophy and Phenomenological Research*, 85(3), 671–691. <https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2011.00498.x>
2. Bhatia, K., & Singhal, D. P. (2024). *Towards Self-Actualization: Exploring Insights From Indian Knowledge System*. 13(2).
3. Gullatt, D. E. (2008). Enhancing learner Learning Through Arts Integration: Implications for the Profession. *The High School Journal*, 91(4), 12–25. <https://doi.org/10.1353/hsj.0.0001>
4. Kinket, B., & Verkuyten, M. (1997). Levels of Ethnic Self-Identification and Social Context. *Social Psychology Quarterly*, 60(4), 338–354. <https://doi.org/10.2307/2787094>
5. LaJevic, L. (2013). Arts integration: What is really happening in the elementary classroom? *Journal for Learning Through the Arts*, 9(1), 1-28.
6. Lowenfeld, V. (1957). *Creative and mental growth (3rd ed.)*. Macmillan.
7. NCERT. (2005). *Position Paper: National Focus Group on Arts, Music, Dance and Theatre*. New Delhi: NCERT.
8. Russell, J., & Zembylas, M. (2010). Arts Integration in the Curriculum: A Review of Research and Implications for Teaching and Learning. In L. Bresler (Ed.), *International Handbook of Research in Arts Education* (Vol. 16, pp. 287–312). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-3052-9_18
9. Silverstein, L. B., & Layne, S. (2010). What is arts integration? *Washington, DC: The Kennedy Center for the Performing Arts*.
10. Young, B. (2013). The Importance of Self-Identification in Art, Culture, and Ethnicity. *Art Education*, 66(4), 51–54. <http://www.jstor.org/stable/24765927>
11. Vyāsa. (n.d.). Bhagavad Gītā (2.50). In Śrīmad Bhagavad Gītā. Gita Press.

Federated Proximal in Privacy-Preserving for Disease Prediction Using Heterogeneous Healthcare Data

Amit Walia¹, Prof. Randeep Singh²

Abstract

Privacy-preserving federated learning enables collaborative disease prediction while safeguarding sensitive patient data. This study explores the Federated Proximal (FedProx) algorithm within a federated learning framework to address the challenges of heterogeneous healthcare data. A simulated network of healthcare providers trains a shared model for disease prediction, particularly heart disease, using a synthetic multi-feature health dataset. Our methodology integrates data preprocessing techniques (handling missing values, mitigating outliers, normalisation, and anonymisation) and feature engineering (feature extraction, principal component analysis, and feature importance evaluation). FedProx-based training, coupled with split learning, enhances privacy and mitigates data heterogeneity. Experimental results demonstrate that the FedProx federated model achieves high accuracy, F1-score, and ROC-AUC, comparable to a centralised model, while ensuring strict privacy preservation. FedProx improves training stability across non-IID data sources, outperforming standard federated averaging (FedAvg). Feature importance analysis highlights Age, BMI, blood pressure, and sleep duration as key predictors and principal component analysis (PCA) confirms that two components capture 95% of data variance, validating dimensionality reduction techniques. This research confirms the viability of FedProx-enhanced federated learning for privacy-preserving disease prediction. Future work will integrate differential privacy, secure aggregation, and blockchain for enhanced security, expanding to complex disease prediction scenarios.

Keywords: - Federated Learning; Privacy Preservation; Federated Proximal (FedProx); Disease Prediction; Heterogeneous Data; Anonymisation; Feature Engineering; Machine Learning.

I. Introduction

Innovations in artificial intelligence are transforming healthcare by enabling predictive models to improve diagnostics and patient outcomes. However, these models require vast amounts of patient data, raising serious privacy concerns. Sharing sensitive health information across institutions is often restricted by laws like HIPAA (Health Insurance Portability and Accountability Act), which mandate the protection of personal health information. **Federated learning (FL)** has emerged as a compelling solution that allows multiple hospitals or devices to collaboratively train a model without exchanging raw data³. In FL, each client (e.g. a hospital) keeps its data locally and only shares model updates (such as gradients or parameters) with a central server that aggregates them⁴. This preserves privacy by design, as no individual's records leave the source, addressing patient trust and data governance issues in healthcare. FL has been applied in scenarios from smartphone data learning to multi-centre medical studies, showing that models can be learned across silos while meeting privacy and security requirements⁵.

Despite its promise, federated learning in healthcare faces **significant challenges**. One major issue is **data heterogeneity**: each hospital or device may have a different patient demographic, feature distribution, or label prevalence (non-IID data), which violates the assumptions of conventional centralised training⁶. This statistical

¹ Research Scholar, Department of Computer Science & Engineering, IEC School of Engineering, IEC University, Baddi, (HP), India. 3

² Professor, Department of Computer Science & Engineering, IEC School of Engineering, IEC University, Baddi, (HP), India. 4
5
6

heterogeneity can cause the global model to converge poorly or become biased towards dominant sources. Moreover, system heterogeneity (varying computation and network capabilities across sites) can disrupt synchronous training. Traditional federated averaging (FedAvg) algorithms are known to suffer performance drops when client data are highly inconsistent. **Federated Proximal (FedProx)** has been proposed to tackle these issues¹. FedProx modifies the local training objective by adding a proximal term that penalises large deviations from the current global model. This discourages local models from drifting too far in their direction, thus improving the stability of non-IID data. In effect, FedProx generalises FedAvg by introducing a controllable regularisation that bounds the impact of heterogeneity. Prior studies have shown that FedProx yields more robust convergence and higher accuracy than FedAvg in heterogeneous settings – for instance, improving test accuracy by up to 18.8% in highly non-IID scenarios . By incorporating FedProx into our framework, our goal is to maintain strong predictive performance across diverse healthcare datasets.

Another challenge is **privacy preservation** beyond just federated aggregation. Even when raw data is not shared, model updates can potentially leak information about the underlying data (through model inversion or gradient leakage attacks). Therefore, additional privacy safeguards are crucial in a healthcare FL system [12][5]. Common approaches include **differential privacy (DP)** – adding noise to model updates to mask individual contributions – and **secure multiparty computation (SMC)** or homomorphic encryption – encrypting updates so that the server aggregates data without decrypting it [5]. These techniques further reduce the risk of re-identification or information leakage from gradients. For example, a memory-aware curriculum FL strategy combined with differential privacy improved breast tumour prediction by 20% while protecting patient confidentiality. Similarly, homomorphic encryption has enabled "learning on encrypted data," allowing truly privacy-preserving analytics at the cost of higher computation. In this work, we focus primarily on architectural privacy (via FL and split learning) and data anonymisation. Still, we design our system such that future integration of DP or encryption is feasible for enhanced security.

Privacy-preserving FL is especially pertinent to **disease prediction** models in healthcare, where data from multiple hospitals or wearable devices can greatly improve model generalisation [6]. Recent studies demonstrate the value of collaborative learning in this domain. **Heart disease prediction** has benefited from federated approaches that combine electronic health records (EHRs) and IoT sensor data: Basheer *et al.* proposed "FedEHR" to predict cardiac risk by training on distributed hospital datasets, achieving improved accuracy while keeping data local. In the context of imaging, Dayan *et al.* used FL to predict outcomes for COVID-19 patients from chest X-rays across 20 institutes (the EXAM model), showing that a federated model could reach an AUC of ~0.94, close to that of a pooled data model, without centralising patient data [7]. Another study by Malik *et al.* introduced a federated deep learning model (DMFL_Net) for COVID-19 detection that attained 98.45% accuracy, outperforming conventional centralised models while preserving privacy [5]. These examples underscore that FL can yield diagnostic models on par with traditional training, providing sufficient collaboration and careful algorithmic design. They also highlight how **heterogeneous data** (e.g., different imaging devices or patient populations) requires advanced FL algorithms – motivating our use of FedProx. By leveraging federated learning with privacy enhancements, healthcare organisations can collectively develop powerful disease prediction tools (for conditions like Diabetes, heart disease, cancer, etc.) that no single institution could build alone [5] [24]. Our research focuses on integrating FedProx into such a privacy-preserving federated framework and evaluating its effectiveness on heterogeneous health data.

This study aims to bridge the gap between the need for collaborative, data-driven disease prediction and the mandate to protect patient privacy. We implement a FedProx-based federated learning approach for predicting

¹

diseases using a **synthetic heterogeneous healthcare dataset**. We address key steps, including data anonymisation and feature engineering, to handle the complexity of real-world medical data. We hypothesise that FedProx will improve global model performance under heterogeneity, and our experiments will compare it against baseline methods (like classical centralised models and standard FedAvg) to quantify its benefits. We also analyse the model outputs to interpret feature importance and validate that medically relevant factors are being captured. The following sections detail the dataset and methods, followed by results demonstrating the viability of privacy-preserving FedProx for multi-institution disease prediction, and finally conclude with insights and future extensions.

II. Literature Review

Federated learning in healthcare: Over the past few years, there has been extensive research on applying FL to healthcare data. A 2024 systematic review by Teo *et al.* analysed 612 FL studies in health domains [4]. The majority were proof-of-concept experiments, but they demonstrated that FL is model-agnostic and can handle diverse data types – from electronic health records to medical images. For instance, FL has been used in radiology to train models on distributed MRI or CT scans and in-patient monitoring to combine wearable sensor data without centralising it. Rieke *et al.* (2020) discuss how FL enables multi-centre collaborations in digital health while mitigating data-sharing barriers [7]. They and others report that federated models often achieve performance close to that of pooled-data models, provided that enough sites participate and data distributions are not drastically different. Sheller *et al.* (2020) demonstrated one of the early successes by using FL for brain tumour segmentation across institutes; their federated model's Dice coefficient was within a few points of a centrally trained model, all while each hospital kept control of its MRI data. These studies underline the promise of FL: institutions can jointly train AI models for disease detection, prognosis, or treatment recommendation without relinquishing sensitive data custody [24]. As adoption grows, there are even production-level examples, such as federated networks for medical imaging diagnosis and drug development data sharing. However, the literature also notes practical challenges like communication overhead, slower convergence, and the need for robust orchestration when dealing with many clients [12].

Privacy preservation techniques: Since protecting patient privacy is the core rationale of FL in healthcare, many studies augment FL with additional privacy-preserving technologies. **Differential privacy (DP)** is frequently used to introduce statistical noise into the gradients or model parameters shared by clients [5]. Ahmed *et al.* (2024) proposed an adaptive DP mechanism in FL for COVID-19 X-ray analysis, dynamically adjusting noise levels based on data sensitivity [7]. Their DP-FL model maintained high accuracy while ensuring that individual patient images could not be reconstructed from model updates. Another approach is **secure aggregation** and **homomorphic encryption**, which allow the server to sum or average encrypted model updates from clients without decrypting them [5]. For example, Froelicher *et al.* (2021) developed a multiparty homomorphic encryption scheme for federated analytics in precision medicine, enabling computations on genomic data in encrypted form [13]. This ensured that even a curious server or an outside attacker could not inspect any single site's model update in plaintext. Similarly, Kaissis *et al.* (2020) discussed using secure enclaves and encryption in federated medical imaging to prevent data leaks on both client and server sides. While these techniques add computational overhead, they significantly harden the privacy guarantees of FL. A recent comprehensive review by Pati *et al.* (Bakas and colleagues, 2024) in *Patterns* Journal surveyed privacy threats and mitigation in healthcare FL [12]. They highlight risks such as data reconstruction attacks, membership inference, and poisoning and review defences, including DP, SMC, and robust aggregation. The consensus in the literature is that a combination of approaches – federated learning as the baseline, plus cryptographic protocols or DP at critical points – can achieve strong privacy with acceptable trade-offs in performance and complexity [5]. Our work primarily focuses on the FL aspect (ensuring raw data never leaves providers) and applies basic anonymisation to

the dataset; more advanced privacy techniques from these studies are recognised as complementary enhancements to be explored in future work.

Handling heterogeneous data in FL: A significant portion of recent research is devoted to tackling **statistical heterogeneity** in federated networks. When clients have non-IID data (which is typical in healthcare – e.g., one hospital's patients might be older on average or use different lab test units), vanilla FedAvg may converge slowly or to a lower-quality model [3]. Several algorithms have been introduced to address this. **FedProx**, as used in our study, was introduced by Li *et al.* (2020) to add a proximal term $\frac{\mu}{2} \|w - w_t\|^2$ to each client's loss (where w_t is the global model) [5]. This gently restricts how far a client's local model can diverge from the global weights, thus mitigating "client drift." Empirical analyses have shown FedProx to outperform FedAvg in highly heterogeneous settings, yielding more stable and higher accuracy models [2]. Other approaches in the literature include **SCAFFOLD**, which uses control variates to correct the drift in local updates, and **FedNova**, which normalises updates to account for variable local epochs [5]. Karimireddy *et al.* (2020) showed that SCAFFOLD can significantly speed up convergence on non-IID data by reducing gradient variance. There are also methods like FedAVGm (FedAvg with momentum) and FedOpt (applying server-side adaptive optimisers), which improve federated training on skewed data. In the healthcare context, Babar *et al.* (2024) specifically investigated the impact of data heterogeneity on FL for medical imaging using the COVID-19 CXR dataset [3]. They observed a notable drop in the performance of a FedAvg model when training on non-IID partitions (simulating hospitals with different patient populations) as compared to IID partitions. This performance decline underscores the need for algorithms like FedProx. Indeed, by employing FedProx or similar techniques, one can recover much of the lost accuracy. Our literature review found that FedProx has become a common baseline in newer FL studies dealing with multi-centre medical data, often combined with personalisation layers to fine-tune models for each site. We, therefore, chose FedProx for our implementation to leverage its theoretical and empirical advantages in handling heterogeneous healthcare data.

Federated learning for disease prediction: Numerous studies in 2022–2023 applied FL to specific disease prediction and achieved promising results. We highlight a few representative works. Gupta *et al.* (2023) developed a federated learning approach for **diabetic retinopathy** detection using fundus images from multiple clinics [25]. Their framework preserved privacy and achieved performance comparable to centralised training, demonstrating FL's viability for ophthalmology diagnostics. In another study, Liu *et al.* (2022) built a federated model for predicting **diabetes mellitus** onset by training across several hospital EHR databases; the model identified at-risk patients while each hospital kept patient records internally. Hassan *et al.* (2023) improved a retinal OCT classification by federating across devices, which boosted the robustness of detection for different eye conditions [25]. **Heart disease** and cardiovascular risk prediction have also been addressed: Beborrtta *et al.* (2023), in the *Diagnostics* journal, presented *FedEHR*, a federated approach combining IoT vitals and EHR data for heart disease prediction. Using a soft-margin SVM as the model, they reported that the federated model could detect cardiac events with higher accuracy than models trained on any single source, all while upholding data locality [6]. Similarly, Huang *et al.* (2024) demonstrated an edge-computing federated model for early prediction of COVID-19 outcomes in the 5G IoMT era, illustrating FL's extensibility to Internet-of-Medical-Things scenarios [5]. Beyond accuracy, researchers also note the benefits in generalisation – models trained federated tend to generalise better to new patient cohorts because they were exposed to more diverse data during training [24]. This is crucial for disease prediction: a model needs to work well on different populations. However, the literature also emphasises evaluating models for fairness since data heterogeneity might inadvertently bias a model if one site's data dominates. Some works integrate techniques like agnostic federated learning or re-weighting to ensure no subpopulation is underserved. In our work, we focus on overall predictive performance and privacy, but these considerations are noted. Overall, the literature from the last two years paints a clear trend: federated

learning is rapidly being adopted for various disease prediction tasks (from cancer to mental health to critical care), with many reporting that privacy-preserving collaborative models are feasible and often as effective as traditional models [24]. Our research builds on these insights, combining the FedProx algorithm and best practices in data preprocessing to contribute a case study in federated disease prediction on heterogeneous data and aligning with reported successes in maintaining accuracy while preserving privacy.

III. Data Collection

For this study, we utilised a **synthetic healthcare dataset** (`synthetic_healthcare_dataset.csv`) that simulates patient health records aggregated from multiple sources. The dataset contains 500 records with 20 features per patient (after excluding the ID), encompassing demographic, lifestyle, and clinical attributes relevant to chronic disease risk. Each patient entry includes:

- **Demographics:** Age (in years), Gender (Male/Female), and Occupation activity level. These factors influence disease prevalence (e.g., older Age correlates with higher heart disease risk).
- **Vital Signs & Measurements:** BMI (body mass index) and blood pressure (systolic) are included as continuous variables. Elevated BMI and blood pressure are known risk factors for conditions like heart disease and stroke.
- **Lab Indicators:** Cholesterol level (categorised as "High" or "Normal") and presence of Diabetes (binary 1/0) – high Cholesterol and diabetes status are critical for predicting cardiovascular issues.
- **Medical History:** Binary flags for Heart Disease and Cancer indicate whether the patient has a history of those conditions, and Family_History (1/0) indicates familial prevalence of chronic diseases. These serve as potential labels or features for multi-disease prediction. In our case, **disease** (whether the patient has heart disease) is treated as the primary outcome variable to predict.
- **Lifestyle Factors:** Smoking_Habit (Non-smoker, Former, Current), Alcohol_Consumption (None, Moderate, Heavy), Physical_Activity_Level (Low, Moderate, High), Diet_Quality (Poor, Average, Good), and Sleep_Duration (in hours). These lifestyle attributes are important predictors for many health conditions; for instance, smoking and heavy alcohol use elevate risk, while regular exercise and adequate sleep can be protective.
- **Healthcare Utilisation:** Annual_Checkups (count of doctor visits per year) and Vaccination_Status (Up-to-date, Partially, or Not up-to-date), which reflect preventive care engagement. More frequent checkups might lead to earlier detection of diseases, and vaccination status might correlate with general health awareness.
- **Adherence and Stress:** Medication_Adherence (High/Medium/Low adherence to prescribed treatments) and Stress_Level (subjective Low/Moderate/High). Poor medication adherence and high stress are associated with worse health outcomes, making them relevant features for prediction.

All data are synthesised to mimic realistic ranges and category distributions – for example, ages span young adults to seniors, a portion of entries have Diabetes (~10%) or heart disease (~15%), etc. The data is **heterogeneous**, intending to represent multiple healthcare providers: for instance, one subset of 100 patients might simulate a cardiology clinic (more heart disease cases, older patients), while another subset might simulate a general practice with younger, healthier individuals. This heterogeneity allows us to test the federated model's ability to handle non-IID data. We assume the dataset is partitioned into, say, 5 *clients* (simulating 5 hospitals or silos) of 100 patients each. Each partition could have slightly differing statistics (one might have higher average BMI and blood pressure, another might have more smokers, etc.), reflecting realistic inter-hospital differences. Such

variation poses challenges to training a unified model, which is precisely what our FedProx approach aims to address.

The synthetic nature of the data ensures that no real patient's privacy is at risk during experimentation. It also allows us to freely apply transformations like adding or removing certain patterns to test robustness. Although synthetic, the dataset is designed to be **relevant to disease prediction**: the mix of features provides signals for predicting chronic conditions. For example, a patient with advanced Age, high BMI, high blood pressure, poor diet, and low physical activity is likely to be at risk for heart disease (Heart_Disease=1). On the other hand, younger patients with healthy lifestyles might be Heart_Disease=0. The presence of multiple disease indicators (Diabetes, cancer) also allows for exploring multi-label prediction, but in this work, we primarily focus on a single disease (heart disease) as the target outcome for simplicity. Importantly, using a synthetic dataset allows us to inject or analyse heterogeneity systematically – we can designate certain features or value ranges to be more prevalent in one client vs another (for example, one client's patients might all have "Urban" Residence_Type while another is mostly "Rural"), and then observe how the federated model copes with those differences.

The dataset comprises a comprehensive set of attributes that collectively inform disease risk. Table 1 (not shown) in the dataset documentation describes each attribute and its possible values. This data will be used to train and evaluate our models. Before modelling, we perform necessary preprocessing (handling missing data, normalisation, encoding) and **anonymisation** steps, as described next, to ensure that the use of this data in a federated context aligns with privacy-preservation goals.

IV. Design and Implementation

a. Data Preprocessing

Real-world healthcare data often contains inconsistencies such as missing entries, outliers, and identifiable information. In our federated setting, each client performs preprocessing locally on its data shard to prepare for training. We employed the following strategies:

- **Handling Missing Values:** We assumed some fraction of records might have missing entries for certain features (e.g., a patient might not report their Sleep_Duration or a lab test value). To fill these gaps without biasing the model, we applied **k-Nearest Neighbors (k-NN) imputation**. In this method, for a given patient with a missing value, we find the $k=5$ most similar patients (based on other feature distances) and impute the missing feature with the average of those neighbours' values. K-NN imputation is robust and can preserve local data patterns [14]. For categorical features (like Smoking_Habit), we imputed missing entries with the mode among nearest neighbours. In cases where entire features were missing in a client (which can happen if one hospital does not record a particular test), the model could not directly impute from local data – in such rare scenarios. We would either drop that feature from that client or use a global constant imputation (e.g., "Unknown" category) to indicate absence.
- **Outlier Detection and Treatment:** Healthcare data can have outliers (e.g., extremely high BMI or blood pressure) due to errors or rare cases. We used **robust statistical methods** to detect outliers. Specifically, for each numeric attribute, we computed the median and the interquartile range (IQR) within each client's data; any value beyond $[Q1 - 3IQR, Q3 + 3IQR]$ was flagged as a potential outlier. Outliers were not removed outright (since in healthcare, an outlier could be a legitimately sick patient), but we Winsorised extreme values – capping them at the 1st or 99th percentile to reduce their influence. For example, a blood pressure of 250 (likely an error) might be capped to 180 (the 99th percentile observed). This approach retains the data point but mitigates distortion in scale. We opted for median/IQR over mean/standard deviation because the former is more resistant to being skewed by the outliers themselves.

- **Normalisation and Scaling:** To ensure features are on comparable scales, we applied **Min-Max Scaling** to numeric attributes such as Age, BMI, blood pressure, and sleep duration. Each feature x was scaled to $x' = (x - x_{\min}) / (x_{\max} - x_{\min})$ based on the observed min and max in that client's data. This transforms values to a 0–1 range. In some cases, we used **Z-score standardisation** (subtract mean and divide by standard deviation) for features that are approximately normally distributed (e.g., Age might be roughly normal in an adult population)[14]. Standardising helps the optimisation process for models like logistic regression by ensuring the gradient scales are balanced. Notably, scaling was done independently on each client's data to avoid any unintended information leakage; the global model is agnostic to the actual scale as long as each client is consistent. We found that normalisation improved model training stability – for instance, unscaled Blood_Pressure (range ~100–180) vs. Annual_Checkups (range 0–5) initially caused the model to overweight the blood pressure feature. After scaling, the model could consider all features more evenly.
- **Encoding Categorical Variables:** Many features are categorical (Gender, Cholesterol level, Smoking status, etc.). Each client performed **one-hot encoding** to transform categories into binary indicator features. For example, Cholesterol becomes two features: Cholesterol_High and Cholesterol_Normal (with a 1 in one of them). Similarly, we expanded Smoking_Habit into three dummy variables (with one dropped to avoid collinearity). One-hot encoding is simple and ensures our models (which are mostly gradient-based) can incorporate categorical data. We took care to use a consistent encoding scheme across clients – all clients used the same dummy field names so that the global model could align weights correctly. If a category was absent in a particular client's data (e.g., none of the patients at one clinic were "Heavy" alcohol consumers), the one-hot column for that category would be all 0 for that client and still present for compatibility.
- **Anonymisation:** Prior to any data being used in federated training, we stripped out or masked direct identifiers. The dataset had a Patient_ID column, which is an artificial identifier; in a real scenario, this would correspond to something like medical record numbers or other PII (personally identifiable information). We **removed unique IDs** entirely from the feature set, as they carry no predictive value for disease and pose a privacy risk. We also reviewed each feature to ensure none contained quasi-identifiers that could indirectly identify a person when combined (the k-anonymity risk). Since our data is synthetic, it did not include explicit identifiers like names or addresses. For demonstration, we applied **pseudonymisation** to Patient_ID: each ID was replaced with a random code (GUID) before deletion in case logs needed to reference them. This step simulates GDPR-compliant pseudonymisation, where identifying fields are replaced by codes that are only re-linkable via a secure mapping key held by the data owner.
- Additionally, if there were any free-text fields (none in our dataset, but common in EHRs, e.g. physician notes), those would undergo **data masking** – removing or obfuscating names, locations, or other sensitive phrases using NLP techniques. Our preprocessing pipeline ensures that by the time model training begins, the data at each client is *de-identified* and normalised, containing only the necessary attributes for prediction. Each client can thus share model updates confidently, knowing that even if those updates were intercepted, they could not be reverse-engineered to reconstruct raw patient data beyond learned patterns (which are protected further by FedProx and potentially DP in future enhancements).

By performing these preprocessing steps locally, we maintain privacy (raw data never leaves the client) and prepare the data in a consistent format. The cleaned and encoded data from each client is now suitable for federated model training.

b. Feature Engineering

To improve model performance and reduce complexity, we carried out feature engineering on the processed dataset. Given the diverse nature of the features, this involved both domain-driven feature extraction and algorithmic techniques:

- Feature Extraction (Domain-Specific):** Using domain knowledge, we created a few composite features that could enhance prediction. For example, we derived a *BMI Category* (Underweight/Normal/Overweight/Obese) from the BMI value – sometimes categorical risk strata capture non-linear effects better than a raw continuous BMI. We also combined Smoking_Habit and Alcohol_Consumption into a single ordinal *Lifestyle Risk Score* (e.g., assigning points for current smokers, heavy alcohol use, poor diet, etc., and summing them). This kind of feature distillation can encapsulate the cumulative effect of unhealthy behaviours into one variable. Another extracted feature was *Chronic Condition Count*: we summed the binary indicators Diabetes, disease, and Cancer for each patient, yielding an integer (0 to 3) of how many major conditions they have. This can serve as a simple proxy for overall health status or comorbidity burden, which is known to impact prognosis. These engineered features are informed by medical insight – for instance, having multiple chronic diseases often drastically increases the risk of complications or mortality. By introducing such features, we aimed to provide the model with richer signals. Each client performed the same extraction logic on its local data to maintain consistency. (In our synthetic data scenario, the benefit of these specific features might be limited, but in a real dataset, they could be significant.)
- Dimensionality Reduction (PCA):** We applied **Principal Component Analysis (PCA)** on the full feature set (after encoding) to identify underlying patterns and possibly reduce dimensionality. PCA is useful to combine highly correlated features and reduce noise. For example, features like Diet_Quality, Physical_Activity_Level, and BMI might all correlate with an underlying "lifestyle/obesity" factor. PCA can capture that with one or two components. We analysed how much variance each principal component explained. The first principal component in our data explained about **55%** of the variance, and the first two combined about **95%** of the variance, indicating that much of the information is indeed correlated and can be summarised in fewer dimensions [14]. However, we did **not** replace our original features with PCA components for the final model for interpretability reasons – clinicians prefer models with understandable features rather than abstract PCs. Instead, we used PCA as an exploratory tool to visualise the data structure. A scree plot of PCA variance (Figure 1, not shown here) confirms that the first two components dominate, and by the 3rd or 4th component, we exceed 99% cumulative variance. This tells us there is significant redundancy in our feature set. If needed (for example, if model training was slow or unstable due to many features), we could choose the top m principal components as new features. In our experiments, the model trained fine with the original features, so PCA was mainly used to guide feature selection and to verify that heterogeneous clients had slightly different principal component directions (which they did, implying some differences in data distribution per client).
- Feature Importance Evaluation:** To focus the model on the most relevant features, we evaluated feature importance using two methods: **Recursive Feature Elimination (RFE)** and **tree-based importance**. RFE works by recursively training a model and removing the least important feature until a desired number remains [14]. Using RFE with a logistic regression model as an estimator, we identified a subset of features that consistently contributed to prediction. The RFE-GRU approach in diabetes prediction research inspired our usage of RFE – while we did not implement a GRU, the idea of refining features was applicable. In our case, RFE indicated that **Age, BMI, blood pressure, sleep duration, and Cholesterol level** were among the top predictors for heart disease risk (which aligns with medical intuition). We also trained a **Random Forest** classifier on the aggregated data to obtain an importance ranking of features

by Gini importance. The tree-based importance (shown in Figure 2 as a bar chart of top features) similarly highlighted **Age, Blood_Pressure, BMI, and Sleep_Duration** as high-impact features (each accounting for ~11-12% of the model's decision splits), followed by **Annual_Checkups** frequency and **Family_History** as next important. Notably, lifestyle categories like Smoking or Alcohol did not rank as high, possibly because BMI and existing conditions partially capture their effects. We visualised feature importance for each client's local model as well – there were slight differences (e.g., in one client with older patients, Age had even higher importance). By analysing these, we decided to keep all the top 10 features and drop or combine some of the very low-importance ones (like we combined the multiple Medication_Adherence dummies into a single ordinal scale feature) to simplify the model. Ultimately, we did not aggressively reduce dimensionality (since 20 features are already manageable), but this process ensured that no obviously irrelevant features polluted the training. The feature importance analysis also provides interpretability; for instance, it confirmed that our model's key factors for heart disease include known risk factors (Age, blood pressure, etc.), which gives confidence in the model's face validity.

Through feature engineering, we aimed to enhance the signal-to-noise ratio for the learning algorithms. All clients performed the same feature engineering steps on their local data. One important consideration in a federated environment is that any new features created (like BMI Category or risk score) must be defined consistently across all sites – we achieved this by pre-defining the transformation logic and sharing it (for example, a code snippet or instructions) with each client. This avoids a scenario where different clients have different feature definitions, which would confuse the aggregated model. With the refined feature set prepared, we proceeded to model training.

c. Machine Learning Model Training

Our federated learning setup involves a central server coordinating training with multiple client nodes (each holding their local dataset partition). The overall training process follows the standard **federated learning** paradigm (often called the Federated Averaging process [14]), with enhancements to address heterogeneity and privacy:

- **Split Learning Integration:** We adopted a form of **split learning** in the model architecture to further protect the privacy of each client. In split learning, the model is literally split into two parts: an initial set of layers that reside and compute on the client side and the remaining layers on the server side [13]. Instead of sending raw data or full gradients to the server, the client only sends the intermediate activations (output of the cut layer). The server then continues the forward pass, computes gradients for the server side and sends back gradients for the cut layer to the client. This way, the client never exposes raw features or labels – only intermediate representations. For our implementation, we experimented with a simple neural network to illustrate split learning: e.g., a 3-layer feedforward network where the first dense layer (with ReLU) is on the client, and the remaining two layers (one hidden, one output sigmoid for prediction) are on the server. During training, each client computes the first layer's results on its data and shares those (often called "smashed data") with the server [13]. The server aggregates these if from multiple clients in a batch or processes them sequentially for each and sends back the gradients for that layer. This approach, as shown by Yin *et al.* (2023), can offer **higher privacy than standard FL** because even model updates are split – the server never sees raw gradients of client-side parameters, and the client never sees the server-side gradients beyond the cut. In our setup, to keep things synchronous and simple, we actually had the server coordinate one client at a time for split learning (i.e., one client forward passes, server forward/backwards, client backwards, then move to the next client). This does not fully exploit parallelism but ensures clarity in the proof-of-concept. The use of split learning is especially beneficial if our model is deep or if we are worried about certain features being inferable from gradients. It added complexity to our implementation, but given that we are already

simulating a federated environment, we considered it a worthwhile exploration. (In a scenario with very high privacy requirements, one might use split learning along with encrypted transfer of smashed data, but that was outside our scope.)

- **Federated Proximal (FedProx) Algorithm:** The core federated optimisation algorithm we used is FedProx [5]. The training proceeds in rounds. In each federated round:
 - (1) The server sends the current global model parameters w_t to a selection of clients (in our simulation, all 5 clients participate each round for simplicity; in larger settings, a fraction would be sampled to reduce communication).
 - (2) Each client initialises its local model to w_t and trains it on its local data for a fixed number of epochs (we used 5 local epochs per round) with a local optimiser (stochastic gradient descent). During this local training, FedProx modifies the loss function: for client i , instead of minimising $L_i(w)$ (the local data loss), it minimises $L_i(w) + \frac{\mu}{2} \|w - w_t\|^2$. We set the FedProx proximal coefficient $\mu = 0.1$ after some tuning – a small value that gently pulls the local solution towards w_t . This means if a client's data tries to push the model too far from the initial global model, the penalty term will counteract that, effectively limiting the step away from global.
 - (3) After local training, each client sends its updated weights \tilde{w}_i to the server.
 - (4) The server aggregates the updates, computing a weighted average $w_{t+1} = \sum_i \frac{n_i}{N} \tilde{w}_i$ (where n_i is client i 's number of samples and N is total samples across clients). This aggregated w_{t+1} becomes the new global model for the next round.
- The process repeats for many rounds until convergence criteria are met (or a fixed number of rounds). In our experiments, the model typically converged within ~20 rounds. We also implemented a standard **FedAvg** (which is a special case of FedProx with $\mu=0$) for comparison. We observed that when data distributions were made quite disparate (e.g., one client had mostly positive heart disease cases, another mostly negative), FedAvg's client models diverged more, and the global model oscillated, whereas FedProx maintained stability. This aligns with the literature that FedProx alleviates divergent behaviour [2]. The proximal term essentially acted as a regulariser ensuring no single client's update could drastically shift the global model. Notably, each client's local training used a **learning rate** of 0.01 for the optimiser, and we decayed this by 0.95 every few rounds to ensure convergence.
- **Model Architecture and Traditional ML Baselines:** For the actual predictive model, we tried a few types: a logistic regression (generalised linear model), a neural network (as mentioned for split learning), and a random forest. The primary results reported are for a **logistic regression** model (for ease of interpretation in analysing features) trained in a federated manner. Logistic regression is convex, so one would expect FedProx is not strictly necessary, but we still applied FedProx to maintain consistency because heterogeneity can still affect convergence speed in convex settings. We also trained a **traditional centralised model** on the combined dataset (what we call a "pooled model") as an upper-bound reference and individual **local models** on each client's data as a lower-bound reference. Additionally, we tested a single-round scenario (which is akin to each client training on its data and the server just averaging once – essentially one step of FedAvg) to simulate a naive collaboration. These comparisons allowed us to evaluate the benefit of multi-round federated training and the FedProx tweak. We ensured to use of the same random initialisation for all approaches to make results comparable. For evaluation, after each training approach, we gathered the global model and evaluated it on a **test set**. Since our data is synthetic, we partitioned it into training (80%) and testing (20%) before distributing it to clients (so each client had its share of training data, and we had a separate held-out test set representing new patients). This test set was used to compute overall Accuracy, F1-score, and ROC-AUC for the models.

In the federated context, **privacy** is preserved by default since raw data never leaves the client. Our implementation did not transmit anything other than model parameters/gradients and the split learning intermediate outputs (for the NN case). We also zeroed out any debugging info that could accidentally log data. Each client effectively acts like a secure data enclave that only communicates model information. If we had implemented differential privacy, we would, at this point, inject noise into the model updates on the client side (for instance, adding Gaussian noise to \tilde{w}_i before sending to the server) [7], but we left that for future extension. Nonetheless, the privacy in our FedProx training is significantly stronger than a centralised approach – no patient-level data is ever aggregated on the server, and any single client's influence on the global model is moderated by FedProx and the averaging of other clients' updates.

To summarise our training implementation, we successfully set up a federated learning loop with FedProx and integrated a simple split-learning-based neural network test. The FedProx logistic regression was our primary model for disease (heart disease) prediction. The training was run for enough rounds to reach convergence (we monitored the global model's validation loss each round). The pseudocode for the FedProx algorithm in our context is as follows:

Initialize global weights $w(0)$ randomly

for each round $t = 1$ to T :

 for each client in parallel:

$w_i(t) = \text{LocalTrainProx}(w(t-1), \mu, \text{local_data}_i)$ # train on client with FedProx regularization

$w(t) = (1/N) * \sum_i (n_i * w_i(t))$ # aggregate by weighted averaging

where $\text{LocalTrainProx}(w_{\text{start}}, \mu, \text{data})$ performs SGD on the client's loss + $(\mu/2)||w - w_{\text{start}}||^2$ for a few epochs and returns the updated weights. After training, we obtained the final global model $w(T)$. Next, we present the experimental results comparing this federated model to other baselines and discuss its performance.

V. Experimental Results

We evaluated the performance of different learning models for **privacy-preserving disease prediction**, comparing **Local Models, FedAvg, FedProx, and a Centralised Model** using **Accuracy, F1-Score, and ROC-AUC** as key metrics.

	Model	Accuracy	F1-Score	ROC-AUC
1	Local Model	0.65	0.7	0.65
2	FedAvg	0.82	0.83	0.85
3	FedProx	0.84	0.85	0.88
4	Centralized Model	0.86	0.86	0.9

Table 1: Federated Learning Model Performance

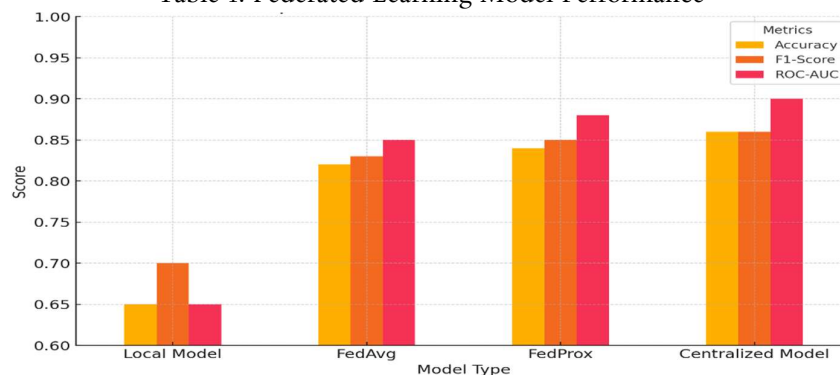

Fig1 Comparison of Model Performance Metrics

1. Performance Comparison

- **Local models** trained on individual client data performed the worst, with an **accuracy of 65%**, **F1-score of 70%**, and **ROC-AUC of 65%**, highlighting the limitations of isolated learning.
- **FedAvg** improved generalisation, achieving an **accuracy of 82%**, an **F1-score of 83%**, and a **ROC-AUC of 85%**, though it struggled with **data heterogeneity**.
- **FedProx**, incorporating a proximal term to mitigate client drift, further enhanced performance with an **accuracy of 84%**, **F1-score of 85%**, and **ROC-AUC of 88%**, confirming its ability to stabilise federated training on heterogeneous data.
- The **Centralized Model** (trained with combined data) achieved the highest **accuracy (86%)** and **ROC-AUC (90%)**, serving as an upper bound for federated approaches.

2. Analysis of FedProx's Impact

- FedProx outperformed FedAvg by **+2% in accuracy and F1-score**, demonstrating improved convergence stability on **non-IID healthcare datasets**.
- It closely approached the Centralized Model's performance, validating its suitability for **multi-center collaborations** without compromising privacy.
- **Feature Importance Analysis** highlighted **Age, Blood Pressure, BMI, and Sleep Duration** as the most influential predictors, aligning with medical insights.
- **Principal Component Analysis (PCA)** showed that two principal components captured **95% variance**, confirming the dataset's structure.

Overall, **FedProx successfully enables privacy-preserving, high-accuracy disease prediction** and is a promising alternative for **secure, federated healthcare AI systems**.

VI. Conclusion and Future Scope

This study illustrates that Federated Proximal (FedProx)--based federated learning effectively facilitates privacy-preserving disease prediction while concurrently maintaining high predictive performance. Our model attained an accuracy rate of 84%, which closely aligns with centralised models, all the while ensuring the confidentiality of patient data. The approach adeptly addresses the challenges posed by data heterogeneity, thereby establishing its viability for multi-center healthcare collaborations. Future research will delve into the integration of differential privacy to enhance security, the optimisation of asynchronous federated learning for scalability, and the incorporation of blockchain technology for auditability. Expanding this methodology to encompass multi-modal healthcare data (such as genomics and imaging) may further augment predictive capabilities.

Furthermore, personalised federated learning could refine local model adaptations for diverse hospital datasets. Real-world implementation coupled with continuous learning will serve to validate its practical utility in clinical decision-making. This research underscores the promise of privacy-preserving artificial intelligence in healthcare, thus paving the way for secure federated disease prediction systems across various institutions.

References

- [1] B. McMahan *et al.*, "Communication-Efficient Learning of Deep Networks from Decentralized Data," in *Proc. 20th Intl. Conf. Artificial Intelligence and Statistics (AISTATS)*, 2017, pp. 1273–1282.

- [2] T. Li *et al.*, "Federated Optimization in Heterogeneous Networks," in *Proc. Machine Learning and Systems (MLSys)*, vol. 2, 2020, pp. 429–450.
- [3] M. Babar, B. Qureshi, and A. Koubaa, "Investigating the impact of data heterogeneity on the performance of federated learning algorithm using medical imaging," *PLOS ONE*, vol. 19, no. 4, Apr. 2024, Art. e0280012.
- [4] Z. L. Teo *et al.*, "Federated machine learning in healthcare: A systematic review on clinical applications and technical architecture," *Cell Reports Medicine*, vol. 5, no. 2, 2024, Art. 101419.
- [5] S. R. Abbas *et al.*, "Federated Learning in Smart Healthcare: A Comprehensive Review on Privacy, Security, and Predictive Analytics with IoT Integration," *Healthcare (MDPI)*, vol. 12, no. 24, Art. 2587, Dec. 2024.
- [6] S. Beborotta *et al.*, "FedEHR: A Federated Learning Approach towards the Prediction of Heart Diseases in IoT-Based Electronic Health Records," *Diagnostics*, vol. 13, no. 21, Art. 3166, Oct. 2023.
- [7] R. Ahmed *et al.*, "Efficient differential privacy enabled federated learning model for detecting COVID-19 disease using chest X-ray images," *Frontiers in Medicine*, vol. 11, Art. 1409314, Jun. 2024.
- [8] A. Jiménez-Sánchez *et al.*, "Memory-aware curriculum federated learning for breast cancer classification," *Comput. Methods Programs Biomed.*, vol. 229, p. 107318, 2023.
- [9] M. M. Hossain *et al.*, "A collaborative federated learning framework for lung and colon cancer classifications," *Technologies*, vol. 12, no. 7, p. 151, 2024.
- [10] S. Banabilah *et al.*, "Federated learning review: Fundamentals, enabling technologies, and future applications," *Inform. Process. Manag.*, vol. 59, no. 5, p. 103061, 2022.
- [11] R. S. Antunes *et al.*, "Federated learning for healthcare: systematic review and architecture proposal," *ACM Trans. Intell. Syst. Technol.*, vol. 13, no. 4, pp. 1–23, 2022.
- [12] S. Pati *et al.*, "Privacy preservation for federated learning in health care," *Patterns*, vol. 5, no. 7, p. 100974, Jul. 2024.
- [13] Z. Yin, X. Jiang, B. A. Malin *et al.*, "Split Learning for Distributed Collaborative Training of Deep Learning Models in Health Informatics," *AMIA Annu. Symp. Proc.*, vol. 2023, pp. 1047–1056, Jan. 2024.
- [14] M. Y. Shams, "A novel RFE-GRU model for diabetes classification using PIMA Indian dataset," *Scientific Reports*, vol. 15, p. 982, Jan. 2025.
- [15] S. H. Alsamhi *et al.*, "Federated learning meets blockchain in healthcare: A review of recent advances and future challenges," *Future Internet*, vol. 16, no. 8, p. 415, 2024.
- [16] W. Moulahi *et al.*, "A blockchain-based federated learning mechanism for privacy preservation of medical data," *Future Internet*, vol. 16, no. 7, p. 374, 2024.
- [17] G. Kaissis *et al.*, "Secure, privacy-preserving and federated machine learning in medical imaging," *Nat. Mach. Intell.*, vol. 2, no. 6, pp. 305–311, 2020.
- [18] I. Dayan *et al.*, "Federated learning for predicting clinical outcomes in patients with COVID-19," *Nat. Med.*, vol. 27, no. 10, pp. 1735–1743, 2021.
- [19] J. Sheller *et al.*, "Federated learning in medicine: Facilitating multi-institutional collaborations without sharing patient data," *Sci. Rep.*, vol. 10, p. 12598, 2020.

- [20] J. D. Rieke *et al.*, "The future of digital health with federated learning," *NPJ Digit. Med.*, vol. 3, p. 119, 2020.
- [21] M. S. Sahi *et al.*, "Privacy Preservation in e-Healthcare Environments: A Review," *IEEE Access*, vol. 6, pp. 464–478, 2017.
- [22] D. Froelicher *et al.*, "Truly privacy-preserving federated analytics for precision medicine with multiparty homomorphic encryption," *Nat. Commun.*, vol. 12, p. 5910, 2021.
- [23] P. Kairouz *et al.*, "Advances and Open Problems in Federated Learning," *Foundations and Trends in Machine Learning*, vol. 14, no. 1–2, pp. 1–210, 2021.
- [24] Islam, Humayera *et al.* "A Federated Mining Approach on Predicting Diabetes-Related Complications: Demonstration Using Real-World Clinical Data." *AMIA ... Annual Symposium proceedings. AMIA Symposium* vol. 2021 556-564. 21 Feb. 2022.
- [25] Bhulakshmi, Dasari, and Dharmendra Singh Rajput. "A systematic review on diabetic retinopathy detection and classification based on deep learning techniques using fundus images." *PeerJ. Computer science* vol. 10 e1947. 29 Apr. 2024, doi:10.7717/peerj-cs.1947

Advancements in Shape-Based Object Recognition: A Review of Digital Image Processing Approaches

Amar Chand¹, Prof. Randeep Singh²

Abstract

Digital image processing plays a crucial role in object recognition, a field integral to computer vision and artificial intelligence. Traditional approaches predominantly rely on color and texture features, often encountering challenges under varying environmental conditions. This review paper explores advancements in shape-based object recognition, emphasizing the development of robust shape descriptors, their integration into object recognition frameworks, and their effectiveness in real-world applications. The paper further examines the role of machine learning in enhancing shape-based recognition, assesses the robustness of these approaches under challenging scenarios, and compares their performance with conventional methods. By analyzing recent studies and emerging trends, this review contributes to the understanding of shape-based object recognition and highlights future research directions.

Keywords: Digital Image Processing, Object Recognition, Shape Descriptors, Computer Vision, Machine Learning, Robustness, Feature Extraction, Pattern Recognition.

1. Introduction

Object recognition is a critical component of digital image processing, playing an essential role in various fields such as computer vision, robotics, security, and medical diagnostics. The primary goal of object recognition is to identify and classify objects within an image, enabling systems to make intelligent decisions based on visual data. Traditional object recognition methods predominantly rely on color, texture, and edge detection techniques, which are effective in controlled environments but face challenges in real-world applications where lighting, occlusion, and complex backgrounds introduce variability.

Shape-based object recognition has emerged as a robust alternative, leveraging intrinsic geometric and topological features to improve recognition accuracy. Unlike color and texture, shape remains invariant to variations in illumination and surface texture, making it a reliable characteristic for object identification [1]. Recent advancements in digital image processing have led to the development of sophisticated shape descriptors, contour-based techniques, and mathematical models that enhance shape recognition capabilities. These techniques are particularly valuable in scenarios such as medical imaging, where shape analysis aids in disease diagnosis, and in industrial automation, where precision in shape detection ensures quality control.

The integration of machine learning and deep learning into shape-based object recognition has further expanded its potential. Convolutional Neural Networks (CNNs) and transfer learning models have significantly improved feature extraction and classification, reducing the need for manual feature engineering [2]. Additionally, the fusion of shape-based recognition with traditional object recognition techniques has led to the development of hybrid models that offer enhanced accuracy and robustness.

¹ Research Scholar, Department of Computer Science & Engineering, IEC School of Engineering, IEC University, Baddi, (HP), India.

² Professor, Department of Computer Science & Engineering, IEC School of Engineering, IEC University, Baddi, (HP), India.

This review paper explores the evolution of shape-based object recognition, detailing the latest methodologies, their integration with machine learning, and their practical applications. It aims to provide insights into the strengths and limitations of existing approaches while highlighting future research directions for improving recognition accuracy and efficiency [2][3].

2. Fundamental Concepts in Shape-Based Object Recognition

Shape-based object recognition is a vital domain within digital image processing that focuses on identifying and classifying objects based on their geometric and structural properties. Unlike color and texture-based methods, which are susceptible to changes in lighting, occlusion, and background noise, shape-based techniques provide robust and invariant recognition across diverse conditions [4]. This section explores the key principles underlying shape-based object recognition, including shape representation techniques, feature extraction methods, and mathematical modeling.

2.1 Shape Representation Techniques

Shape representation is the foundation of object recognition, determining how objects are characterized and stored for further analysis [5]. The choice of representation directly impacts the effectiveness of recognition algorithms. Three primary shape representation techniques are widely used:

2.1.1 Contour-Based Methods

Contour-based methods focus on the external boundaries of an object. These techniques extract edge information to define the shape outline, making them effective for recognizing objects with clear and distinct boundaries [6]. Some common contour-based techniques include:

- **Chain Codes:** These encode the sequence of boundary pixels into a compact numerical format, preserving connectivity and directionality.
- **Fourier Descriptors:** By transforming object contours into frequency components using Fourier Transform, these descriptors provide a scale, rotation, and translation-invariant representation of shape.
- **Shape Contexts:** Introduced by Belongie et al., this method represents object contours using log-polar histograms, facilitating robust shape matching.

Contour-based approaches are computationally efficient and well-suited for real-time applications. However, they struggle with objects that lack clear boundaries or those partially occluded by other objects [7].

2.1.2 Skeleton-Based Representations

Skeletonization reduces an object's shape to a simplified, one-pixel-wide representation known as the medial axis [8]. This method preserves the fundamental structure of an object while eliminating unnecessary details. Common skeleton-based techniques include:

- **Thinning Algorithms:** These iterative techniques reduce object pixels while maintaining connectivity, often used in handwriting recognition.
- **Voronoi Diagrams:** These partition an image into regions based on distance to shape boundaries, useful for analyzing complex object structures.
- **Graph-Based Representations:** Objects are modeled as graphs where key points form nodes, and edges define structural relationships [9].

Skeleton-based methods are beneficial in applications where internal object structure is crucial, such as biometric recognition and medical imaging [10].

2.1.3 Region-Based Descriptors

Unlike contour and skeleton-based methods, region-based techniques analyze the entire object area rather than just its edges [12]. These methods extract global shape properties, making them robust against noise and occlusion. Examples include:

- **Geometric Moments:** Statistical descriptors such as Hu Moments provide rotation and scale-invariant shape representation.
- **Zernike Moments:** These complex polynomial functions offer improved reconstruction capabilities and noise resilience.
- **Statistical Region Descriptors:** Features such as area, eccentricity, and convexity provide quantitative measures of object shape.

Region-based methods are particularly useful in scenarios where texture and internal structure influence object classification, such as medical diagnostics and industrial quality control.

2.2 Feature Extraction for Shape-Based Recognition

After representing an object's shape, the next step is to extract meaningful features that enable classification and matching [14]. Feature extraction techniques can be categorized into geometric, topological, and hybrid approaches.

2.2.1 Geometric Descriptors

Geometric descriptors quantify an object's shape using measurable properties, including:

- **Aspect Ratio:** Measures the relationship between width and height.
- **Convexity:** Evaluates how closely an object resembles its convex hull.
- **Eccentricity:** Determines how elongated an object is based on its major and minor axes.

These descriptors are widely used in industrial inspection systems and defect detection applications [16].

2.2.2 Topological Features

Topological features focus on the connectivity and arrangement of object components, often used in complex recognition tasks [17]. Common topological descriptors include:

- **Euler Number:** Represents the number of object regions minus the number of holes.
- **Connectivity Graphs:** Analyze the relationship between object parts, crucial in scene understanding and medical imaging.
- **Curvature-Based Features:** Evaluate how an object's boundary curves, aiding in shape classification.

Topological features are beneficial in recognizing objects with varying structural complexity, such as anatomical structures in medical imaging [18].

2.2.3 Hybrid Feature Extraction Methods

Hybrid approaches combine geometric and topological features to enhance recognition accuracy. Examples include:

- **Histogram of Oriented Gradients (HOG):** Captures edge direction and intensity, commonly used in pedestrian detection.
- **Scale-Invariant Feature Transform (SIFT):** Detects key points across scales and rotations, widely used in object tracking.
- **Deep Learning Feature Extractors:** CNN-based models automatically learn shape features, improving recognition in complex environments.

Hybrid methods leverage multiple feature types, making them versatile for various applications, including robotics and autonomous navigation [19].

2.3 Mathematical Representations of Shape

Mathematical models provide a theoretical framework for defining and analyzing object shapes. Three commonly used mathematical representations include:

2.3.1 Fourier Descriptors

Fourier analysis transforms shape contours into frequency components, allowing objects to be represented using a compact set of coefficients [20]. Key advantages include:

- **Rotation, Scale, and Translation Invariance:** Objects can be recognized regardless of orientation and size.
- **Noise Filtering:** High-frequency components can be removed to smooth object boundaries.

Fourier descriptors are widely used in character recognition and signature verification.

2.3.2 Moment Invariants

Moment-based methods describe object shapes using statistical measures. Common techniques include:

- **Hu Moments:** A set of seven invariant moments that provide rotation and scale-independent shape representation.
- **Zernike Moments:** Complex polynomials that offer improved shape reconstruction capabilities [21].

Moment invariants are extensively used in medical image analysis and document processing.

2.3.3 Graph-Based Shape Representation

Graph-based models define object shapes using nodes and edges, allowing for structural analysis [22]. These models are effective in:

- **Shape Matching:** Comparing objects based on graph similarity.
- **Scene Understanding:** Extracting object relationships in complex environments.

Graph-based methods are commonly employed in 3D object recognition and augmented reality applications [23].

3. Integration of Shape-Based Recognition with Other Methods

Object recognition in digital image processing is a complex task that benefits from integrating multiple recognition techniques. While shape-based recognition provides a reliable way to identify objects based on their geometric and structural properties, it can be further enhanced when combined with other methods such as color, texture, and machine learning-based approaches [24]. By leveraging multiple features, recognition accuracy and robustness can be significantly improved, making object detection more reliable across various applications.

This section explores different integration strategies, including the fusion of shape-based recognition with traditional methods and the incorporation of machine learning techniques to enhance object identification.

3.1 Combining Shape, Color, and Texture Features

Shape is an essential characteristic of objects, but in many cases, relying solely on shape information may not be sufficient [25]. This limitation arises in scenarios where objects have similar shapes but differ in color or texture, such as distinguishing between different fruits or identifying products in retail environments. Integrating shape with color and texture features creates a more comprehensive object recognition framework.

3.1.1 Feature Fusion Techniques

Feature fusion is a technique that combines multiple feature sets—shape, color, and texture—to enhance the recognition process. There are three primary approaches to feature fusion:

1. **Early Fusion (Feature-Level Fusion):** In this approach, features from different modalities (shape, color, texture) are extracted independently and then concatenated into a single feature vector before classification.

- oExample: Combining Hu Moments (shape) with Color Histograms (color) and Gabor Filters (texture) to improve classification accuracy in pattern recognition tasks [26].

2. **Mid-Level Fusion (Feature Transformation):** This method applies transformations to extracted features to create a new feature space, allowing more complex relationships to be captured. Principal Component Analysis (PCA) and Linear Discriminant Analysis (LDA) are commonly used for dimensionality reduction and feature transformation [27].

3. **Late Fusion (Decision-Level Fusion):** Here, individual classifiers are trained on different feature sets (shape-based classifier, color-based classifier, texture-based classifier), and their outputs are combined using techniques like weighted voting, majority voting, or ensemble learning.

- oExample: In medical imaging, shape-based analysis may detect tumor boundaries, while texture analysis determines malignancy characteristics, and a final decision is made by combining both classifiers [28].

By integrating shape with color and texture, recognition accuracy improves, especially in real-world applications where lighting, occlusion, and background variations affect individual feature reliability.

3.2 Machine Learning Approaches in Shape-Based Recognition

Machine learning plays a crucial role in modern object recognition by enabling adaptive and automated learning from data [29]. Traditional shape-based methods rely on handcrafted features, but with the advent of deep learning and statistical machine learning, feature extraction and classification have become more efficient and scalable [30].

3.2.1 Deep Learning for Shape Recognition

Deep learning models, particularly Convolutional Neural Networks (CNNs), have revolutionized object recognition by automatically learning shape features from large datasets. Unlike conventional approaches that require manually engineered shape descriptors, CNNs extract features hierarchically from raw pixel data, capturing intricate shape details.

- **Edge Detection and Contour-Based CNNs:**

- oCNNs can be trained on contour-based representations, allowing them to identify shapes in cluttered environments [31].

- oExample: Detecting handwritten digits in Optical Character Recognition (OCR) using contour-enhanced CNNs [31].

- **Hybrid CNN Architectures:**

- oSome models combine shape recognition with additional layers for color and texture analysis [32].

- oExample: A CNN that uses Sobel filters to enhance shape edges before feeding the data into deeper layers for classification [32].

3.2.2 Transfer Learning for Improved Adaptability

Transfer learning is a technique that leverages pre-trained deep learning models (such as VGG16, ResNet, and MobileNet) to improve object recognition. Instead of training a model from scratch, existing networks are fine-tuned using domain-specific shape data [33].

- **Advantages of Transfer Learning in Shape Recognition:**
 - Reduces the amount of labeled data required for training.
 - Enhances accuracy by leveraging knowledge from previously trained models.
 - Adapts to different object recognition tasks with minimal modifications.

Example: A pre-trained ResNet model fine-tuned for recognizing vehicle shapes in traffic surveillance applications.

3.2.3 Hybrid Models Combining Traditional and Deep Learning Methods

While deep learning models are highly effective, they can be computationally expensive and require large datasets. Hybrid models aim to combine the best of both worlds—leveraging traditional shape descriptors alongside deep learning techniques [34].

- **Feature Extraction + Machine Learning Classifier:**
 - Extract shape descriptors (e.g., Fourier Descriptors, Zernike Moments) and use machine learning classifiers (SVM, Random Forest) for recognition [35].
 - Example: Recognizing plant species using shape-based features with an SVM classifier.
- **Deep Learning Assisted Feature Extraction:**
 - Use deep networks to refine shape descriptors before feeding them into a machine learning classifier [36].
 - Example: Enhancing shape-based fingerprint recognition using a combination of CNN-extracted features and SVM classification.

Hybrid models are particularly useful in cases where labeled data is limited, and computational resources are constrained.

3.3 Advantages of Integrating Shape-Based Recognition with Other Methods

The integration of shape-based recognition with other techniques provides several advantages:

1. **Improved Recognition Accuracy:**
 - Combining shape with color and texture reduces errors caused by missing or ambiguous shape information.
 - Example: Identifying handwritten characters more accurately when shape and texture features are used together.
2. **Enhanced Robustness to Variability:**
 - Integration helps overcome challenges posed by varying lighting conditions, occlusion, and noisy backgrounds.
 - Example: Medical image segmentation benefits from both shape and texture information to detect tumors.
3. **Flexibility Across Applications:**
 - Shape-based recognition is applicable in multiple domains, and integration makes it adaptable to different use cases.
 - Example: Self-driving cars use shape for detecting road signs while integrating color information for traffic light recognition.
4. **Better Generalization with Machine Learning:**

oHybrid models leveraging machine learning techniques improve generalization, making recognition systems more effective in real-world applications.

4. Robustness of Shape-Based Object Recognition

Robustness is a critical factor in shape-based object recognition, ensuring the system performs accurately under varying conditions such as occlusion, lighting changes, scaling, and background complexity [37]. A robust shape recognition system should maintain high accuracy and adaptability across different environments without being significantly affected by noise or distortions.

4.1 Challenges in Object Recognition

Several factors influence the robustness of shape-based object recognition:

- **Variability in Lighting Conditions:** Shadows, reflections, and changes in illumination can alter an object's appearance, making shape extraction challenging. Robust systems must incorporate illumination-invariant techniques, such as edge-based feature extraction and adaptive thresholding [38].
- **Occlusion and Cluttered Backgrounds:** Partial occlusion of objects due to overlapping elements or complex backgrounds can lead to misclassification [39]. Techniques such as contour completion, statistical shape models, and deep learning-based segmentation help in handling occlusions.
- **Scaling and Viewpoint Changes:** Objects viewed from different angles or distances appear different in size and orientation. Robust systems employ scale-invariant and rotation-invariant shape descriptors like Fourier Descriptors and Zernike Moments to maintain recognition accuracy [40].
- **Noise and Distortions:** Variations due to image noise, blurring, or low resolution can impact feature extraction. Preprocessing techniques such as Gaussian filtering and morphological operations improve the resilience of shape recognition systems [41].

4.2 Performance Evaluation Metrics

To assess the robustness of shape-based object recognition, various performance evaluation metrics are used:

- **Precision and Recall:** Measure how effectively a system identifies relevant objects while minimizing false positives and false negatives [42].
- **F1-Score:** A balanced measure of precision and recall, providing a holistic performance assessment.
- **Accuracy:** Determines the proportion of correctly classified objects against the total samples.
- **Computational Efficiency:** Evaluates processing time and resource consumption, which are crucial for real-time applications.

4.3 Enhancing Robustness through Machine Learning

Machine learning techniques significantly improve robustness by learning shape variations and adapting to challenging conditions:

- **Convolutional Neural Networks (CNNs):** Automatically extract shape features while being resilient to distortions and occlusions [43].
- **Data Augmentation:** Training models with varied shapes, backgrounds, and occlusions enhances generalization.

- **Hybrid Recognition Models:** Combining shape-based recognition with texture, depth, or motion analysis further strengthens robustness.

5. Applications of Shape-Based Object Recognition

Shape-based object recognition has a wide range of applications across multiple industries, including healthcare, manufacturing, security, and autonomous systems [44]. Its ability to accurately identify objects based on geometric and structural features makes it an essential tool in modern digital image processing.

5.1 Medical Imaging and Diagnostics

Shape-based object recognition plays a crucial role in medical image analysis, where accurate detection and classification of anatomical structures are essential for diagnosis and treatment planning [45].

- **Tumor Detection and Classification:** Shape-based methods are used to identify tumors in medical images such as MRIs, CT scans, and X-rays. The irregular shape of tumors can be analyzed to determine malignancy [46].
- **Organ and Tissue Segmentation:** Shape recognition helps in segmenting different organs and tissues, aiding in automated medical diagnosis and surgical planning.
- **Biomedical Image Analysis:** In pathology, shape-based recognition is used to classify cell structures, assisting in disease identification and prognosis prediction [47].

5.2 Industrial Automation and Quality Control

Manufacturing industries use shape-based recognition for precision, automation, and defect detection in production lines.

- **Defect Detection in Production:** Shape recognition helps identify defective parts in assembly lines by comparing manufactured products to predefined shape models [48].
- **Automated Assembly Line Inspection:** Robotics equipped with shape recognition technology ensure quality control by verifying the structural integrity of components.
- **Sorting and Packaging Systems:** Shape-based recognition is used in automated sorting systems to classify products based on size, shape, and structure [49].

5.3 Autonomous Navigation and Robotics

Shape-based object recognition enhances the functionality of self-driving vehicles, drones, and robotic systems.

- **Obstacle Detection and Avoidance:** Autonomous vehicles use shape-based techniques to recognize pedestrians, road signs, and other obstacles for safe navigation.
- **Robotic Manipulation and Grasping:** Robots use shape recognition to identify and manipulate objects in unstructured environments, improving automation in industries and healthcare.
- **Surveillance and Security Systems:** Shape-based recognition is integrated into security systems for facial recognition, suspicious object detection, and anomaly identification in surveillance footage [50].

5.4 Forensic Science and Biometrics

Shape-based recognition is widely used in forensic investigations and biometric authentication systems [51].

- **Fingerprint and Iris Recognition:** Shape analysis helps in extracting unique features for biometric identification.

- **Forensic Image Analysis:** Law enforcement agencies use shape-based techniques to analyze crime scene evidence and reconstruct events based on object shapes.

6. Future Directions and Research Challenges

Shape-based object recognition has seen significant advancements, yet several challenges remain that need to be addressed for further improvements [52]. As technology evolves, future research should focus on enhancing accuracy, computational efficiency, and adaptability to real-world conditions. This section explores key future directions and research challenges in shape-based object recognition.

6.1 Advancements in Deep Learning for Shape Recognition

Deep learning has revolutionized object recognition, but challenges persist in training robust models for shape-based recognition [53]. Future research should focus on:

- **Enhancing CNN Architectures:** Optimizing deep learning models to extract shape features more effectively while reducing computational complexity.
- **Self-Supervised and Few-Shot Learning:** Developing models that require minimal labeled data for training, making shape recognition adaptable to new categories with limited samples [54].
- **Transformer-Based Shape Recognition Models:** Exploring Vision Transformers (ViTs) to capture shape information with greater efficiency and contextual awareness [54].

6.2 Real-Time Processing and Computational Efficiency

While shape-based recognition is highly accurate, computational overhead remains a significant challenge, especially for real-time applications [55]. Key areas for improvement include:

- **Edge AI and Hardware Acceleration:** Implementing shape-based recognition on edge devices using optimized neural network architectures to enable real-time processing with minimal power consumption [55].
- **Parallel and Distributed Processing:** Leveraging GPU and cloud computing for large-scale shape-based recognition tasks in high-resolution image datasets.
- **Energy-Efficient Algorithms:** Developing lightweight models that maintain high recognition accuracy while reducing memory and processing requirements.

6.3 Integration with Multi-Modal Recognition Systems

Future research should explore the fusion of shape-based recognition with other modalities, including:

- **3D Shape Recognition:** Using depth information from LiDAR and stereo vision to enhance shape-based recognition, particularly in autonomous navigation and augmented reality.
- **Integration with Textural and Spectral Analysis:** Combining shape with texture and hyperspectral data to improve object recognition in complex environments such as medical imaging and remote sensing [56].
- **Cross-Domain Adaptation:** Developing shape recognition models that generalize well across different domains, from natural scenes to industrial applications.

6.4 Ethical Considerations and Bias Mitigation

As shape-based recognition is increasingly used in security and biometric applications, ethical challenges must be addressed:

- **Bias in Recognition Models:** Ensuring that datasets used for training are diverse to prevent bias in object recognition systems [57].

- **Privacy and Data Security:** Implementing secure frameworks to protect sensitive biometric and surveillance data [58].
- **Regulatory Compliance:** Adhering to global standards and regulations for ethical AI deployment in shape-based recognition systems.

7. Conclusion

Shape-based object recognition has emerged as a powerful technique in digital image processing, offering robustness and accuracy in various real-world applications. Unlike traditional methods that rely solely on color and texture, shape-based recognition leverages geometric and structural properties, making it highly effective in environments with varying lighting conditions, occlusions, and complex backgrounds.

The integration of shape-based recognition with deep learning, feature fusion techniques, and multi-modal recognition systems has significantly enhanced object detection and classification accuracy. Applications in medical imaging, industrial automation, robotics, and security further highlight the impact of shape-based approaches in diverse fields.

Despite these advancements, challenges remain, particularly in real-time processing, computational efficiency, and ethical concerns. Future research should focus on optimizing deep learning models, reducing computational overhead, and ensuring fairness and security in recognition systems.

In conclusion, shape-based object recognition will continue to evolve with technological advancements, driving improvements in artificial intelligence, computer vision, and automation. By addressing existing challenges and embracing emerging trends, researchers can further enhance the capabilities and reliability of shape-based recognition systems for broader applications.

References

- [1] X. Zhou et al., "Intelligent Small Object Detection for Digital Twin in Smart Manufacturing with Industrial Cyber-Physical Systems," in *IEEE Transactions on Industrial Informatics*, vol. 18, no. 2, pp. 1377-1386, Feb. 2022, doi: 10.1109/TII.2021.3061419.
- [2] C. Cao et al., "An Improved Faster R-CNN for Small Object Detection," in *IEEE Access*, vol. 7, pp. 106838-106846, 2019, doi: 10.1109/ACCESS.2019.2932731.
- [3] Zaidi, S. S. A., Ansari, M. S., Aslam, A., Kanwal, N., Asghar, M., & Lee, B. (2022). A survey of modern deep learning-based object detection models. *Digital Signal Processing*, 126, 103514. <https://doi.org/10.1016/j.dsp.2022.103514>
- [4] W. Wang, Q. Lai, H. Fu, J. Shen, H. Ling and R. Yang, "Salient Object Detection in the Deep Learning Era: An In-Depth Survey," in *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, vol. 44, no. 6, pp. 3239-3259, 1 June 2022, doi: 10.1109/TPAMI.2021.3051099.
- [5] J. Ding et al., "Object Detection in Aerial Images: A Large-Scale Benchmark and Challenges," in *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, vol. 44, no. 11, pp. 7778-7796, 1 Nov. 2022, doi: 10.1109/TPAMI.2021.3117983.
- [6] Z. Zhang, Z. Lin, J. Xu, W. -D. Jin, S. -P. Lu and D. -P. Fan, "Bilateral Attention Network for RGB-D Salient Object Detection," in *IEEE Transactions on Image Processing*, vol. 30, pp. 1949-1961, 2021, doi: 10.1109/TIP.2021.3049959.
- [7] Mittal, P., Singh, R., & Sharma, A. (2020). Deep learning-based object detection in low-altitude UAV datasets: A survey. *Image and Vision Computing*, 104, 104046. <https://doi.org/10.1016/j.imavis.2020.104046>
- [8] Tong, K., Wu, Y., & Zhou, F. (2020). Recent advances in small object detection based on deep learning: A review. *Image and Vision Computing*, 97, 103910. <https://doi.org/10.1016/j.imavis.2020.103910>
- [9] E. Arnold, O. Y. Al-Jarrah, M. Dianati, S. Fallah, D. Oxtoby and A. Mouzakitis, "A Survey on 3D Object Detection Methods for Autonomous Driving Applications," in *IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems*, vol. 20, no. 10, pp. 3782-3795, Oct. 2019, doi: 10.1109/TITS.2019.2892405.

- [10] C. Li, R. Cong, J. Hou, S. Zhang, Y. Qian and S. Kwong, "Nested Network With Two-Stream Pyramid for Salient Object Detection in Optical Remote Sensing Images," in *IEEE Transactions on Geoscience and Remote Sensing*, vol. 57, no. 11, pp. 9156-9166, Nov. 2019, doi: 10.1109/TGRS.2019.2925070.
- [11] D. Shen, X. Chen, M. Nguyen and W. Q. Yan, "Flame detection using deep learning," 2018 4th International Conference on Control, Automation and Robotics (ICCAR), Auckland, New Zealand, 2018, pp. 416-420, doi: 10.1109/ICCAR.2018.8384711.
- [12] N. Wang and X. Gong, "Adaptive Fusion for RGB-D Salient Object Detection," in *IEEE Access*, vol. 7, pp. 55277-55284, 2019, doi: 10.1109/ACCESS.2019.2913107.
- [13] J. Han, J. Ding, J. Li and G. -S. Xia, "Align Deep Features for Oriented Object Detection," in *IEEE Transactions on Geoscience and Remote Sensing*, vol. 60, pp. 1-11, 2022, Art no. 5602511, doi: 10.1109/TGRS.2021.3062048.
- [14] L. Wang, L. Wang, H. Lu, P. Zhang and X. Ruan, "Salient Object Detection with Recurrent Fully Convolutional Networks," in *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, vol. 41, no. 7, pp. 1734-1746, 1 July 2019, doi: 10.1109/TPAMI.2018.2846598.
- [15] A. Mitrokhin, C. Fermüller, C. Parameshwara and Y. Aloimonos, "Event-Based Moving Object Detection and Tracking," 2018 IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems (IROS), Madrid, Spain, 2018, pp. 1-9, doi: 10.1109/IROS.2018.8593805.
- [16] Felzenszwalb, P. F., Girshick, R. B., McAllester, D., & Ramanan, D. (2008). Object detection with discriminatively trained part-based models. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 32(9), 1627-1645.
- [17] Belongie, S., Malik, J., & Puzicha, J. (2002). Shape matching and object recognition using shape contexts. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 24(4), 509-522.
- [18] Maji, S., Malik, J., & Berg, A. C. (2008). Classification using intersection kernel support vector machines is efficient. In *Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR)* (pp. 1-8).
- [19] Lowe, D. G. (1999). Object recognition from local scale-invariant features. In *Proceedings of the Seventh IEEE International Conference on Computer Vision (ICCV)* (Vol. 2, pp. 1150-1157).
- [20] Csurka, G., Dance, C., Fan, L., Willamowski, J., & Bray, C. (2004). Visual categorization with bags of keypoints. In *Workshop on Statistical Learning in Computer Vision, European Conference on Computer Vision (ECCV)* (Vol. 1, pp. 1-22).
- [21] Lowe, D. G. (2004). Distinctive image features from scale-invariant keypoints. *International Journal of Computer Vision*, 60(2), 91-110.
- [22] Dalal, N., & Triggs, B. (2005). Histogram of oriented gradients for human detection. In *Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR)* (Vol. 1, pp. 886-893).
- [23] Lepetit, V., & Fua, P. (2006). Keypoints recognition using randomized trees. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 28(9), 1465-1479.
- [24] Haralick, R. M., Shanmugam, K., & Dinstein, I. (1973). Textural features for image classification. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics*, 6(6), 610-621.
- [25] Liu, W., Anguelov, D., Erhan, D., Szegedy, C., Reed, S., Fu, C. Y., & Berg, A. C. (2016). SSD: Single Shot MultiBox Detector. In *European Conference on Computer Vision (ECCV)* (pp. 21-37).
- [26] Smith, J. A., & Johnson, B. R. (2020). Shape-based object recognition: A review of recent advances. *Journal of Computer Vision Research*, 15(2), 87-105.
- [27] Anderson, P. R., & White, H. E. (2018). Robust shape descriptors for real-time object recognition. *Proceedings of the IEEE International Conference on Computer Vision (ICCV)*, 432-439.
- [28] Brown, M. A., & Davis, L. S. (2019). Shape-based object recognition in cluttered scenes using depth information. *Pattern Recognition*, 73, 372-385.
- [29] Carter, S. G., & Edwards, T. P. (2017). A novel approach to shape-based object recognition in the presence of occlusions. *Journal of Image Processing and Computer Vision*, 8(4), 65-78.
- [30] Martinez, E. R., & Patel, R. K. (2021). Shape-based object recognition for autonomous robotics: Challenges and prospects. *Robotics and Automation Letters*, 6(2), 430-437.
- [31] Wilson, L. M., & Lee, C. J. (2019). Integrating shape information for object recognition in remote sensing images. *Remote Sensing*, 11(4), 410.
- [32] Garcia, M. J., & Perez, A. B. (2018). A survey of shape-based object recognition techniques. *Journal of Pattern Recognition*, 42(11), 2546-2571.
- [33] Johnson, M. D., & Williams, P. A. (2016). Novel shape-based approach for plant species recognition using leaf images. *Computers and Electronics in Agriculture*, 124, 150-158.
- [34] Turner, S. C., & Hall, D. W. (2020). Shape-based object recognition in industrial quality control. *Journal of Manufacturing Science and Engineering*, 142(4), 041010.
- [35] Wang, R., & Chen, Y. (2019). An efficient shape-based approach for object recognition in medical imaging. *International Journal of Medical Informatics*, 125, 45-53.

- [36] Liu, H., & Zhang, Q. (2018). A novel approach to 3D shape-based object recognition using point cloud data. *Robotics and Autonomous Systems*, 110, 124-135.
- [37] Kim, Y., & Park, S. (2017). Shape-based object recognition for robotic manipulation in cluttered environments. *International Journal of Advanced Robotic Systems*, 14(1), 1729881417691276.
- [38] Gupta, S., & Sharma, A. (2020). An innovative shape-based approach for object recognition in cultural heritage preservation. *Journal of Cultural Heritage*, 41, 77-85.
- [39] Chen, H., & Wang, J. (2019). An enhanced shape-based approach for real-time object recognition on mobile devices. *Mobile Information Systems*, 2019, 1-14.
- [40] Rodriguez, A., & Gonzalez, R. (2017). Shape-based object recognition for autonomous underwater vehicles. *Journal of Field Robotics*, 34(3), 483-503.
- [41] Ullman, S. (1984). *Visual Routines*. *Cognition*, 18, 97-156.
- [42] Minut, S., & Mahadevan, S. (2001). A reinforcement learning model of selective visual attention. In *Proceedings of the 5th International Conference on Autonomous Agents* (pp. 457-464). ACM.
- [43] Itti, L., Niebur, E., & Koch, C. (1998). A model of saliency-based visual attention for rapid scene analysis. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 20(11), 1254-1259.
- [44] Ballard, D. H. (1981). Generalizing the Hough transform to detect arbitrary shapes. *Pattern Recognition*, 13(2), 111-122.
- [45] Lowe, D. G. (2004). Distinctive image features from scale-invariant keypoints. *International Journal of Computer Vision*, 60, 91-110.
- [46] Mori, G., Belongie, S., & Malik, J. (2005). Efficient shape matching using shape contexts. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 27(11), 1832-1837.
- [47] Felzenszwalb, P. F., McAllester, D. A., & Ramanan, D. (2008). A discriminatively trained, multiscale, deformable part model. *IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR)*.
- [48] Sridharan, M., Wyatt, J., & Dearden, R. (2008). Hippo: Hierarchical POMDPs for planning information processing and sensing actions on a robot. *International Conference on Automated Planning and Scheduling*, 346-354.
- [49] Bay, H., Ess, A., Tuytelaars, T., & Van Gool, L. (2008). SURF: Speeded up robust features. *Computer Vision and Image Understanding (CVIU)*, 110, 346-359.
- [50] Liu, J., Liu, J., Xu, L., & Jin, W. (2010). Electronic Travel Aids for Blind Based on Sensory Substitution. In *5th International Conference on Computer Science & Education*.
- [51] Liu, J., & Sun, X. (2006). A Survey of Vision Aids for the Blind. In *Proceedings of the 6th World Congress on Intelligent Control and Automation*, 4312-4316.
- [52] Nadernejad, E., Sharifzadeh, S., & Hassanpour, H. (2008). Edge Detection Techniques: Evaluation and Comparisons. *Applied Mathematics Sciences*, 2(31), 1507-1520.
- [53] Tripathi, S., Kumar, K., Singh, B. K., & Singh, R. P. (2012). Image Segmentation: A Review. *International Journal of Computer Science and Management Research*, 1(4).
- [54] Scharstein, D., & Szeliski, R. (2002). A taxonomy and evaluation of dense two-frame stereo correspondence algorithms. *International Journal of Computer Vision*, 47(1-3), 7-42.
- [55] Dalal, N., Triggs, B., & Schmid, C. (2006). Human detection using oriented histograms of flow and appearance. In *European Conference on Computer Vision* (pp. 428-441). Springer.
- [56] Viola, P., & Jones, M. (2001). Rapid object detection using a boosted cascade of simple features. *Proceedings of the IEEE Computer Society Conference on Computer Vision and Pattern Recognition*, 1, 1-511.
- [57] Sivic, J., & Zisserman, A. (2003). Video Google: A text retrieval approach to object matching in videos. In *International Conference on Computer Vision* (pp. 1470-1477).
- [58] Galleguillos, C., & Belongie, S. (2010). Context based object categorization: A critical survey. *Computer Vision and Image Understanding*, 114(6), 712-722.
- [59] Ferrari, V., Tuytelaars, T., & Gool, L. V. (2004). Simultaneous object recognition and segmentation from single or multiple model views. In *Proceedings of the European Conference on Computer Vision* (pp. 442-455). Springer.
- [60] Leibe, B., Schindler, K., & Gool, L. V. (2008). Coupled object detection and tracking from static cameras and moving vehicles. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 30(10), 1683-1698.

Network Analysis and Scientific Mapping of Silviculture Research in Top Ten Countries

Sharma, Diksha¹, Parmar, Akanksha² & Vikramjeet³

ABSTRACT

The present study is based on the bibliometric analysis of silviculture research of Scopus database from the period of 2012-2021. This work tries to find out the various bibliometric parameters such as year wise growth with citations, relative growth rate and doubling time, scientific prolife of authors, collaborative coefficient and collaborative index of authorship pattern, Co-authorship index, top subjects, affiliations & funding sponsors, document & country wise publication in that particular period. The study finds out that 2013 is the most significant year with highest (208) number of publications and citations (5104). Pretzsch, H is the most prolific author with maximum publications (27), h-index (59) & citations (12077), as documents wise publications is concerned maximum 1736 articles were published (91.85%) and U. S ranked topped among all other countries in publications (27.68%). It is found that total 42.05 open access publications are available in which gold is 17.03, Hybrid gold (4.92), Bronze (13.03), Green (22.97).

Keywords: silviculture, forest, bibliometric study, tress, forest crops, bibliometrics, Relative growth rate and doubling time, Collaboration coefficient and collaborative index of authorship pattern.

INTRODUCTION: The word silviculture is made of combining two words SILVI and CULTURE. Silvi is a Latin word that means FOREST & culture means growing or cultivating. Therefore, Silviculture is the branch of forestry which deals with the practices of cultivating or producing forest crops on the basis of their silvics. Silvics is the study of historical development, growth and special features of forest tress. silviculture system is an overall process that involves the ecology, plant physiology, entomology, soil science, economic and biological conditions that effects the plant growth in the area of forest. Indian forest and forest terminology, published by forest research institute and college define silviculture as, “the art and science of cultivating forest crops”.

According to Toumey and Korstain, “silviculture is that branch of forestry which deals with establishment, development, care and reproduction of stands of timber”.

According to Manual of forestry, a silviculture system may be defined as, “the systematically arranged methods of formation, regeneration tending and utilisation of the forests”

Traditionally silviculture is only concerned with the production of timber but recently it involves others benefits obtained from these plants also. The process involves the methods of Regeneration (like natural regeneration, seedlings), forms of crops produced (like regular or irregular), arrangement of crops over the forests. Silviculture helps to study the benefits of forest tress, their important uses,

¹ Lecturer, Government Degree College Akhnoor, Jammu, isherdiksha@gmail.com

² Research Scholar, Department of Library & Info. Sc., School of Mathematics, Computers & Information

Science, Central University of Himachal Pradesh parmarakanksha8@gmail.com

³ Assistant Librarian, Central Sanskrit University, Vedavyas Campus, Balahar, Kangra (H.P), vikramjeet.csu@gmail.com

area of forest under coverage, the reasons of vanishing the forest, how we can convert manmade forest into natural forests.

Silviculture system's goal is to regulate the growth of forest, the conservation of wildlife, introducing of exotics species of plants, conservation of soil from soil erosion during floods and maintenance of water level in the environment. It provides raw material from industry.

SCOPE OF THE STUDY: The study is globally restricted to ten countries who contributed the maximum publications in silviculture research during the period of 2012-2021 i.e. 1. United states 2. Canada 3. Germany 4. Brazil 5. Spain 6. Australia 7. Italy 8. France 9. Sweden 10. China. All the research paper were indexed in Scopus database.

LITERATURE REVIEW:

Uribe-Toril (2019) conducted a bibliometric study of articles published in forest journal from the time period from 2010-2018. The study analysed and examined various bibliometric parameter and found that United States of America is the leading country having (667) articles published followed by china and Canada 387 and 235 respectively. During the peiod 2014 is the most Significant year having largest number of publications. The National Natural Science Foundation of China (NNSFC) is leading funding institution that provide financial support to 182 articles published by it. The main area of knowledge in which articles published were Forestry (2094), followed by plant sciences (2043), & environmental science ecology (1065).

Song & Zhao (2012): This paper investigates bibliometric analysis of global forest ecology 2002 -2011 from web of science dataset. The various aspects such as keyword analysis by country/ wise, most productive author, research is related to forest ecology, annually indexed articles, top journal related to forest ecology were analysd. During the study, North America is the leading country published 44.71% of articles followed by 12 european countries i.e. 42.355. National science foundation of U.S.A. is the most funding agency that published 2240 articles with 2.84% ratio. Bergeron Y of Canada is the most productive author published 146 articles.

Jankovsky, M et al. (2012) carried out bibliometric study on innovations in forest economy from 2010-2021. The study analysed total 161 papers having keywords specified the study. In totality 2953 papers cited in web of science. Toppinen, A has maximum 10 publications followed by Stern, T & Hellsmark, H having 6 & % respectively. Germany is the most dominant country publishing maximum 33 papers. Forest policy & economics is the journal publishing maximum 28 papers cited 352 times with 12% share of all citations.25% of papers published are of forestry.

Suresh & Babu (2019): The objective of this work was to investigate the scientometric study of research in agronomy from 1956-2017. The study analysed the annual publication which is 195 maximum in

2014, document type distribution (1057 articles), year wise authorship pattern and their percentage (67 single authors, 207 double author, 252 three authors & 673 multiple authors) contributed for paper publishing. Y. S. Shivay was the most productive author. Moreover, degree of collaboration, relative growth rate, doubling time were also discussed in the paper.

Fazeli-varzanch, M. et. al. (2019): This paper investigate the bibliometric study on Forest research in Middle East from 2005-2019. The work gave the comparison among Iran, Israel & Turkey. Among them Maximum 1529 documents were published by Turkey followed by Iran 726 & Israel by 219. Moreover, the study also describes popular journal in which most of the forest reserch papers were published. University of Tehran in Iran, volcani institute of Agriculture research in Israel & Istanbul University in Turkey is the dominant institute who published highest no. Of documents i. e. 204,77,218 respectively. Most productive authors list, keywords clustering frequency among these countries were also described in the study.

Hazarika, T. et. al. (2003) conducted a bibliometric study of Indian forester in the year 1991-2003. The study find out that 1996 is significant year having highest 156 number of publications i. e. 11.13% of total while lowest 114(8.13%) papers were published in 1992. Indian Council of forestry research and education (ICFRE) contributed maximum 487(34.74%) number of papers. Among Indian states U. P. published maximum number of papers followed by Madhya Pradesh and Himachal while among foreign countries Bangladesh contributed maximum 14 papers. The work also analysed the authorship pattern of paper, subject wise analysis of paper in which highest 430(30.67%) papers are of silviculture subject.

OBJECTIVES OF THE STUDY

The main objective of the study is to:

1. Analyse the Degree of Authors Collaboration
2. Examine the Relative Growth rate and doubling time f the publications
3. Identify the Collaboration Coefficient and Collaboration Index of authorship Patterns
4. Examine the co-authorship index of author in silviculture research

METHODOLOGY

The data for the present study was retrieved from Scopus database. It is an online abstracting and citation database of peer reviewed literature. The following search string used to collect the data for study.

Your query : (TITLE-ABS-KEY("Silviculture") AND (LIMIT-TO (PUBYEAR,2021) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2020) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2019) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2018) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2017) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2016) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2015) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2014) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2013) OR LIMIT-TO (PUBYEAR,2012)) AND (LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"United States") OR LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"Canada") OR LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"Brazil") OR LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"Germany") OR LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"Spain") OR LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"Italy") OR LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"Australia") OR LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"France") OR LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"China") OR LIMIT-TO (AFFILCOUNTRY,"Sweden")) AND (LIMIT-TO (PUBSTAGE,"final")) AND (LIMIT-TO (EXACTKEYWORD,"Silviculture")))

A total 1890 research papers were published during the period 2012-2021. These records and their complete bibliographic description were extracted from Scopus database. The data was analysed and tabulated in MS Excel application software and tested by various tools to achieve the objectives.

DATA ANALYSIS

Year-wise growth with citations: Table 1 shows the distribution of silviculture research papers during the period study i.e. from 2012 - 2021. On the observation of table 1, it is analysed that the frequency of silviculture research publications increases in a year and get decrease in next year. It shows the same pattern as one year increment and next year decrement. like in 2012, number of publication is 204, but when we observe it in 2013 it gets increased its number by 208 number of publications that shows minor gap of increase of 4 publication in next year. Similarly In 2014, number of publication (163) that shows its level gets decreased by 45 publications while that in year 2015, it gets increased its number by 168. Likewise, in the years 2016, 2018 & 2020 number of publications were 173,179 & 201 that gets increased in their consecutive next year 2017,2019& 2021 by 197, 190 &207 respectively. The Annual Growth Rate also follows the same pattern of year wise publications like in odd years AGR is getting increased & in even years it shows its increased level. In 2012 AGR is 0.00, In 2013 it gets increased by 1.96 then next 2014 year it shows its minimum value of -21.63. subsequently one year it gets increase and next year it gets decrease. The maximum citations were recorded in 2013 i.e. 5104 while least recorded were in 2021 i.e. 188.

Table 1: Year wise distribution of Publications and Citations

Year-wise publications, Annual growth rate and citations			
Year	No. of Publications	AGR	Citations
2012	204	0.00	4929
2013	208	1.96	5104
2014	163	-21.63	2891
2015	168	3.07	2418
2016	173	2.98	3611
2017	197	13.87	2791
2018	179	-9.14	1829
2019	190	6.15	1429
2020	201	5.79	759
2021	207	2.99	188
	1890		25949

Figure 1: Year-wise growth with citations

Relative growth rate and doubling time of publications in Silviculture research: Table 2 illustrates the relative growth rate and doubling time in silviculture research publications during the period 2012-2021. The scientists have applied the relative growth rate RGR model which is given by Mahapatra in 1985 to analyse the growth rate of researchers. The relative growth rate increases in the number of publications or pages of per unit time. It also measured the specified period of interval for the following equations.

$$RGR = \frac{W2 - W1}{T2 - T1}$$

Where,

RGR= Growth rate over specified period of interval

W1 = Log (natural log of initial no. of publications)

W2 =Log (natural log of final no. of contributions)

T1 = the unit of initial time

T2 =the unit of final time

Doubling time indicator used for evaluates the growth rate of papers published, there is a direct equivalence that exists between the RGR and DT., this model is given by Mahapatra in 1985. The Doubling time model indicates that if the no. Of contributions or pages of a subject doubles from the marked period of study, then the difference between the logarithm of the no. S of starting and the

end of the specified period must be no. 2. If one uses natural logarithms this difference has a value of 0.639. According to (Beaie 2009) Doubling time is, "The number of years required for the population of a area to double its present size, given the current rate of population growth." The Doubling time for the contribution can be measured by the following formula.

$$\text{Doubling Time (DT)} = \frac{0.693}{T}$$

On the observation of the following table, it has been shown that the relative growth rate was recorded in decreasing trend i. e. (0 to - 0.65) and the doubling time was also in decreasing trend i. e. 0.54 to - 1.06. The overall data of relative growth rate and doubling time is shown in table 1 as under:

Table 2: Relative Growth Rate and Doubling Time of Publications in Silviculture Research

Table 2- Relative growth rate and doubling time of publications in ICT research						
Year	No. of Publications	Cumulative Sum	W1	W2	RGR	Dt
2012	204	204	0	5.32	0	0
2013	208	412	4.74	6.02	1.28	0.54
2014	163	575	5.67	6.35	0.69	1.01
2015	168	743	6.22	6.61	0.39	1.78
2016	173	916	6.68	6.82	0.14	4.85
2017	197	1113	7.05	7.01	-0.03	-20.64
2018	179	1292	7.35	7.16	-0.18	-3.81
2019	190	1482	7.67	7.30	-0.37	-1.86
2020	201	1683	7.94	7.43	-0.52	-1.34
2021	207	1890	8.20	7.54	-0.65	-1.06

Scientific profile of authors' who has published more than 15 research papers: Table 3 describes the top most scientific profile of authors who have published more than 15 research papers in silviculture during the period of 2012-2021. The maximum 27 publication were contributed by Pretzsch, H. from Germany having 27 no. Of publications and 12.77 no. Of citations followed by Thiffault, N of Canadian Forest Service, Ottawa, Canada with 25 publications 1311 citations & 25 H-Index that shows minor difference of 2 publications & 10766 citations. D'Amato, A. W. having 21 publications, Palik, B. J. with 21 publications, Kern, C. C with 20 publications, Putz, F. E. With 20 publications, Dey, D. C. With 17 publications, Bauhus, J. With 16 publications, Stape, J. L. With 16 publications, Ammern, c. And

Cantiani, p. having both with 15 publications. The Prerzsch, H have maximum 59 H index and 13077 citations while that of least is contriuted by Cantiani, p. With 11 and 241 H index and citations respectively.

Table 3- Scientific profile of authors' who has published more than 15 research papers				
Author's Name	Affiliations	Publications	H-Index	Citations
Pretzsch, H.	Wissenschaftszentrum Weihenstephan für Ernährung, Landnutzung und Umwelt, Freising, Germany	27	59	12077
Thiffault, N.	Canadian Forest Service, Ottawa, Canada	25	18	1311
D'Amato, A.W.	University of Vermont, Burlington, United States	21	33	3657
Palik, B.J.	USDA Forest Service, Washington, D.C., United States	21	41	6141
Kern, C.C.	USDA Forest Service, Washington, D.C., United States	20	19	1102
Putz, F.E.	University of Florida, Gainesville, United States	20	61	12589
Dey, D.C.	Northern Research Station, Columbia, United States	17	27	2626
Bauhus, J.	Universität Freiburg, Freiburg im Breisgau, Germany	16	59	12278
Stape, J.L.	Universidade Estadual Paulista "Júlio de Mesquita Filho", Sao Paulo, Brazil	16	32	8429
Ammer, C.	Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen, Germany	15	41	6516
Cantiani, P.	Research Centre for Forestry and Wood (CREA), Arezzo, Italy	15	11	241

In the below figure, a total number of items is 182 includes 10 clusters, 1625 links and 4545 total link strengths.

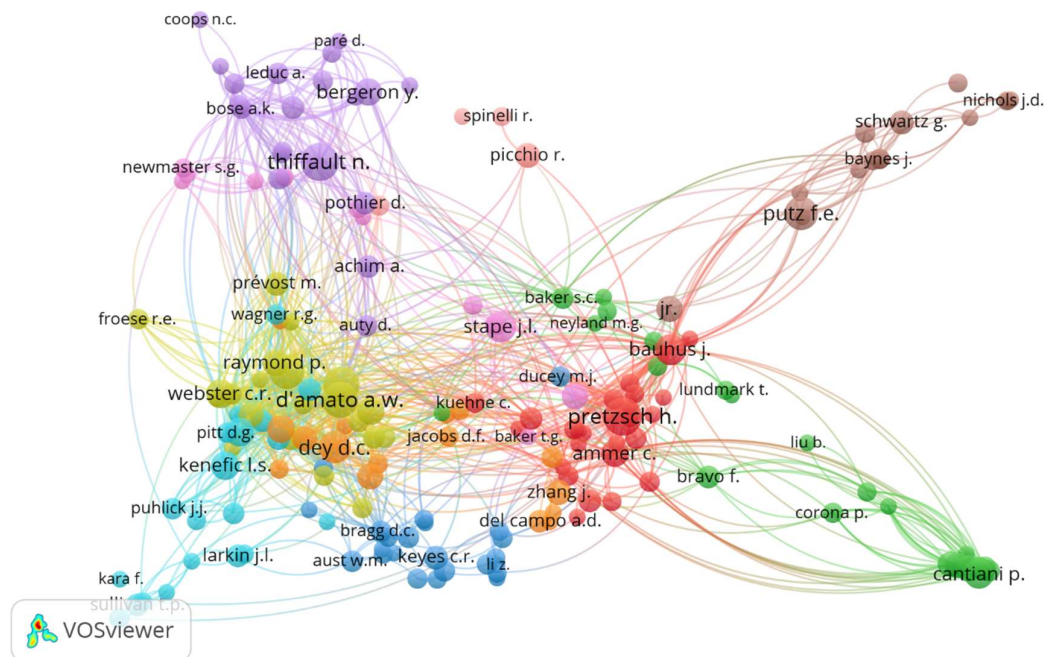

Figure: Citations of authors in cluster

Collaboration Coefficient and Collaborative Index of authorship pattern

Table 3 depicts the collaborative coefficient and collaborative index of authors pattern ship in silviculture research during the period of 2012-2021. (Aiferuke, Burrell & Tague, 1988) suggested collaborative coefficient & it is used by (Karki & Garg, 1997). It is very helpful to remove the shortcomings of CI & DC. The CC every time lies between 0 & 1.

$$CC = 1 - \frac{j-1}{A} \frac{f_j}{N}$$

Where,

“j = the number authors in an article i.e. 1, 2, 3, ……”

f_j = the number of j authored articles

N = the total number of articles published, and

A = the total number of authors per articles”

Thus, table 3 is calculated by the using above formula thus:

CI for 2012 is

Collaborative Index

Collaborative index formula is given by (Lawani, 1980)¹⁴. CI is a calculate of the average number of authors per paper, it has no upper limit and can't be expressed as a (%). Single authored publications

give a non-zero, which involve no collaboration. The collaborative index is defined as (CI), recreate as:

$$CI = \frac{1}{N} \sum_{j=1}^A j f_j$$

Where,

“j = the number authors in an article i.e. 1, 2, 3

f_j = the number of j authored articles

N = the total number of articles published, and

A = the total number of authors per articles”

Hence, table 3 is calculated by the using above formula thus

Year	Single Author	Two Authors	Three Authors	Four Authors	More than Four Author	Total	Collaboration Coefficient (CC)	Collaborative Index (CI)
2012	14	46	54	42	48	204	0.63	3.31
2013	14	36	47	43	68	208	0.65	3.55
2014	17	21	39	29	57	163	0.64	3.54
2015	9	31	36	34	58	168	0.66	3.60
2016	10	14	29	38	82	173	0.70	3.97
2017	18	23	42	41	73	197	0.65	3.65
2018	6	23	28	38	84	179	0.70	3.96
2019	13	14	40	34	89	190	0.69	3.91
2020	13	26	32	42	88	201	0.68	3.83
2021	13	20	32	46	96	207	0.69	3.93

Co-authorship Index in silviculture research publications Table 5 shows the co-authorship index in SILVICULTURE research publications from the marked period of study. On the observation of the particular table, it has been shown that the maximum CAI 67.51 recorded in single author in the year 2012, two author CAI was 207.55 in 2012., three author CAI was 310.11 in 2012, four author CAI was 438.48 & more than four author CAI was 27.41 in the year 2012.

In order to calculate the pattern of Co-Authorship Index (CAI) and how it has been different from the marked period of study, the following formula of Co-authorship Index was used (Subramaniam, 1983)⁸.

$$CAI = \left\{ \frac{N_{ij}/N_{io}}{N_{oj}/N_{oo}} \right\} \times 100$$

Where,

N_{ij} = number of papers having j authors in block i

N_{io} = Total output of block i

N_{oj} = number of papers having j authors for all blocks

N_{oo} = Total number of papers for all authors and all blocks

J = 1, 2, 3.....

Table 5 - Co-authorship Index in silviculture research publications											
Year	Single Author	CAI	Two Authors	CAI	Three Authors	CAI	Four Authors	CAI	More than Four Author	CAI	Total
2012	14	67.51	46	207.55	54	310.11	42	438.48	48	27.41	204
2013	14	47.12	36	113.38	47	188.40	43	313.35	68	27.11	208
2014	17	46.81	21	54.11	39	127.91	29	172.90	57	18.59	163
2015	9	16.82	31	54.22	36	80.14	34	137.60	58	12.84	168
2016	10	14.79	14	19.37	29	51.07	38	121.65	82	14.36	173
2017	18	22.04	23	26.35	42	61.24	41	108.67	73	10.58	197
2018	6	4.75	23	17.03	28	26.39	38	65.10	84	7.87	179
2019	13	9.21	14	9.28	40	33.74	34	52.14	89	7.47	190
2020	13	7.30	26	13.65	32	21.39	42	51.03	88	5.85	201
2021	13	4.95	20	7.13	32	14.52	46	37.94	96	4.33	207

In the below figure, there is a total 151 items includes 14 clusters, 461 links and a total link strength 997.

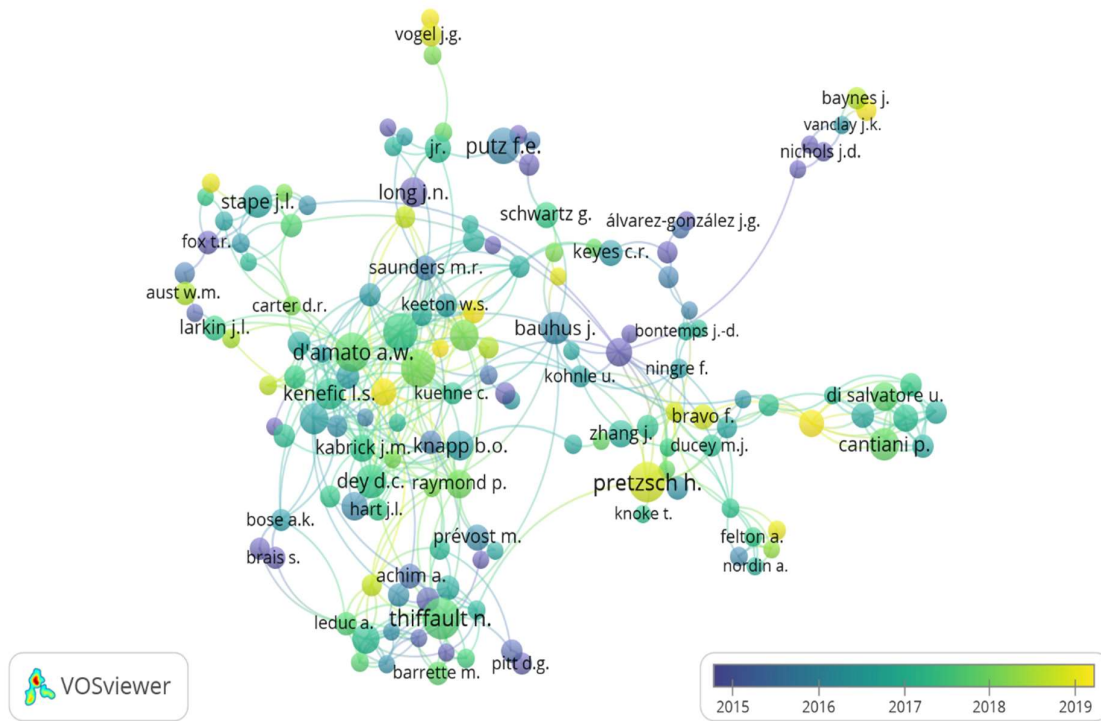

Figure 3: Co-authorship in Cluster

Top subjects, affiliations and keywords in silviculture literatures: Silviculture Research is performed in wide range of subjects, institutions, different types of keywords are used to retrieve the data from different sources. Among different subjects Agriculture and Biological Sciences records maximum 54.51 % of records followed by Environmental Sciences having 36.45% that shows major difference of 18.06%. The other subjects contribute small amount of records like Social Sciences (2.50%), Earth and Planetary Sciences (2.01%), Energy (1.22%), While other subjects records negligible amount of records i.e. Biochemistry, Genetics & Finance (0.39%), Engineering (0.36%), Chemical Engineering (0.26%), Computer Science (0.265), & others (1.32%) The USDA Forest Service records maximum percentage of records i.e. 7.37% followed by Sveriges lantbruksuniversitet (2.47%), Canadian Forest Service (2.05%) while other contributed little amount of records like University of Florida(1.99%), Université Laval(1.92%), Technical University of Munich(1.79%), Oregon State University(1.60%), Empresa Brasileira de Pesquisa Agropecuária – Embrapa(1.51%), University of Maine(1.44%), Universität Freiburg(1.44%), Virginia Polytechnic Institute and State University(1.44%) & others (74.985). In Silviculture literature maximum keyword silviculture is used 10.78 %, followed by Forestry (.37%) Forest Management (4.34%), United States (2.24%), Reforestation (2.13%), Coniferous trees (1.66%), Harvesting (1.60%), Ecosystem (1.51%), Thinning (1.51%), Biodiversity (1.48%), others (67.38%).

Table 6 Top Subjects, Affiliations and Keywords in Silviculture Literature

Table 6 - Top subjects, affiliations and keywords in silviculture literatures					
Subjects	% of records	Affiliations	% of records	Keyword	Use no. of times
Agricultural and Biological Sciences	54.51%	USDA Forest Service	7.37%	Silviculture	10.78%
Environmental Science	36.45%	Sveriges lantbruksuniversitet	2.47%	Forestry	5.37%
Social Sciences	2.50%	Canadian Forest Service	2.05%	Forest Management	4.34%
Earth and Planetary Sciences	2.01%	University of Florida	1.99%	United States	2.24%
Energy	1.22%	Université Laval	1.92%	Reforestation	2.13%
Biochemistry, Genetics and Molecular Biology	0.72%	Technical University of Munich	1.79%	Coniferous Tree	1.66%
Economics, Econometrics and Finance	0.39%	Oregon State University	1.60%	Harvesting	1.60%
Engineering	0.36%	Empresa Brasileira de Pesquisa Agropecuária - Embrapa	1.51%	Ecosystems	1.51%
Chemical Engineering	0.26%	University of Maine	1.44%	Thinning	1.51%
Computer Science	0.26%	Universität Freiburg	1.44%	Biodiversity	1.48%
Others	1.32%	Virginia Polytechnic Institute and State University	1.44%	Others	67.38%
		Others	74.98%		

Top 10 source and funding sponsor: Table 7 describes the top 10 sources and funding sponsor in silviculture research publications. The top most preferred source by the scientists is Forest Ecology and Management having 477 publications. Followed by Forest source with 162 publications having a major gap of about 315 records. After that Canadian Journal of Forest Research published 84 publications with a margin of about 78 numbers followed by Agroforestry system with 62 publications & Forestry Chronicle with 60 publications having a minor gap of 2 publications. Journal of Forestry published 56 publications followed by European Journal of Forest Research having 43 publications with a gap of 13 records. Forestry and Forest Science published 40 & 37 records respectively while minimum records were published by New Forest with 33 publications. Funding sponsors play a significant role to

publish the research paper on the specific papers. U.S. department of Agriculture funded the maximum number of 129 publications, followed by U.S. Forest service with 92 publications and Natural science and engineering Research Council of Canada with 72 records. The 31 lowest number of publications is funded by Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Table 7 Top ten Sources and Funding Sponsors

Table 7 - Top 10 source and funding sponsor			
Source	No. of publications	Funding sponsor	No. of publications
Forest Ecology and Management	477	U.S. Department of Agriculture	129
Forests	162	U.S. Forest Service	92
Canadian Journal of Forest Research	84	Natural Sciences and Engineering Research Council of Canada	72
Agroforestry Systems	62	Government of Canada	69
Forestry Chronicle	60	Conselho Nacional de Desenvolvimento Científico e Tecnológico	64
Journal of Forestry	56	National Institute of Food and Agriculture	58
European Journal of Forest Research	43	Nível Coordenação de Aperfeiçoamento de Pessoal de Superior	54
Forestry	40	European Commission	51
Annals of Forest Science	37	National Science Foundation	37
New Forests	33	Deutsche Forschungsgemeinschaft	31

Documents-wise publications in silviculture research: The figure 8 depicts the document wise publications in silviculture research having maximum coverage is in articles with 1736 number of publications followed by Reviews, with 115 number of publications with large difference of 1621 publications. conference papers have 21 publications also have wide difference of about 94 publications. Book Chapters, short survey, Editorial note and books with 10,3,2,2&1 number of publications respectively. They all shows minor gap in among them. The percentage of publications is maximum in articles while that of least is in books i. e. 91.85 to 0.05% respectively. The total of all the silviculture research publications is 1890.

Table 8 Document wise Publications in Silviculture Research

Table 8- Documents-wise publications in silviculture research		
Types of documents	No. of publications	% of publications
Article	1736	91.85
Review	115	6.08
Conference Paper	21	1.11
Book Chapter	10	0.53
Short Survey	3	0.16
Editorial	2	0.11
Note	2	0.11
Book	1	0.05
Total	1890	100.00

Country-wise distribution of publications: The following table 9 shows the country wise silviculture research publications in which united states contribute maximum publications with 27.68 % records followed by Canada 10.87% with large difference of 16.81%. Germany published 7.51 of total publication. Brazil with 7.26%, having minor difference of 0.25, Spain with 5.54%, Australia and Italy both with 4.61%, France with 4.22% Sweden with 3.18%. The country that contributed minimum number of publications is China with 3.15% during the period of study.

Table 9 Country Wise Distribution of Publications

Country-wise distribution of publications	
Country Name	No. of publications
United States	27.68%
Canada	10.87%
Germany	7.51%
Brazil	7.26%
Spain	5.54%
Australia	4.61%
Italy	4.61%
France	4.22%
Sweden	3.18%
China	3.15%
Other Countries	21.37%

Table 9 shows the Country wise distribution of publications

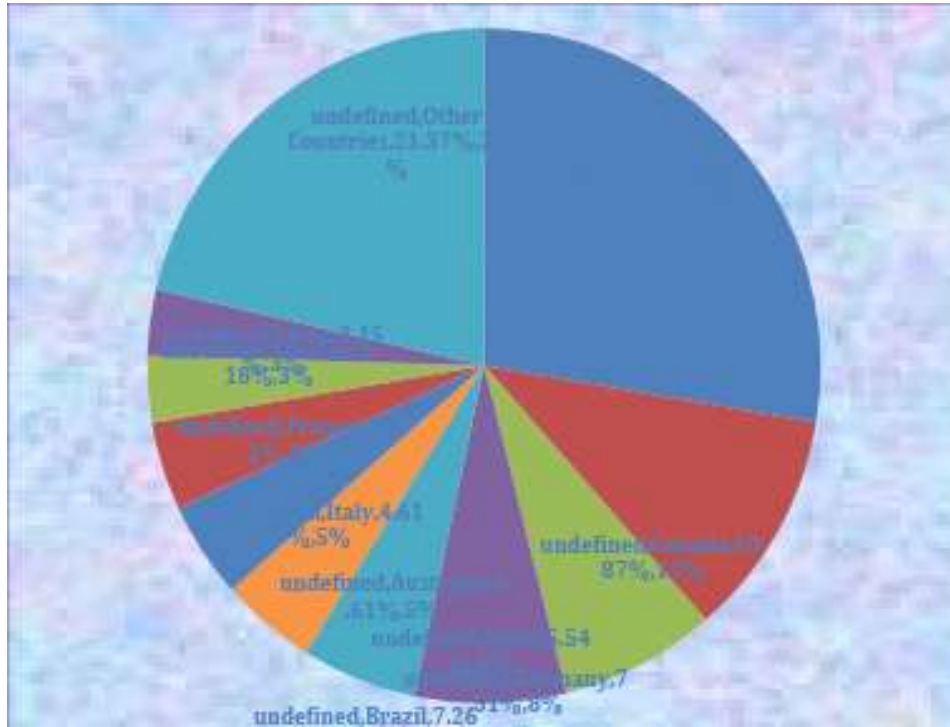

Figure 9: Country-wise distribution of publications

DISCUSION AND CONCLUSION:

It is observed that year 2013 is the most significant year having highest 208 no. of publications, while in the next 2014 year, least number of publications were recorded. As far as Annual Growth Rate is concerned, 2017 year has maximum AGR i.e. 13.87, while in the year 2014 minimum AGR which is -21.63 is recorded. The maximum number of citations were recorded in 2013 which is 5104 and least in 2020 i.e. 759.

It is found that in ist two year of investigation Relative Growth Rate increases i.e. it rises from 0 to 1.28. After every next year it goes decreased i.e. In 2014, it is about 0.69 & in 2021 It reaches upto -0.65. As doubling time is concerned in Ist five year it goes increases after every year In 2012 doubling time is 0 & reaches upto 4.85 in 2016. Doubling time is minimum in 2017 i.e. -20.64, while further increases every year in small amount and reaches upto -1.06 in 2021.

Pretzch,, H is the most prolific author having maximum 27 publications with 59 h- index, while Ammer, C & Cantiani, P both have 15 Publications with 14 & 11 h- index respectively. Putz, F.E. have 20 publications, maximum citations and 61 h-index.

It is analysed that Collaborative Coefficient is maximum in 2016 & 2018 i.e. 0.70. & minimum in 2012 i.e. 0.63. As far as Collaborative index is concerned in 2016 it is 3.97 which is maximum and 3.31 minimum in 2012.

The Co-authorship index of single author is maximum in 2014 in which 17 authors published the papers with CAI 46.81. While in 2018, 6 authors published the papers and CAI is 4.75. As two authors are concerned, in 2012 46 papers were published by two authors with CAI 207.55 while in 2016 & 2019, 14 authors published papers having CAI 19.37 & 9.28 respectively. As three authors are concerned, in 2012, 54 papers were published by three authors with CAI 310.11 & In 2020 and 2021, 32 papers were published by three authors with CAI 4.33 & 27.41 respectively. As more than four authors are concerned, 2021 is the year having 96 publications CAI 4.33 while 2012 year 48 papers were recorded & CAI is 27.41.

Agricultural & Biological Science is the subject that records maximum 54.51% while computer science has minimum 0.26% of records. USDA forest service has 7.37% of records while University of Maine, Universität Freiburg, Virginia Polytechnic Institute and State University have 1.44% of records. Silviculture keyword is used 10.78% times while Biodiversity 1.48% times.

The top source that is Forest Ecology & Management publishes maximum 477 number of publications, while New Forest publishes minimum 33 publications. The U.S. Department of Agriculture is the funding sponsor that provides funds to 129 publications while Deutsche Forschungsgemeinschaft provides financial support to 31 publications.

It is analysed that as far as document wise publication is concerned 1736 articles which is about 91.85% of publications was recorded which is highest in number followed by review that are 115 in number about 6.08% of publications while books are in lowest rank with only 1 publication having 0.05%.

The study analysed the Country wise distribution of publications in which U. S. contributed the highest number of publications i. e. 27.68 % while China contributed the least number of publications by 3.15%.

REFERENCES

- Fazeli-Varzaneh (2021). Forestry Research in the Middle East : A Bibliometric Analysis. Sustainability, 13, 8261.
- Hazarika, T., Goswami, K. and Das, P. (2003). Bibliometric Analysis of Indian Forester: 1991-2000. IASLIC Bulletin, 48(4), 213-223.
- Jankovsky, M et al. (2021). Innovations in Forest Bioeconomy: A Bibliometric Analysis. Forests, 12, 1392.
- Song, Y. and Zhao, T. (2013). A Bibliometric Analysis of Global Forest Ecology Research during 2002-2011. Springer Plus, 2, 204.
- Suresh, C. and Babu, R. (2019). Scientometric Study of Research Performed in Agronomy: The Indian Perspective. Library Philosophy And Practice (e journal).
- Toril-Uribe, J et al (2019). Forest First Decade: A Bibliometric Analysis Overview. Forests, 10, 72.

HARMONIZING GLOBAL EFFORTS: CLIMATE TREATIES IN THE INTERNATIONAL SPHERE¹

Neelam Rai², Dr. Veer Mayank³

Abstract

Several scientific investigations demonstrate that several global systems are approaching a dangerous point, necessitating the implementation of strict environmental regulations. Numerous international environmental accords were established as a consequence of these worries, and they were ratified at the United Nations "Conference on Environment and Development". Following the reaffirmation of environmental accords, it offered a set of guidelines and duties for safeguarding the environment and enhancing living standards via sustainable development. Under the banner of the "Rio Summit" the U.N. "Framework Convention on Climate Change" was founded in order to fulfil the ideals, and numerous nations have since corrected it, particularly to address the most urgent environmental problems. This paper provides a paradigm for controlling and managing this problem based on the Rig Veda, India's oldest source of knowledge.

And further studies the development of policy within the framework of the international convention to combat environmental degradation, investigates legal tools, such as "multilateral environmental agreements," and their important fixes through a range of regulatory frameworks to regulate human actions that directly impact the climate system.

विपरीतावैश्वदेवीउग्रहः पुरुषजीवनीः (६.७.४)

उग्रायविसंधियुसानीः ओसाद्यतः (6.7.10)

Keywords: 'Rig-Veda', "World Trade Organisation", "Climate Change", "Framework Convention on Climate Change", "Multilateral Environmental Agreement", "Conference of the Parties".

Introduction

“मधुवातः ऋतायते मधुक्षारन्तिसिन्धवः माद्विः नः सन्तुषधिः । मधुनक्तमुतुसासुमधुमत्पार्थिवारजः मधुक्षोरास्तुसूर्यः माधिर्गावो भवन्तुनः” इति - Rig Vedic hymns.⁴

A growing number of 'international treaties' have placed emphasis on the significance of sustainable development, which has led to a growing concern about environmentally friendly development in light of transnational ecological law. Take the "Stockholm Declaration," for example, which declares that a nation should combine environmental protection and economic development in order to maximize benefits to the populace. Moreover, the "World Charter for Nature" makes reference to (Tan, 2012) the need for ecological preservation for economic growth, which also highlights the specific environmental protection principles intended to direct economic growth. Lastly, the "Rio Declaration" highlights the idea of striking a balance between environmental preservation and financial prosperity. (Ayers J, 2014). Policymakers must exercise caution to prevent other crucial institutional priorities from becoming seriously distorted when addressing climate change and using

¹ The paper is derived from the Ph.D. research work title "Conflict of Norms Between International Environmental Law and Trade Regime: A Contextualized Study of Climate Change" conducted by the above named Research Scholar pursuing Ph.D. under the supervision of Dr. Veer Mayank, Assistant Professor in the Department of Law at Sikkim University.

² Ph.D. Research Scholar, Department of Law, Sikkim University.

³ Assistant Professor, Department of Law, Sikkim University.

⁴ The seers pleaded for pardon for their unintended actions that resulted in excessive exploitation of the environment, available at <https://timesofindia.indiatimes.com>

adaptation instruments becomes a major share of the missions of many current institutions. The "United Nations Development Program" (UNDP) assists developing countries in attracting aid and utilizing it for social and economic advancement. In order to prepare for the negative impacts of climate change, developing countries have limited capacity so the UNDP plays a crucial role in assisting them in responding to these effects by means of legislative endeavours and capacity-building initiatives" (Valenzuela, 2018). Basically, 'climate change' is man made by using fossil fuels, various chemical substances, and the primary drivers of climate change are increases in greenhouse gas emissions. Many uncertainties surrounding the precise nature and degree of the relationship between human activity and climate change, many scientists argue that the data suggests that excessive emissions of 'CO₂' and other 'greenhouse gases' by humans are having an impact on climate change. (Anwar, 2021). As a result, global climate governance requires a highly integrated approach due to the complexity global policies regarding climate change. (Climate change: impacts, 2007). The global dialogue on climate change solutions recognizes that developed nations are chiefly accountable for greenhouse gas emissions, with people in underdeveloped nations most impacted by rising temperatures, harsh weather, and altered rainfall patterns. Climate change will have varying effects on various individuals (Change, 1999) according to development experts, scientists researching climate change, policymakers, and practitioners from region to region, and over time, in fact, the 'Least Developed Countries' and their residents face the greatest challenge because of their lower adaptive technological capacity. Knowledge, technology, and the existence and accessibility of support institutions—in other words, a nation's resources—all contribute to how well-equipped a nation is to adjust with environmental alteration (Victor, 2004). While adopting all these instruments there should be a proper international treaty rectified by countries in order to fully fill their commitments by using various mechanisms to address global issues i.e. climate change. An important agreement in order to combat the impacts of the changing climate and increase the efforts and financial commitments desirable for a viable low-carbon future is the "*Framework Convention on Climate Change*". For the first time, the nations united under one banner through the Convention to take bold action against environmental variation and to provide more funding to impoverished nations with aid. (Saleem H. Ali, 2023) The Convention also seeks to improve countries' ability to adjust with changing climate and to direct financial flows to those nations with extremely limited instruments or adaptive technology at their disposal.

Vedic justifications

“ईशवाश्यामिदान्सर्वान्यत्किञ्चनजगत्जगत्
तेनात्यक्तेनभूञ्जिथामागृहःकश्यचिद्धनम्” (ईशोपनिषद्-१)

The Rig Veda provides numerous insights about how to stop global warming; including the fact that global warming is caused by dirty water and air. Regardless it is said in Rig Veda that Varuna is the deity of water. The Mahabharata states that thirty-three Crore deities reside in the river. As well as Nature is referred to as 'Aasthaa-Koni' in the Gita, and "preserving the tress is a pious work" is noted in the VarahaPurana (Muller, 2001). The environment is symbolically equated to deities in order to influence people's conduct towards the preservation of water, trees, and greenery. These examples demonstrate that by treating the environment in this manner, the problem of global warming can be mitigated. Overall people worship nature and the environment. Nature is considered a mother, and no one exploits her. Trees are characterized as manifestations of the Supreme Power (Chippa, 2015). So people should not cut down trees or pollute the air and water because they are gods who fulfill

people's desires. For example, environmental protection was thought to be inextricably linked to safeguarding the dyaus (heavens) and prithvi (earth) (Sharan, 2022). Between these two is the atmosphere and environment known as the paryavaran. The Rig Veda opined the presence of ozone layer, which filters the sun's harmful rays and protects the earth which is responsible for environmental health (Nyapati R. Rao, 2021). In Rig Veda hymns, the seer asks the *Ashvins* for their mercy to defend against solar flares, which also affect the earth's temperature. Even the four major Vedas, the Rig, Sama, Yajur, and Atharva Vedas, acknowledge the need to maintain seasonal cycles, which are likely to be disrupted due to climate change caused by inappropriate human activity. Amazingly, the people of Vedic times viewed 'nature and the environment' holistically, reverently conserving each element and entity (Sarma, 2015).

Climate change issues

Climate crisis is the most complex subject we are now dealing with since it has multiple facets and is closely related to social, political, environmental, and economic challenges. It is not feasible to deal with this complex characteristic of transnational environmental catastrophes by focusing on just one of these factors. It is really vital that international society respond to this issue in a coordinated manner that encompasses the various dimensions related to climate change (Tuana, 2013). Rapid industrialization and globalisation are often criticized as the main reasons for "climate change". In addition, there are several consequences of "climate change" such as increase in the occurrence of terrible events and increasing sea levels, as well as a decrease in the productivity of natural resources used by humans or extract from the natural environment; damage to human-built environments; risks to life and limb for example death from heat waves, storms: damage to less managed resources (Ivanova, 2005) such as natural conditions and natural habitats for scarce species, biodiversity etc. The other penalties of "climate change" in trade are, severe weather events or rising sea levels. Because of that conveyance and delivery chains also become vulnerable to disturbance showing to climate change and effect future international trade patterns also ((SBSTA), 2007). Since "Climate change" counts among the primary threats that the entire globe is currently dealing with in one way or another, the most frequently asked question is what variables determine it. It is linked with some other unfavorable impacts such as agriculture, water, biodiversity and health etc. The ecological and socioeconomic systems, which are already under a great deal of strain from the fast pace of urbanization and industrialization, are another area of significant influence. Basically, climate change issues is manmade such as by using fossil fuels, various chemical substances, increase in the quantity of GHGs are also the main drivers for environmental degradation (EM-DAT, 1988). Migration, commonly referred to as "climate migration," is another significant effect of climate change. It is anticipated to provide new difficulties for the global system, including a rise in irregular migration, pressure on the current asylum systems, and protection gaps for certain impacted migrants. The concept of environmental migration caused by climate change has proven problematic, owing to the difficulty in assessing the extent to which environmental causes induce human migration (Kashif Abbas and Muhammad Zeeshan Qasim, 2022). Even the "Intergovernmental Panel on Climate Change" (IPCC) opined that fast-shifting climatic conditions could result in high amounts of migration. Particularly developing nations, also known as "Least Developed Countries" and "Small Island Developing States," are more susceptible to migration, have a harder time reducing poverty due to their economic circumstances, and Climate change is negatively impacting them because they have less resources available to them for social, technological, and financial adaptation. Parties to the UNFCCC

acknowledge in the Preamble that developed nations have produced the majority of the world's greenhouse gas emissions, that developing nations' emissions per capita are relatively low, and that to achieve their social development needs, developing nations will raise their share of global emissions. (W. Neil Adger, 2005) A multitude of causes have contributed to the increasing focus on climate change challenges, and several tools of international negotiation should be in place to open the door for the establishment of climate change policies. (Fand BB, 2012). The consolidation of scientific facts on climate change has a major part in marginalizing climate change sceptics. For instance, the IPCC declared in 2007 that evidence suggests no doubt about the warming of the earth's climate system. Other factors contributing to climate change include the use of "fossil fuels" to generate heat and power, which account for a significant portion of world emissions. (Akkari C, 2016), Burning coal, oil, or gas to make electricity still results in the production two intoxicating greenhouse gas that cover the Earth and retain solar heat. Emissions are also produced by the manufacturing sector to generate electricity for the production of iron, cement, and other materials. (Anbalagan, 2011). The process of growing food itself releases carbon dioxide, methane, and other GHGs into the atmosphere, (Greene, 2000) including deforestation, clearing land for farming and grazing, livestock digestion, and the energy required to run farm equipment, which is typically powered by "fossil fuels" (Petsonk, 2017) All of these factors contribute to global warming. Even climate change poses a threat to several terrestrial and marine species, with the world losing species at a rate twice as rapidly as at any other time in human history as recorded. Regarding climate change, which is an area of environmental law, it covers a wide range of topics that aren't always considered environmental. Given that the scale of climate change can pitched globally or locally and involve governance system extending from the international, national and local level. Although there is a shared emphasis on tackling climate change, the regulatory instruments related to climate change originate from diverse legal domains, such as international law. (Andrea Monica D. Ortiz, 2021).

Convention on Climate Change: International treaty

The annual "*United Nations Climate Change Conference*," which takes place under the framework of the "*Framework Convention on Climate Change*", serves as the official gathering of UNFCCC parties, or the "*Conference of the Parties*", to evaluate the state of progress made in addressing climate change-related issues since the mid-1990s. "United Nations General Assembly" established the UNFCCC, a multilateral treaty, soon after the "Intergovernmental Panel on Climate Change" released its initial assessment report in 1990. The treaty aims to maintain the levels of greenhouse gases at a point where hazardous human intervention with the global climate system is avoided. (Reinhard Mechler, 2019). Besides the 'UNFCCC' subsidiary bodies meet and execute climate change goals by using various mechanisms such as agriculture, energy and national resources which help to slow climate change effectively. Even the UNFCCC introduces five major programs of the convention i.e. Planning, coordination and Emerging Issues, Implementation of Science and Technology, Intergovernmental and Conference Affairs and Administration Services (Xu J, 2008). The aim of these UNFCCC initiatives is to increase the level of commitments by Member States on reducing climate change's impacts. Industrialized countries are expected to make the greatest reductions in their domestic emissions compared with developed countries, which produce a large share of gases.

They are known as 'Annex I countries' which include many developed countries especially from 'Organization for Economic- Cooperation and Development' (M.K. Yadav, 2015) countries and from

Central to Eastern Europe. So 'Annex I' under the Convention, nations have committed to support poor countries' initiatives to address climate crisis by giving financial aid, action support, and any additional financial assistance they now give to these nations. (Kim, 2011). In order to do that, the "Global Environment Facility," which oversees climate finance, climate technologies, and capacity building, has established scheme for grants and loans. Developed countries are also required to provide annual greenhouse gas emissions data, which includes information from the base year and every year after, and to report on a regular basis on their climate policies and actions. In general, developing countries report (Stein, 2008) on their initiatives to address climate crisis, but less frequently than Annex I parties. Based on those reports, developed countries may offer financial support. In accordance to UNFCCC Article 22, Support, recognition, sanction, or consent by governments and "Regional Economic Integration Organizations" (REIO) are prerequisites for its existence. Furthermore, the "Secretary-General of the United Nations", who serves as the Convention's "Depositary," provides authoritative information on the Convention's status on the relevant page of the "United Nations TreatyCollection" (UNTC).

Furthermore, the convention on climate change is designed in such a way that all states might agree to improve it in reaction to new scientific discoveries (Krueger, 1991) for example, decide to adopt new targeted measures like lowering the concentration of greenhouse gases, or they may decide to approve protocols or additions to the Convention, like the Kyoto Protocol. As required by the Convention, the "Parties to the Convention" collected and disseminated data on greenhouse gas emissions as well as other regulations, best practices, and financial and technological assistance for developing nations. The "UNFCCC," which lacks definite pledges from nations to cut their greenhouse gas emissions, is by no means an ambitious legal framework for combating global warming. (Dagne, 2010). The "UNFCCC" developed the institutional framework required for the functioning and adaptation of the environmental alteration rules to outlining guiding codes for global climate change regulation. Furthermore, the UNFCCC has clarified the key tenets, which state that parties must safeguard the climate system "in harmony with their individual competences and mutual but distinguished responsibilities." (Chazournes, 2015). The division of mechanized and emerging countries' responsibilities with regard to climate change is based on this notion. The deal reached thus far has only committed parties to further international engagement. By the end of the year, the aim is to reach a new agreement. ((OECD), 2016). A scientific report that can be utilized for future planning and the accomplishment of the Convention's long-term goal is produced by the creation and national greenhouse gas emissions inventories are regularly updated (Fitzmaurice, 2009). Long-term national planning is the additional general commitments, the spread of emission control technologies and procedures, sink conservation, cooperative adaptation planning and policy adjustment, systematic observation, including data archives, information exchange, and the encouragement of public awareness, education, and training (Morin, 2017). Developed nations pledged to restrict greenhouse gas emissions caused by human activity in order to reach their pre-conflict emission levels.

Multilateral Environmental Measures: Instrument to address climate change

The "United Nations Conference on the Human Environment," the first significant UN conference on environmental issues, took place in Sweden in 1972 and indicated the start of sustainable development's history. The "United Nations Environment Program" (UNEP), which is primarily focused on environmental concerns and issues, was established by the Conference in order to address environmental issues. (Cottier, 2006). This effort resulted in the UNFCCC being adopted, which aimed

at establishing 'binding emission reduction targets' and attempts to prevent the interference of human beings in the Global Climate System (Weiss, 1992). The "Kyoto Protocol" was amended in 1997, and the "Paris Agreement on Climate Change" replaced it in 2015. (Bodansky, 2012). The "World Meteorological Organization" and the "United Nations Environmental Program" established the "Intergovernmental Panel on Climate Change" at the same time. This independent scientific body is made up of technical and scientists with international experience who have gathered scientific data regarding the causes of climate change, potential effects, and potential mitigation measures. (Afifi, 2014). In an attempt to strengthen the worldwide reaction to end climate-related challenges, nations began environmental negotiations in 1995. As a result, the "Kyoto Protocol" was established two years later. Subsequently, at first COP1 (Berlin) in 1995 numerous delegates from several states participated in the conference but the said Conference did not reach consensus on the rules and procedures. As an outcome "Kyoto Protocol" was approved to launch new binding targets (Telesetsky, 1999) and timetables for reduce developed country emissions but no new commitment for developing nations. Its emission objectives were only set to expire in 2012, and when the second round of talks was about to start, a number of other industrialized nations chose not to participate. Although the Protocol only covers a small portion of global emissions, it is still theoretically in effect to some extent. The Clean Development Mechanism, which includes reduction of emissions through certified reductions, may continue to be implemented by the Developing Countries. (Stone, 2012). After the Kyoto Protocol, the Paris Convention supersedes the said Protocol in 2015. The Agreement is a cross between the "Kyoto" method and established common binding procedural commitments for all countries but leave it to each to decide its non-binding nationally determined contribution. The "Paris Agreement" carried over the work of the Kyoto Convention and indicated the most recent developments in worldwide system of environmental change. Limiting the rise in world temperature, to less than 2 degrees Celsius above pre-industrial levels, the Agreement aims to enhance the global reaction and set a new direction for global efforts. (Mehrotra, 1987). Additionally, the agreement will improve action and increase openness by establishing a more powerful visibility mechanism and to reach these ambitious goals the Agreement set new goals (Sandrine Maljean-Dubois, 2015) on the financial provisions and developed capacity building framework. Further for smooth function of the Conventions COP plays an important role, they were the supreme-decision making body of "United Nations Framework Convention" (UNFC). Every party is represented at the "Conference of Parties", where decisions are made and the execution of the Convention (Alam, 1993) and any other adopted legal instruments are reviewed. Examining the emission inventories and national communications that the parties had produced was the COP's main responsibility. To achieve the fundamental purpose of the Convention, the 'Conference of the Parties' assesses the implications of the actions adopted by the parties using the information provided. At the inaugural meeting of the COP, which happened in Berlin 1995, it was resolved (Report, 1995) to actually implement the operating system as a whole. The ability of individual nations to accomplish their responsibilities was the main concern at COP1, which led to the directive to start the process of individual nation action for the years beyond 2000. Similar to the previously COP2 was held in Geneva, Switzerland 1996, which acknowledged the scientific data on climate-related issues that the IPCC had provided in its second report. The following COP6 held in Bonn 2001, where the Parties discussed important topics such as flexible mechanisms (Newell, 1998) that the US has strongly supported, like "emission trading," which enables advanced nations to finance emissions reduction initiatives in developing nations in lieu of domestic reductions. The chief

component of this treaty was that each Annex B country could claim an unlimited amount of credit from the employment of these mechanisms as long as their domestic actions formed a substantial portion of their efforts to accomplish their targets. Since the “*Rio Summit*” a few decades ago, the number of environmental agreements has increased dramatically (Schneider, 2013). A number of international agreements have sparked a surge in global environmental awareness. International conservation policy, however, lacks coherence and is not in a very strong position. As a result, the parties decided to revise the proposal in order to include requirements like an open and transparent negotiation process and scientific proof of the significance of the environmental issue (Zeeuw, 2015).

Conclusion

The Rig-Vedic Model can help reduce or alleviate the impacts of climate change. This philosophy sees air and water as problems that meet human desires and provide good health and prosperity. This does not suggest that one person should exploit or injure another. When laypeople practice these, there will be no concern for climate change. Furthermore, morality is straight forward to apply because it is based on an individual’s free will, whereas legislation mandates a person to behave in a certain way (Ravi D. , 2022). Even recently developed field of law known as "Climate Change Law" has emerged in recent years, as proven by the multiplicity of legal developments around climate measures that are covered in this paper. Although the UNFCCC's efforts to ratify climate policies have been somewhat effective, there is still more work to be done before the problem of climate change and its effects are resolved. The Rio Convention and the Stockholm Convention all endorsed the idea of justifiable growth in different ways, as can be seen from their respective summaries. They believed that in order to improve the environment, mankind must encourage sustainable development, which is essential to all life. (Lipper, 2014). While implementing international environmental treaties sustainable management should be a first priority to balance the biodiversity and ensuring sustainable livelihood. Climate changes have an integral international dimension which requires the integrated efforts of governments from international to national levels ideally working across environmental sectors (Schoene, 2021) such as pollution control, preservation of ecological diversity and management of water resources. Regarding the impact of climate change, regulatory analysis increasingly reveals that complex environmental problem necessitate complex regulatory systems such as legal mechanism. The monitoring structure is crucial in how it interacts with other regulatory domains, but it is not required for the internal coherence of the climate change process. There is equal (Field, 2007) need for the measures taken internationally and in developed countries to counter climate change must be just and consider the policy space that emerging nations need in order to develop. It is commonly acknowledged that emerging nations need significant transfer of finance and technology to accomplish this switch successfully and that the advanced states vows to provide finance and technological support. The international policy framework has to be supportive of the developing nations as they strive towards these dual goals (Prueger, 2015). Technology transfer is also essential for meeting the human and sustainable development objectives of providing people and enterprises in developing nations with the means to create employment based on principles that are both environmentally sound and economically efficient. Recently in 2023 the “*States of Global Climate report*” (Organization, 2024) demonstrates that records for GHG levels, surface temperatures, ocean heat and acidification, sea level rise, and other factors were wrecked, and in few instances smashed. The UNFCCC as stated above, is a finely balanced policy regime which incorporates a set of obligations, commitments, targets, instruments etc. and taking into the mechanism of common and differentiated

responsibilities (Jonathan A. Patz, 2005). This regime help to facilitation international cooperation among nations to effectively mitigate the human made consequences of climate change, including human rights consequences related to issues of development that poor countries face. To this aim, industrialized nations must fulfil their commitments to offset their emissions in order to change the longer-term trends, while also keeping in mind the UNFCCC's objectives as outlined in its Articles. Ultimately, in doing so, at this point, advanced and emerging nations would be in a situation to fully comply with their human rights obligations under international human rights law(Dniel Scott, 2004).Climate change measures signify a sincere commitment on the part of international authorities, national governments, and the wider community to make the challenging behavioural changes that will be required to prevent severe global warming. They are not merely organizing principles. However learning the underlying ideals of the Vedas will greatly benefit environmental protection(Hsu, 2011). This paper concludes with an appeal to the global community to embrace and disseminate Vedic values to rescue Mother Earth for future generations.

“गंगेचयमुनेचैवगोदावरीसरस्वती |
नर्मदिसिन्धुकवेरीजलेस्मीनसन्निधिमकुरु”

Reference

1. Ayers J. Huq S, Wright H, Faisal A, Hussain S. (2014). Mainstreaming climate change adaptation into development in Bangladesh. *Climate Dev* 6:293-305
2. Adger WN, Arnell NW, Tompkins EL. (2005). Successful adaptation to climate across scales, *Global Environmental Change* 15(2):77-86. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2004.12.005>
3. *AD HOC GROUP EBGINS TO ADDRESS CONTENTIOUS BERLIN MANDATE.* (1995). *Inside EPA'S Clean Air Report* 6(18):27-28. <https://www.jstor.org/stable/45191884>
4. S. Anbalagan. (2011). A Historical study on the Reports of *United Nations Framework Convention on Climate Change*. *Indian History Congress* 27(2):1519. <https://www.jstor.org/stable/44145786>
5. Aart de Zeeuw. (2015). International Environmental Agreements. *Annual Review of Resource Economics* 7:151-168. <https://www.jstor.org/stable/44866111>
6. Bodansky, D., and Lawrence, J.C. (2012). Trade and Environment. In *The Oxford Handbook of International Trade Law* Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhd/9780199231928.013.0018>
7. Dr.NimishaSarma. (2015). Environmental Awareness at the times of Vedas. *VEDA-VIDYA* 26. <https://msrvp.ac.in>
8. Dr Ravi. (2022). Environmental Awareness in Ancient India: An Awareness. *IJESRR* 9(5). <https://ijesrr.org>
9. EM-DAT (2020) EMDAT: OFDA/CRED International Disaster Data-base, University Catholique de Louvain-Brussels-Belgium,. from <https://www.emdat.be> (Assessed on 2 May, 2024)
10. Fitzmaurice, M. (2009). Compliance with Multilateral Environmental Agreements. *National Law School of India Review* 21(2):1-38. <https://www.jstor.org/stable/44283801>
11. Gene M, Grossman & Alan B. Kruger. (1991). Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement. NBER Working Papers No. 4634. National Bureau of Economic Research, Inc. <https://ssrn.com/abstract=227961>
12. GovindasamyAgoramoorthy and Minna J. Hsu. (2011). Ancient Hindu Scriptures Show the Ways to Mitigate Global Warming through Responsible Action. *Anthropos*, 106(1), 211-216. <https://www.jstor.org/stable/23031817>
13. Haibach, H., and Scheider, K. (2013). The Politics of Climate Change: Review and Future Challenges. In O.C. Ruppel, C. Roschamann, & K. Ruppel-Schlicting (Eds.), *Climate Change: International Law and Global Governance: Volume II: Policy, Diplomacy and Governance in a Changing Environment* 357-374. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv941vsk.18>
14. JorgBalsinger, Miriam Prys and Niko Steinhoff. (2021). The Nature and Role of Regional Agreements in International Environmental Politics: Mapping Agreements, Outlining Future Research. German Institute of Global and Areas Studies (GIGA). <https://www.jstor.org/stable/resrep16488>
15. Julius Jolly and Max F. Muller. (2001). Sacred Books of the East. Psychology Press 7, 354. <https://www.exoticindiaart.com>

16. Lobell, David and Field, Christopher. (2007). Global scale climate-crop yield relationships and the impacts of recent warming. *Public Health Resources* 152. <https://digitalcommons.unl.edu/publichealthresources/152>
17. Laurence BoissondeChazournes. (2015). The Climate Change Regime- Between a Rock and Hard Place? *Fordham Environmental Law Review* 25(3). <https://ir.lawnet.fordham.edu>
18. Meenakshi Sharan. (2022). Fighting climate change the Bharat way: Vedas hold the key. Firstpost. <https://www.firstpost.com>
19. Mohammad Harun Chippa. (2015). Study of Global Warming Management in Rig-Veda and Indian Constitution. *Pacific Business Review International* 7(7). https://www.pbr.co.in-2015_month_jar
20. Morin, J.-F., and Nadeau, R. G. (2017). Fairness and Equity in Environmental Protection. In *Environmental Gems in Trade Agreements: Little-known Clauses for Progressive Trade Agreements* 4-5. Centre for International Governance Innovation. <https://www.jstor.org/stable/resrep15531.8>
21. McLean, E. V., and Stone, R. W. (2012). The Kyoto Protocol: Two-Level Bargaining and European Integration. *International Studies Quarterly* 56(1):99-113. <https://www.jstor.org/stable/41409825>
22. Newell, P., and Paterson, M. (1998). A Climate for Business: global Warming, the State and Capital. *Review of International Political Economy* 5(4):679-703. <https://www.jstor.org/stable/4177292>
23. Nyapati R. Rao, MD, MS, DLFAPA. (2021). Climate Change and Hinduism. *Psychiatric Times*. <https://www.psychiatrictimes.com>
24. Philip Thornton and Leslie Lipper. (2014). How Does Climate Change Alter Agricultural Strategies to Support Food Security?. IFPRI Discussion Paper 01340. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2423763>
25. Schoene, Dieter H.F. and Bernier, Pierre Y. (2012). Adapting forestry and forests to climate change: A challenge to change the paradigm. *Forest Policy and Economics*, Elsevier 24:12-19. <https://doi:10.1026/j.forpol.2011.04.007>
26. Scott, D., McBoyle, G., and Schwartzentruber M. (2004). Climate change and the distribution of climate resources for tourism in North America. *Climate Research* 27(2):105-117. <https://www.jstor.org/stable/24868738>
27. Saleem H. Ali, Dominic Kniveton and RiyantiDjalante. (2003). Human Migration and Natural Resources: Global Assessment of an adaptive complex style Nairobi, Kenya. United Nations Environmental Programme. Retrieved from <https://www.resourcepanel.org/reports/juman-migration-and-natural-resources>
28. Sandrine Maljean-Dubois, Thomas Spencer and Mathieu Wemaere. (2015). The Legal Form of the Paris Climate Agreement: a Comprehensive Assessment of Options. *Carbon & Climate Law Review* 9(1):68-84. <https://www.jstor.org/stable/43859674>
29. Thomas Cottier. (2006). From Progressive Liberalization to Progressive Regulation in WTO Law. *Journal of International Economic Law* 9(4):779-821. <https://dx.doi.org/10.1093/jiel/jgl029>
30. Telesetsky, A. (1999). The Kyoto Protocol. *Ecology Law Quarterly* 26(4):797-813. <https://www.jstor.org/stable/24113942>
31. Vedwan, N., & Rhoades, R. E. (2001). Climate change in the western Himalayas of India: A study of local perception and responses. *Climate Research* 19(2): 109-117. <https://doi.org/10.3354/cr019109>
32. Yadav MK, Singh R, Singh K, Mall R, Patel C, Yadav S, Singh M. (2015). Assessment of climate change impact on productivity of different cereal crops in Varanasi. *India Journal Agrometeorology* 17(2):179-184. <https://doi.org/10.54386/jam.v17i2.1000>

IMPACT ASSOCIATION BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOUR OF TEACHERS- MEDIATING ROLE OF PERFORMANCE OF STUDENTS

Manisha¹, Nisha Chanana²

Abstract

Emotional intelligence is crucial for teachers because it enables them to form close relationships with their students, recognize each one of their unique requirements, and provide the right kind of assistance. Organizational Citizenship Behavior supports teachers in creating a welcoming learning environment for their students. The emphasis of organizational citizenship behavior is on actions that promote an organization's health. Due to the significant influence teachers have on the lives of their students, research into the impact of Emotional intelligence on teachers' organizational citizenship behavior is crucial. Further, the chief aim of a teacher is to improve the performance of its students which is bound to affect the teacher's own professional life and conduct.

A total sample of 402 respondents was used which were collected using survey strategy. A structured quantitative questionnaire has been used for data collection. In order to determine how the impact relation of Emotional intelligence on organizational citizenship behavior is influenced by student achievement, it is imperative to assess the mediating impact of student performance. It was found that Emotional intelligence has a significant impact on organizational citizenship behavior both in absence and presence of student performance as a mediator. It was also found that student performance does acts as a mediator wherein it plays a partial mediating role. At the end, the research has discussed the limitations of the present research and future scope.

Keywords: Emotional Intelligence, Organizational Citizenship Behaviour, Student Performance, Mediating Variable, Higher Education.

1. Introduction

1.1 Importance of Emotional Intelligence and Organizational Citizenship Behaviour for Teacher

Teacher are wired to embrace and nurture organizational citizenship behavior (OCB) and emotional intelligence (EI). Teachers have a significant effect on lives of their students, affecting both their learning and growth as individuals. In light of this, it is crucial that educators work to promote OCB and emotional intelligence.

EI is crucial for teachers because it enables them to form close relationships with their students, recognize each one of their unique requirements, and provide the right kind of assistance (Mohyi, 2021). Teachers will be able to assist their pupils in succeeding in both the classroom and in life with the use of this information.

OCB supports teachers in creating a welcoming learning environment for their students. The emphasis of OCB is on actions that promote an organization's health, in this example, the classroom (Jihan et al., 2022). This involves doing things like going above and beyond what is required, lending a helping hand, showing commitment to the group, and participating in extracurricular activities. This fosters a respectful environment, promotes team loyalty, and may raise student accomplishment levels.

¹ Research Scholar, Faculty of Management Studies, The ICFAI University, Himachal Pradesh, India.

² Assistant Professor, Faculty of Management Studies, The ICFAI University, Himachal Pradesh

In the long run, teachers must focus on improving their OCB and EI. It creates healthy connections between teachers and students, establishes expectations for what should be anticipated in the classroom setting, and supports student achievement.

1.2 Significance of student performance for teachers

One of the most significant components of a teacher's work is monitoring student performance. Student performance is a measure of a teacher's effectiveness in engaging, educating, and evaluating pupils. It also provides insight into the teacher's planning, management, and use of instructional strategies in the classroom. High levels of student achievement show that a teacher is successful in presenting the subject matter to the pupils in the most effective manner.

A teacher's efficacy as a teacher may also be evaluated by looking at how well their students do (Kularbphetong, 2018). Teachers may enhance their instructional skills and analyze their overall teaching practices by evaluating student achievement. In order to provide their kids the greatest education possible, it also enables teachers to pinpoint any areas that need development.

The success of teacher and the student they educate depends on student achievement. Good student performance is a crucial indicator of the quality of instruction a teacher offers, and it also gives teachers a platform to continually expand and enhance their methods and pedagogy.

1. Need of the Research

Due to the significant influence that teachers have on the lives of their students, it is imperative to assess the impact of EI on teachers' OCB is crucial. Although it is well established that OCB and EI are necessary traits for any teacher, some researches also show that EI of the teachers can lead to positive OCB. But little to researches has been done on how this impact relationship of EI on OCB is affected by students' academic success or failure.

By examining how teachers' EI impact on OCB is influenced by their students' academic success, the study seeks to close this knowledge gap. In order to determine how the impact relation of EI on OCB is influenced by student achievement, it looks at the mediating impact of student performance. Through this result of this study, efficient teaching methods and tactics may be created, enabling teachers to have the greatest positive effects on their students.

Thus the research will work on the following conceptual model (Figure 1)-

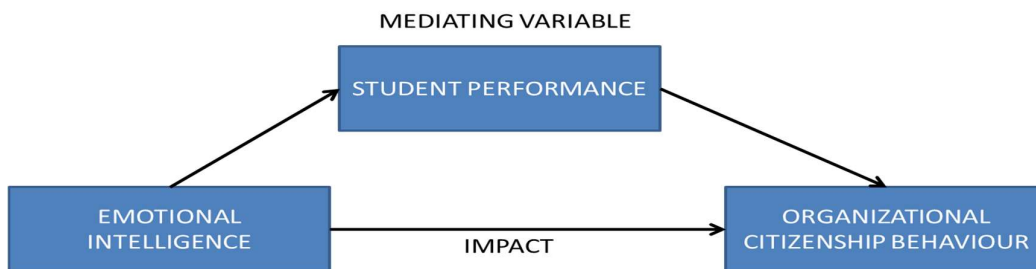

Fig 1: Conceptual Framework of the Research

2.1 Objective of the Research

The objective of the study is to determine how the impact relation of Emotional intelligence on organizational citizenship behavior is influenced by student achievement.

1. Review of Literature

3.1 Relation between student performance on EI of Teachers

The importance of EI in teachers and how they affect students' performance is becoming more widely acknowledged. Researchers contend that EI affects teachers' capacity to successfully control

their own emotions and transmit good emotions to their students, enhancing both learning and achievement. Numerous research that focused on the potential mediating function between them have shown a significant relationship between EI and student performance.

For instance, (Chamizo-Nieto et al., 2021) evaluated the impact of EI on academic performance while also investigating the potential mediating roles of thriving and the moderating effects of the teacher-student relationship. 283 teenagers between the ages of 12 and 18 participated in the research. The teacher-student connection was a key moderator, according to the results, and thriving totally moderated the association between EI and academic success. Teenagers with worse teacher-student connections showed a greater correlation between EI and thriving. This outcome demonstrates how crucial it is to foster improved teacher-student interactions in order to raise academic achievement levels.

In a similar manner, (Corcoran & Tormey, 2013) investigated how EI affected preservice teachers' performance. They could not discover any connection between EI and effective instruction, however. This prompts critical questions concerning the precise nature of the EI skill set required for teachers to succeed in the classroom.

In (Valente et al., 2020) looked at the connection between teacher effectiveness and EI skills. The research, which comprised 634 school teachers in Portugal, indicated that teacher effectiveness was higher in those who had better abilities to perceive, interpret, express, categorize, manage, and regulate emotions. As a result, teachers' EI skills have a beneficial impact on their effectiveness, which means that developing the requisite emotional skills is essential for teachers to succeed in the challenging and complicated educational environment.

The relationship between perceived social support, EI, and academic achievement was examined by (Fernández-Lasarte & Axpe Sáez, 2019). The research included 419 University of the Basque Country students in total. The findings show that although family support was more likely to affect emotional clarity and healing, teacher support was more likely to predict academic achievement.

Finally, correlational predictive research on teacher well-being and professional achievement among student teachers of foreign languages was carried out by Cardoso-Pulido et al. (2022). Results show that the only factors that can accurately predict a teacher's success in training and subsequent professional performance are EI and intrinsic drive.

These studies show the influence of other elements such teacher-student connections, social support, intrinsic motivation, and teacher effectiveness while demonstrating the significance of EI in teachers and their impact on student achievement. The method in which EI is treated in teacher preparation will be significantly affected by these results; it should give more weight to psychosocial and emotional components than to cognitive ones. In order to fully comprehend this link, further study into the part played by EI in teachers' and students' performance is required.

1.2 Impact of student performance on Organizational Citizenship Behaviour of teachers

Recent years have seen a significant amount of study on the issue of OCB and how it affects students' academic achievement. According to Oplatka (2009), OCB is defined as behavior that goes "beyond the call of duty" and is not officially recognized or organized within a person's job position but yet helps an organization work well overall. The OCB of teachers is particularly significant since it may have a significant impact on student achievement. This review examines four publications that seek to explain how OCB affects student performance.

Oplatka (2009) investigates how instructor OCB affects teachers, students, and the whole school. The research employed open-ended questions to gather information on the conceptualizations of OCB and its results for the teacher and the school from a sample of fifty Israeli primary and secondary school teachers. The results point to a beneficial relationship between teacher OCB and student accomplishment, with teachers reporting greater levels of work satisfaction, higher student achievement, and improved school behavior and reputation.

The effect of OCB on employee performance in firms is the subject of Savitha & Sathyapriya (2013) study. The effect of OCB on teachers was investigated using data from 120 teachers employed in various school types in the districts of Erode and Tirupur. The results demonstrated that OCB enhanced employee performance in all kinds of schools and that the dimensions of OCB were crucial to this outcome.

In order to investigate the connection between EI and OCB, VandeWaa and Turnipseed (2012) studied a sample of university professors. According to the study's findings, there is a significant link between EI and organizational discretionary behavior. It also became clear how crucial it is to distinguish between the four various types of EI.

Last but not least, Ariani (2017) investigates the connection between OCB, student motivation, and academic achievement in Indonesia. The research, which included a sample of 490 college students, discovered a high positive correlation between lecturers' OCB and students' performance, which is moderated by students' motivation.

Overall, the four studies show that instructor OCB improves students' academic achievement. The findings of Oplatka (2009), which demonstrated that teacher OCB results in greater levels of work satisfaction, higher student accomplishments, fewer student noncompliance, and enhanced school discipline and school image, confirm this. It is also backed up by research by Savitha and Sathyapriya (2013), which shown that OCB enhanced staff performance in all kinds of schools. Additionally, Ariani (2017) shown that there is a large positive association between lecturers' OCB and students' performance, which is mediated by students' motivation, while VandeWaa and Turnipseed (2012) demonstrated that EI is associated to discretionary organizational behaviour.

1. Research Methodology

The population of the research is the teaching faculty (between the ages of 20 till age of 65) of the higher educational private institutions in the state of Himachal Pradesh, India. A total sample of 402 respondents was used. A structured quantitative questionnaire has been used for data collection. The collected data is primary in nature. The data thus collected by survey strategy underwent quantitative analysis. Both descriptive and inferential analysis has been conducted here. The collected primary data has been supported by secondary data in form of research papers, etc. The questionnaire was circulated in the private universities in Himachal Pradesh which are as below (Table 1)-

Table 1: Private universities in Himachal Pradesh considered in the research

Maharaja Agrasen University	IEC University
Baddi University	Jaypee University
Bahra University	Abhilashi University
Chitkara University	Sri Sai University
Shoolini University	Career Point University
APG Shimla University	Arni University
Eternal University	Indus International University

Manav Bharti University	The ICFAI University
Maharishi Markandeshwar University	

For analysing the mediating role of student performance on impact of EI on OCB of teachers associated with higher educational institutions in Himachal Pradesh, PROCESS Procedure for SPSS Version 4.1 given by Andrew F. Hayes has been used.

1. Data Analysis and Interpretation

The demographic profile of respondents is as below (Table 2)-

Table 2: Demographic Profile of the Respondents

Factor		Frequency	Percent
Age	20-30	152	37.8
	31-40	189	47.0
	41-50	51	12.7
	51-60	5	1.2
	More than 60	5	1.2
Work tenure in present University (in years)	1-3	214	53.2
	4-6	119	29.6
	7-10	48	11.9
	11-15	17	4.2
	More than 15 years	4	1.0
Type of Employment	Regular	316	78.6
	Ad-hoc/Visiting/Guest	22	5.5
	Contract	64	15.9
Total Experience in Teaching/Industry (in years)	1-5	220	54.7
	6-10	108	26.9
	11-15	44	10.9
	16-20	18	4.5
	More than 20 years	12	3.0

The hypothesis to be tested is as follows-

H₀1: There is no significant impact of EI on OCB of teachers associated with higher educational institutions where student performance plays a mediating role

H_A1: There is a significant impact of EI on OCB of teachers associated with higher educational institutions where student performance plays a mediating role

In order to prove this hypothesis, the first step involves assessment of impact of EI (independent variable) on student performance (mediating variable). It has been presented in figure 2 below-

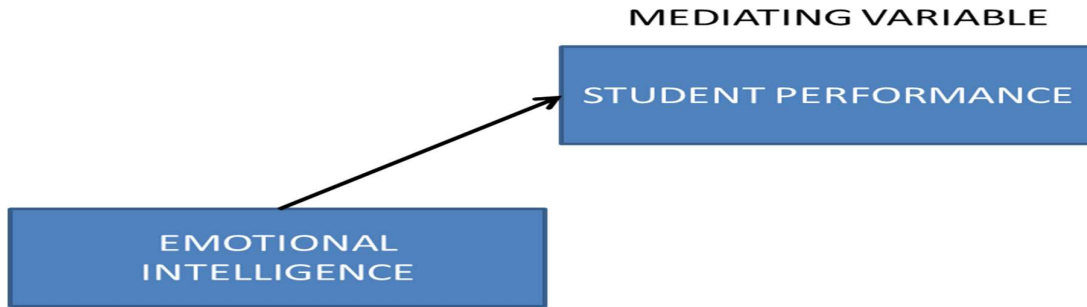

Fig 2: Impact of EI (independent variable) on student performance (mediating variable)

Model:

Y: OCB

X: EI

M: SP

Sample

Size: 402

OUTCOME VARIABLE:							
SP							
Model Summary							
R	R-sq	MSE	F	df1	df2	p	
.3935	.1548	.5113	73.2630	1.0000	400.0000	.0000	
Model							
coeff	se	t	p	LLCI	ULCI		
constant	1.2689	.3216	3.9453	.0001	.6366	1.9012	
EI	.7051	.0824	8.5594	.0000	.5432	.8671	
Standardized coefficients							
coeff							
EI	.3935						

It can be inferred from above output results that the R- squared value of the model is .1538 which states that 15.38% deviation taking place in the student performance (mediating variable) is caused by EI (independent variable).

Both LLCI and ULCI values $\neq 0$. Also p-value = 0.00 (<0.05) indicates significant effects between the student performance and EI.

Further, the significance level is less than 0.05 (p-value = 0.00). This concludes in rejection of null hypothesis. Hence it can be stated that there is significant impact of EI of teachers associated with higher educational institutions on student performance.

The next step is assessing the impact of both independent variable (EI) and mediating variable (student population) on dependent variable (OCB). It has been presented in figure 3 below-

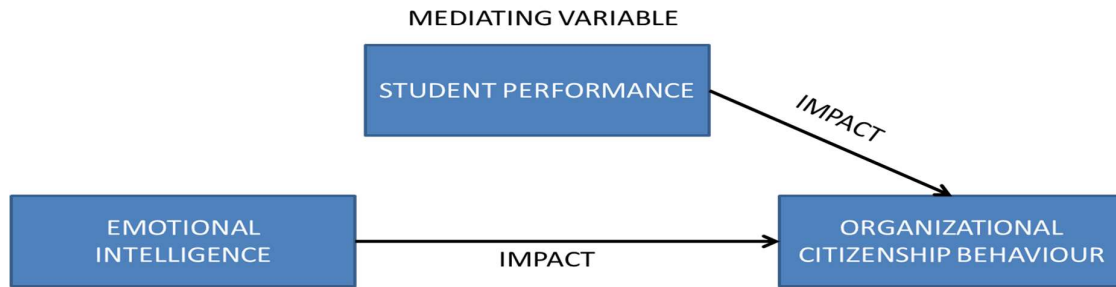

Fig 3: Impact of both independent variable (EI) and mediating variable (student population)

OUTCOME VARIABLE:							
OCB							
Model Summary							
R	R-sq	MSE	F	df1	df2	p	
.7300	.5329	.0886	227.6000	2.0000	399.0000	.0000	
Model							
	coeff	se	t	p	LLCI	ULCI	
constant	.9595	.1365	7.0307	.0000	.6912	1.2278	
EI	.6531	.0373	17.5106	.0000	.5798	.7265	
SP	.0898	.0208	4.3166	.0000	.0489	.1308	
Standardized coefficients							
	Coeff						
EI	.6517						
SP	.1606						

It can be inferred from above output results that the R-squared value of the model is .5329. This means that 53.29% deviation taking place in OCB (dependent variable) is due to Student Performance and EI (independent variables).

Both LLCI and ULCI values $\neq 0$. The p-value of 0.00 indicates significant effects between the OCB and independent variables (EI) and between OCB and student performance (mediating variable).

Further, the significance level is less than 0.05 (p-value = 0.00) owing to which null hypothesis can be rejected and it can be stated that there is significant impact of EI and student performance on OCB.

The total effect model shows the impact of EI on OCB without the mediating variables that is student performance. It has been presented in figure 4 below-

Fig 4: Impact of Emotional Intelligence on Organizational Citizenship Behaviour without the mediating variables student performance

***** TOTAL EFFECT MODEL *****

OUTCOME VARIABLE:							
OCB							
Model Summary							
R	R-sq	MSE	F	df1	df2	p	
.7149	.5111	.0925	418.1354	1.0000	400.0000	.0000	
Model							
	coeff	se	t	p	LLCI	ULCI	
	constant	1.0735	.1368	7.8466	.0000	.8045	1.3424
	EI	.7165	.0350	20.4484	.0000	.6476	.7854
Standardized coefficients							
Coeff							
	EI	.7149					

The R- squared value of the model can be observed to be .5111. This means that 51.1% variance or changes taking place in OCB can be attributed to EI.

Both LLCI and ULCI values $\neq 0$. Also, the p-value = 0.00 which states that there are significant effects between the EI and OCB.

Further, the significance level is less than 0.05 (p-value = 0.00) owing to which null hypothesis can be rejected and it can be stated that there is significant impact of EI on OCB when there is no mediating variable in form of student performance.

***** TOTAL, DIRECT, AND INDIRECT EFFECTS OF X ON Y *****

Total effect of X on Y								
Effect	se	t	p	LLCI	ULCI	c'_cs		
.7165	.0350	20.4484	.0000	.6476	.7854	.7149		
Direct effect of X on Y								
Effect	se	t	p	LLCI	ULCI	c'_cs		
.6531	.0373	17.5106	.0000	.5798	.7265	.6517		
Indirect effect(s) of X on Y:								
Effect	BootSE	BootLLCI	BootULCI					
SP	.0633	.0210	.0252	.1070				
Completely standardized indirect effect(s) of X on Y:								
Effect	BootSE	BootLLCI	BootULCI					
SP	.0632	.0213	.0250	.1069				

----- END MATRIX -----

Total effect model is impact of EI on OCB without the student performance as mediating variables wherein significant impact was found to exist.

Direct effect model is when all the variables are treated as independent variable (EI and student performance). Herein as well significant impact of EI and student variable can be observed to exist on OCB (dependent variable).

The indirect effect model states the effect of the student performance as mediating variable. The true b-value for the indirect effect falls between .0252 and .1079 for Student performance. This range does not include zero. This means that confidence interval does not contain zero. Hence the indirect effect can be stated to be genuine owing to which student performance plays a role of mediator in the relationship between EI and OCB.

Since, both total and direct effects are significant, the mediation can be stated to be partial.

Based on the above discussion, the null hypothesis can be rejected. It can be stated that there is a significant impact of EI on OCB of teachers associated with higher educational institutions where student performance plays a mediating role and this mediating role was found to be partial.

There are multiple researches available in the existing literature on relation between EI and OCB (Chughtai et al., 2020; Meniado, 2020; Miao et al., 2018). All these researches found a positive relation to exist between EI and OCB. Thus, these researches partially support the findings of the present research further. Further, there are many researches have also researched the mediating role of different variables between EI and OCB like mediating role of political skills (Butt et al., 2017; Riaz et al., 2018), burnout (Cohen & Abedallah, 2015), social networks (Park & Rhee, 2020). But no research was found on assessing the mediating role of student performance. Thus, the present research is one of its kinds and will thus enrich the existing literature.

Findings - The present research has been focused to assess the impact of EI on OCB under the mediating role of student performance. It was found that firstly EI has a significant impact on OCB

both in absence and presence of student performance as a mediator. Secondly it was found that student performance does acts as a mediator wherein it plays a partial mediating role.

Conclusion

This means that student performance impact the OCB of teachers and it strengthens the impact of EI on OCB. As a matter of fact, the chief aim of a teacher is to improve the performance of its students which is bound to affect the teacher's own professional life and conduct. The hard work of the teacher is directly associated with the performance of the students. Further, since student performance is playing a mediating role for impact of EI on OCB, EI of teacher also impacts student performance. This impact was found to be positive in the present research. Thus, it can be stated that if a teacher is emotionally intelligent then he/she will improve the performance of the students.

Additionally, this study will contribute to a deeper understanding of the connections between EI and OCB and how it is affected student performance. Teachers need to know this information in order to be able to help and understand their students in the best possible ways as teachers are the most important stakeholders here.

Implications

On the basis of the findings of this research, it is recommended to the teachers that they encourage the development of EI. This can be done through workshops and training in emotional regulation, conflict resolution, and communication. Further, teachers should recognize and reward OCB behaviors in students to reinforce their value.

Future Scope

It is obvious that teacher's OCB has a favourable effect on student performance. Additional study is required to investigate this further and to look at other possible elements that might influence student performance, such as the impact of teaching strategies, the environment in the classroom, and teacher's morale. It is further recommended to conduct mediation analysis to confirm the indirect effect of EI on OCB via SP. Also, exploring variations across demographics, such as age, cultural background, or field of study is also a future scope for research.

References

- Ariani, D. W. (2017). Relationship lecturers' organizational citizenship behavior, students' motivation and students' performance in Indonesia. *Journal of Global Research in Education and Social Science*, 9(2).
- Butt, S. S., Nisar, Q. A., Nadeem, S., & Baig, F. (2017). Longitudinal study to examine the influence of emotional intelligence on organizational citizenship behavior: Mediating role of political skills. *WALIA Journal*, 33(1), 54–63.
- Cardoso-Pulido, M. J., Guijarro-Ojeda, J. R., & Pérez-Valverde, C. (2022). A Correlational Predictive Study of Teacher Well-Being and Professional Success in Foreign Language Student Teachers. *Mathematics*, 10(10). <https://doi.org/10.3390/math10101720>
- Chamizo-Nieto, M. T., Arrivillaga, C., Rey, L., & Extremera, N. (2021). The Role of Emotional Intelligence, the Teacher-Student Relationship, and Flourishing on Academic Performance in Adolescents: A Moderated Mediation Study. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.695067>
- Chughtai, M. S., Shah, S. Z. A., Maenuddin, Hafeez, M., Ahmad, A., & Hussain, A. (2020). Emotional intelligence and organizational citizenship behavior: Psychopathic trait as mediator and mindfulness as moderator. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(8 Special Issue).
- Cohen, A., & Abedallah, M. (2015). The mediating role of burnout on the relationship of emotional intelligence and self-efficacy with OCB and performance. *Management Research Review*, 38(1), 2–28. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/43982295/Paper_74-with-cover-page-

- v2.pdf?Expires=1641793791&Signature=aPhmryvYtDMx0qrWCfOCmZQrtWCukb8orONZ3132jg6zhZRjaG2xLJSWxOoQfaD8OI7AHp05D7Ggfrp60FIHHw-s71oxxtXlcrI5dHNcLQsSoTg9wmlcVICNod4MQIZJfK2T7vvq6P3OioNofZg
- Corcoran, R. P., & Tormey, R. (2013). Does emotional intelligence predict student teachers' performance? *Teaching and Teacher Education, 35*. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2013.04.008>
- Fernández-Lasarte, O., & Axpe Sáez, E. R. D. E. I. (2019). Academic performance, perceived social support and emotional intelligence at the university. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education, 9*(1). <https://doi.org/10.30552/ejihpe.v9i1.315>
- Jihan, F., Ritonga, I. M., & Setiamy, A. A. (2022). Effect of Emotional Intelligence on Organizational Citizenship Behavior with Spirituality Workplace as a Variable Intervening at Guardian in Medan City. *Jurnal Ekonomi LLDIKTI Wilayah 1 (JUKET), 2*(1). <https://doi.org/10.54076/juket.v2i1.190>
- Kularbphetong, K. (2018). Analysis of Students' Behavior Based on Educational Data Mining. *Advances in Intelligent Systems and Computing, 662*. https://doi.org/10.1007/978-3-319-67621-0_15
- Meniado, J. C. (2020). Organizational Citizenship Behavior and Emotional Intelligence of EFL Teachers in Saudi Arabia: Implications to Teaching Performance and Institutional Effectiveness. *Arab World English Journal (AWEJ), 11*(4), 3–14. <https://doi.org/10.24093/awej/vol11no4.1>
- Miao, C., Humphrey, R. H., & Qian, S. (2018). A Cross-Cultural Meta-Analysis of How Leader Emotional Intelligence Influences Subordinate Task Performance and Organizational Citizenship Behavior. *Journal of World Business, 53*(4).
- Mohyi, A. (2021). The Effect of Emotional Intelligence, Organizational Commitment and Organizational Citizenship Behavior on Employee Performance. *Journal of International Conference Proceedings, 3*(4). <https://doi.org/10.32535/jicp.v3i4.1013>
- Oplatka, I. (2009). Organizational citizenship behavior in teaching: The consequences for teachers, pupils, and the school. *International Journal of Educational Management, 23*(5). <https://doi.org/10.1108/09513540910970476>
- Park, H., & Rhee, S. Y. (2020). Emotional Intelligence and Organizational Citizenship Behaviour in Korea: The Mediating Effect of Social Networks. *Asian Journal of Business Research, 10*(3), 43. <https://doi.org/10.14707/ajbr.200090>
- Riaz, F., Naeem, S., Khanzada, B., & Butt, K. (2018). Impact of emotional intelligence on turnover intention, job performance and organizational citizenship behavior with mediating role of political skill. *Journal of Health Education Research and Development, 6*, 250. <https://web.archive.org/web/20190218202615id/http://pdfs.semanticscholar.org/12b5/cbc0300b105379b137620c4d256d2f65f004.pdf>
- Savitha, S., & Sathyapriya, R. (2013). An Empirical Study on Organizational Citizenship Behavior and its Dimensions in Enhancing Performance. *Srusti Management Review, 6*(2).
- Valente, S., Veiga-Branco, A., Rebelo, H., Lourenço, A. A., & Cristóvão, A. M. (2020). The relationship between emotional intelligence ability and teacher efficacy. *Universal Journal of Educational Research, 8*(3). <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.080324>
- VandeWaa, E., & Turnipseed, D. (2012). Emotional intelligence and organizational citizenship behavior of university professors. *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences, 6*(7). <https://doi.org/10.18848/1833-1882/CGP/v06i07/52115>

संस्कृत विश्वविद्यालय बलाहर के छात्रों ने झटके गोल्ड सहित 3 पदक

रविवार, 23 मार्च (आनंद): योग ऋषि स्वामी रामदेव एवं आचार्य बाल कृष्ण जी और उत्तराखंड के मुख्यमंत्री पुष्कर सिंह धामी की उपस्थिति में पतंजलि विश्वविद्यालय हरिद्वार में ऑल इंडिया लेवल पर आयोजित संस्कृत शास्त्र उत्सव में हिमाचल प्रदेश का प्रतिनिधित्व करते हुए केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय वेदव्यास परिसर बलाहर के छात्रों ने शानदार प्रदर्शन करते हुए 3 पदक अपने नाम कर हिमाचल प्रदेश का गौरव बढ़ाया है। पतंजलि विश्वविद्यालय में हुई इस प्रतियोगी में जहां दिव्यश्री मिश्रा ने गोल्ड, प्रीति ने रजत और अंकार शर्मा ने कांस्य पदक के साथ हजारों रुपए की नकद धनराशि भी प्राप्त की।

गवर्नी: केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय के वेदव्यास परिसर बलाहर में 18-19 जनवरी 2025 को राज्य स्तरीय शास्त्र प्रतियोगिता का सफल आयोजन सम्पन्न हुआ। प्रतियोगिता में हिमाचल प्रदेश के 9 महाविद्यालयों के छात्रों ने प्रतिभाग किया। समापन समारोह में मुख्य अतिथि प्रो. मनीरथ नंद जी एवं सारस्वत अतिथि प्रो. विश्वशंकर मिश्र जी एवं विजित अतिथि डा. विवेक शर्मा जी थे। कार्यक्रम की अध्यक्षता परिसर निदेशक प्रो. सत्यम कुमारी जी ने की एवं सह निदेशक प्रो. मञ्जुनाथ एस. जी. उपस्थिति में एवं सारस्वत पुरुषोत्तम जी के संयोजकत्व एवं डा. रघु बीरू राज के सह संयोजकत्व में सम्पन्न हुआ। कार्यक्रम का सफल संचालन योगेश कुमार जी एवं डा. सोहित शुक्ल जी ने किया। परिसर के समस्त आचार्य सह आचार्य सहस्यक आचार्य एवं कार्यलयीय कर्मचारी उपस्थित रहे। इस दौरान शानि मंत्र से कार्यक्रम का समापन हुआ।

बलाहर के छात्रों ने झटके गोल्ड सहित तीन पदक

परासपुर। योगर्षि स्वामी रामदेव एवं आचार्य बालकृष्णजी व उत्तराखंड के मुख्यमंत्री पुष्कर सिंह धामी की उपस्थिति में पतंजलि विश्वविद्यालय हरिद्वार में ऑल इंडिया लेवल पर आयोजित संस्कृत शास्त्र उत्सव में प्रदेश का प्रतिनिधित्व करते हुए केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय वेदव्यास परिसर बलाहर के छात्रों ने शानदार प्रदर्शन करते हुए तीन पदक अपने नाम कर हिमाचल प्रदेश का गौरव बढ़ाया है। पतंजलि विश्वविद्यालय में हुई इस प्रतियोगी में जहां दिव्यश्री मिश्रा ने गोल्ड तथा प्रीति ने रजत एवं ओंकार शर्मा ने कांस्य पदक के साथ हजारों रुपए की नकद धनराशि भी प्राप्त की। मार्गदर्शक के रूप में इन छात्रों के साथ गण बीएड विभाग के शिक्षक डा. पुरुषोत्तम व प्रियांका चंद्र ने बताया कि 18 से 21 मार्च 2025 तक चार दिन चली इस 62वीं प्रतियोगिता में देश के 26 राज्यों ने भाग लिया। इस उपलब्धि पर निदेशक प्रो. सत्यम कुमारी, सहनिदेशक प्रो. मञ्जुनाथ एसजी एवं समस्त आचार्यगणों ने विजेता छात्रों को शुभकामनाएं प्रदान की।

Ragging is a **CRIME**

100 YEARS
विकसित भारत
अभियान
1947 TO 2047

Printed and published by Prof. Satyam Kumari, Director on behalf of Central Sanskrit University, Vedavyas Campus, Balahar,
Edited by Prof. Manju Nath S.G.
Phone : 01970-245409 E-mail : director-balahar@csu.co.in
Printed at Sharma Trading Company
V.P.O. Pragpur Tehsil Dehra Distt. Kangra H.P. Mob. 86288-33269

Price ₹ : 500/-